Filosoofia algkursus

A
28437 II

Filosoofia algkursus

MARKSISMI-
LENINISMI
ALUSTE
KOOLIDELE

‹EESTI RAAMAT› – TALLINN 1967

1 M
F 36

Originaali tiitel:

Начальный курс философии
для слушателей школ основ
марксизма-ленинизма

Издательство «Мысль», Москва 1966

Tõlkinud J. Rebane (I—XI ptk.),
L. Valt (XII—XIII ptk.)

Kaane kujundanud E. Tali

Autorite kollektiiv: D. I. Danilenko, juhendaja (eessõna, I, II, V, XI ptk., lõppkokkuvõte), B. I. Sjusjukalov (III, IV ptk.), A. S. Višnjakov (VIII, IX ptk.), P. K. Galdjajev (VI, VII, X, XII, XIII ptk.).

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
69599

EESSÕNA

Kaasajale on iseloomulikud hiiglaslikud teaduse ja tehnika saavutused, mis võrratult suurendavad inimese jõudu ja võimalusi, kogu planeedi ilmet muutvad grandioossed looduse ümberkujundused, kõiki ühiskonna elualasid puudutavad sügavad revolutsioonilised muutused. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooniga algas inimkonna arengus uus ajastu. Sotsialismi arenemine poole sajandi jooksul on näidanud, et kapitalistliku orjuse süsteem peab paratamatult hävima ja kommunism võitma. Tänapäeval on käimas sotsialismi ja kapitalismi vahel pingeline võitlus majanduse, poliitika, ideoloogia valdkonnas, võitlus inimeste südamete ja mõistuse pärast.

Iga inimese looomulikuks sooviks on aru saada toimuvate sündmuste mõttest, õigesti orienteeruda mineviku ja oleviku suhtes, heita pilku tulevikku. Selleks et sügavamalt mõista kõikidel tänapäeva elualadel toimuvate suurte muutuste olemust, on vaja teaduslikku maailmavaadet. Niisuguseks maailmavaateks on marksism-leninism kui filosoofiliste, majandusteaduslike ja sotsiaalpoliitiliste vaadete harmooniline süsteem.

Marksistlik-leninlik filosoofia põhjendab maailma tunnetamise ja revolutsioonilise ümberkujundamise üldisi printsiipe, valgustab looduse ja ühiskonna arenemise kõige üldisemaid seadusi, avab sotsialistliku korra eelised, näitab kommunistlike ühiskondlike suhete kujunemise perspektiive. Marksismi-leninismi filosoofia õppimine kujundab inimestel sügava ideelise veendumuse, mis väljendub teadmiste ja tegude ühtsuses, selges arusaamises kommunistlikest ideaalidest ja aktiivses võitluses nende ideaalide realiseerimise eest

Igaüks, kes ei taha elust maha jääda, peab tundma marksismi-leninismi filosoofiat. See filosoofia annab inimesele jõudu, annab veendumuse, et kõige keerukamatestki takistustest ja raskustest saadakse üle, aitab olla aktiivne ja sihikindel. Filosoofia on inimesele usaldus-

väärseks teekaaslaseks niihästi noorpõlve tormilistel aastatel, tõeotsingute ja loominguliste püüdluste aastatel, kui ka küpsusaastatel, kogemuste, faktide, sündmuste kaine analüüsimise, järelemõtlemise ja viljaka loova tegevuse aastatel.

«Filosoofia algkursus» tutvustab lugejale kokkuvõtlikult ja populaarselt marksismi-leninismi filosoofiat, esitab selle põhiseisukohti seoses tänapäeva teadusega ja kommunistliku ülesehitustöö praktikaga.

Raamat on kirjutatud kooskõlas marksismi-leninismi aluste koolide programmiga. Ta võib olla abiks kõikidele, kes iseseisvalt õpivad marksistlik-leninlikku filosoofiat.

I peatükk

FILOSOOFIA JA SELLE OSA ÜHISKONNA ELUS

§ 1. Mis on filosoofia, kuidas filosoofia tekkis ja on arenenud

Filosoofia on huvitav, sügava sisuga teadus. Filosoofia on kogu meid ümbritseva tegelikkuse kohta ja tegelikkuse tunnetamise kohta käivate vaadete süsteem. Filosoofia väljendab mitmesuguste ühiskondlike klasside ja rühmade huve.

Oma tekkemomendist alates on filosoofia püüdnud selgitada, mis on maailma kui terviku aluseks, on püüdnud mõista inimese enese olemust ja kohta ühiskonnas, kindlaks teha, kas inimese mõistus suudab tungida universumi saladustesse, suudab võimsaid loodusjõude tunnetada ja neid inimeste hüvanguks kasutada. Seega tõstab filosoofia üles kõige üldisemaid ja ühtlasi väga tähtsaid, määravaid küsimusi, millest sõltub inimese suhtumine kõige mitmekesisematesse elu- ja teadusaladesse. Nendele küsimustele on filosoofid pakkunud väga erinevaid ja nii mõnigi kord isegi üksteist välistavaid vastuseid.

Filosoofia eksisteerib ligikaudu kolm tuhat aastat. Kogu selle aja jooksul on filosoofias toimunud erinevate vaadete võitlus. See ei ole lakanud praegugi. Mille ümber käib see võitlus, mis on selle põhjusteks?

Filosoofiliste vaadete kokkupõrgetes kuulub keskne koht küsimusele, missuguses vahekorras on teadvus olemisega või — teisiti öeldes — ideaalne materiaalsega. Seejuures tuleb märkida, et teadvusest, ideaalsest rääkides peame me silmas üksnes inimeste mõtteid, elamusi, tundeid ja mitte midagi muud. Kui jutt on olemisest, materiaalsest, siis siia kuulub kõik, mis eksisteerib objektiivselt, meie teadvusest sõltumatult, s. t. välismaailma asjad ja esemed, looduses ja ühiskonnas toimuvad protsessid ja nähtused. Filosoofilise käsituse järgi on ideaalne (teadvus) ja materiaalne (olemine) kõige laiemad teaduslikud mõisted (kategooriad), mis peegeldavad maailma ese-

mete, nähtuste ja protsesside kõige üldisemaid ja ühtlasi vastandlikke omadusi.

Teadvuse ja olemise, vaimu ja looduse vahekorra küsimus on filosoofia põhiküsimuseks. Selle küsimuse lahendamisest oleneb lõppude lõpuks kõikide teiste küsimuste tõlgitsemine, mis määravad ära filosoofilised vaated looduse, ühiskonna ja järelikult ka inimese enese suhtes.

Filosoofia põhiküsimuse vaatlemisel on väga oluline eristada selle küsimuse kaht külge. Esimese külje moodustab küsimus, mis on primaarne — ideaalne või materiaalne. Et aga primaarne olla tähendab eksisteerida enne sekundaarset, eelneda sekundaarsele ja lõppkokkuvõttes ära määrata sekundaarset, siis on selge, kui suurt osa etendab filosoofias nii- või teistsugune vastus sellele küsimusele.

Filosoofia põhiküsimuse teise külje moodustab küsimus, kas inimene võib teda ümbritsevat maailma, looduse ja ühiskonna arenemise seadusi tunnetada. Selle teise külje tuumaks on järelikult inimmõtlemise võime õigesti peegeldada objektiivset tegelikkust.

Filosoofia põhiküsimust lahendades on teadlased jagunenud kahte suurde leeri olenevalt sellest, mille nad võtavad oma filosoofiliste süsteemide aluseks: materiaalse või ideaalse. Neid filosoofe, kes tunnistavad primaarseks materia, olemise, looduse ja sekundaarseks teadvuse, mõtlemise, vaimu, nimetatakse *materialistideks*. Nad esindavad filosoofias *materialistlikku* suunda.

Tuginedes teaduse andmetele ja inimeste mitmekülgse praktilise tegevuse tulemustele, näitavad materialistlikud filosoofid, et maailma ei ole keegi loonud. Maailm on igavene ja lõpmatult mitmekesine. Nad on arvamisel, et meid ümbritsevad materiaalse maailma esemed ja nähtused eksisteerivad meist sõltumatult ja et objektiivses maailmas on alati toimunud ning toimub igavesti lõpmatult palju kõikvõimalikke protsesse, mis ei sõltu mitte mingist teadvusest. Materialistlikud filosoofid tunnistavad, et materiaalne eksisteeris enne ideaalset ja et inimmõtlemist ei saa olla ilma materiaalseta. Materialistid väidavad, et mõte on aju produkt. Aju on seega mõtlemise elundiks. Mõtlemine, ideaalne on aga aju võime peegeldada objektiivset maailma. Seepärast ei saa ideaalne, teadvus eksisteerida absoluutselt iseseisvalt, objektiivsest maailmast sõltumatult.

Filosoofias on ka materialistlikule suunale vastandlik suund — *idealistlik* suund. Idealistlikud filosoofid tunnistavad kõige eksisteeriva aluseks teadvuse, mõtlemise, vaimu, s. t. ideaalse.

Idealistlikul suunal on kaks põhilist erikuju: subjektiivne idealism ja objektiivne idealism. *Subjektiivsete idealistide* hulka kuuluvad need filosoofilise idealismi esindajad, kes peavad primaarseks inimese, mõtleva subjekti individuaalset teadvust. Nad püüavad tõestada, nagu oleks maailma loojaks meie *Mina,* subjekti eneseteadvus, nagu oleksid kõik eksisteerivad asjad, esemed ja nähtused vaid meie aistingute, elamuste kompleksid. See väär filosoofiline maailmakäsitus vastandab inimese teadvuse materiaalsele maailmale. Subjektiivsed idealistid väidavad, et inimesele on vahetult antud ainult tema enese ideed, tunded, tema mõistuse produktid. Lähtekohaks võetakse käesoleval juhul inimese teadvus, edasi tuletatakse sellest loodus ning sellele tuginedes eitatakse ühel või teisel kujul asjade ja üldse maailma objektiivset eksistentsi, samuti ka maailma arenemise seaduste objektiivset eksistentsi.

Niinimetatud *objektiivsed idealistid* peavad inimese mõtteid, ideid ja isegi loodust vaid mingisuguse absoluutse idee, maailmamõistuse, mittemateriaalse reaalsuse osaks. Tunnistades inimesest sõltumatu maailma olemasolu, peavad objektiivsed idealistid primaarseks mitte subjekti eneseteadvust või inimese aistinguid (nii arvavad subjektiivsed idealistid), vaid ideed üldse, «maailmaideed» ning tuletavad seejärel ideaalsest, vaimsest looduse, välismaailma, kõik eksisteeriva.

Niisiis, objektiivne ja subjektiivne idealism on idealistliku filosoofia erikujud. Ent kõige peamise, põhilise poolest on nad teineteisega sarnased. Niihästi üks kui teine võtavad lähtealuseks ideaalse alge, tunnistavad idee, vaimu, teadvuse primaarseks, reaalse maailma, looduse aga sekundaarseks. Niihästi üks kui teine saavad suurepäraselt läbi religiooniga ja toetavad omal viisil religiooni.

Tuleb rõhutada, et filosoofiline idealism ei ole jaburus, ei ole lihtsalt arusaamatus või inimmõistuse juhuslik ekslemine. Usulis-idealistlikul maailmavaatel on sügavad juured niihästi inimeste sotsiaalses elus kui ka inimtunnetuses, selle iseärasustes.

Juba ühiskonna arenemise varajastel astmetel, kui tekkis

inimeste varanduslik ebavõrdsus ja orjanduslik kord, muutus vaimne töö valitseva klassi, orjapidajate privileegiks, ränk kehaline töö aga jäi rõhutute, orjade õlgadele. Niisuguses olukorras oli kehaline töö igati põlatud ja vihatud, vaimse töö tähtsust aga ülehinnati, kusjuures eriti kõrgelt hinnati tegevust teaduse ja kunsti alal. Valitsevad klassid on alati olnud huvitatud inimese vaimse tegevuse ülehindamisest. Nad toetasid illusiooni, nagu oleneksid looduses ja ühiskonnas toimuvad muutused üleloomulikust ideest, kõrgeimast vaimust.

Tuleb ka silmas pidada, et usulis-idealistlik maailmavaade tekkis olukorras, kus tootmise arengutase oli äärmiselt madal ja inimeste teadmised olid väga napid, kujutlused ümbritsevast maailmast — väga primitiivsed, algelised. Stiihilised loodusjõud (maavärinad, põuad, uputused jne.) näisid tol ajal inimesele salapäraseina ja absoluutselt möödapääsmatuina. Teadmata peaaegu mitte midagi loodusjõudude kohta, hakkasid inimesed neid jumalustama.

Peale selle märkasid inimesed kõikjal hämmastavat harmooniat, loodusnähtuste ranget korda ja seaduspärasust: öö ja päeva korrapärane vahetumine, taevakehade ühtlane liikumine, elusorganismide täiuslik ja otstarbekohane ehitus jne. See tekitas tahtmatult mõtte, et eksisteerib tark looja või mingi kõikvõimas üleloomulik jõud, kellest sõltub maailmas kõik, iga üksiku inimese saatus kaasa arvatud.

Inimesed ei osanud kohe eristada väljamõeldisi ja tõsikindlaid teadmisi, tõde ja eksimust. Maailma filosoofilise lahtimõtestamise tee on väga keerukas. Tunnetus sisaldab alati fantaasiakillukesi. Seejuures tekib võimalus, et mingit tunnetusprotsessi joont või külge ülehinnatakse, absolutiseeritakse. See aga viib samuti idealismile.

Hiljem, kui olid tekkinud ekspluateerivad klassid, omandasid inimese jaoks salapärase mõtte ühiskondlikud jõud. Varakate huvides kuulutas religioon rõhumise ja orjastamise süsteemi jumala poolt seatud korraks, jumalustas isandate võimu, eraomandust, sotsiaalset ebavõrdsust.

Nii kujunes ajaloo käigus idealismi ja religiooni vahel tihe liit. Religiooni ja idealismi kasutavad ühiskonna reaktsioonilised jõud kaasajalgi selleks, et kaitsta ja õigustada mitmesuguseid ekspluateerimisvorme, ehkki need on

oma aja juba ammu ära elanud. Iga ekspluataatorlik riik toetab praegugi üht või teist usulis-idealistliku maailmavaate vormi, rakendab jõudu vastavate ideede levitamiseks.

Kui idealism ja religioon juba vanast ajast peale teenivad põhiliselt reaktsioonilisi jõude, siis materialism on tavaliselt alati väljendanud ühiskonna eesrindlike jõudude huve. Materialistlik filosoofia aitab üldistada teaduse andmeid ja ühiskondlik-ajaloolise praktika õppetunde, soodustab tõsiselt teaduse ja praktika edasiminekut.

Nagu juba ütlesime, on filosoofia põhiküsimusel kaks külge, kusjuures põhiküsimuse teine külg puudutab *maailma tunnetamise* võimalust. Ka tunnetamise küsimuses põrkavad kokku vastandlikud vaated. Materialistid on alati väitnud, et inimmõtlemine annab ümbritseva maailma kohta usaldusväärseid teadmisi. Maailma tunnetamise võimaluse tunnustamine sisendab meisse usku inimmõistusesse, innustab omandama teadmisi ja aktiivselt tegutsema maailma ümberkujundamise alal.

Neid filosoofe, kes maailma tunnetamise võimalusele vastu vaidlevad, — niisuguseid inimesi on aga idealistide laagris palju — nimetatakse agnostikuteks (kreekakeelsest «a» — mitte, «gnosis» — teadmine). Agnostikud on arvamisel, et me ei või üldse midagi väita meie teadmiste usaldusväärsuse kohta, sest esemeid, nähtusi, asju ei olevat võimalik võrrelda nende ideaalse peegeldusega. Nad väidavad, et kõik andmed esemete, nähtuste kohta on meil pärit meie eneste aistingutest ja tajudest, mistõttu me ei saa kindlad olla, et tajume esemeid ja nende omadusi just nii, nagu need seda tegelikult on.

Mõned agnostikud tunnistavad küll asjade objektiivset eksistentsi, kuid seejuures nad kahtlevad asjade tunnetamise võimaluses. Niisugune materialismi «häbelik» tunnustamine võimaldab neil asuda «vahepealsele» positsioonile materialismi ja idealismi suhtes, õigustada katseid tõusta neist mõlemast «kõrgemale». Ent seesugune «erapooletus» filosoofias jätab alati piisavalt ruumi idealismile ja toob paratamatult kaasa vastandlike seisukohtade segiajamise.

Tänapäeva idealistlikus kodanlikus filosoofias teostatakse üha sagedamini selgekujulise agnostitsismi joont, sisendatakse umbusku mõistuse vastu. Kuivõrd agnostitsism piirab inimtunnetuse võimalusi, jätab ta ruumi usule

millessegi müstilisse, üleloomulikku. Seepärast on agnostitsism tihedasti seotud idealismi ja religiooniga.

Filosoofilise maailmavaate olemus ei sõltu ainult sellest, mida peetakse primaarseks ja kas tunnistatakse maailma tunnetamise võimalust. Filosoofilise maailmavaate iseloomustamiseks on veel vaja arvesse võtta, missugust tunnetusmeetodit kasutatakse meid ümbritseva maailma filosoofilisel vaatlemisel. Kui uurida filosoofia ajalugu, siis selgub, et on olemas *kaks* niisugust meetodit, kaks teineteisele vastandlikku mõtlemisviisi: *dialektika* ja *metafüüsika*.

Dialektika on kreekakeelne sõna. Vana-aja mõttetargad nimetasid dialektikaks niisugust vestlemise, vaidlemise viisi, mille puhul avanevad arutlustes peituvad vastuolud, selgub tõde ja täpsustatakse mõisteid. Hiljem hakati dialektikaga mõtlema filosoofilist meetodit, s. t. ümbritseva maailma tunnetamise üldisi reegleid ja vahendeid, seda moodust, mille abil mõtlemine uurib antud eset.

Dialektika käsitleb maailma ühtse, seostatud tervikuna. Dialektika lähtub sellest, et kõik asjad, nähtused, samuti ka meie mõisted, mis on asjade mõttelisteks peegeldusteks, on omavahel seotud, mõjutavad üksteist, on pidevalt liikumises ja vastuolulises arengus. Looduse, ajaloo ja inimmõtlemise dialektiline käsitlus nõuab, et objekti uuritaks selle kõikides seostes ja suhetes, õpitaks tundma objekti reaalset ajalugu, avastataks objekti muutumise (see on keerukas ja vastuoluline protsess) tõelised põhjused.

Ka sõna metafüüsika pärineb kreeka keelest. Vanal ajal tähendas see õpetust kõige eksisteeriva põhialustest. Hiljem hakati metafüüsikaga tähistama niisugust mõtlemismeetodit, mille puhul esemeid ja nähtusi käsitletakse väljaspool nende vastastikust seost, liikumatuina, jäädavalt antuina, sisevastuoludest vabadena.

XVI—XVII sajandil etendas metafüüsiline tunnetusmeetod loodusteaduses positiivset osa. Nagu märkis F. Engels raamatus «Anti-Dühring», oli loodusteaduste — füüsika, keemia, bioloogia — arenemise algperioodil vaja looduse uurimiseks liigendada loodus üksikosadeks, jagada mitmesugused loodusprotsessid teatud kindlatesse klassidesse, vaadelda neid isoleeritult, lahus teistest nähtustest ja protsessidest. Kõik see oli Engelsi sõnade järgi põhitingimuseks, mis tegi võimalikuks hiiglaslikud edusammud loodusteaduse arengus tol perioodil.

Ent juba XVIII sajandil ilmnes metafüüsika piiratus. Metafüüsika kitsad raamid hakkasid teaduse arengut pidurdama. Loodus- ja ühiskonnateadustes kogutud faktiline materjal näitas metafüüsilise maailmakäsituse piiratust ja ühekülgsust.

Kodanlikus filosoofias metafüüsikast ei vabanetud. Metafüüsika eksisteerib tänapäevani. Tõsi küll, kaasajal on raske leida filosoofi, kes täielikult ja otseselt eitaks looduse ning ühiskonna arengut. Ja asi polegi selles. Tavaliselt käsitavad tänapäeva metafüüsikud üldise seose iseloomu ja arenemise olemust lihtsustatult. Jättes liikumise ja arenemise tõelise allika küsimuse kõrvale, peavad nad selleks allikaks kas mittemateriaalsete jõudude tegevust või siis kuulutavad selle tunnetamatuks. Niiviisi liitub metafüüsika idealismi ja agnostitsismiga.

Metafüüsiline tunnetusmeetod on jõuetu, kui tuleb uurida asjade ja nähtuste vastandlikke külgi, vastastikust toimet, avastada põhjalike, kvalitatiivsete muutuste olemus. Ühiskondlike nähtuste tõlgitsemisel looritavad tänapäeva metafüüsikud klassivastuolusid, eitavad sotsiaalsete revolutsioonide paratamatust või kuulutavad revolutsioonid stiihilisteks vapustusteks, mida pole võimalik ette näha. Seejuures ignoreeritakse ühiskonna arenemise objektiivseid seaduspärasusi, tõstetakse esile ja absolutiseeritakse teisejärgulisi või lihtsalt väliseid tegureid (näiteks üksikute võimukandjate tegevust), eitatakse ühiskonna progressi või siis tõlgitsetakse progressi kui kapitalistliku süsteemi täiustumist.

Tänapäeva kodanlikus filosoofias säilinud metafüüsiline, ebateaduslik mõtlemisviis teenib ekspluateerivaid klasse, kes on huvitatud iganenud kapitalistlike ühiskondlike suhete jäädvustamisest ja õigustamisest.

Dialektika ja metafüüsika on kaks vastandlikku meetodit, kaks teineteist välistavat mõtlemisviisi. Niihästi materialism kui ka idealism võib olla dialektiline või metafüüsiline; järjekindel materialism ei ole seejuures ühendatav metafüüsikaga. Samuti võib ka dialektika olla niihästi idealistlik kui ka materialistlik; järjekindel dialektika ei ole seejuures ühendatav idealismiga.

Filosoofia ajalugu vanast ajast kuni meie päevini on kantud materialismi ja idealismi, dialektika ja metafüüsika võitlusest. Filosoofiliste vaadete, filosoofiliste maailmakäsituste võitluse taga on lõppkokkuvõttes vaja näha reaal-

sete ühiskondlike jõudude — teatavate klasside ja sotsiaalsete rühmade võitlust.

Materialism ja dialektika tekkisid väga ammu. Olenevalt konkreetsetest ajaloolistest tingimustest, samuti ka filosoofia aine, eesmärkide ja ülesannete muutumisest on nende kuju muutunud. Marksismieelse materialismi ajaloos eristatakse: orjandusliku ühiskonna mõttetarkade materialismi; kodanliku ühiskonna metafüüsilist materialismi; XIX sajandi Venemaa ja teiste maade revolutsiooniliste demokraatide materialismi. Marksismieelse dialektika ajaloos eristatakse: orjandusliku ühiskonna mõttetarkade stiihilist dialektikat; saksa klassikalise filosoofia idealistlikku dialektikat; revolutsiooniliste demokraatide dialektikat.

Tõeliselt teaduslik filosoofia on K. Marxi ja F. Engelsi poolt loodud ja V. I. Lenini poolt edasi arendatud dialektiline materialism — materialismi kõrgeim vorm, mis vastab kaasaegsele teaduse ja ühiskondlik-ajaloolise praktika olukorrale. Marksistlik-leninlik filosoofia väljendab tänapäeva ühiskonna kõige eesrindlikuma klassi — revolutsioonilise proletariaadi huve, kõikide tööinimeste huve. Ta on tihedasti seotud eluga, kommunistliku ülesehitustöö praktikaga. Ta näitab õiget teed maailma revolutsioonilisek muutmiseks, on kommunismi teoreetiliseks aluseks.

Ent ajalugu ei tohi meie jaoks jäljetult mööduda. Minevik elab alati nii või teisiti olevikus, olevik on omakorda paratamatult tuleviku koostisosaks. Seepärast käsitleme lühidalt materialismi ja dialektika põhilisi arenguetappe marksismieelses filosoofias, näitame nende põhilisi iseärasusi. Filosoofia ajaloolise arengu tundmine võib ja peab aitama meid vältida möödunud aegade filosoofidele omaste vigade, eksimuste kordamist. Filosoofia ajaloo tundmine võib osutuda väga kasulikuks ka tänapäeva kodanliku filosoofia paljastamises, sest selle esindajad kasutavad oma võitluses kommunistliku ideoloogia vastu kõike iganenut, reaktsioonilist.

Vanade kreeklaste naiivne materialism ja dialektika

Ajaloost teame, et juba palju sajandeid enne meie ajaarvamist eksisteeris vanades Idamaades — Egiptuses, Babüloonias, Indias ja Hiinas, samuti ka Euroopa maades —

Kreekas ja Roomas orjanduslik ühiskond. Rikkad orjapidajad, vaimulikud ja kaupmehed moodustasid selles ühiskonnas ekspluateerijate klassi. Nad elasid õiguseta orjade, väikemaapidajate ja käsitööliste töö arvel.

Filosoofia tekkis ja arenes nendes maades kui üksteisega vaenujalal olevate orjapidajate rühmade ideoloogia. Need rühmad pidasid ägedat võitlust majandusliku ja poliitilise ülevõimu pärast. Mis puutub orjadesse ja vabade elanike vaesematesse kihtidesse, siis nad olid viletsusest ja üle jõu käivast tööst niivõrd rusutud ja kurnatud, et neil puudus igasugune võimalus teaduse ja filosoofiaga tegelemiseks.

Orjanduslikus ühiskonnas valitsenud usulis-idealistliku maailmakäsituse eesmärgiks oli orjandusliku aristokraatia kihtidele kasulike reaktsiooniliste riigivalitsemise vormide säilitamine. Ent tollal oli ühiskonnas ka eesrindlikke jõude, kes võitlesid despootlike režiimide vastu, samuti ka idealistliku ja usulis-mütoloogilise maailmavaate vastu. Selles võitluses kujunesid välja mitmesugused filosoofilise mõtte varjundid, millest edaspidi tekkisid mitmekesised filosoofilised voolud.

Orjandusliku ühiskonna tingimustes saavutas filosoofia eriti kõrge arengu vanas Kreekas. Vana-kreeka filosoofid tuginesid vanade Idamaade loodusteaduslikele teadmistele ja filosoofilistele ideedele. Nad arendasid neid edasi ja tõid palju uut niihästi tollal tekkivatesse teadusaladesse kui ka filosoofiasse. Vana-kreeka filosoofia ajaloolist tähtsust hindame eelkõige sellest lähtudes, mida vana-kreeka filosoofid ära tegid materialismi ning dialektika läbitöötamise alal.

Vana-kreeka filosoofia tekkis ajal, millal ürgkogukondliku korra asemele tuli orjanduslik ühiskond.

Esimesed vana-kreeka filosoofid olid stiihilised materialistid. Nad püüdsid mõista, mis on maailm kui ühtne tervik, püüdsid leida kõikide looduse asjade ürgalust, esimest alget. Vana-kreeka materialismi rajajaks peetakse *Talest* (umb. 624—547 e. m. a.). Kõige eksisteeriva aluseks oli tema õpetuse järgi vesi. Just vesi on see materiaalne algaine, millest kõik asjad on tekkinud ja milleks nad uuesti muutuvad. Talese järelkäija *Anaksimandros* (umb. 610—546 e. m. a.) pidas kõige algeks määratlemata keskkonda (apeiron) ja näitas, et see ühtne materiaalne alge on igaveses, lakkamatus liikumises. Anaksimandrose

arvates eralduvad apeironist vastandid, mille ühinemisest tekivadki mitmesugused asjade omadused. Anaksimandrose õpilane *Anaksimenes* (umb. 588—525 e. m. a.) pidas kõige oleva algeks õhku. Õhk on tema arvates kõigi asjade aluste piiritu ja kvaliteeditu põhialus, mis võib olla mitmesugustes olekutes. Hõrenedes muutub õhk tuleks; kondenseerudes ja tihenedes muutub õhk tuuleks, veeks, kiviks.

Niisugused olid esimeste vana-kreeka filosoofide vaated maailma ühtsuse ja mitmekesisuse kohta, selle kohta, millest koosnevad kõik asjad. Need vaated olid alles primitiivsed, neil oli ähmaste oletuste iseloom, kuid nende abil mõtestati lahti ümbritsevat maailma, tabati seda ühist, mis maailmas oli toimuvate mitmekesiste muutuste aluseks. Vana-kreeka materialistlikud filosoofid tegid ka esimesi katseid seletada looduse seaduspäraseid muutusi. Anaksimandros püüdis näiteks seletada elusolendite tekkimist. Ta väitis, et elu on tekkinud tänu päikesesoojusele ja niiskusele. Vana-kreeka materialistid otsisid ka põhjusi niisugustele nähtustele nagu vikerkaar, välk, maavärin, päikesevarjutus, mõtisklesid taevakehade tekkimise üle.

Materialismi ja dialektika ideede edasine areng on seotud *Herakleitose* (umb. 544—483 e. m. a.) nimega. Kõige eksisteeriva aluseks võttis Herakleitos tule. Ta pidas tuld ainsaks looduse algaineks. Herakleitose kuulsat lauset «Maailma, ühtset kõiges, ei ole loonud keegi jumalatest ega keegi inimestest, vaid maailm oli, on ja jääb igavesti elavaks tuleks, mis seaduspäraselt süttib ja seaduspäraselt kustub» nimetas V. I. Lenin väga heaks dialektilise materialismi algete sõnastuseks.

Herakleitos väitis, et looduses valitseb seaduspärasus. Seda seaduspärasust ta nimetas «logos». Ta arendas mõtet, et maailmas on kõik igavesti liikumises, et kõik voolab, muutub, alludes seaduspärasusele, «logosele». Neid muutusi pidas Herakleitos vastandlike jõudude toime tulemuseks ja väitis, et kõik toimub võitluse kaudu ja uuenemine saabub paratamatuse jõul.

Herakleitos märkis, et arenemine ei ole lihtne kordumine. Ta ütles, et päike ei ole ainult iga päev uus, vaid on igavesti ja lakkamatult uus. Kujutlus maailmast kui millestki materiaalsest, igavese liikumise, uuenemise ja arenemise voolus olevast — see on Herakleitose filosoofia väärtuslik sisu, mille hilisem teaduslik filosoofia omaks võttis ja igakülgselt välja arendas.

Herakleitos uskus kindlalt, et maailm on tunnetatav, ja oli arvamisel, et inimmõistuse jaoks ei ole piire. Ühtlasi mõistis ta, kui raske ja keerukas on tõe tunnetamine, ning ütles, et loodus armastab peitust mängida. Sellepärast ei piisa silmade avamisest ja kõrvadega kuulamisest, et inimene oleks tark ja teaks palju. Loodust tuleb mõista mõistusega, mõtlemisega, mis on inimese suureks vooruseks.

Muidugi, ühiskondliku tootmise ja teaduse arenemise madal tase varases orjanduslikus ühiskonnas avaldas märkimisväärset mõju Herakleitose filosoofilistele üldistustele. Nagu teistegi vana-aja filosoofide vaated, on ka tema vaated paljuski naiivsed ja ebatäiuslikud. Sellest hoolimata kerkib Herakleitos meie ette kui suurim vanakreeka materialistlik filosoof ja üks kõige silmapaistvamaid antiikaja dialektika esindajaid.

Suure panuse materialismi arengusse lisas *Demokritos* (umb. 460—370 e. m. a.). Tema väljendas nende orjapidajate taotlusi, kes olid huvitatud kaubanduse ja käsitöö arengust. Nagu paljud teised vana-aja mõtteteadlased, oli Demokritos mitte ainult filosoof, vaid ka looduseuurija. Tema teeneks filosoofia ja teaduse arengus on see, et ta põhjendas materiaalsete objektide seesmise ehituse ideed. Demokritos väitis, et kõik esemed koosnevad suurest hulgast nähtamatutest osakestest — aatomitest. Aatomid on igavesed, muutumatud, läbimatud ja jagamatud. Aatomid liiguvad lakkamatult, paiknevad ümber tühjuses ja tiirlevad keeristes. Sellise liikumise protsessis ühinevad nad omavahel ja tekitavad kõik keeruka ehitusega nähtused: tule, vee, õhu, maa. Demokritose järgi aatomid on olemine, tühi ruum aga mitteolemine.

Õeldust on näha, et Demokritos püüdis välja eraldada niisuguseid mateeria eksisteerimise üldisi vorme nagu liikumine, ruum, aeg. Seejuures oletas ta ekslikult, et ruum võib eksisteerida ilma aatomiteta, s. t. ilma igasuguse mateeriata. Ent sellest ja mitmest teisest ebaõigest kujutlusest hoolimata oli Demokritose atomistlik teooria paljude aastasadade jooksul teadusele teednäitavaks täheks. Muidugi erineb kaasaegne õpetus aatomite kohta oluliselt Demokritose kujutlustest. Kuid tema üldine filosoofiline järeldus, et materiaalsed aatomid eksisteerivad objektiivselt, etendas filosoofia ja teaduse ajaloos tähtsat osa.

Materialistlikku tunnetusteooriat arendades oli Demokritos arvamisel, et inimese teadvus on objektiivselt eksis-

teerivate aatomite poolt meeleorganitele avaldatava mõju resultaat. Tõsi küll, seda mõju käsitas ta lihtsustatult. Tema arvates eralduvad kõikidest esemetest igas suunas aatomite vood, mis tungivad meeleorganitesse ja tekitavad aistinguid. Ühtlasi sisaldas see primitiivne vaade sügavat ideed: materiaalne loodus eksisteerib objektiivselt ja meie mõtted peegeldavad objektiivset maailma.

Demokritos jõudis selle mõistmiseni, et meie meeleorganid — nägemine, kuulmine, haistmine, maitsmine, kompimine — ei saa tajuda kaugeltki mitte kõiki asju ja nähtusi. Ta väitis, et maailmas on olemas lõputult väikesed asjad ja inimene ei suuda neid näha, kompida ega maitsta. Kuidas inimene tunnetab seda laadi nähtusi? Sellele küsimusele vastates viitas Demokritos mõistuse jõule. Kõik see, mis meelelise tunnetuse eest ära libiseb, võib saada ja peabki saama avastatud mõistuse poolt. Teadmisi aatomitest võib näiteks saada üksnes mõtlemise abil, spekulatiivselt. Looduse saladusi avastab Demokritose järgi ainult mõtlemine. Mõistus on kõige täiuslikum tunnetuse instrument, kõige peenem tunnetusorgan.

Niiviisi tungis tekkiv materialistlik ja dialektiline maailmakäsitus samm-sammult üha sügavamale universumi ehituse saladustesse. See maailmakäsitus tugines teaduse ja praktika andmetele ja varustas inimesi tõeste teadmistega.

Materialismi areng kohtas usulis-idealistliku maailmavaate pooldajate tugevat vastupanu. Eriti ägeda iseloomu omandas idealismi ja materialismi võitlus V—IV sajandil e. m. a., kui antiikühiskonnas ilmnesid teravalt klassivastuolud ja muutus ägedamaks orjandusliku demokraatia ja orjandusliku aristokraatia võitlus poliitilise võimu pärast.

Vana-kreeka idealistliku filosoofia kõige silmapaistvam esindaja oli orjandusliku aristokraatia hulgast pärinev *Platon* (427—347 e. m. a.). Platon otsis idealismist teoreetilist põhjendust orjandusliku riigi reaktsioonilisele režiimile. Ta kuulutas avalikult sõja materialismile ja kurtis otseselt, et materialistliku filosoofia mõjul satuvad noored inimesed jumalasalgamise teele.

Platon lõi objektiivse idealismi süsteemi. Meeleliselt tajutavate asjade maailmale vastandas ta ideede ehk asjade kehatute vormide maailma. Ta väitis, et ideed eksisteerivad objektiivselt, loodusest ja ühiskonnast sõltuma-

tult. Reaalsete asjade maailma nimetas Platon varjude maailmaks. Asjad on üksnes ideede kahvatud koopiad, ideede varjud. Inimese poolt tajutav loodus on Platoni järgi reaalne üksnes sedavõrd, kuivõrd sellel on ühist ideede maailmaga. Ideed on asjade igavesed prototüübid. Ideed on ainult mõeldavad, neid ei ole võimalik näha. Ideede varjud — meelelised asjad — on küll nähtavad, kuid neil puudub tõeline eksistents.

Inimese hing ehk vaim eksisteerib Platoni õpetuse järgi kehast sõltumatult sealpoolses ideede maailmas. Hing on mittemateriaalne ja igavene. Nii põhjendati hinge surematuse müüti. Hing väideti olevat üksnes ajutiselt asunud inimese kehha. Pärast pöördub hing jällegi tagasi igaviku rüppe.

Platoni filosoofia on järjekindel idealism, mis lahutab ideaalse materiaalsest, mõtte mateeriast, üldised mõisted («puuvili» üldse, «maja» üldse) reaalsetest asjadest ja jõuab järeldusele, et eksisteerib maailm ning maailmast sõltumatult eksisteerib maailma idee, jumal, et eksisteerib inimene ja inimesest sõltumatult eksisteerib hing. Sellest näitest võib kujukalt näha, kuidas idealism liitub religiooniga. Platon ja tema järelkäijad pidasid jumalat demiurgiks, s. t. looduse loojaks.

Platoni idealistliku filosoofia eesmärgiks oli inimesi veenda, et nad ei tohi pidada ümbritsevat maailma reaalseks, et neil ei maksa otsida olemust materiaalse maailma asjades, vaid tuleb katsuda tunnetada mingit tõelist ideaalset olemist, tabades selleks «jumalikku korda». Platon oli arvamisel, et meeled ei anna inimesele teadmisi oleva kohta. Tema arvates on tõelisteks teadmisteks teadmised ülemeelelise igaveste ideede maailma kohta. Ta püüdis alandada meelelise tunnetuse tähtsust, vaatluste, katsete tähtsust ja väitis, et need ei saa anda meile tõde. Üksnes hing on võimeline tungima ülemeelelisse maailma. Seega kujutas Platon reaalset tunnetusprotsessi moonutatult.

Minevikus kasutasid idealistlikud filosoofid laialdaselt Platoni reaktsioonilisi ideid. Seda laadi ideede mitmesuguseid variante esineb küllaltki sageli ka tänapäeva kodanlikus filosoofias.

Platoni objektiivse idealismi paljude põhi-ideede paikapidamatust näitas suur vana-kreeka mõtteteadlane *Aristoteles* (384—322 e. m. a.). Oma arvukates teostes, sealhul-

gas ka filosoofilistes töödes («Metafüüsika», «Hingest» jt.) lükkas ta veenvalt ümber idealistliku väite, mille kohaselt kehatud ideed on primaarsed. Platonit kritiseerides märkis Aristoteles õigesti, et üldisi mõisteid ei saa lahutada meelelistest asjadest: ideed kui asjade olemused ei saa eksisteerida lahus asjadest enestest. Ometi ei olnud Aristoteles seejuures lõpuni järjekindel ja jäi mitmete põhjapanevate filosoofiliste küsimuste lahendamisel kõikuma idealismi ja materialismi vahepeale. Tunnistades mateeria kõikide asjade, igasuguse eksistentsi üldiseks aluseks, väitis ta, et mateeria ei ole määratletud ehk reaalne olemine, vaid on üksnes teatud vormitu, inertne, elutu substants. Selleks et mateeria muutuks aktiivseks ja omandaks elujõu, peab mateeria kehastuma vormis, olema vormistatud.

Vorm on Aristotelese arvates iga asja olemuseks, selle üldiseks ja esimeseks olemuseks. Meeleliselt tajutavates reaalsetes asjades esineb mateeria ainult koos vormiga. Luues näiteks marmoritükist inimese kuju annab kujur marmorile teatava vormi, mis ongi selle kuju olemuseks. Aristotelese järgi areneb ka loodus selle tõttu, et vorm annab mateeriale teatava sisu. Sellest lähtudes jõudis ta ekslikule järeldusele, nagu sisaldaksid kõik loodusnähtused mõistuslikku toimivat jõudu, eesmärki (entelehhia). Selleks eesmärgiks ja eksistentsi olemuseks ongi Aristotelese järgi vorm. Suutmata teaduslikult seletada looduses toimuvate muutuste allikat, otsis Aristoteles seda allikat väljaspool mateeriat, ülemeelelisest vormist ja väitis, et kõikide vormide vorm ning kogu looduse esimene liikumapanija on jumal. Niisugust viidet kõige eksisteeriva loojale kui mõistuslikule olendile kasutas edaspidi laialdaselt reaktsiooniline filosoofia.

Aristoteles esitas palju sügavaid mõtteid tunnetuse kohta. Ta märkis, et üldised mõisted, kategooriad (kvaliteet, kvantiteet, paratamatus, juhuslikkus jt.) väljendavad olemise omadusi ja suhteid. Aristoteles uuris tõsiselt paljusid dialektika küsimusi ja töötas välja õpetuse mõtlemise seadustest ning vormidest. Tema loogika-alased uurimused ei ole kaotanud oma tähtsust meie päevini.

Seega esitasid vana-kreeka mõtteteadlased palju väärtuslikke filosoofilisi ideid. Eriti viljakat mõju filosoofia edasisele arengule avaldasid vana-aja materialistide vaated maailma materiaalse ühtsuse küsimuses, mateeria ja

teadvuse vahekorra küsimuses, mateeria ehituse küsimuses. Suur tähtsus oli ka nende oletustel looduse dialektika kohta, maailma igavese muutumise ja arenemise, loodusliku seaduspärasuse ja kõikide nähtuste põhjusliku tingituse kohta. Vana-aja filosoofid põhjendasid maailma tunnetamise võimalust, märkisid mõningaid meelte ja mõistuse, aistingute ja mõtlemise suhte momente, tõstsid esile rea filosoofilisi mõisteid ja kategooriaid.

Vana-kreeka mõtteteadlaste vaadetes leidus väga mitmekesiste filosoofiliste süsteemide elemente, võrseid. Neid filosoofilisi süsteeme arendati järgmistel ajaloo perioodidel.

Filosoofiliste suundade võitlus feodalismiajastul ja kodanlikus ühiskonnas

Kui orjandusliku ühiskonna arenemise võimalused olid ammendatud, pidi orjanduslik ühiskond loovutama koha feodalismile. Keskajal oli valitsevaks usulis-idealistlik maailmakäsitus, mille eesmärgiks oli alal hoida feodaalide ja kirikutegelaste võimu. Endistest filosoofilistest süsteemidest omandasid kõige suurema leviku idealistide vaated. Filosoofiliste uurimistega tegelesid kõigepealt teoloogid. Papimeelsus surmas kõik elava Aristotelese filosoofias, heitis kõrvale Aristotelese materialistlikud otsingud ja dialektilised käsitlused ning kasutas Aristotelese õpetuse idealistlikku külge, kohandades selle õpetuse kiriku huvidega.

Keskaegses ühiskonnas, nagu märkis Engels, oli teadus jumalasõna teenistuses. Klerikaalid ja mõjukad feodaalid muutsid ka filosoofia religiooni teenriks. Kõik allutati religiooni, pühakirja õigsuse «tõestamisele». Juhtivat osa hakkas etendama niinimetatud skolastiline meetod, mis põhines abstraktsetel arutlustel ja viljatutel targutustel ristiusu kiriku dogmade üle. Keskaegne skolastika oli üsna paindlik. Ta vahetas sageli oma vorme, püüdis kasutada dialektikat religiooni tõdede tõestamiseks, tõlgitses moonutatult niisuguseid filosoofilisi mõisteid nagu olemine, olemus, vorm ja teised, tekitas segadust tunnetusteooria alal.

Keskaegse skolastika kõige silmapaistvamaks esindajaks oli *Aquino Thomas* (1225—1274). Ta kuulutas oma

filosoofia eesmärgiks jumala olemasolu «tõestamise», kusjuures jumal on kõige liikumapanija, algpõhjus, igasuguse paratamatuse allikas, tark looja, kes määrab ära igasuguse olemise eesmärgid. Tunnistades, et meid ümbritsevad looduslikud esemed on materiaalsed ja koosnevad eristamatutest osakestest, väitis Aquino Thomas edasi, et algmateeria, millest kõik on loodud, on puhtakujuline passiivsus. Jumal aga on tema arvates puhas aktiivsus. Jumal on loonud mateeria ja kogu maailma eimillestki. Jumal on andnud igale asjale selle eksistentsi.

Kuigi feodalismiajastul võimutses idealistlik filosoofia ja viljatu skolastika, ei hävinud tol perioodil ka eesrindlik materialistlik mõtteteadus. Keskaja süngetel aastatel ei vaibunud filosoofilised vaidlused. Vaimu ja looduse, mõtlemise ja olemise vahekorda puudutavate vaidluste sisu taandus küsimusele, kas maailm on jumala loodud või eksisteerib igavesti. Julgemad filosoofid ja teadlased aga küsisid isegi: kas mitte mateeria ei suuda mõtelda?

Aja jooksul hakkasid feodaalühiskonna rüpes ilmuma jõud, kes olid huvitatud tootmise ja teaduse arengust. Selleks jõuks oli tekkiv kodanlus, kes astus välja feodaalkorra vastu, teoloogia ja skolastilise filosoofia vastu. Eriti resoluutne võitlus kiriku võimutsemise vastu arenes XV—XVII sajandil, s. t. perioodil, mida tavaliselt nimetatakse «renessansiajastuks». Sellele perioodile on iseloomulik, et Lääne-Euroopas tugevnes järsult püüd looduse tunnetamise poole, huvi eksperimentaalsete teadmiste ja vana-kreeka eesrindliku filosoofia vastu.

XVII sajandil omandas materialism uue kodumaa Inglismaal, kus toimus üks esimestest kodanlikest revolutsioonidest. Uuema aja materialismi rajajaks oli *Francis Bacon* (1561—1626). Bacon astus resoluutselt välja skolastika vastu. Filosoofia mõtet nägi ta mitte religioossete dogmade õigsuse tõestamises, vaid looduse tunnetamise meetodite väljatöötamises, sest inimese jõud peitub teadmistes. F. Bacon tegi palju ära vana-kreeka materialismi taassünniks. Ta väitis resoluutselt, et mateeriale on omane liikumine, tung ja elulisus.

Ühtlasi oli Baconi vaadetes palju ebajärjekindlat. Nii väitis ta korduvalt, et teadusel ja usul on kummalgi oma valdkond ja nad ei tohi teineteist segada. Tuleb aga silmas pidada, et seda laadi väited tol ajastul, millal religiooni võim oli alles tugev, tähendasid tegelikult püüdu

kindlustada teaduse sõltumatut arengut. Niisiis, materialistlik filosoofia tõrjus aeglaselt, samm-sammult välja religiooni ja idealismi.

Ent usulis-idealistlik filosoofia hoidis veel kindlalt oma positsioone. Eesrindlike filosoofide materialistlike ja ateistlike vaadete vastu astus välja üks silmapaistvamaid subjektiivse idealismi esindajaid, inglise piiskop *George Berkeley* (1685—1753). Sõnas «mateeria» ei peitu Berkeley arvates mingit kujutlust; mateeria on eimiski, mitteeksisteeriv olemus. Looduses ei ole tema arvates objektiivset põhjuslikkust, ei ole seaduspärasust.

Berkeley tunnistas reaalseks üksnes selle, mida tajub subjekt. Seejuures ta väitis, et meie poolt tajutavad esemed (õun, kirss) on meie aistingute kompleksid (magusa, punase, mahlase aistingud). Seega tuleb Berkeley järgi välja, et esemete olemine, eksisteerimine sõltub sellest, kas neid esemeid tajutakse või mitte. Meeleliste asjade reaalsus on selle seisukoha järgi selles, et keegi neid tajub. Berkeley arvates eksisteerida tähendab olla tajutav. Sellest lähtudes eitas ta millegi niisuguse eksisteerimist, mis ei oleks mõistuse produkt, ja kirjutas avameelselt, et mateeriat ei saa pidada objektiivselt eksisteerivaks, sest see viib jumalasalgamisele.

XVII sajandi lõpul ja eriti XVIII sajandil astusid idealismi ja religiooni vastu välja mitme Euroopa maa kodanlikud valgustajad ja niisugused tuntud prantsuse materialistid nagu *Julien Offroy La Mettrie* (1709—1751), *Denis Diderot* (1713—1784), *Paul Henri Holbach* (1723—1789), *Claude Adrien Helvétius* (1715—1771).

Prantsuse materialistide võitlus usulis-idealistliku maailmavaate vastu oli otseselt seotud kodanluse poliitilise võitlusega. Nad kritiseerisid halastamatult feodaalset ühiskonnakorda, feodaalseid traditsioone, ideoloogiat ja poliitikat ning taotlesid keskaegse korra kaotamist, riigikorra muutmist kodanluse huvides.

Kodanlus oli huvitatud tootmise ja järelikult ka teaduse kiirest arengust. Teadus aga kohtas igal sammul keskaegse skolastika ja religiooni vastupanu. Seetõttu ründasidki kodanluse ideoloogid keskaegsust hariduse ja materialismi lipu all.

Heites kõrvale kiriku ja idealistide väljamõeldised üleloomulikest jõududest, näitasid prantsuse materialistid, et loodus ja ühiskonna elu alluvad loomulikele seaduspära-

sustele. Nad olid õigel arvamisel, et kõik muutused maailmas on tingitud loomulikest, looduslikest põhjustest. See, mis ei ole mateeria, ei saa prantsuse materialistide väite kohaselt olla ka mateeria liikumapanevaks jõuks. Materiaalne loodus eksisteerib objektiivselt ja järelikult on mateeria igasuguse eksistentsi olemus, primaarne alus ja alge. Loodust ei ole keegi loonud. Loodus on igavene.

Kui meilt küsitakse, kustkohast on mateeria tekkinud, kirjutas Holbach, siis me vastame, et mateeria on alati eksisteerinud. Kui küsitakse, jätkas ta, kustkohast on mateeria saanud liikumise, siis vastame, et nendelsamadel alustel peab mateeria olema igavesti liikunud, sest liikumine on mateeria eksisteerimise, mateeria olemuse paratamatu resultaat.

Prantsuse materialistide jaoks on mateeria kõik see, mis kuidagi mõjutab meie meeleorganeid. Mateeria on meie poolt tajutav olemine. Põhjapanevaid ideid mateeria ja mateeria omaduste kohta esitas Diderot, kes püüdis mõista, kuidas mateeria on arenenud, kuidas on toimunud üleminek mitteaistivalt mateerialt aistivale mateeriale. Ta hakkas juba mõistma, et aistingud on omased üksnes elusorganismidele, mateerial tervikuna on aga ainult aistimisega sarnane omadus.

Prantsuse materialistid uskusid sügavalt maailma tunnetamise võimalust. Nad hindasid kõrgelt meeleliste teadmiste tähtsust ja kritiseerisid järsult idealiste, kes Diderot' sõnade järgi tunnistavad tõeliseks üksnes nende eneste eksisteerimise ja oma aistingute eksisteerimise, pidades kõike muud ebatõeliseks. Ta nimetas viljatuteks väljamõeldisteks idealistide väiteid, mille järgi kogu maailm eksisteerib ainult meis endis ja meie kujutluses.

Prantsuse materialistide filosoofilistes vaadetes leidus teatavaid dialektika elemente. Tervikuna aga kannatas nende materialism tõsiste puuduste all. Nendest puudustest räägib F. Engels teoses «Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp».

Esiteks, see materialism oli esmajoones *mehhanistlik.* Niisugune piiratus oli möödapääsmatu ja oli tingitud teaduse arengutasemest. Maksimaalse õitsengu oli tol ajal saavutanud mehhaanika, niisugused teadused aga nagu keemia või bioloogia hakkasid alles tekkima. Sellepärast püüdsid teadlased isegi kõige keerukamaid orgaanilise

looduse protsesse, rääkimata juba keemilistest protsessidest, seletada puhtmehhanistlikult, mehhaanika seaduste ülekandmisega teiste loodusnähtuste valdkonda.

Teiseks, prantsuse materialism oli *metafüüsiline*. Ta ei käsitlenud loodust ajaloolise arenemise protsessis. Looduses toimuvaid muutusi peeti lihtsalt ühtede ja samade protsesside igaveseks kordumiseks. Dialektikat ei kasutatud loodusnähtuste seletamiseks, samuti ka mitte tunnetusteoorias.

Lõpuks, kolmandaks, prantsuse materialistid jäid *ühiskonnaelu seletamise alal idealistideks*. Nad ei mõistnud ühiskonna arenemise objektiivset seaduspärasust, ei mõistnud tootmise määravat osa, samuti ka mitte seda, et vaenulikeks klassideks jagunenud ühiskonnas etendab otsustavat osa klasside võitlus. Olles arvamisel, et ühiskonna arengu määravad ühed või teised ideed, vaated (ja seadmata küsimust, mis on nende ideede materiaalseks allikaks, s. t. seadmata ühiskondlike majandussuhete küsimust), tegid prantsuse materialistid eksliku järelduse, et XVIII sajandi feodalismi asemele võib tulla «mõistuseriik», mis põhineb inimeste võrdsuse, õigluse, vabaduse ja vendluse ideaalidel. Tegelikult aga ei saadud neid meelitavaid loosungeid, mis kodanlike revolutsioonide lipukirjaks olid, tol ajal realiseerida. «Me teame nüüd,» märkis F. Engels, «et see mõistuseriik polnud midagi muud kui kodanluse idealiseeritud riik, et igavene õiglus leidis oma teostuse kodanlikus justiitsis, et võrdsus piirdus kodanliku võrdsusega seaduse ees, et üheks kõige olulisemaks inimõiguseks kuulutati kodanlik omand.»[1]

XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses arenes äge võitlus idealismi ja materialismi vahel, metafüüsika ja dialektika vahel saksa filosoofias. See võitlus peegeldas omapärasel kujul reaalseid ühiskondlikke vastuolusid. Tol perioodil astus saksa kodanlus esimest korda välja feodalismi vastu. Ent oma kõhkleva ja ara loomuse tõttu püüdis saksa kodanlus vältida revolutsioonilist teed ja saavutada üksikuid sotsiaal-majanduslikke järeleandmisi, reforme, säilitades aga nende muutuste kõrval monarhia. Püüd järeleandmiste, kompromisside poole ühiskonna elus viis paratamatult ka kompromissidele ideoloogia alal.

---

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., Tallinn 1960, lk. 96.

Tolle perioodi saksa filosoofias — niinimetatud klassikalises saksa filosoofias — eristatakse idealismi joont (kõige silmapaistvamad idealismi esindajad olid I. Kant ja G. Hegel) ja metafüüsilise materialismi joont (L. Feuerbach).

Immanuel Kant (1724—1804) on peale muu kuulus ka selle poolest, et ta esitas teadusliku hüpoteesi, mille järgi päikesesüsteem on tekkinud ürgsest udukogust. Taevakehade loodusliku tekke idee oli tõsiseks hoobiks metafüüsilistele kujutlustele loodusest.

Kanti filosoofia positiivseks küljeks oli selle tunnustamine, et asjad eksisteerivad objektiivselt, omaette. Ent selle kõrval väitis Kant ekslikult, et maailma on põhimõtteliselt võimatu tunnetada. Ta kaitses agnostitsismi ja püüdis tõestada, et inimese mõistuse võimalused maailma tunnetamise alal on piiratud. Seda filosoofilist positsiooni iseloomustades märkis V. I. Lenin: «Kanti filosoofia põhijooneks on materialismi lepitamine idealismiga, kompromiss esimese ja teise vahel, erisuguste, vastandlike filosoofiliste suundade ühendamine üheks süsteemiks. Kui Kant eeldab, et meie kujutlustele vastab miski väljaspool meid, mingi asi iseeneses, — siis siin Kant on materialist. Kui ta kuulutab selle asja iseeneses tunnetamatuks, transtsendentseks, sealpoolseks, — siis esineb Kant idealistina.» [1]

Tunnetamise võimalustele printsipiaalsete piiride seadmisega tegi Kant tegelikult ruumi religioonile, usule üleloomulikesse jõududesse. Ta eitas objektiivsete seaduspärasuste olemasolu ja väitis, et seadusi loodusele dikteerib mõistus. Lahutades kõige tähtsamad filosoofilised mõisted objektiivsest tegelikkusest, tõlgitses Kant neid mõisteid idealistlikult.

Seesmiselt vastuoluline ja ebajärjekindel oli ka *Georg Friedrich Wilhelm Hegeli* (1770—1831) filosoofia. Hegel tegi tõsise katse ühendada dialektikat objektiivse idealismiga.

Dialektikat läbi töötades püüdis Hegel kujutada kogu maailma — loodust, ühiskonna elu ja mõtlemist — lõpmatu liikumise, muutumise ja arenemise protsessina. Hegel eraldas välja peamised dialektika printsiibid, seadused ja kategooriad. Väga viljakas oli tema idee selle kohta, et

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 178.

looduse, ühiskonna ja mõtlemise areng allub ühtedele ja samadele dialektika seadustele.

Ent Hegel kui objektiivne idealist lähtus sellest, et kõigi maailma nähtuste, looduse ja ühiskonna aluseks on mingi absoluutne idee, maailmavaim. See absoluutne idee on Hegelil kõige eksisteeriva põhialuseks. Ühtlasi on absoluutne idee toimiv, aktiivne alge.

Loodus on Hegeli arvates ainult ümberkehastunud idee, idee teisitiolemine, maailmavaimu arenguaste. Tema filosoofias kujutatakse kõike moonutatult: mitte mõtted ei ole objektiivselt eksisteerivate asjade, materiaalse olemise peegelduseks, vaid, vastupidi, idee, maailmavaim on aktiivne jõud; ta sünnitab looduse, mille arenemine viib seejärel inimese, mõtleva olendi tekkimisele. Inimese kaudu tunnetab idee iseennast. Pole raske mõista, et Hegeli isearenev absoluutne idee, maailmavaim on seesama asi, mida religioon nimetab jumalaks.

Kuivõrd Hegeli järgi enne loodust eksisteeris puhas vaim, siis oli järelikult hetk (saamise akt arengus), millal puhas olemine kehastus looduses. See tähendab, et looduse arengul oli algus. Niisugune järeldus, mida surub peale objektiivne idealism, ei ole kuidagi kooskõlas dialektikaga. Engels märkis, et Hegelil ei ole loodus suuteline arenema ajas. Seega satub Hegeli dialektika, mis nõuab historismi, ajaloolist maailmakäsitust, vastuollu Hegeli enese idealistliku süsteemiga. Hegel ei suutnudki sellest seesmisest lahendamatust vastuolust idealismi ja dialektika vahel vabaneda.

Vastuolud dialektilise meetodi ja idealistliku süsteemi vahel tekivad Hegelil sageli ka siis, kui tegemist on ühiskonnanähtuste tõlgitsemisega või tunnetusprotsessi selgitamisega. Sel alal ilmnes täiel määral filosoofi klassipositsioon. Hegel oli Preisi monarhi õukonna filosoof. Absoluutse vaimu tunnustamine oli mugav moodus absoluutse monarhia teoreetiliseks õigustamiseks: absoluutset monarhiat püüdis Hegel kujutada kui maailmavaimu liikumist.

Hegeli objektiivse idealismi ja üldse idealistliku filosoofia paikapidamatust näitas saksa materialist *Ludwig Feuerbach* (1804—1872). Feuerbach analüüsis põhjalikult Hegeli õpetust. Ta kritiseeris väidet, mis kuulutas absoluutse idee primaarseks ja looduse sekundaarseks, ning näitas, et selline õpetus esitab vaid rafineeritud kujul religiooni müüdi maailma loomisest jumala poolt.

Idealismi kritiseerides väitis Feuerbach, et loodus on materiaalne, kehaline, meeleline, et loodus sisaldab kogu materiaalset maailma. Mateeria on Feuerbachi järgi mitte ainult see, mis paikneb väljaspool inimest, taevas ja Maal, vaid ka see, mis on koondatud inimesesse enesesse. Mateeriat pole keegi loonud, mateeria eksisteerib igavesti.

Märkides, et looduse enese loomulik areng tõi kaasa mõtlemisvõimelise olendi, inimese tekkimise, rõhutas Feuerbach, et mõtlemist ei saa mateeriast lahutada, mõtlemine on ajutalitluse resultaat. Mitte mingisugust mõtlemist peale inimmõtlemise olemas ei ole ega saagi olla. Feuerbach kirjutas, et olemise ja mõtlemise ühtsusest saab rääkida ainult siis, kui selle ühtsuse aluseks, subjektiks võetakse reaalne olend, inimene. Mitte mateeria ei ole vaimu produkt, vaid vaim on mateeria kõrgeim produkt.

Tunnistades välismaailma objektiivset reaalsust, meie teadvuse poolt peegeldatavate esemete ja nähtuste objektiivset reaalsust, näitas Feuerbach, et loodus eksisteeris ka siis, kui ei olnud tingimusi inimese eksisteerimiseks. See aineline, meie poolt meeleliselt tajutav maailm, kuhu kuulume ka meie ise, on ainus tõeline, reaalne maailm, kõik muu on aga idealistlik jaburus.

Kukutades troonilt Hegeli filosoofia ja lükates ümber Hegeli väited, ei suutnud Feuerbach aga ise vabaneda eelmise materialismi puudustest. Tema materialismil puudub dialektika. Feuerbach viskas minema Hegeli idealistliku süsteemi, kuid koos sellega viskas ta minema ka Hegeli dialektika, Hegeli väärtuslikud ideed arengu küsimuses. Feuerbach jäi metafüüsilise materialismi positsioonile ega suutnud mõista inimese enese ühiskondlik-ajaloolist olemust, inimese praktilise ühiskondliku ümberkujundava tegevuse otsustavat osa. Ta nägi inimeses üksnes bioloogilist olendit ega jõudnud selle mõistmiseni, et inimese arengu määrab ühiskondliku tootmise arenemine. Ajaloo liikumapanevaks jõuks pidas Feuerbach inimese tundeid ja kirgesid ega jõudnud materialistliku arusaamiseni ühiskonnaelu nähtustest.

Vene revolutsiooniliste demokraatide osa filosoofia arengus

Suurt osa eesrindliku materialistliku filosoofia arengus etendasid Venemaa ja teiste maade revolutsioonilised demokraadid, kes võitlesid usulis-idealistliku maailmavaate võimutsemise vastu.

XIX sajandi vene revolutsioonilised demokraadid *Vissarion Grigorjevitš Belinski* (1811—1848), *Aleksandr Ivanovitš Herzen* (1812—1870), *Nikolai Gavrilovitš Tšernõševski* (1828—1889), *Nikolai Aleksandrovitš Dobroljubov* (1836—1861), *Dmitri Ivanovitš Pissarev* (1840—1868) ja teised astusid ühiskondliku elu näitelavale ajal, millal feodaalne pärisorjuslik kord Venemaal oli jõudnud sügavaima kriisini. Nad olid aktiivsed poliitika- ja ühiskonnategelased ning mõistsid, et Venemaa vajab põhjalikke revolutsioonilisi muudatusi, kõigepealt pärisorjuse likvideerimist. Revolutsioonilised demokraadid nägid, et Venemaa elanike põhimass, talurahvas, kannatab kahekordse rõhumise all: talupoegi rõhuvad nii mõisnikud kui ka kapital. Väljendades pärisorjusevastaste jõudude huve, feodaaltalupoegade mõtteid ja lootusi, soodustasid nad rahvahulkade võitlust feodaalse isevalitsuse vastu, pärisorjuse ja kodanliku orjuse vastu.

Venemaa revolutsioonilised demokraadid etendasid tähtsat osa materialismi ja dialektika arendamises. Tuginedes oma aja teaduse saavutustele ja materialistlikule filosoofiale, kritiseerisid nad järjekindlamalt kui nende eelkäijad-materialistid idealismi. Nad said suurel määral üle metafüüsilise materialismi piiratusest. N. G. Tšernõševski poolt filosoofia arengus etendatud osa märkides kirjutas V. I. Lenin: «Tšernõševski on ainus tõesti suur vene kirjanik, kes oskas 50. aastatest alates kuni 88. aastani jääda tervikliku filosoofilise materialismi tasemele ja heita kõrvale uuskantlaste, positivistide, mahhistide ja teiste vassijate vilets loba.» [1]

Vene revolutsioonilised demokraadid arendasid õpetust maailma materiaalsusest, maailma arenemise seaduste objektiivsest iseloomust. «Looduses,» kirjutas N. A. Dobroljubov, «liigub kõik järk-järgult lihtsama poolt keerukama poole, vähemtäiusliku poolt täiuslikuma poole; kuid

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 335.

kõikjal on vaid üks ja sama mateeria, mis on vaid erinevatel arenguastmetel.»[1]

Revolutsioonilised demokraadid arendasid mõtet, et igavesti muutuv loodus sünnitab paratamatult oma arengu teataval astmel olendid, kes omavad mõtlemisvõimet. Nad ütlesid, et vaim, mõte on looduse ja ajaloo arenemise resultaat. Sellepärast ei saa pidada ideid, mõtlemist primaarseks. On absurdne tuletada loodust, mateeriat teadvusest.

Astudes välja agnostitsismi vastu, lükkasid vene revolutsioonilised demokraadid tagasi igasugused kõhklused maailma tunnetamise võimaluste suhtes. Nad väitsid, et meie mõtlemine annab õige peegelduse objektiivselt eksisteerivatest esemetest ja nähtustest, nende kvaliteetidest, omandustest ja suhetest, nende eksisteerimise ja arenemise objektiivsetest seadustest.

Vene revolutsioonilised demokraadid jõudsid vahetult lähedale dialektilisele arusaamisele loodusest ja ühiskonnast. Nad nimetasid dialektikat «revolutsiooni algebraks». Ent objektiivsed ajaloolised tingimused, vene elu mahajäämus ei võimaldanud neil saada järjekindlateks materialistideks-dialektikuteks. Nad ei jõudnud ka materialistliku ühiskonnakäsituseni. Tõsi küll, ühiskonnaelu analüüsimise alal leidub neil terve rida materialismi elemente. Vene revolutsioonilised demokraadid rõhutasid näiteks rahvahulkade määratu suurt osa ajaloos, näitasid majanduslike tegurite tähtsust ühiskonna elus, hindasid kõrgesti kunsti ja eesrindlike ideede osa ühiskonna arengus. V. I. Lenin kirjutas, et Tšernõševski töödest on tunda klassivõitluse hõngu.

*

Sellega lõpetame lühiülevaate materialismi ja dialektika põhilistest arenguetappidest marksismieelses filosoofias. Tuleb ütelda, et selle filosoofia esindajad ei suutnud luua järjekindlat filosoofilist teooriat, tõeliselt teaduslikku maailmavaadet. Harmoonilise teadusliku filosoofilise maailmavaate, mis õigesti peegeldab looduse, ühiskonna ja mõtlemise arengut, lõi esimesena ajaloos alles marksism.

---

[1] Н. А. Добролюбов, Избранные философские произведения, т. I, Госполитиздат, 1948, стр. 495.

§ 2. Marksismi poolt filosoofias teostatud revolutsiooniline pööre

Marksistlik-leninlik filosoofiateadus erineb kvalitatiivselt kogu eelmisest ja kaasaegsest kodanlikust filosoofiast. K. Marxi ja F. Engelsi poolt loodud ning V. I. Lenini poolt edasi arendatud filosoofias ühinevad orgaaniliselt teineteisega materialism ja dialektika. Ühtset dialektilismaterialistlikku teooriat ja meetodit rakendatakse siin looduse, ühiskonna ja mõtlemise nähtuste tunnetamiseks. Terviklik ja harmooniline teaduslik filosoofiline maailmavaade hakkas esimest korda ajaloos teenima revolutsioonilise töölisklassi ja kogu töörahva eesmärke.

Marksism tekkis möödunud sajandi 40. aastatel Saksamaal. Marksism oli kogu teaduse ja ühiskondlik-ajaloolise praktika senise arengu seaduspärane resultaat. Tolleks ajaks olid kodanlikus ühiskonnas ilmsiks tulnud kapitalistliku tootmisviisi sügavad vastuolud ja koos sellega tekkinud objektiivsed eeldused proletariaadi vabastamiseks ekspluateerimisest. Sel pinnal arenes ja teravnes kodanluse ja proletariaadi klassivõitlus ning said küllalt selgeks selle võitluse eesmärgid. Töölisklass hakkas aktiivselt välja astuma oma majanduslike ja poliitiliste õiguste eest. Sellest annavad tunnistust Lyoni tööliste ülestõusud Prantsusmaal (1831 ja 1834), Sileesia kangrute ülestõus Saksamaal (1844), tšartistide liikumine Inglismaal (XIX sajandi 30. ja 40. aastail). Proletariaadi ajaloolised lahingud näitasid tema kui klassi iseseisvust, kõikumatut otsust likvideerida kodanliku ühiskonna sotsiaalsed alustoed.

Revolutsiooniline töölisliikumine vajas töörahva võitluse eesmärkide ja ülesannete teaduslikku üldistamist, kapitalistliku korra likvideerimise ja uue ühiskonna loomise teede ja vahendite kindlaksmääramist. Marksism saigi proletariaadi põhihuvide teoreetiliseks väljenduseks. Proletariaat on kaasaegse ühiskonna kõige revolutsioonilisem klass, järjekindel võitleja kõigi töötajate huvide eest.

Marksistliku maailmavaate tekkimine ei tähendanud eelmise perioodi teaduslike saavutuste eitamist. V. I. Lenin märkis, et marksismi teoreetilisteks allikateks on klassikaline saksa filosoofia (I. Kant, G. Hegel, L. Feuerbach), inglise poliitiline ökonoomia (A. Smith, D. Ricardo) ja prantsuse utoopiline sotsialism (H. Saint-Simon, C. Fou-

rier). Marksism võttis endasse kõik selle parema, mida eesrindlik ühiskondlik mõte oli eelneva ajaloolise arengu jooksul loonud. «Marksism,» kirjutas V. I. Lenin, «kui revolutsioonilise proletariaadi ideoloogia võitis endale maailma-ajaloolise tähtsuse sellega, et marksism ei heitnud sugugi kõrvale kodanliku ajastu kõige väärtuslikumaid saavutusi, vaid vastupidi, omandas ja töötas ümber kõik, mis oli väärtuslikku inimmõtte ja kultuuri rohkem kui kahe tuhande aastases arenemises.» [1]

Dialektilise ja ajaloolise materialismi loomine oli lahutamatult seotud marksismi kahe teise komponendi — marksistliku majandusõpetuse ja teadusliku sotsialismi teooria loomisega. «Materialistliku dialektika rakendamine kogu poliitilise ökonoomia läbitöötamisele, tema rajamisest peale, — ajaloole, loodusteadusele, filosoofiale, töölisklassi poliitikale ja taktikale, — see on see, mis Marxi ja Engelsit kõige enam huvitab, see on see, milles nad annavad kõige olulisema ja kõige uuema, selles seisab nende geniaalne samm edasi revolutsioonilise mõtte ajaloos,»[2] kirjutas V. I. Lenin.

Tänu dialektilismaterialistlikule ajalookäsitusele, kapitalismi sügavate vastuolude ja kapitalismi arenguseaduste avastamisele sai päevselgeks, et kapitalism peab möödapääsmatult hukkuma, tulevane sotsialistlik revolutsioon saabub ajaloolise paratamatusega ja hävitab kapitalismi. Töölisklassi võitlus, millest K. Marx ja F. Engels kõige aktiivsemalt osa võtsid, andis nende filosoofiale revolutsioonilise sisu.

Luues oma filosoofilise süsteemi kui kommunistliku maailmavaate üldteoreetilise aluse, tegid K. Marx ja F. Engels ära määratu suure töö idealistliku dialektika ja metafüüsilise materialismi puuduste ja nõrkuste kõrvaldamiseks, samuti ka eelmises filosoofias dialektika ja materialismi vahel esinenud lõhe likvideerimiseks.

Marksismieelne materialism, nagu juba ütlesime, oli ebadialektiline, ebahistoristlik, käsitles arengut lihtsustatult. Arenemisõpetus oli läbi töötatud peamiselt Hegeli dialektikas, kuid idealismi seisukohalt. Nagu märkis F. Engels, «dialektika moonutamine Hegelil põhineb sellel, et dialektika peab Hegeli järgi olema «mõtte ise-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 284.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., lk. 507.

arenemine», ja sellepärast on asjade dialektika tal ainult selle vastuhelk. Tegelikult aga on dialektika meie peas ainult peegeldus tegelikust arenemisest, mis toimub looduses ja inimühiskonnas ning allub dialektilistele vormidele.» [1]

Marksismi rajajad töötasid kriitiliselt läbi Hegeli dialektika ja lõid materialistliku dialektika, kyalitatiivselt uue dialektilise meetodi. «Minu dialektiline meetod,» kirjutas K. Marx, «on põhiolemuselt Hegeli omast mitte ainult erinev, vaid selle otsene vastand.» [2]

Materialistliku dialektika loomisel tuginesid K. Marx ja F. Engels XIX sajandi suurimatele loodusteaduslikele avastustele, esmajoones organismide rakulise ehituse teooriale, energia jäävuse ja muundumise seadusele ning Darwini õpetusele looma- ja taimeliikide tekkimisest ning arenemisest. Nende avastuste filosoofiline tähtsus oli eelkõige selles, et nad kummutasid metafüüsilised vaated, mille kohaselt materiaalset maailma peeti millekski jäädavalt antuks ja muutumatuks, ning kinnitasid dialektika põhiprintsiipe — maailma esemete ja nähtuste muutumist ja arenemist, nende ühtsust ja vastastikust seost.

Ka marksistlik filosoofiline materialism ei olnud lihtsalt vana materialismi taassünd. Kasutades XIX sajandi loodusteaduslikke avastusi töötasid Marx ja Engels vana, metafüüsilise materialismi põhjalikult ümber, ühendasid materialismi dialektikaga ja lõid dialektilise materialismi. Dialektilise materialismi kui maailma ümberkujundamise teoreetilise relva loomine oli filosoofilise mõtte suurimaks saavutuseks kogu filosoofia ajaloo jooksul, oli revolutsiooniliseks pöördeks filosoofias.

Vana materialismi puuduseks ei olnud ainult metafüüsilisus. Peale selle ei olnud vana materialism lõpuni järjekindel, sest marksismieelsed materialistid ei suutnud materialismi laiendada ühiskonnanähtuste valdkonnale. K. Marx ja F. Engels ehitasid materialismi hoone lõpuni üles. Nad lõid ajaloolise materialismi — teaduse ühiskonna arenemise kõige üldisematest seadustest. Selles avaldus nende poolt filosoofias teostatud revolutsiooniline pööre.

Marksistlik filosoofia uuris igakülgselt mitmesuguste

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 38, стр. 177.

[2] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, I kd., Tallinn 1957, lk. 359.

ühiskonna klasside ja kõigepealt töölisklassi elutingimusi, näitas töörahva hulkade tõelist osa ajaloos ja nende revolutsioonilise tegevuse tähtsust. Marksismi tekkimisega muutus filosoofia laiade rahvahulkade filosoofiaks, miljonite võitluse lipukirjaks.

Marksism-leninism ühendas orgaaniliselt omavahel teadusliku teooria ja revolutsioonilise praktika, filosoofia ja poliitika. Marksismi filosoofia revolutsioonilist ümberkujundavat osa väljendavad K. Marxi sõnad selle kohta, et eelmised filosoofid ainult *seletasid* mitmesugusel viisil maailma, kuid asi on selles, et maailma tuleb *muuta*. Marksistliku filosoofia jõud ja elulisus peitub tema sidemes ühiskonna revolutsioonilise uuendamise konkreetsete ülesannetega.

Marksistlik filosoofiateadus kui tunnetamise ja maailma revolutsioonilise ümberkujundamise meetod areneb pidevalt ja rikastub rahvahulkade revolutsioonilise võitluse kogemuste najal, kõige selle väärtusliku najal, mida annavad teadus ja praktika. Marksistlik filosoofia on oma põhiolemuse poolest loov teadus.

Marksismi kõigi komponentide, sealhulgas ka marksismi üldteoreetilise aluse — dialektilise ja ajaloolise materialismi — edasiarendamine on seotud vene ja rahvusvahelise proletariaadi juhi, Kommunistliku Partei ja Nõukogude riigi rajaja Vladimir Iljitš Lenini nimega. Marksistliku filosoofia arengu leninlik etapp kajastab uut ajaloolist epohhi töölisklassi poolt juhitavate rahvahulkade võitluses proletariaadi diktatuuri ja sotsialismi võidu eest.

V. I. Lenin arendas loovalt edasi materialistlikku dialektikat, filosoofilist materialismi, tunnetusteooriat, üldistas XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse loodusteaduse uued saavutused, analüüsis sügavalt neid sotsiaalmajanduslikke protsesse, mis toimuvad kapitalistlikus ühiskonnas imperialismi etapil. V. I. Lenin töötas vastavalt uutele ajaloolistele tingimustele läbi marksistliku teooria sotsialistliku revolutsiooni küsimuses ja määras teaduslikult kindlaks revolutsiooni teostamise teed ja vahendid, mida eduga kasutati Venemaal ning seejärel reas teistes maades. Kaasajal sotsialismi eest peetava võitluse praktika kinnitab Lenini ideede õigsust ja elulisust. Eriti väärtuslikud on ses suhtes V. I. Lenini ideed revolutsioonilise protsessi dialektika küsimuses, majanduse ja poliitika vahekorra küsimuses, uue, sotsialistliku ühiskonna arene-

mise ja sotsialistliku ühiskonna kommunistlikuks ühiskonnaks ülekasvamise küsimuses.

V. I. Lenini arvukatest töödest leiame suurepäraseid musternäiteid dialektika rakendamisest majanduslike ja poliitiliste ülesannete lahendamiseks kõige mitmekesisemates ajaloolistes tingimustes. Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei, samuti teiste maade marksistlik-leninlikud parteid kasutavad ja arendavad marksismi edasi maailma revolutsioonilise liikumise kaasaegsete probleemide lahendamisel, sotsialismi ja kommunismi ehitamise ülesannete teostamisel. Kujukaks näiteks marksismi-leninismi teooria loova kasutamise kohta võivad olla NLKP XXIII kongressi otsused.

Marksistlik-leninlik filosoofia on sügavalt parteiline teadus. See tähendab, et filosoofial on klassiiseloom, filosoofia teenib töölisklassi, töörahvast. Igasugune filosoofia väljendab lõppkokkuvõttes mingi klassi seisukohta, huve. Ent töölisklassi huvid erinevad oluliselt kodanluse, ekspluateerijate huvidest. Proletariaat on tänapäeva ühiskonnas ainus klass, kes oma objektiivse olukorra tõttu on huvitatud ümbritseva tegelikkuse õigest, teaduslikust mõistmisest ja revolutsioonilisest ümberkujundamisest. Sellepärast ühtib parteilisus marksistlik-leninlikus filosoofias täiel määral tõeliselt teadusliku objektiivsusega. Töölisklassi revolutsiooniline maailmavaade on kõikvõimas, sest see on õige.

Erinevalt marksistlik-leninlikust filosoofiast teenib kodanlik filosoofia, samuti nagu kodanlik ideoloogia tervikunagi, ekspluateerivaid klasse, väljendab nende huve, annab moonutatud maailmapildi, mis on neile kasulik. See seletub mitte niivõrd üksikute kodanluse ideoloogide subjektiivsete soovide ja püüdlustega, kuivõrd nende objektiivse positsiooniga ekspluateerimisühiskonnas. Kujukaks näiteks selle kohta on tänapäeva kodanlik filosoofia ja sotsioloogia, mis juba ammu on kaotanud teadusliku objektiivsuse ja püüavad agaralt õigustada kapitalistliku ühiskonna reaktsiooniliste jõudude rahvavastast poliitikat.

Marksistliku filosoofia parteilisuse printsiip nõuab aktiivset ja järjekindlat võitlust igasuguste antikommunismi avalduste vastu, kodanluse ideoloogia vastu, samuti kodanluse oportunistlike teenrite — parempoolsete ja «pahempoolsete» revisionistide ideoloogia vastu.

§ 3. Mida uurib marksistlik-leninlik filosoofia

Marksistlik-leninlik filosoofia on teadusliku maailmavaate üldteoreetiliseks aluseks. Ta uurib looduse, ühiskonna ja mõtlemise arenemise kõige üldisemaid seadusi ja annab üldistatud vaadete süsteemi maailma kohta. Selle poolest erineb marksismi-leninismi filosoofia kõikidest teistest teadustest. Peale marksistliku filosoofia ei saa ükski teadus anda õiget vastust niisugustele küsimustele nagu näiteks: mis on mateeria; milline on maailm oma loomuselt; missugused on maailmas toimuvate muutuste põhjused ja iseloom; mida kujutab endast inimene, tema mõtlemine; kuidas inimene tunnetab loodust ja ühiskonda; kuidas on tekkinud ja mispärast eksisteerivad klassid, rahvused, riik, teadus, moraal; kas säilivad igaveseks sõjad ja revolutsioonid; kas ühiskonna arengukäiku on võimalik juhtida; missugust osa etendab ajaloos rahvahulkade tegevus, nende organiseeritus ja teadlikkus?

Muidugi ei mõista kõik inimesed, et seda laadi filosoofiliste küsimuste õige lahendamine oleneb teaduslikust maailmavaatest. Mõned on naiivsel arvamusel, nagu ei sõltuks iga inimese enese mõttelaad, tema eriline maailmataju üldse mingist filosoofiast. Ometi ei ole see hoopiski nii. Inimene ei ela üksinda, ta elab ühiskonnas ja on alati seotud mingi kollektiiviga. Ei saa aga ühiskonnas elada ja olla samal ajal ühiskonnast sõltumatu. Meie mõtted ja käitumine on alati nii või teisiti seotud teiste inimeste mõtete ja tegudega. Ja omaenda maailmavaate kujundab iga inimene kasvatuse, hariduse saamise ja töötamise protsessis, konkreetses ühiskonnas, selles valitseva maailmavaate mõju all.

Inimesed lahendavad igal sammul mitte ainult tootmisküsimusi või igapäevase elu-olu probleeme, vaid ka niisuguseid küsimusi nagu mõtlemise ja olemise vahekorra küsimus, kuigi nad ei nimeta seda filosoofia põhiküsimuseks. Mõtleme ju sageli sellele, kas meie eesmärgid ja plaanid, mida kavandame, on reaalsed. Mis aga on plaan, eesmärk? See on meie kavatsus, ideaalne mudel sellest, mis ei eksisteeri veel tegelikkuses, kuid mis tuleb luua, realiseerida. Kui seejuures meie eesmärgid ja plaanid ei vasta tegelikkusele või ei arvesta kõiki tegelikkuse külgi, kui nad ei ole reaalsed, siis neid ei saa ellu viia. Niisugusel juhul viib meie tegevus ootamatuile ja väga sageli

soovimatuile tagajärgedele. Marksistlik filosoofia peabki abistama inimesi õigesti mõista ümbritsevat maailma, sügavalt orienteeruda keerukates sündmustes ja faktides, neid õigesti hinnata, oma eesmärke ja ülesandeid õigesti kindlaks määrata ja edukalt tegutseda nende realiseerimiseks.

Marksistlik-leninlik filosoofia lahendab üldteoreetilisi, maailmavaatelisi probleeme, lähtudes materialistlikust tegelikkuse käsitusest. Ta on arvamisel, et maailm on materiaalne, ja uurib maailma sellisena, nagu maailm seda tegelikult on, ilma igasuguste väljamõeldud lisanditeta. Nendelt positsioonidelt lahendatakse ka keskne filosoofiline küsimus — mõtlemise ja olemise vahekorra küsimus. Ainus õige, materialistlik küsimuse lahendus seisab selles, nagu juba ütlesime, et mateeria, olemine tunnistatakse primaarseks, mõtlemine, teadvus — sekundaarseks.

Maailma materiaalsuse, mateeria primaarsuse tunnistamisest tuleneb vajadus uurida loodusliku ja sotsiaalse olemise arengu seaduspärasusi. Nende uurimisega tegeleb materialistlik dialektika, mis vaatleb kõiki maailma nähtusi lakkamatu muutumise ja arenemise protsessis. Need muutused võivad olla kõige mitmekesisemad ja puudutada esemete kõikvõimalikke omadusi, esemete struktuuri, seesmist ehitust. Kui mitmekesistena aga ka näivad muutused, mis toimuvad elavas ja elutus looduses ning ühiskonnas, alati on neil muutustel ühiseid jooni. Marksistlik filosoofia uuribki reaalse maailma muutumise ja arenemise kõige üldisemaid seadusi.

Looduses ja ühiskonnas toimub kõik dialektiliselt. Seda reaalse maailma objektiivset dialektikat tunnetab meie mõtlemine ja väljendab seda kõige üldisemates filosoofilistes seadustes, printsiipides, kasutades seejuures maksimaalselt laiu mõisteid ehk kategooriaid. Mispärast mõtlemine suudab õigesti peegeldada objektiivse maailma dialektikat? Seda aitab meil mõista mõtlemise enese dialektiline käsitus. Marksismi filosoofia uurib kõiki nähtusi, sealhulgas ka mõtlemist, muutumise ja arenemise protsessis. Tuginedes teaduse andmetele näitab ta, et mõtlemine on inimaju produkt ja inimene ise on omakorda looduse ja ühiskonna seaduspärase arengu produkt. Sellepärast ei olegi mõtlemise seadused, mis on tekkinud looduse arengu protsessis, objektiivse maailma seadustega vastuolus, vaid on nendega paratamatult kooskõlas.

Marksistliku dialektika seadused (vastandite ühtsuse ja võitluse seadus, kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus, eituse eitamise seadus) ja kategooriad (põhjus ja tagajärg, sisu ja vorm, paratamatus ja juhuslikkus jt.) peegeldavad igavesti muutuva maailma kõige üldisemaid omadusi ja seoseid ja on seepärast efektiivsed maailma tunnetamise vahendid.

Näidates tunnetava mõtlemise ja meid ümbritseva tegelikkuse dialektilist seost märkis V. I. Lenin: «... kui *kõik* areneb, siis kas kehtib see ka kõige üldisemate *mõistete* ja mõtlemise *kategooriate* suhtes? Kui mitte, siis mõtlemine ei ole seotud olemisega. Kui jah, siis on olemas mõistete dialektika ja tunnetuse dialektika, millel on objektiivne tähendus.» [1]

Materialistliku dialektika kasutamine maailma tunnetamiseks on marksistliku tunnetusteooria aineks. Marksistlik tunnetusteooria ehk gnoseoloogia uurib igakülgselt keerukat, vastuolulist inimtunnetust kui objektiivse reaalsuse peegeldamist inimese poolt. Ta analüüsib objektiivse maailma peegeldamise erisuguste vormide omapära, uurib niihästi meelelist kui ka loogilist tunnetust, nende omavahelist seost ja selgitab niiviisi meie aistingute, tajude, kujutluste, mõistete loomust ja allikat, avastab tunnetuse kõige üldisemad seaduspärasused. Kas meie mõtlemine, meie poolt loodavad teaduslikud teooriad on suutelised andma välismaailmast õiget peegeldust? Kui jah, siis milline on tõe tunnetamise tee ja kas on teadusliku teooria tõesuse kindlaksmääramiseks olemas usaldusväärset kriteeriumi? Kuidas on tunnetuses omavahel seotud suhteline ja absoluutne? Kuidas areneb teaduslik tunnetus? Dialektilise materialismi tunnetusteooria vastabki neile küsimustele.

Marksistlik-leninliku filosoofia lahutamatuks koostisosaks on ajalooline materialism, mis kujutab endast dialektilismaterialistlikku ühiskonnakäsitust, ühiskonna arenemise ajaloo ja ühiskonna praeguse seisundi käsitust. Juhindudes dialektilise materialismi üldistest printsiipidest, kasutades dialektilise materialismi seadusi, kategooriaid, tunnetusteooriat ühiskonnaelu seletamiseks, süvendab ja konkretiseerib ajalooline materialism filosoofilist materialismi ja dialektikat. Kui näiteks ajalooline mate-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 247.

rialism käsitleb filosoofia põhiküsimust ühiskonna suhtes rakendatult, siis määrab ta kindlaks ühiskondliku olemise, tootmisviisi vahekorra inimeste ühiskondliku teadvusega, nende poliitiliste, õiguslike, filosoofiliste ja teiste vaadetega.

Ajalooline materialism uurib ühiskonna arenemise kõige üldisemaid seadusi ja eriti nende seaduste avaldumist konkreetsetes ajaloolistes tingimustes; uurib ühiskonna progressi liikumapanevaid jõude, tootmise arenemise seaduspärasusi, klassivõitluse ja revolutsioonide seaduspärasusi; selgitab ühiskondlike ideede teket ja osatähtsust, nende mõju ühiskonna arengule.

Seega on marksistlik-leninlik filosoofia kui looduse ja ühiskonna arenemise kõige üldisemaid seadusi käsitlev teadus terviklik ja harmooniline dialektilismaterialistlik maailmavaade. Väljendades üldistatud kujul tegelikkuse enese seaduspärasusi, esineb marksistlik-leninlik filosoofia maailma tunnetamise ja ümberkujundamise üldteoreetilise meetodina. Sellepärast on dialektiline ja ajalooline materialism kõikidele teistele teadustele üldiseks metodoloogiaks.

Võib tekkida küsimus: miks on konkreetsetele ehk spetsiaalteadustele vaja filosoofiat, tema meetodit, kui näiteks niisugustel teadustel nagu matemaatika, füüsika, bioloogia, ajalugu on omad tunnetusmeetodid? Võib-olla on iga teadus omaette filosoofia? Kui see nii oleks, siis tuleksid konkreetsed ühiskonna- ja loodusteadused toime ilma filosoofiata. Ent sellised vaated on täiesti ekslikud. Üldse igasugusest filosoofiast, ükskõik millisest filosoofiast «vaba» olla on võimatu; väga sageli peituvad näilise maailmavaatelise «ükskõiksuse» ja «erapooletuse» taga meile võõra idealistliku filosoofia vaated.

Loodus- ja ühiskonnateaduste tormiline arenemine ei saa teaduslikku materialistlikku maailmavaadet asendada või välja tõrjuda juba ainult sellepärast, et üksnes filosoofia suudab saavutada maksimaalse üldistamise astme. Igasugune konkreetne teadus uurib seaduspärasusi, mis on iseloomulikud ainult teatavale nähtuste valdkonnale. Mis puutub dialektilise materialismi seadustesse ja kategooriatesse, siis hõlmavad need, nagu juba ütlesime, eranditult kõiki maailma nähtusi.

Teaduse arenemise ajalugu näitab, et ebaõiged filosoofilised lähteprintsiibid on sageli isegi kõige silmapaistva-

maid teadlasi ummikusse ajanud. See on ka arusaadav. Peab ju iga teadus nii või teisiti lahendama küsimuse, milline on tema poolt uuritavate nähtuste loomus ja mis laadi iseloomuga on nähtuste aluseks olevad seadused.

Teaduse ja filosoofia seos ilmneb eriti kujukalt neil perioodidel, millal tehakse suuri avastusi ja lammutatakse vanu, juba stabiliseerunud teaduslikke mõisteid, printsiipe, hinnatakse ümber lähteseisukohti ja mõnikord ka seadusi. Raamatus «Materialism ja empiriokrititsism» näitas V. I. Lenin, et dialektika mittetundmine, oskamatus eristada füüsika teooriates absoluutset ja suhtelist viib paljusid silmapaistvaid loodusteadlasi ekslikele, idealistlikele järeldustele, väidetele, nagu ei peegeldaks teaduse seadused mitte midagi objektiivset. Ta märkis korduvalt, et ilma soliidse filosoofilise põhjenduseta ei suuda loodusteadused järjekindlalt võidelda reaktsioonilise maailmavaate vastu.

Muidugi oleks suur eksitus arvata, et marksistlik filosoofia on «teaduste teadus» ja seisab kõikidest teistest teadustest kõrgemal. Dialektiline materialism võtab arvesse ja üldistab sügavalt loodusteaduste uuemaid andmeid ning rikastab ja arendab sel pinnal edasi oma seadusi, mõisteid, kategooriaid. Dialektilismaterialistliku filosoofia ja loodusteaduse liitu, mille vajalikkusest kirjutas V. I. Lenin, on tarvis niihästi loodusteadustele kui filosoofiale endale, sest vastasel korral kaotaks filosoofia loova iseloomu ja muutuks teaduse arengu pidurdajaks.

Loodusteaduste kohta öeldu maksab täiel määral ka nende teaduste kohta, mis uurivad mitmesuguseid ühiskonnaelu külgi. Ajalooteadused, majandusteadused, õigusteadused ja teised ühiskonnateadused avavad ajaloo, majandussuhete, õigusvormide jne. arenemise seaduspärasused. Seejuures ükski ühiskonnateadus, kui ta uurib oma uurimisvaldkonda kuuluvaid seaduspärasusi, ei saa ignoreerida ühiskonna kui terviku arenemise kõige üldisemaid seadusi, s. t. neid seadusi, mida uurib ajalooline materialism. Neid üldisi seadusi tundmata ei ole võimalik teaduslikult seletada ühiskondliku protsessi mitmesuguste külgede vastastikust mõju.

Ometi tekib just sel alal väga palju üldmetodoloogilisi probleeme. Missuguses vahekorras on näiteks majandus

ja poliitika, teadus ja tootmine, tootmise arengutase ja materiaalsete hüvede jaotamise vormid?

Need ja teised filosoofilised probleemid omavad suurt printsipiaalset tähtsust ühiskonnateadustele enestele. Peale selle on nad olulised ka paljude eluliselt tähtsate küsimuste lahendamisel, näiteks niisuguste küsimuste lahendamisel, mis puudutavad majanduse planeerimist, majanduse juhtimise meetodeid jne.

Dialektiline ja ajalooline materialism aitavad mõista niisuguseid keerukaid küsimusi nagu klasside ja riikide suhted, kapitalistliku ühiskonna revolutsioonilise ümberkujundamise vajadus, Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei ja kõikide teiste vennasparteide poliitika teaduslikud alused, rahvusvahelise kommunistliku liikumise ja töölisliikumise ülesanded. Tuginedes teaduslikule filosoofiale, võtavad marksistlik-leninlikud parteid oma poliitika kindlaksmääramisel arvesse reaalset klassijõudude paigutust, rahvussuhteid ja teisi kõige tähtsamaid objektiivseid ühiskonnaelu tegureid, samuti ka töörahva hulkade organiseerituse ja teadlikkuse taset.

Niisiis, marksistlik-leninliku filosoofia tundmine on vajalik niihästi konkreetsete teaduste edukaks arenguks kui ka kaasaegse ühiskondliku elu kõige keerukamate protsesside olemuse mõistmiseks ja praktiliste ülesannete lahendamiseks mis tahes inimtegevuse sfääris. Just sellepärast on marksistlik-leninlik filosoofiateadus kommunismi ehitamise teoreetiliseks vundamendiks.

Filosoofilist teooriat ei saa pidada lõplike sõnastuste, seisukohtade, dogmade summaks, nii et need sõnastused tuleks ainult meelde jätta, mehhaaniliselt pähe tuupida ja neid sobivatel juhtudel tsiteerida. Õigesti mõistetud filosoofiline teooria on vajalik selleks, et sügavalt lahti mõtestada, analüüsida ja üldistada reaalseid protsesse, looduse ja ühiskonna nähtusi, lahendada praktilisi ülesandeid.

Tõstes esile F. Engelsi sõnu, et marksism pole dogma, vaid on tegevusjuhend, kirjutas V. I. Lenin: «Selles klassikalises teesis on suurepärase jõu ja ilmekusega rõhutatud marksismi seda külge, mis jäetakse pahatihti kahe silma vahele. Seda kahe silma vahele jättes me teeme aga marksismi ühekülgseks, vigaseks, elutuks, võtame ära tema elava hinge, me õõnestame tema teoreetilisi põhialuseid — dialektikat, õpetust igakülgsest ajaloolisest arenemisest,

mis on täis vastuolusid; me õõnestame tema sidet ajastu kindlate praktiliste ülesannetega, mis võivad muutuda igal uuel ajaloo käänakul.» [1]

Marksismi-leninismi filosoofia peab etendama väga tähtsat osa nende ülesannete lahendamises, mis seati NLKP XXIII kongressil. Teaduslik dialektilismaterialistlik maailmavaade on rahvahulkade kommunistliku teadlikkuse, ideelise veendumuse kujunemise aluseks. Marksistliku filosoofia sügav ja loov õppimine kasvatab inimestel oskust hinnata uut, eesrindlikku, kasvatab leppimatust kõige reaktsioonilise, konservatiivse vastu, olgu see apoliitilisus või nihilistlik suhtumine sotsialismi ideaalidesse ja saavutustesse, eraomandusliku psühholoogia jäänused või kodanlik ja väikekodanlik tegelikkuse tajumine.

Marksismi elujaatav filosoofia on võimas jõud, mis innustab aktiivselt võitlema parema, helge elu eest ja aitab kaasa teadlike kommunismi eest võitlejate kasvatusele ja enesekasvatusele. Marksismi filosoofia suurendab kogu nõukogude rahva ja iga üksiku inimese loovat energiat, aitab edukalt ehitada kommunistlikku ühiskonda.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. Mis on filosoofia põhiküsimus?

2. Milles on idealismi ja materialismi, metafüüsika ja dialektika vastandlikkus?

3. Millised on materialismi ja dialektika arenemise peamised ajaloolised etapid?

4. Mida uurib marksistlik-leninlik filosoofia ja milline on tema suhe teiste teadustega? Milles seisab filosoofia parteilisus?

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 20.

II peatükk

MAAILMA MATERIAALSUS. MATEERIA JA TEADVUS

§ 1. Maailma materiaalne ühtsus

Küsimus, kas maailm on ühtne tervik ja kui ta seda on, siis milles seisab maailma ühtsus, on vist küll üks kõige vanemaid küsimusi. Niipea kui inimene oli õppinud eristama ümbritseva maailma arvukaid ja mitmekesiseid protsesse ning nähtusi ja mõistma iseennast, oma *Mina,* tekkis tal vajadus vastata sellele küsimusele, mis aja jooksul sai filosoofilise väljenduse.

Neid filosoofilisi õpetusi, mis tunnistavad, et meid ümbritseval maailmal on ühtne alus, nimetatakse *monistlikeks* (kreekakeelsest «monos» — üks). Filosoofias on kujunenud kaks vastandlikku arusaamist maailma ühtsusest. Need filosoofid, kes on arvamisel, et maailma aluseks on mateeria, ja tunnistavad, et maailma ühtsus seisab tema materiaalsuses, kaitsevad *materialistliku monismi* joont. Vastupidiselt sellele lähtuvad *idealistliku monismi* esindajad sellest, et kõige eksisteeriva aluseks on idee, mõtlemine, vaim.

Mõned filosoofid väidavad, et maailma ühtsus on tema olemises, s. t. selles, et maailm eksisteerib, on olemas. Kuid siis kerkib küsimus, kuidas tuleb mõista seda olemist, eksistentsi? Kui taandada see mingi maailmavaimu, mittemateriaalse jõu avaldumisele, siis jõuame paratamatult idealismini. Seepärast ei ole õige niisugune arusaamine maailma ühtsusest.

On ka niisuguseid filosoofe, kes ei tunnusta maailma ühtsust. Nii tuntakse filosoofia ajaloost *dualistlikke* õpetusi (ladinakeelsest sõnast «duo» — kaks), mis tunnistavad maailma aluseks kaks võrdõiguslikku alget — mateeria ja vaimu. Dualismi kujukaks esindajaks oli XVII sajandi prantsuse filosoof René Descartes. Vaadeldes materiaalse ja vaimse vastastikust suhet, teevad dualistid eksliku järelduse, et need eksisteerivad teineteisest sõltumatult ja neil ei ole midagi ühist.

Ideed, et vaimne ei sõltu materiaalsest, hing ei sõltu kehast, kasutavad ka kaasaegsed õpetlased kapitalistlikes maades (näiteks mõned füsioloogid ja psühholoogid). Nad püüavad tõestada, et esmajärgulist osa eluprotsessides etendab üleloomulik vaim ja et psüühilised protsessid ei ole seotud organismis toimuvate füsioloogiliste muutustega. See aga on vastuolus tänapäeva teadusega; teadus on kogunud suure hulga materjali, mis lükkab ümber seda laadi vaateid.

Materialistlikud filosoofid on alati püüdnud seletada maailma ühtsust, lähtudes maailma materiaalsusest. Nii heitsid XVIII ja XIX sajandi materialistid kõrvale niihästi dualistlikud kui ka usulis-idealistlikud kujutlused maailmast ja püüdsid põhjendada maailma materiaalse ühtsuse ideed. Ent Marxi-eelse perioodi materialistid ei olnud materialistliku monismi printsiibi läbiviimisel järjekindlad. Loodusekäsituses lähtusid nad sellest printsiibist ning väitsid, et kõikide looduse objektide ja nähtuste aluseks on materiaalne alge. Kuivõrd aga endise aja materialistid olid metafüüsika positsioonil ega uurinud looduse esemete ja nähtuste seost, vastastikust toimet ning arengut, oli nende arusaamine maailma materiaalsest ühtsusest lihtsustatud iseloomuga. Teiste sõnadega, selle ühtsuse sügavamaks mõistmiseks puudus neil üldine dialektiline maailmakäsitus.

Peale selle ei laiendanud marksismieelsed materialistid materialistliku monismi printsiipi ühiskonna elule. Sotsiaalseid nähtusi käsitasid nad mitte ainult metafüüsiliselt, vaid ka idealistlikult; nad ei jõudnud arusaamiseni, et ka ühiskonna elul on materiaalne alus ja selleks aluseks on tootmisviis.

Tõeliselt teaduslik maailma ühtsuse käsitus on võimalik ainult dialektilise materialismi positsioonilt. Dialektiline materialism esindab materialistliku monismi kõrgeimat vormi, mis oluliselt erineb Marxi-eelse perioodi materialistide monismist. See erinevus on järgmine.

Esiteks, marksistlik filosoofia käsitleb maailma ühtsust dialektika printsiipidest lähtudes, s. t. objektiivse tegelikkuse esemete ja nähtuste üldisest, universaalsest seosest ja vastastikusest mõjust lähtudes.

Teiseks, dialektiline materialism uurib maailma materiaalset ühtsust lahutamatus seoses arenemise printsiibiga.

Lõpuks, kolmandaks, marksistlik filosoofia laiendab

materiaalse ühtsuse printsiipi ka ühiskonnale ega piira seda ainult loodusega.

Maailma materiaalset ühtsust ja seaduspärast arengut tõestab kogu teadusliku tunnetuse areng. Materiaalse ühtsuse printsiibi põhjendamises etendasid tähtsat osa XIX sajandi kolm suurt loodusteaduslikku avastust, mida juba mainisime. Esimene neist, kõikide elusorganismide rakulise ehituse avastamine, näitas orgaanilise looduse struktuurset ühtsust ja tõi järeldusele, et elusloodusesi toimuvate mitmekesiste muutuste aluseks on ühised seadused.

XIX sajandi teine suur loodusteaduslik avastus, energia jäävuse ja muundumise seadus, oli loodusteaduslikuks tõestuseks mitmesuguste looduse protsesside materiaalse ühtsuse ja vastastikuse seose kohta. Selgus, et niisugused nähtused nagu mehhaaniline liikumine, soojus, elekter, keemiline energia on omavahel lahutamatult seotud ja võivad üksteiseks üle minna.

XIX sajandi loodusteaduse kolmas suur avastus, Darwini teooria, näitas kõigi elusorganismide, sealhulgas ka inimese ühist päritolu ja arengu ühtsust.

Järgnevad avastused kinnitasid veelgi materialistlikku vaadet, mille kohaselt loodus on üksteisega vastastikuses toimes olevate materiaalsete esemete ja nähtuste ühtne süsteem. Suure panuse maailma materiaalse ühtsuse mõistmisse lisas spektraalanalüüs, mille abil on võimalik kindlaks teha hõõguvas gaasilises olekus olevate kehade keemilist koostist. Spektraalanalüüs näitab, et taevakehad koosnevad ühesugustest keemilistest elementidest, s. t. neil on ühine materiaalne loomus. Materiaalsete objektide ühtsust tõestab ka see, et kõigi keemiliste elementide aatomid koosnevad ühesugustest elementaarosakestest (prootonitest, neutronitest, elektronidest).

Käesoleval ajal leiab maailma materiaalse ühtsuse printsiip üha uusi teaduslikke kinnitusi tänu sellele, et meie teadmised eluprotsesside materiaalsete aluste kohta ja elusmateeria arengut valitsevate seaduspärasuste kohta muutuvad üha sügavamaks. Bioloogiateadused uurivad elavat rakku kaasajal juba molekulaarsel tasemel, kasutades kaasaegseid seadmeid ja uurimismeetodeid. Biokeemia, molekulaarbioloogia, geneetika on kindlaks teinud, et peale valkude etendavad eluprotsessides suurt osa nukleiinhapped, milledest üks on pärilike omaduste ja tunnuste spetsiifiliseks materiaalseks substraadiks ja edasi-

andjaks. Kaasajaks on avastatud, et pärilikkus kui bioloogiline omadus on seotud nukleiinhapete ja valkaine teatud liiki vastastikuse mõjuga.

Kõrgema närvitalitluse füsioloogia ja psühholoogia kaasaegsed andmed avavad ikka rohkem inimteadvuse sõltuvuse materiaalsetest teguritest ja näitavad niiviisi, et maailmas ei ole mitte midagi, mis ei oleks mateeria poolt tekitatud. Teadvus, mõtlemine, nagu ka kõik eluprotsessid, ei saa avalduda ega eksisteerida väljaspool materiaalset, ilma ajuta või ajust sõltumatult.

Eriti suur tähtsus maailma materiaalse ühtsuse mõistmiseks on ühiskonna elu materialistlikul seletamisel. Ühiskonna elu materiaalse aluse ja objektiivsete arenguseaduste avastamine võimaldas tõestada, et ühiskonna elu ei sisalda midagi salapärast või üleloomulikku.

Niisiis, nagu näeme, kinnitavad teaduse andmed täielikult dialektilise materialismi seisukohta, et maailma ühtsus seisab tema materiaalsuses. Mis on mateeria, millised on mateeria põhiomadused?

§ 2. Mateeria mõiste

On raske leida niisugust filosoofilist koolkonda või niisugust filosoofi, kes tuleks toime ilma terminita «mateeria». Sellepärast on loomulik, et see termin on eri aegadel ja erinevates filosoofilistes teooriates omandanud erineva mõtte ja tähenduse. Ka käesoleval ajal toimuvad filosoofide ja teiste teadlaste hulgas ägedad vaidlused mateeria olemuse küsimuses.

Vana-aja materialistid mõtlesid mateeriaga maailma algainet, seda «ehitusmaterjali», millest koosneb kõik aineline, kehaline. Nagu juba teame, pidasid ühed lähtealgeks vett, teised õhku, kolmandad tuld, kusjuures nad arvasid, et kõik tekib veest, õhust või tulest ja kõik muutub uuesti selleks. Edasi esitati filosoofias geniaalne oletus, et kõik aineline koosneb aatomitest, tibatillukestest materiaalsetest osakestest, mis on muutumatud ja jagamatud ning liiguvad igavesti tühjuses. Seejärel hakati mateeriaga mõistma mitmekesiste looduse objektide ja nähtuste igavesti eksisteerivat ühist alust.

Marksismieelses materialistlikus filosoofias ja loodusteaduses olid seda laadi vaated mateeria küsimuses üldi-

selt tunnustatud. Vaidlus käis selle üle, kas mateeriat võib pidada kõikide asjade loomulikuks põhjuseks või on peale mateeria olemas veel «algpõhjus»; kes on kõik materiaalsed objektid liikuma pannud ja milles on liikumise allikas; kas mateeria on ühtlane ning kas mateeria on mõeldav kui «mateeria üldse», mis erineks konkreetsetest meeleliselt tajutavatest asjadest? Seejuures oldi arvamisel, et mateeriat kui kõikide asjade alust saab lõpuni tunnetada nii, et avastatakse aatomite mehhaanilise liikumise seadused. Tol ajal püüdsid paljud teadlased taandada füüsikalisi ja keemilisi protsesse aatomite mehhaanilisele liikumisele.

Ent sajandivahetusel kohtas teadus raskusi, mis esimesel pilgul võisid näida lahendamatuina. Tehti suured avastused, mis kummutasid tol perioodil valitsenud kujutlused aatomite jagamatuse ja materiaalsete osakeste mõningate teiste omaduste küsimuses, samuti energia küsimuses. Füüsikud tungisid mikromaailma, s. t. aatominähtustesse ja kohtasid siin materiaalsete osakeste ebatavalisi omadusi ning uusi energialiike.

Kõigepealt avastati elektron, mis osutus aatomist palju väiksemaks. Elektron võib liikuda kiirusega, mis on võrreldav valguse kiirusega (valguse kiirus on 300 000 kilomeetrit sekundis). Niisugustel tingimustel ei jää osakese mass muutumatuks, vaid muutub tunduvalt, sõltudes osakese liikumise kiirusest. Tol ajal polnud see sõltuvus veel avastatud ja metafüüsiliselt mõtlevad teadlased jõudsid järeldusele, et elektroni mass kaob. Kuna aga tollal mateeriaga mõeldi kõike ainelist, millel on olemas mehhaaniline mass, siis viis see mõttele, et elektron ei ole materiaalne, järelikult aatom «dematerialiseerub» ja mateeria kaob.

Niisugune järeldus tehti ka radioaktiivsuse avastamisest. Radioaktiivsus ehk radioaktiivne kiirgus on mõnede keemiliste elementide, näiteks raadiumi omadus. Ilmnes, et kiirgus toimub vahetpidamata ja nii intensiivselt, et raadium ise kaotab massi. Selle põhjal tegid mõned füüsikud järelduse, et radioaktiivsuse avastamine kinnitab samuti mateeria kadumist.

Füüsika uued avastused sattusid vastuollu vanade metafüüsiliste kujutlustega mateeriast ja selle omadustest. Saabus füüsika kriis. Rida loodusteadlasi tuli ekslikule järeldusele, nagu oleks mateeria mõiste vananenud, nagu

ei oleks mingit meie teadvusest sõltumatut objektiivset reaalsust. Idealistlik filosoof ja füüsik Ernst Mach püüdis tõestada, et füüsika uurib aistingute seoseid, mitte aga asjade seoseid, et aatomid ei eksisteeri reaalselt, nad on vaid meie aistingute kompleksid. Teine idealist ja loodusteadlane Wilhelm Ostwald oli arvamisel, et mõisted «materia» ja «vaim» tuleb asendada mõistega «energia».

V. I. Lenin analüüsis raamatus «Materialism ja empiriokritiitsism» teaduses kujunenud olukorda ja näitas ära füüsika kriisi põhjused. Ta näitas, et idealism kasutab vanade mõistete lammutamisega seotud raskusi ja moonutab teaduse saavutusi. «Tänapäeva füüsika kriisi *olemus*», ütles V. I. Lenin, «seisab vanade seaduste ja põhiprintsiipide purunemises, väljaspool teadvust oleva objektiivse reaalsuse kõrvaleheitmises, s. o. materialismi asendamises idealismi ja agnostitsismiga.» [1]

Mispärast hakkas tol ajal füüsikute hulgas levima idealistlik tendents? V. I. Lenin näitas, et uus füüsika on idealismi sattunud peamiselt sellepärast, et loodusteadlased ei tundnud dialektikat. Paljud neist ei suutnud ületada mehhanistlikke kujutlusi, millede järgi materiaalsete objektide omadusi peeti muutumatuiks, ja pidasid endiselt kinni arvamusest, et niisugused asjade omadused nagu mass, läbimatus, inerts on jäädavalt antud, muutumatud. Aatomeid peeti näiteks jagamatuteks elementideks, millel on alati muutumatud omadused. Materiaalsete objektide (eriti aatomite ja nende omaduste) tunnistamine muutumatuteks on metafüüsilise, mehhanistliku materialismi põhiprintsiip.

Just metafüüsilised kujutlused tõidki mõningaid loodusteadlasi järeldusele, nagu oleks mateeria kadunud. Tegelikult aga, nagu näitas V. I. Lenin, tähendasid füüsika uued avastused, et kaob mitte mateeria, vaid «kaob see piir, milleni me tundsime mateeriat seni, meie teadmus tungib sügavamale; kaovad sellised mateeria omadused, mis varem näisid absoluutsetena, muutumatuina, esmalistena... ja mis osutuvad nüüd suhtelisteks, omasteks ainult mateeria mõnele olekule»[2].

Metafüüsilise ja dialektilise materialismi erinevuste ignoreerimine, dialektika mittetundmine või unustamine viib paratamatult välja filosoofilisele idealismile, mis

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 237—238.
[2] Sealsamas, lk. 240.

püüab tõlgendada mateeriat kui teadvusest tulenevat, kui teadvuse suhtes sekundaarset. Dialektiline materialism lükkab tagasi idealistide teadusevastased ja reaktsioonilised filosoofilised väljamõeldised. Dialektilismaterialistliku maailmakäsituse järgi on meid ümbritsev maailm lõpmatult mitmekesine ja kõikidel asjadel ja nähtustel on oma iseärasused, erilised omadused. Ent on ka niisugune omadus, mis on kõikidele asjadele ja nähtustele ühine. See on omadus eksisteerida teadvusest sõltumatult, olla objektiivne reaalsus. Ülimalt lai teaduslik mõiste ehk kategooria «mateeria» hõlmab kõike, mis eksisteerib objektiivselt. V. I. Lenin kirjutas mateeriat defineerides: «Mateeria on filosoofiline kategooria selleks, et tähistada objektiivset reaalsust, mis on inimesele antud tema aistingutes, mida kopeerivad, fotografeerivad, peegeldavad meie aistingud, mis eksisteerib neist sõltumatult.»[1]

Lenini poolt antud mateeria definitsioon väljendab teadusliku materialistliku maailmavaate põhialuseid. Mateeria on objektiivne maailm, mis eksisteerib teadvusest sõltumatult. Inimene tajub materiaalset tegelikkust, tajub mitmekesiseid mateeria avaldusvorme, tunnetab välismaailma ja selle arenemise seaduspärasusi. Mateeria ja teadvuse, materiaalse olemise ja mõtlemise selge eristamine on üks peamisi jooni, mis eraldab materialismi idealismist.

Marksistlik-leninliku filosoofia õpetus mateeriast kui objektiivsest reaalsusest relvastab tänapäeva teadust võitluseks idealismi vastu. Kaasaegse füüsika uurimisobjektide reaalsuse küsimust tõlgitsevad idealistid seniajani moonutatult. Nad seavad mikroobjektide («elementaarosakeste») objektiivse olemasolu kahtluse alla või eitavad hoopis nende eksistentsi sel alusel, et mikroobjekte ei ole võimalik vahetult jälgida.

Seda laadi arutluste paikapidamatus ilmneb juba sellestki, et idealistid teevad mikroobjektide reaalsuse sõltuvaks meie vaatlustest. Tänapäeva teadus ja praktika lükkavad ümber idealistide väljamõeldised, luues seadmeid, mis fikseerivad «elementaarosakesi» ja kinnitavad niiviisi nende objektiivset eksistentsi. Isegi sel juhul, kui «elementaarosakesi» võib fikseerida ainult kaudselt, ei anna see alust järeldusele, nagu ei oleks nad objektiivne reaalsus.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 113.

Nad eksisteerivad ju sõltumatult sellest, kas keegi neid tajub või mitte.

Dialektiline materialism põhjendab teaduse jaoks tähtsat järeldust, et materiaalne maailm on lõpmatult mitmekesine ja iga selle objekt, olgu see veetilk või üksik aatom selles tilgas, on lõpmatult keerukas, tal on ammendamatu hulk omadusi. Mateeria ammendamatust sügavuti põhjendas V. I. Lenin juba meie sajandi alguses, kui avastati elektron. Järgmistel aastatel avastati kümneid teisi «elementaarosakesi» (prootonid, neutronid, mesonid, hüperonid jt.). Nende osakeste avastamine kinnitas V. I. Lenini järeldust mateeria lõputust keerukusest ja mateeria avaldumisvormide lõputust hulgast.

Seejuures ei saa mateeria ammendamatust sügavuti mõista ainult nii, et tänapäeva teadus avastab üha uusi «elementaarosakesi». Teaduse andmed näitavad, et iga osakese omadused on samuti ammendamatud.

Mateeria lõputust mitmekesisusest räägib ka see fakt, et mateeria eksisteerib mitte ainult kui *aine* (kõik meid ümbritsevad esemed liivaterast taevakehadeni, mis koosnevad «elementaarosakestest»), vaid ka kui *väli* (elektromagnetiline väli, tuumaväli, gravitatsiooniväli). Need kaks mateeria põhiliiki on omavahel tihedasti seotud ja on lakkamatus vastastikuses toimes.

V. I. Lenin rääkis, et inimmõistus on looduses avastanud palju eriskummalist ja avastab seda veelgi rohkem. Milliseid avastusi seejuures aga füüsika, keemia, bioloogia ja ükskõik millise teise teaduse alal ka ei tehtaks, ei saa need avastused kõigutada või ümber lükata mateeria mõistet kui filosoofilist kategooriat, mida kasutatakse objektiivse reaalsuse tähistamiseks.

Lenini mateeria-definitsioon hõlmab ka sotsiaalset tegelikkust, ühiskondlikku olemist, mis samuti eksisteerib inimeste tahtest ja teadvusest sõltumatult. «Materialism üldse,» kirjutas V. I. Lenin, «tunnustab objektiivselt reaalset olemist (mateeriat), mis on sõltumatu inimkonna teadvusest, aistingust, kogemusest jne. Ajalooline materialism tunnistab ühiskondliku olemise inimsoo ühiskondlikust teadvusest sõltumatuks. Nii seal kui siin on teadvus ainult olemise peegeldus, parimal juhul tema ligikaudu õige (adekvaatne, ideaalselt täpne) peegeldus.» [1]

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 302.

Küsimust, kuidas ühiskondlik teadvus peegeldab ühiskondlikku olemist, ja rida teisi sellega seotud filosoofilisi küsimusi vaadeldakse eraldi käesoleva raamatu selles osas, kus räägitakse ajaloolisest materialismist. Siinkohal on aga vaja märkida, et filosoofiline järeldus, mille kohaselt ühiskondlik olemine eksisteerib sõltumatult ühiskondlikust teadvusest, on väga tähtis ühiskonnateadustele, samuti on see tähtis praktiliste ülesannete lahendamiseks kõikidel inimtegevuse aladel.

Marksistlik-leninliku filosoofia õpetus mateeriast ei piirdu järeldusega, et materiaalne maailm eksisteerib objektiivselt. See õpetus sisaldab ka mateeria eksisteerimise vormide küsimust.

§ 3. Liikumine, ruum ja aeg kui mateeria eksisteerimise vormid

Mis on liikumine, ruum ja aeg? Kas need on paratamatud omadused, mis esinevad kõikidel reaalse maailma esemetel ja protsessidel? Nendel küsimustel on sügav filosoofiline mõte.

Vaatleme kõigepealt, mis on liikumine. Alguses meenutame, et juba Marxi-eelse perioodi materialistid esitasid mitmeid õigeid seisukohti liikumise küsimuses. Paljud neist pidasid liikumist mateeria oluliseks omaduseks. Ent marksismieelses filosoofias ei vabanetud metafüüsilisest vaatest, mille kohaselt liikumine on muutumatute kehade mehhaaniline ümberpaiknemine. Seejuures polnud selge, kas liikumise allikas asub mateerias eneses või kuskil väljaspool. Et sellele küsimusele õigesti vastata, tuli loobuda liikumise samastamisest kehade mehhaanilise ümberpaiknemisega ruumis. Oli vaja dialektilist maailmakäsitust.

Esimese lõhe metafüüsilisse maailmakäsitusse lõi Kant, kes, nagu juba ütlesime, tõi rea veenvaid teaduslikke argumente selle kohta, et päikesesüsteem on tekkinud algsest udukogust. Sellega esitas ta idee, et loodus on alalises liikumises, kusjuures see liikumine ei ole lihtsalt olemasoleva kordamine, vaid on lõpmatu arenemine. Kant aga oli idealist ega suutnud lõpuni ületada metafüüsilist liikumise käsitust.

Hegel kujutas kogu looduslikku, ajaloolist ja vaimset maailma protsessina, s. t. lakkamatu liikumisena, muutumisena, teisenemisena. Ta püüdis avastada selle liikumise ja muutumise allikat, pidades selleks vastandite võitlust. Hegeli arvates on vastuolu igasuguse liikumise ja elulisuse juureks. Kuna aga Hegel oli idealist, siis jättis ta arenemisest rääkides ruumi mittemateriaalsele jõule, mis on materiaalse maailma liikumapanija.

Et õigesti aru saada, mis on liikumine, tuleb liikumist käsitleda dialektilise materialismi seisukohalt, heites kõrvale metafüüsika ja idealismi. Seda tegidki marksistliku filosoofia rajajad. «Liikumine sõna kõige üldisemas tähenduses,» kirjutas F. Engels, «kus liikumist mõistetakse kui mateeria eksisteerimise viisi, kui mateeriale seesmiselt omast atribuuti, hõlmab kõiki universumis toimuvaid muutusi ja protsesse, alustades lihtsast kohamuutusest ja lõpetades mõtlemisega.»[1]

Niisiis, mateeria suhtes rakendatult tähendab liikumine muutumist üldse. Igasugused materiaalsete objektide muutused, olgu need esemete füüsikaliste või keemiliste omaduste muutumine, Päikesel või kosmilises ruumis toimuvad muutused, muutused elusorganismide maailmas või ühiskonnas — kõik see on liikumine. Seejuures on liikumise allikaks alati ja kõikjal objektidele seesmiselt omased vastuolud. Vastuolud eksisteerivad eranditult kõikides esemetes ja nähtustes. Iseliikuv mateeria ei vaja üleloomulikku liikumapanijat. Liikumine on mateeria eksisteerimise viis. See tähendab, et mateeria ei saa eksisteerida ilma liikumiseta. Liikumine on seepärast niisama objektiivne nagu mateeria ise.

Kuivõrd mateeria on igavene, loodamatu ja hävimatu, siis ka mateeria lahutamatu põhiomadus, liikumine, on samuti igavene, loodamatu ja hävimatu. See äärmiselt tähtis filosoofiline seisukoht leiab kinnituse energia jäävuse ja muundumise seaduses. Nimetatud seadus konstateerib, et igasuguste materiaalsete muutuste puhul jääb üldine energiahulk muutumatuks, konstantseks, s. t. liikumise hulk säilib. Seejuures liikumine on hävimatu mitte ainult kvantitatiivselt, vaid ka kvalitatiivselt, sest materiaalne liikumine on suuteline lõputult üle minema ühest olekust teise. Kvalitatiivselt mitmekesised energiavormid

[1] F. Engels, Looduse dialektika, Tallinn 1962, lk. 43.

(mehhaaniline energia, soojusenergia, elektromagnetiline, tuumaenergia jt.) muunduvad alatasa üksteiseks, kusjuures teatud kindlale hulgale üht vormi liikumisele vastab alati teatud kindel hulk teist vormi liikumist.

Liikumist ei ole võimalik mateeriast lahutada. Mateeria ja liikumise lahutamatu seose loodusteaduslikuks väljenduseks on energia ja massi vastastikuse seose seadus, mis väidab, et iga massi omav materiaalne objekt omab ka teatud kindla hulga energiat, mis vastab sellele massile. Seepärast võib ütelda: seal, kus on mateeria, on alati ka liikumine; ja vastupidi: seal, kus on liikumine, on alati ka mateeria.

Tänapäeva kodanlikud idealistlikud filosoofid ja loodusteadlased, kes lahutavad liikumise mateeriast, loovad «teooria», mille kohaselt «puhas» liikumine eksisteerivat ilma mateeriata. Selleks tõlgitsetakse mateeria ja energia vastastikust seost kui massi muutumist energiaks. Kuigi mass on energiaga seotud, ei saa mass tegelikult energiaks muutuda, samuti nagu mateeria ei saa muutuda liikumiseks. Liikumine kui mateeria lahutamatu omadus, kui mateeria olemise vorm, on igal pool ja alati mateeriaga seotud, mateeria aga on igal pool ja alati liikumises.

Marksistliku filosoofia seisukohad liikumise objektiivsuse küsimuses, liikumise ja mateeria lahutamatu seose küsimuses näitavad teadusele teed liikuva mateeria konkreetsete omaduste tunnetamiseks, mitmekesiste loodusnähtuste tunnetamiseks ja aitavad jagu saada idealistlikest ning religioossetest eksimustest.

Liikumine on oma loomuselt vastuoluline. Liikumise vastuolulisus avaldub selles, et niisugused liikumise omadused nagu muutlikkus ja püsivus esinevad teineteisega lahutamatult seotuina. Maailma igavene ja üldine muutlikkus ei välista hoopiski suhtelise püsivuse, suhtelise paigalseisu momente, asja, eseme, nähtuse ajutisi tasakaaluolekuid. Kui ei oleks seda püsivust, kujutaks maailm endast tohutut kaost, milles ei saaks üldse rääkida esemetest ja nähtustest.

Maailmas on olemas erineva kvaliteediga mateerialiigid (aatomid, molekulid, elektromagnetiline väli, gravitatsiooniväli, elusilooduse mitmekesised nähtused, mitmekesised ühiskondlikud nähtused jne.). Kõik need mateerialiigid on alatises liikumises, mis avaldub kvalitatiivselt erisugustes vormides. Need vormid sõltuvad antud mateeria-

TRÜ Raamatukogu

liigi kvalitatiivsest spetsiifikast. Eristatakse järgmisi mateeria liikumise põhivorme: mehhaaniline, füüsikaline, keemiline, bioloogiline ja sotsiaalne.

Mehhaaniline liikumine hõlmab mitmesuguste kehade ümberpaiknemist ruumis: aatomite koostisosade liikumist, aatomite ja molekulide kohamuutust, suurte kehade, kosmilised objektid kaasa arvatud, liikumist.

Liikumise *füüsikaline* vorm hõlmab soojus- ja elektromagnetilisi protsesse, tuuma- ja aatomisiseseid muutusi, «elementaarosakeste» vastastikust toimet jne.

Liikumise *keemiline* vorm hõlmab aatomite ja molekulide ühinemise ja dissotsiatsiooni protsesse, ainete tekkimist ja lagunemist anorgaanilises ja orgaanilises looduses.

Liikumise *bioloogilise* vormi moodustavad mitmesugused eluavaldused, elusorganismide omavahelised seosed ja nende seosed anorgaanilise loodusega.

Liikumise *sotsiaalne* (ühiskondlik) vorm hõlmab mitmekesiseid ühiskonnas toimuvaid protsesse, kaasa arvatud muutused tootmise alal, klassi- ja rahvussuhted, materiaalse ja vaimse kultuuri arenemise protsessid, ühiskonna ja looduse vastastikune toime.

Kui vaadelda mateeria liikumise põhivorme selles järjekorras, nagu me neid siin loendasime, siis selgub, et igaüks neist on tihedasti seotud kõigi teistega, kusjuures nende vastastikuse seose aluseks on liikuvate materiaalsete objektide seos. Ühtlasi on iga järgmine mateeria liikumisvorm eelmisest keerukam, kõrgem, kusjuures keerukam vorm areneb mateeria liikumise madalamatest vormidest ja sisaldab neid allutatud kujul. Lõpuks, iga liikumisvorm on teistest kvalitatiivselt erinev ega ole taandatav teistele liikumise vormidele.

Vaatleme seda kõike mateeria liikumise bioloogilise vormi najal. See liikumisvorm tekkis meie planeedil füüsikaliste ja keemiliste protsesside seaduspärase arengu tulemusel. Füüsikaliste ja keemiliste protsesside areng viis selleni, et kujunesid tingimused elu materiaalsete kandjate — valkühendite — tekkimiseks. Elu tekkimine tähendas mateeria liikumise kõrgemat vormi mehhaanilise, füüsikalise ja keemilise liikumisvormiga võrreldes.

Ühtlasi ei heida liikumise bioloogiline vorm madalamaid vorme kõrvale, vaid sisaldab neid. Elusorganismis toimuvad arvukad füüsikalised ja keemilised muutused, mis

tagavad organismile vajalike ainete ja energia saamise väliskeskkonnast.

Kuigi liikumise bioloogiline vorm sisaldab madalamaid vorme, ei ole ta neile taandatav ja erineb neist kvalitatiivselt. See liikumise bioloogilise vormi kvalitatiivne spetsiifika seisab elusorganismidele omases keemilise koostise lakkamatus uuenemises, ainevahetuses ümbritseva keskkonnaga.

Tungides üha sügavamale looduse saladustesse ja avastades uusi mateeria liike ning mitmesuguseid mateeria organisatsiooni tasemeid, laiendab tänapäeva teadus meie teadmisi mateeria liikumise vormide kohta, nende vastastikuse seose ja kvalitatiivse erinevuse kohta.

Dialektiline arusaamine mateeria liikumise vormidest, nende vastastikusest seosest ja muundustest omab suurt maailmavaatelist ja metodoloogilist tähtsust ning on vahedaks relvaks võitluses kodanluse ideoloogide vastu, kes püüavad looduse ja ühiskonna nähtusi vääralt seletada. Asi on selles, et paljud tänapäeva kodanlikud filosoofid ja loodusteadlased püüavad metafüüsiliselt taandada mateeria liikumise kõrgemaid vorme madalamatele ja laiendavad madalamate liikumisvormide seaduspärasusi kõrgematele liikumise vormidele. Näiteks kujutavad nad bioloogilisi muutusi lihtsalt füüsikaliste ja keemiliste protsesside summana ja väidavad, et peamisteks seadusteks, mis valitsevad elusmateeriat, on füüsika ja keemia seadused. Sellega mätsitakse kinni elusloodusse spetsiifika, elusloodusse põhjalik erinevus anorgaanilisest loodusest.

Analüüsides sotsiaalse elu keerukaid nähtusi, kannavad kodanlikud teadlased sageli füüsika ja bioloogia mõisted ja seadused üle ühiskonnale. Ühed neist viitavad bioloogia seadusele — loomuliku valiku seadusele — ja jagavad rassid madalamateks ja kõrgemateks. Teised väidavad, et ühiskonnaõpetus võib muutuda täpseks teaduseks ainult siis, kui füüsikat ja bioloogiat laiendatakse ühiskondlike suhete valdkonnale. Seejuures nad taandavad sotsiaalsete nähtuste seadused füüsika ja bioloogia seadustele, räägivad «sotsiaalsest energeetikast», «sotsioloogilistest aatomitest» jne.

Sotsiaalsete seaduspärasuste niisugune eitamine, mille puhul need seaduspärasused taandatakse loodusteaduse mõistetele ja seadustele, seab eesmärgiks varjutada täna-

päeva kapitalistliku ühiskonna klassivastuolusid. «Tegelikult mingit ühiskondlike nähtuste *uurimist,*» kirjutas V. I. Lenin, «mingit ühiskonnateaduste *meetodi* seletust nende mõistete abil anda *ei saa.* Ei ole midagi kergemat kui kleepida külge «energeetiline» või «bioloogilis-sotsioloogiline» nimesilt sellistele nähtustele nagu kriisid, revolutsioonid, klasside võitlus jms., kuid pole ka midagi viljatumat, skolastilisemat ja elutumat kui selline tegevus.»[1] Loodusteaduse ja ühiskonnateaduse mõistete ja seaduste mehhaaniline samastamine on kujukaks kinnituseks tänapäeva kodanlike ühiskonnaõpetuste kriisi kohta.

Liikumise loomust puudutavatel filosoofilistel järeldustel on põhimõtteline tähtsus ruumi ja aja olemuse mõistmiseks. Rööbiti liikumisega on ruum ja aeg samuti materia olemise vormid.

Ruumist rääkides me mõtleme tavaliselt seda, et mingil esemel on teatud koht ja ese on kolmemõõtmeline: tal on pikkus, laius, kõrgus. Aega me iseloomustame kui sündmuste algust või kestust. Filosoofia sellega ei piirdu. Ta uurib ruumi ja aja objektiivsuse küsimust, ruumi ja aja ning liikuva materia seose küsimust.

Ruumi mõiste väljendab materiaalsete objektide kooseksisteerimist ja nende paiknemist üksteise suhtes. Kõikidel materiaalsetel esemetel ja nähtustel on ruumiline ulatus, kuju ja mõõt. Ulatus on omavahel seesmiselt seotud materiaalsete protsesside suhteliselt püsiv vastastikune toime. Ulatus on tingitud liikuva materia omadustest. Kvalitatiivselt erinevate materiaalsete objektide ruumilisi seoseid ja suhteid kirjeldab matemaatika. Mida sügavamalt on arenenud matemaatilised teooriad, matemaatiline aparaat, seda täpsemini peegeldatakse tegelikkuse üldisi ruumilisi omadusi.

Aja mõiste väljendab materiaalsete protsesside järgnemise korda, nende kestust. Igal kujul ja igas olekus on material olemas ajalised omadused. Selleks et ühe materiaalse objekti muutused tekitaksid muutusi teistes materiaalsetes objektides, on vaja teatud aega. Aeg väljendub materia muutumises ja arenemises ning omab suunda. Aeg voolab minevikust olevikku ja on pööramatu. Minevikku ei saa muuta, olevikust minevikku ei saa tagasi pöörata.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 304.

Ruum ja aeg on mateeria olemise üldised vormid. Nad esinevad kõikides mateeria olekutes. Igasugune materiaalne liikumine toimub kuskil, mingis ruumis, ja millalgi, mingil ajal.

Ruum ja aeg on objektiivsed. Nad eksisteerivad inimeste teadvusest sõltumatult ja väljendavad materiaalsete esemete ja nähtuste objektiivsete omaduste ja suhete kogumit. Inimene saab signaale kaugetelt tähtedelt ja uurib muutusi, mille kestus on miljardeid aastaid, uurib «elementaarosakesi», mille eluiga on miljondik sekundit, ja kõikjal esinevad ruum ja aeg liikuva mateeria objektiivsete vormidena. Ruum ja aeg ei saa eksisteerida sõltumatult materiaalsetest protsessidest. Kritiseerides idealistlikke ja religioosseid seisukohti, mille järgi olemine on võimalik ilma ruumi ja ajata, märkis F. Engels, et olemine väljaspool aega on samasugune mõttetus nagu olemine väljaspool ruumi. Objektiivses maailmas ei ole midagi peale liikuva mateeria ja mateeria ei saa liikuda teisiti kui ruumis ja ajas.

Marksismieelsed materialistid tunnistasid ruumi ja aja objektiivsust, kuid käsitasid neid metafüüsiliselt. Samuti nagu metafüüsiliselt mõtlevad loodusteadlased, pidasid nad ruumi ja aega iseseisvateks, liikuvast mateeriast sõltumatuteks füüsikalisteks reaalsusteks. Ruumi käsitati seejuures asjade universaalse mahutina, omapärase tühja kastina, aega — materiaalsetest muutustest sõltumatu kestusena. Niisugune kujutlus võimaldab teatava täpsusega iseloomustada suhteliselt väikese kiirusega liikuvate suurte kehade (makrokehade) omadusi (näiteks auto, lennuki, mürsu, kosmoselaeva jne. liikumist). Kui aga teadus puutus kokku liikumistega, mis on võrreldavad valguse kiirusega («elementaarosakeste» liikumine), siis selgus, et niisugused vaated ja neist tulenevad kujutlused ruumi ja aja muutumatute omaduste kohta on ilmselt ebapiisavad.

Teaduse areng meie sajandil kinnitab dialektilise materialismi seisukohta, et ruumi ja aja omadused sõltuvad liikuvast mateeriast. Nagu näitavad teaduse kaasaegsed andmed, on kehade ruumilised ja ajalised omadused omavahel tihedasti seotud.

Materiaalsete objektide ruumiliste ja ajaliste omaduste vastastikune seos ilmneb märgatavalt siis, kui tegemist on suurte liikumiskiirustega. Niisugused «elementaarosake-

sed» nagu mesonid eksisteerivad paigalseisu olekus miljondikke sekundist, kui aga anda neile suur kiirus, suureneb nende eksisteerimise aeg sadu kordi.

Tänapäeva teadus ja praktika lükkavad ümber idealistide ja usumeeste väljamõeldised, nagu oleks maailm jumala poolt loodud ning omaks ruumis ja ajas algust ning lõppu, ja näitavad, et ruum on piiritu ja aeg lõpmatu. Ruumi piiritust mõistetakse nii, et ükskõik millises suunas ja ükskõik kui kaugele me ka liiguksime, ei jõua me kunagi ruumi piirideni. Aja lõpmatus tähendab, et kui võetakse mingi sündmus, siis enne seda on möödunud lõpmatult palju aega, samuti möödub pärast seda lõpmatult palju aega. Maailm on ruumis ja ajas liikuv mateeria. Seepärast on ruum ja aeg niisama igavesed ja lõpmatud nagu mateeria ise.

§ 4. Teadvus, selle tekkimine ja olemus. Teadvus kui tegelikkuse peegeldamise vorm

Teadvuse küsimusele vastamiseks on vaja lahendada rida probleeme. Seda küsimust käsitledes tuleb välja selgitada, kuidas teadvus on tekkinud, milline on teadvuse loomus, kuidas teadvus on seotud mateeriaga, miks mateeria on primaarne ja teadvus sekundaarne.

Inimene on juba ammu püüdnud mõista, mis on meie teadvus, kustkohast tulevad mõtted, milline on meie vaimuelu. Omamata küllaldasi teadmisi, tulid ürginimesed järeldusele, et teadvus on «hinge» omadus ja «hing» võib eksisteerida kehast sõltumatult. Samasugused vaated tekkisid ka siis, kui katsuti seletada näiteks unenägusid või haigusi. Ürginimesed arvasid, et unenäod tekivad sellepärast, et unes «hing» lahkub kehast, ja haigusi tekitab «kuri vaim», kes tungib inimesesse.

Paljude rahvaste muistsetes legendides ja müütides kirjeldatakse «kurjade» ja «heade» «vaimude», kummituste ning jumalate maailma. Kaasajalgi usuvad paljud inimesed, et on olemas jumal ja et olemas on ka kehast sõltumatu ja surematu «hing». Moonutatud kujutlust, nagu oleks teadvus mingi erilise mittemateriaalse alge, «hinge» avaldumise resultaat, suruvad inimestele peale idealistlik filosoofia ja religioon.

Idealistid eitavad tänapäevani, et teadvus on inimese aju omadus ja ei saa eksisteerida ajust lahus. Mõned kaasaegsed idealistlike eelarvamuste võimuses olevad kodanlikud teadlased väidavad, et inimene võis tekkida vaid mingi välise jõu vahelesegamise tulemusel.

Materialistid on alati eitanud väljamõeldisi teadvuse üleloomulikust iseloomust ja väitnud teaduse andmetele tuginedes, et mõtleb mitte mingi kehatu mõistus, vaid inimene, kelle meeleorganeid mõjutavad ümbritseva maailma esemed ja nähtused.

Samal ajal aga ei suutnud mõned materialistid õigesti käsitada mateeria ja teadvuse vahekorda. Need olid niinimetatud vulgaarmaterialistid. Nad arvasid, et teadvus on mateeria erikuju ja aju eritab mõtet peaaegu niisamuti, nagu maks eritab sappi. Nad käsitasid aju tegevust äärmiselt lihtsustatult ja väitsid, et mõte kui aju produkt on omapärane aine. Märkides õigesti teadvuse seost ajus toimuvate füsioloogiliste protsessidega, tegid vulgaarmaterialistid jämeda vea ja samastasid psüühilise füsioloogilisega, mõtte ainega. Ometi võib kodanlikel teadlastel veel praegugi kohata seda laadi katseid mehhaaniliselt samastada psüühikat biokeemiliste või teiste protsessidega.

Vulgaarmaterialistide vaated on sellepärast ekslikud, et kui mõte tunnistatakse materiaalseks, siis asutakse paratamatult materialismi ning idealismi segiajamise teele.

Teadvuse olemuse küsimuses astub dialektiline materialism välja niihästi idealismi ja religiooni kui ka vulgaarmaterialismi vastu. Marksistlik-leninlik filosoofia lähtub sellest, et teadvus on tekkinud elusloodusе arenemise teataval etapil. Teadvus on kõrgesti organiseeritud mateeria produkt ja sellepärast ei saa teadvus eksisteerida ilma mateeriata ning sõltumatult materiaalsetest muutustest. Ühtlasi ei tohi teadvust ja mateeriat samastada ja pidada teadvust materiaalseks, sest niisugune samastamine ignoreerib teaduse poolt tõestatud kvalitatiivset erinevust mateeria ning teadvuse vahel.

Teadvus on inimaju võime peegeldada materiaalset maailma. See võime on tekkinud mateeria ajaloolise arenemise protsessis ja on kvalitatiivselt erinev eluta kehade reaktsioonidest välismõjutustele. Need reaktsioonid on samuti ümbritseva tegelikkuse omapäraseks peegelduseks. Järelikult ei saa igasugust peegeldust nimetada teadvuseks. Peegeldus on objektiivne omadus, mis on omane kogu mateeriale. See omadus avaldub materiaalsete objektide vastastikuses toimes ja kujutab endast ühe objekti võimet jäädvustada, fikseerida teiste objektide mõju. Seejuures sõltub peegelduse iseloom objektide eneste ja nende vastastikuse toime iseärasustest. Seepärast enne seda, kui räägime teadvusest kui aju võimest peegeldada välismaailma nähtusi, peatume küsimusel, millised on mitmesugused peegelduse liigid looduses ja räägime inimteadvuse eelajaloost, mõningatest loomade psüühika iseärasustest.

Eluta looduses toimub peegeldus mehhaanika, füüsika, keemia seaduste järgi. Välistegurite mõjul muudavad eluta kehad oma struktuuri, lagunevad või omandavad teise kuju. Näiteks laguneb kivi temperatuuri kõikumiste, vee ja tuule mõjul, muutub liivaks ja tolmuks. Metall oksüdeerub teatud tingimustel.

Elusorganismides toimub peegeldamine kvalitatiivselt teistsugustes vormides. Siin toimub väliste ja seesmiste tegurite mõjul spetsiifiline ainevahetus. Organismi ja keskkonna bioloogilise vastastikuse toime aluseks on arvukad rangelt koordineeritud reaktsioonid, mis tagavad eluprotsesside juhtimise, toitumise, eneseuuendamise, paljunemise ja arenemise. Muutlikkus, pärilikkus ja loomulik valik on põhitegurid, mille kaudu toimub elava kohanemine ümbritseva keskkonnaga.

Peegeldamise vormid on elusorganismidel mitmekesised. Eelkõige on iga organism võimeline valivalt reageerima valgusele, niiskusele, keemilistele ainetele jne. Seda elusloodusele omast peegeldamise vormi nimetatakse *ärritatavuseks.* Ärritatavus on füsioloogiline nähtus ja on omane kõikidele elusorganismidele, alates kõige primitiivsematest.

Ärritatavuse alusel ja ärritatavuse arengu tulemusena tekib kvalitatiivselt uus, psüühiline peegeldusvorm — *ais-*

ting. Selle peegeldusvormi alged esinevad juba kõige lihtsamatel organismidel. Aistimisvõime edasine arenemine on seotud organismide ehituse keerukamaks muutumisega, teatud kindlate ärrituste vastuvõtmisele spetsialiseerunud organite tekkimisega, samuti närvisüsteemi tekkimise ja arenemisega. Kõrgematel loomadel, kellel on kesknärvisüsteem, on aistingud aju tegevuse resultaat.

Elusorganismide aistimisvõime on elutingimustega aktiivse kohanemise resultaat. Evolutsiooni jooksul on loomadel kujunenud organid, mille abil nad orienteeruvad ümbritsevas maailmas, saavad informatsiooni asjade eluliselt tähtsate omaduste kohta. Aistingud täidavad niisugust osa selle tõttu, et nad on välismaailma nähtuste kujunditeks, mudeliteks. Nad aga ei ole füüsilised mudelid, ei ole materiaalsed, ainelised. Aistingud on peegeldamise ideaalne vorm.

Seega on aistingu ja välisobjekti suhe ideaalse ja materiaalse suhe. Primaarne on siin see, mis peegeldub — materiaalne objekt, sekundaarne on selle ideaalne vorm, aisting, kujund. Kui ei ole eset, pole ka kujundit.

Kõik ajus toimuvad psüühilised protsessid olenevad lõppkokkuvõttes materiaalsete ärritajate mõjust. Need ärritajad mõjutavad meeleorganeid — analüsaatoreid. On olemas nägemis-, kuulmis-, maitsmis- jt. analüsaatorid. Igal analüsaatoril on vastuvõtuaparaat (retseptor) ja närvijuhtmed, mis annavad erutuse edasi peaaju koorele. Silm võtab näiteks võrkkesta abil vastu valgusärritusi (elektromagnetilisi võnkumisi) ja muudab need elektrilisteks impulssideks, biovooludeks, mis antakse seejärel edasi peaajju. Aju võtab vastu analüsaatoritelt saadud impulsse, töötab neid läbi ja saadab omakorda impulsse looma mitmesugustele organitele. Nende organite tegevus on organismi vastusreaktsiooniks välisärritustele. Seda organismi reageeringut nimetatakse *refleksiks*.

Arenenud närvisüsteemiga kõrgematel loomadel on keerukas reflekside mehhanism. Refleksid jagunevad tingimatuteks ja tingitud refleksideks. Tingimatud refleksid omandavad loomad antud liigi evolutsiooni protsessis ja need on organismi kaasasündinud, pärilikult fikseeritud seosed keskkonnaga. Kõige keerukamaid tingimatuid reflekse nimetatakse instinktideks. Tingitud refleksid kujunevad organismi individuaalses eluprotsessis ja nad peegeldavad alatasa muutuvaid ümbritsevaid tingimusi. Tingi-

tud refleksside olemasolu võimaldab loomadel kohaneda muutuva keskkonnaga, mitmesuguste eluliselt tähtsate situatsioonidega. Tänu reflektoorsele tegevusele saavad loomad võimaluse reageerida neile ärritustele, millel on nende jaoks bioloogiline tähtsus.

I. P. Pavlov märkis, et loomad saavad tegelikkusest signaale peaaegu eranditult üksnes ärrituste näol ja ärrituste jälgede näol aju suurtes poolkerades, kusjuures ärritused tulevad nägemis-, kuulmis- ja teiste retseptorite spetsiaalsetesse rakkudesse. See on *esimene signaalsüsteem,* mis on loomadel ja inimesel ühine. Inimese esimene signaalsüsteem, kirjutas I. P. Pavlov, on see, mis on meis kui aistingud ja kujutlused meid ümbritseva loodusliku ja sotsiaalse keskkonna kohta, välja arvatud sõna, sõna mõtteline tähendus.

Kuigi loomade ja inimese aistingutel ja tajudel on palju ühist, erinevad need kvalitatiivselt. Loomadel võivad aistingute alusel tekkida kujutlused ja terviklikud kujundid asjadest, situatsioonidest ja isegi nendevahelistest suhetest. Ent loomad tajuvad ja hindavad eelkõige neid esemete omadusi, mis rahuldavad nende bioloogilisi vajadusi. Loomad ei ole teadlikud aistingutest ja kujutlustest, mille abil nad orienteeruvad ümbritsevas keskkonnas. Erinevalt sellest on inimese aistingud teadvusliku iseloomuga, nad on inimteadvuse elementaarseks vormiks.

Inimteadvuse olemus. Teadvuse loov osa

Kõrgeim, mida evolutsioon Maal on saavutanud, on mõtlev inimene. Inimesele kuulub maailmas eriline koht, sest inimene on sotsiaalsete omaduste kandja. Sotsiaalsete tegurite mõjul muutus inimese evolutsioon märksa kiiremaks; sotsiaalsed tegurid etendasid määratu suurt osa inimteadvuse tekkimises. Inimene on ühiskondlik olend ja inimteadvus on samuti ühiskondlik-ajalooline nähtus. Seda inimteadvuse iseärasust uurisid esimestena sügavalt marksismi rajajad. K. Marx ja F. Engels kirjutasid, et teadvus on algusest peale ühiskondlik produkt ja jääb selleks, kuni inimesed eksisteerivad.

Inimteadvus on tekkinud ja arenenud inimese töötegevuse protsessis. Just tootmine ja töö on loonud inimese. Töö aga ei ole võimalik väljaspool kollektiivi, väljaspool

ühiskonda. Sellepärast ei ole töö võimalik ka ilma inimestevahelise seose ja suhtlemiseta, s. t. ilma keeleta. Keel, samuti nagu teadvuski, tekib ja areneb ühiskonnas, inimeste tootmistegevuses, töös. «Keel on niisama vana kui mõtleminegi; keel *on* praktiline, teiste inimeste jaoks eksisteeriv ja ainult sellega ka minu enese jaoks eksisteeriv tegelik teadvus, ja samuti nagu teadvus tekib keel üksnes vajadusest, tungivast tarvidusest suhelda teiste inimestega.»[1]

Konstateerinud, et töö ei saa eksisteerida väljaspool ühiskonda, samuti nagu ühiskond ei saa eksisteerida ilma inimeste tööta, uurisid marksismi rajajad ühtlasi töö ja keele osa inimese füüsiliste ja vaimsete võimete täienemises, inimaju arengus. Teoses «Töö osa ahvi kujunemisel inimeseks» näitas F. Engels, kuidas nende tegurite toimel muutus inimaju: «Esmalt töö, seejärel ja ühes sellega kõneoskus — need on kaks kõige olulisemat tõukejõudu, millede mõjul ahvi aju pikkamööda on muutunud inimajuks, mis on küll ahvi ajuga väga sarnane, kuid kaugelt suurem ja täiuslikum.»[2] Inimaju erineb ahvi ajust mitte ainult närvirakkude arvult, vaid ka — ja see on peamine — võimelt peegeldada tegelikkust üldistatult mõistetes, otsustustes ja järeldustes.

Tänapäeva loodusteaduse andmed näitavad, et inimmõtlemise füsioloogiliseks aluseks on ajus toimuvad närviprotsessid. Inimese aju koosneb erinevatest struktuursetest kihtidest. Erilist osa etendab aju ülemine, mõne millimeetri paksune kiht, mida nimetatakse peaaju suurte poolkerade kooreks ja mis koosneb miljarditest omavahel ühendatud närvirakkudest. Need rakud on võimelised moodustama tohutu hulga seoseid, silmapilkselt suunama närviimpulsse ühest rakkude grupist teise, igakülgselt analüüsima saabuvaid signaale. Tähtsat osa etendavad ka koorealused osad, mis tagavad peaaju koore normaalse funktsioneerimise.

Koores on oma struktuurilt erinevad osad (väljad), mis täidavad mitmesuguseid funktsioone. Iga väli on suuteline analüüsima ja üldistama teatud liiki ärritusi (nägemis-, kuulmisärritused jt.). Mõned väljad (näiteks kõnemotoorne, kõnekuulmis- ja kõnenägemisväli) on seotud

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, стр. 29.
[2] F. Engels, Looduse dialektika, lk. 128.

vastavate organitega suure hulga teiste rakkude kaudu. Teadus on kindlaks teinud, et kõige keerukama ehitusega ajukoore osad on tekkinud närvisüsteemi evolutsiooni viimsetel etappidel.

Välismaailma peegeldamise keerukas protsessis võib eristada järgmisi momente: ümbritseva keskkonna asjade ja nähtuste poolt tekitatavate ärrituste vastuvõtmine; nende ärrituste edasiandmine ajju närviimpulssidena; reflektoorse tegevuse alusel aistingute, kujutluste, mõistete ja teiste ideaalsete mudelite moodustamine reaalsete asjade ning nähtuste kohta; kõige tõenäolisemate tulevaste situatsioonide ettenägemine, tuleviku hindamine ja vastava tegevusprogrammi koostamine; tegevuse tagajärgede ettenägemine; tegutsemise protsess ise ja informatsioon tegevuse käigu, tulemuste kohta; eesmärgi saavutamine. Olenevalt situatsiooni keerukusest võivad üksikud momendid võtta rohkem või vähem aega, kusjuures mõned protsessid toimuvad tavaliselt automaatselt, mitteteadlikult.

Rääkides inimeste psüühilise tegevuse iseärasustest kirjutas I. P. Pavlov, et ajaloolise arengu jooksul on inimesel kujunenud loomadega võrreldes kvalitatiivselt uus tegelikkuse peegeldamise süsteem, niinimetatud *teine signaalsüsteem* — kõne, sõna. Selle iseloomulikuks jooneks on tegelikkuse üldistatud peegeldamine esimese signaalsüsteemi arvukate andmete (aistingute, tajude, kujutluste) ümbertöötamise alusel. Seda saavutatakse keele, kõne kasutamise abil. Sõna abil siirdub inimene konkreetsetelt meelelistelt tajudelt ja kujutlustelt üldistele mõistetele, otsustele, järeldustele, s. t. mõtlemisele.

Inimene tajub sõnu kui välist ärritajat, mis tähistab tegelikkuse esemeid ja nähtusi. Igaüks meist kujutleb sõnu kuulates või lugedes reaalseid asju ja protsesse, meenutab oma varasemaid elamusi. Järelikult on inimese puhul mõtte suhe objektiivse maailma esemete ja nähtustega sõnade kaudu vahendatud. Keel on mõtete edasiandmise vahendiks, mõtlemise vahetuks materiaalseks, meeleliselt tajutavaks kestaks.

Teadus tõestab ümberlükkamatult, et teadvus on inimaju tegevuse resultaat, et tegelikkuse ideaalne peegeldamine aistingute, kujutluste, mõistete näol toimub tänu närviprotsessidele peaajus. Inimese aju kui mõtlemise organi arenemises avaldasid määravat mõju ühiskondli-

kud tegurid, mis kokku moodustavad ühiskondliku olemise. Ühiskondliku olemise aluseks on materiaalne tootmine. Ühiskondliku tootmise protsessis täiustatakse tootmisriistu, tootmissfääri tõmmatakse ikka uusi looduslikke aineid, luuakse uusi tootmissidemete vorme, uusi ühiskondlikke asutusi ja organisatsioone. Seejuures täiustub ka inimene ise, täiustuvad tema aju ja meeleorganid, tema teadvus ja mõistus.

Siiani rääkisime sellest, mida peegeldab inimese teadvus ja kuidas toimub see peegeldamise protsess. Ent inimese teadvus ei ole lihtsalt välismaailma passiivne peegeldus. Ta avaldab omakorda mõju loodusele.

Arusaamine oma kohast maailmas ja oma tegevusest (samuti ka teiste inimeste tegevusest) on inimese intellekti väga tähtsaks iseärasuseks. Inimlik maailmasuhtumine on tegelikkuse sihipärase tunnetamise ja ühtlasi ka eesmärgipärase ümberkujundamise protsess.

Maailma aktiivse ümberkujundamise protsessis väljendub inimmõistuse loov osa. Praktiliselt loodust ümber kujundades loob inimene oma tööga uusi esemeid, milles tema teadvus materialiseerub, esemestub. See inimkätega loodud asjade maailm — alates lihtsatest tööriistadest, hoonetest ja seadmetest ning lõpetades kõige keerukamate mehhanismide ja aparaatidega, kosmoselaevad kaasa arvatud, — kujutab lõppkokkuvõttes endast inimmõtet, mis on kehastatud neis asjades. Inimese poolt loodud asjade maailm on paljude põlvkondade poolt talletatud kogemuste sulam, mis annab tunnistust inimmõistuse suurepärastest võimetest, leidlikkusest ja loomingust. «Inimese teadvus,» kirjutas V. I. Lenin, «mitte üksnes peegeldab objektiivset maailma, vaid ka loob teda.»[1]

Nagu juba märkisime, mõtte materiaalseks väljenduseks on kõne, keel. Sõna fikseerib mõtte, jäädvustab selle. Mõtte väljendamise sõnalise vormi abil säilitavad inimesed eelmiste põlvkondade poolt kogutud teadmised ja kogemused ning kasutavad neid edukalt tegelikkuse edasiseks ümberkujundamiseks.

Teadvuse loov osa avaldub mitte ainult looduse, vaid ka ühiskonna ümberkujundamises. Peegeldades ühiskondlikku olemist ja kõigepealt ühiskonnas eksisteerivaid majandussuhteid, mõjutab inimeste teadvus ühtlasi aktiivselt

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 200.

kogu ühiskondlikku elu. Eriti suurt mõju avaldavad ühiskonna arengule eesrindlikud ideed, mis väljendavad küpsekssaanud vajadusi sotsiaalsete ümberkujunduste järele. Seejuures etendavad progressiivsed ideed ühiskonna arengus loovat osa mitte omaette, vaid ainult siis, kui need ideed muutuvad rahvahulkade, ajaloo tõeliste loojate ideedeks. Kui eesrindlikud ideed on vallutanud rahvahulgad, siis muutuvad need ideed materiaalseks jõuks, mis revolutsioneerib ja kiirendab ühiskonna arengut.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. Kuidas põhjendab dialektiline materialism maailma ühtsust?
2. Mis on mateeria?
3. Kuidas käsitab dialektiline materialism liikumist, ruumi ja aega?
4. Mis on teadvus?
5. Missugust osa etendavad töö ja keel teadvuse tekkimises ja arenemises?

III peatükk

MATERIALISTLIKU DIALEKTIKA PÕHILISED SEADUSED

§ 1. Nähtuste arenemine ja üldine seos

Eelmistes peatükkides selgitasime, milline on maailm oma loomuselt, milline on maailma ja inimteadvuse vahekord. Nüüd tuleb vaadata, kuidas maailm muutub, kuidas muutuvad meie teadmised maailmast, millistele seadustele need muutused alluvad.

Ütlesime juba, et liikumine on mateeria olemise vorm, mateeria põhiline, lahutamatu omadus. Igapäevases elus tavaliselt mõistetakse liikumisega kehade lihtsat ümberpaiknemist, kohamuutust. Seesugune oli ka endise aja materialistide kujutlus liikumisest. Dialektiline materialism käsitab liikumist sügavamini, kui igasugust muutumist. Kehad ja nähtused mitte ainult muudavad oma asukohta, mitte ainult muutuvad kvantitatiivselt, vaid muutuvad ka seesmiselt, kvalitatiivselt, muutuvad millekski teiseks, s. t. arenevad.

Arenemine on üldise iseloomuga. Kõik inimest ümbritsevad esemed ja nähtused — tähed, Päike, Maa, mitmekesine looma- ja taimeriik — ja ka inimene ise on tekkinud arenguprotsessis ja muutuvad ning arenevad edasi. Sügavaid muutusi teeb läbi ka ühiskonna elu. Kapitalism, mis tuli feodaalkorra asemele ja näis kõikvõimsana, on oma aja juba ära elanud. Tema asemele tuleb järk-järgult sotsialism, mis omakorda kasvab üle kommunismiks.

Kuidas toimub üldine arenemine? Millised on arenemise jooned ja seadused? Nendele küsimustele vastab materialistlik dialektika, mis on marksismi filosoofia lahutamatuks koostisosaks. Dialektika uurib materiaalse maailma ja tunnetuse arengut. Arenguidee on dialektika põhiidee, lähteprintsiip.

Mitte igasugune muutumine ei ole areng. Areng on niisugune muutumine, mis tingimata sisaldab kvalitatiivset teisenemist, esemete ja nähtuste põhjalikku ümberkujunemist, ühtede kadumist ja teiste, uute tekkimist. Arene-

mine on pööramatu, s. t. arengul on teatud suund ja areng ei saa täielikult korrata möödunud olekuid. Esemete ja nähtuste arenemise allikaks on nende seesmised vastuolud ning sellepärast on arenemine isearenemine, s. t. areng toimub seesmiste stiimulite, mitte aga mingite väliste jõudude mõjul.

Meid ümbritseva maailma arenemine on objektiivne, s. t. areng toimub omaenda seaduste järgi. Inimese teadvus üksnes peegeldab välismaailma ja selle liikumist. Materialistlik dialektika erineb põhjalikult idealistlikust dialektikast. Viimane peab primaarseks ja arenevaks midagi vaimset: kas mingit absoluutset vaimu või inimese mõtteid.

Materialistlik dialektika on mitte ainult arenguteooria, vaid ka tunnetusmeetod. See tähendab, et dialektika poolt avastatavad objektiivsed arenguseadused on igasuguse teadusliku uurimuse aluseks ja näitavad kätte õige tee tegelikkuse tunnetamiseks ning muutmiseks.

Dialektikaga vastasrinnas on teine mõtlemismeetod — metafüüsika. Metafüüsikale on iseloomulik ühekülgne tegelikkuse käsitlemine, ühtede momentide ülehindamine ja teiste ignoreerimine. Metafüüsika ei oska arvestada tunnetatavate asjade või protsesside kõiki külgi ja seoseid. Mõned metafüüsikud ülehindavad näiteks esemete ja nähtuste suhtelist kvalitatiivset püsivust, määratletust ja eitavad nende arengut, kvalitatiivseid muutusi. Kui nad räägivadki arenemisest, siis mõistavad nad arenemist kui kvantitatiivset muutumist — lihtsat suurenemist või vähenemist. Teised metafüüsikud aga käsitavad arenemist kui täiesti ootamatut ja seletamatut uute omadustega esemete ja nähtuste tekkimist, kui lakkamatut üleloomulike loomisaktide rida.

Niisama pinnapealne ja ühekülgne on ka metafüüsika arusaamine liikumise ja arenemise allikast. Lähtudes mehhanistlikest kujutlustest, on metafüüsikud arvamisel, et igasuguse keha muutumise põhjuseks on alati väline jõud. Niisugune vaade viib paratamatult mõttele, nagu peaks olema ka mingi algtõuge, mis paneb kogu materiaalse maailma liikuma. Mateeria suhtes väline võib aga olla ainult miski mittemateriaalne, üleloomulik, s. t. jumal. Seega viib metafüüsika välja idealismile ja religioonile.

Sellepärast on vaja eristada kaht arengukäsitust, kaht arengukontseptsiooni — dialektilist ja metafüüsilist. Kui

esimene neist on teaduslik ja viljakas, siis teine on viljatu ja elutu. Nimetatud kontseptsioonide eristamise vajadusest kirjutas V. I. Lenin artiklis «Dialektika küsimusest».

Dialektilisel arenguideel on suur revolutsiooniline ja tunnetuslik tähtsus. Kui maailmas ei ole midagi absoluutselt püsivat ja muutumatut, siis areneb järelikult ka ühiskonna elu. Üks ühiskonnakord asendub paratamatult teisega, kõrgemaga. Järelikult on töörahva võitlus kapitalismi vastu, parema ühiskonnakorra eest seaduspärane ja viib lõppude lõpuks võidule.

Uuritavate protsesside käsitlemine arenemise seisukohalt on üks viljaka teadusliku tunnetuse vajalikke tingimusi. Mis tahes nähtuse olemust võib avastada ja mõista ainult siis, kui vaadeldakse, kuidas see nähtus on tekkinud ja kujunenud, milliseid muutusi ta on läbi teinud ja teeb läbi.

Nähtused arenevad nendevahelise seose alusel. Tänu sellele seosele nad mõjutavad üksteist. F. Engels märkis «Looduse dialektikas», et kõikide nähtuste muutumise kõige sügavamaks põhjuseks on nähtuste vastastikune toime.

Ümbritseva maailma esemete ja nähtuste vastastikune seos on objektiivse ja üldise iseloomuga. Ei ole (ega saagi olla) mingeid nähtusi väljaspool mitmekesiseid seoseid teiste nähtustega. Taim on näiteks oma elutegevuse protsessis seotud pinnasega ja saab sellest mitmesuguseid vees lahustunud aineid, vee olemasolu aga omakorda sõltub klimaatilistest tingimustest. Taim on vastastikuses toimes ka õhuga; õhust saab ta süsihappegaasi, mis on materjaliks orgaaniliste ühendite (süsinikühendite) jaoks. Õhku eraldab taim hapnikku, mida hingavad loomad. Orgaaniliste ainete moodustumiseks vajalikku energiat saab taim Päikeselt. See energia on aga teatavasti Päikesel toimuva termotuumareaktsiooni tulemuseks.

Seega on taim nagu põimitud mitmekesiste seoste keerukasse võrku. Nimetasime neist seostest ainult mõningaid. Sedasama võib ütelda eranditult kõikide nähtuste kohta. Kui võtta arvesse kogu nendevaheliste seoste süsteemi, siis selgub, et lõppkokkuvõttes on iga nähtus seotud iga teise nähtusega. Järelikult on seosed üldise iseloomuga ja maailm kujutab endast ühtset seostatud tervikut.

Üldist seost, samuti nagu arenemist, uurib materialistlik dialektika. Asjadevahelise üldise seose printsiip on üks dialektika lähteprintsiipe.

Seosed on oma vormidelt, tähtsuselt, sisult mitmekesised. Üldise seose kõige tähtsamaid vorme väljendavad dialektika kategooriad.

Üldise seose printsiibist tulenevad tunnetuse ja praktika jaoks tähtsad järeldused. Erinevalt metafüüsikast, mis ei arvesta nähtustevaheliste seoste tõelist tähtsust, õpetab dialektika, et nähtusi tuleb tunnetada mitte ainult arengu seisukohalt, vaid ka nende seesmiste ja väliste seoste seisukohalt. Tuntud mõttetera, et «kõike mõistetakse võrdlemise abil», kajastab õigesti seda fakti, et ühegi asja olemust ei ole võimalik mõista, kui ei arvestata selle seoseid teiste asjadega ja tema enese seesmisi seoseid. F. Engels märkis, et väljaspool liikumist, väljaspool suhet teiste kehadega ei ole kehade kohta võimalik mitte midagi ütelda.

Selle tõttu, et iga nähtus on arvukates seostes, tuleb nähtusi uurida igakülgselt, s. t. tuleb avastada ja uurida kõiki neid seoseid. Nähtust ei ole võimalik õigesti hinnata tema üksikute seoste järgi, vaid tuleb püüda maksimaalselt hõlmata seoste kogumikku.

Vastavalt arenemise ja seose printsiibile on uuritavaid nähtusi vaja käsitleda ajalooliselt konkreetselt. Iga ajaloolist situatsiooni tuleb konkreetselt analüüsida. See tähendab, et iga sündmust või fakti tuleb käsitleda nii, et arvestatakse selle tekkimise ja arenemise konkreetseid tingimusi, kohta ja aega. V. I. Lenin kirjutas: «Kogu marksismi vaim, kogu marksismi süsteem nõuab, et iga seisukohta käsitletaks ainult (α) ajalooliselt; (β) ainult seoses teistega; (γ) ainult seoses konkreetsete ajalookogemustega.» [1]

Konkreetse ajaloolise analüüsi loova rakendamise musternäiteks on käesoleva ajastu määratlus NLKP programmis. Teatavasti määratleti ajastut, mis eelnes sotsialistliku revolutsiooni võidule meie maal ja rahvademokraatiamaades, kui imperialismi, sõdade ja revolutsioonide ajastut. Nüüd on olukord põhjalikult muutunud. Uut ajastut

[1] V. I. Lenin, Teosed, 35. kd., lk. 207.

oleks juba ebaõige nimetada imperialismi ajastuks, sest imperialism ei ole enam maailma arengu määrav jõud ja kõikehõlmav maailmasüsteem. On tekkinud sotsialismi maailmasüsteem, mis kasvab ja areneb, muutudes kaasaegse ühiskonna arenemise otsustavaks teguriks.

Käesolevat ajastut ei saa nimetada ka sõdade ajastuks, sest sõjad ei ole enam vältimatud. Imperialism, mis on sõdade allikaks, ei ole enam ainus majandussüsteem. Nüüd eksisteerib ka sotsialismi süsteem, mis kaitseb rahu. On ka tekkinud suur rühm mittesotsialistlikke rahuarmastavaid riike. Määratu suureks rahu eest võitlevaks jõuks on muutunud rahvahulkade liikumine imperialistlikes maades enestes. Ja kuigi imperialismi olemasolu tähendab ka sõdade võimaluse olemasolu, teevad uued tingimused võimalikuks sõdade vältimise.

Mis puutub sotsialistlikesse revolutsioonidesse ja rahvuslikesse vabastusrevolutsioonidesse kui ajastu vajalikusse tunnusesse, siis see tunnus jääb endiselt kehtima.

Sellepärast on NLKP programmis täiesti põhjendatult öeldud: «Käesolev ajastu, mille peamise sisu moodustab kapitalismilt sotsialismile üleminek, on kahe vastandliku ühiskonnasüsteemi võitluse ajastu, sotsialistlike revolutsioonide ja rahvusliku vabastuse revolutsioonide ajastu, imperialismi kokkuvarisemise ja koloniaalsüsteemi likvideerimise ajastu, üha uute rahvaste sotsialismi teele asumise, kogu maailmas sotsialismi ja kommunismi võidulepääsu ajastu.» [1]

Sündmuste ja probleemide dogmaatilise, metafüüsilise käsitlemise iseloomulikuks jooneks on see, et ei osata muutuvaid ajaloolisi tingimusi konkreetselt analüüsida. Dogmaatikud hoiavad tegelikult kinni ajastu vanast määratlusest ja lahendavad seetõttu paljusid kaasaegse ülemaailmse arengu põhiküsimusi ebaõigesti.

Nähtuste dialektilise ja dogmaatilise käsitlemise erinevus on oluline ka mujal kui poliitika valdkonnas. See on oluline ka igapäevases praktilises töös, kus esineb veel väga sageli dogmatismi ja kus see suurt kahju tekitab. Dogmatism väljendub siin paljude küsimuste šabloonses lahendamises, uue kartmises, vanast ja rutiinsest kinnihoidmises.

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, Tallinn, 1965, lk. 5.

Nähtuste konkreetse ajaloolise käsitlemise ja nende igakülgse uurimise dialektiline printsiip väljendub ka Lenini õpetuses ajalooliste sündmuste ahela põhilülist. Ühiskonnaelu on sündmuste ja nähtuste keerukas põimik, mida võib võrrelda lõpmatust hulgast lülidest koosneva ahelaga. Poliitikakunst seisabki oskuses leida nähtuste ahelas see kõige tähtsam lüli, millest oleneb tekkinud ülesannete kogusumma lahendamine. Kommunistliku ülesehitustöö ülesannete kogusummas on näiteks põhilüliks kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomine, sest just sellest oleneb teiste peaülesannete lahendamine: ühiskondlike suhete ümberkujundamine ja uue inimese kasvatamine.

Nähtuste uurimise teaduslik, dialektiline käsitlus lähtub arenemise ja seose printsiibist. Selle käsitlusega on vastasrinnas sofistika ja eklektika, mis on levinud kodanlikus filosoofias ja sotsioloogias, reformistide, parempoolsete ja «pahempoolsete» oportunistide hulgas.

Sofistika tähendab seda, et tõestustes ja arutlustes kasutatakse ebaõigeid võtteid ning igasuguseid nükkeid, mis rikuvad loogika reegleid, kuid jätavad mulje, nagu oleks mõttekäik korrektne ja tõestav. Üks seda laadi nükkeid on üksikfaktide, üksikute nähtuste väljanoppimine üldisest seosest ja nende tõelise tähtsuse moonutamine. Näiteks kodanluse ideoloogid väidavad, et kaasaegne kapitalism on muutunud «rahvakapitalismiks», ja viitavad oma väite kinnituseks faktile, et töölised ostavad aktsiaid. Ometi ei saa see fakt (kui isegi kõrvale jätta, et töölised ostavad tühise murdosa aktsiatest) muuta kapitalismi olemust, sest see ei kaota eraomandust ja eraomandusel põhineva ühiskonnakorra ekspluataatorlikku iseloomu.

Eklektika on erinevate ideeliste suundade, erinevate tegelikkusekäsitluste põhimõttelage, mehhaaniline ühendamine, ilma et eraldataks välja peamist, otsustavat. Eriti iseloomulik on eklektika revisionistidele, kes püüavad revideerida marksismi põhiseisukohti. Kui varematel aegadel revisionistid püüdsid ühendada marksismi kantiaanluse ja empiriokrititsismiga, siis nüüd püüavad nad ühendada üksikuid marksistlikke seisukohti ja mitmesuguseid kodanlike filosoofide ning sotsioloogide «uusimaid» väiteid.

Sofistika ja eklektika on metafüüsika erikujud, sest neile on iseloomulik ühekülgsus, nähtuste reaalsete seoste ignoreerimine, peamise, põhilise mittemärkamine jne.

Tegelikkuse mitmekesiseid seoseid uurides avastab ja eraldab inimene need seosed, mis on ühtede või teiste protsesside seisukohalt püsivad, olulised, peamised. Niiviisi avastab ta nende protsesside seadused. *Seadus* on kõigepealt seos, seejuures eriline seos, millel on rida tunnuseid.

Seaduspärased seosed on *objektiivsed,* s. t. nad eksisteerivad ja toimivad sõltumatult inimeste teadvusest ja tahtest. Neil on *üldine* iseloom ja nad on omased mitte üksikutele asjadele ja nähtustele, vaid nende teatud rühmadele või isegi kõikidele asjadele ja nähtustele. Seaduspärased seosed on *olemuslikud* ja *paratamatud,* s. t. nad kuuluvad protsesside olemusse ja realiseeruvad möödapääsmatult, kui teatavad tingimused on olemas. Lõpuks esinevad need seosed suhteliselt *püsivatena,* s. t. nad korduvad ja toimivad teatud kindla korra järgi, teatud vormis, mitte aga kaootiliselt.

Lihtsama näitena seaduse kohta võib võtta Pascali seaduse, mille järgi rõhk kandub vedelikes ühtlaselt igas suunas edasi. Pascali seadus väljendab objektiivset seost rõhu ja vedeliku vahel. See seos on üldine, ta kehtib iga vedeliku puhul. See seos on olemuslik ja paratamatu, ta avaldub alati, kui eksisteerib rõhk vedelikele. See tähendab ka, et antud seos on püsiv ja korduva iseloomuga.

Seaduspärased seosed määravad ära kehade ja protsesside oleku, nende arenemise suuna ja iseloomu. Mõiste «seadus» kajastab nähtuste objektiivse, üldise, olemusliku ja paratamatu seose püsivat vormi, mis määrab ära nende nähtuste arenemise käigu ja iseloomu.

Looduse ja ühiskonna seaduste tundmine on inimeste eduka tegevuse hädavajalikuks tingimuseks. Seaduste tundmisel on inimeste tegevusele määratu suur tähtsus. Objektiivsete majandusseaduste range arvestamine rahvamajanduse juhtimises välistab näiteks igasugused subjektivistlikud otsused. Iga teaduse põhiülesandeks on avastada uuritavate protsesside seadused ja leida teid nende seaduste kasutamiseks.

See meie poolt antud määratlus maksab kõikide seaduste puhul. Kuid seadused on mitmesugused. Ühed neist hõlmavad kitsamaid, teised laiemaid, kolmandad piiramatult laiu tegelikkuse valdkondi. Füüsika-, keemia-, bioloogiaseadused puudutavad näiteks teatud kindlaid mateeria liikumise vorme ja neid uurivad vastavad teadused. Üht-

lasi on seadusi, mis maksavad kõikide mateeria liikumise vormide puhul, kõikide tegelikkuse valdkondade, kõikide nähtuste puhul. Need seadused toimivad alati ja kõikjal. Neid nimetatakse universaalseteks ehk kõige üldisemateks seadusteks. Neid seadusi uuribki dialektika.

Need kõige üldisemad seadused toimivad mitte ainult materiaalses maailmas, vaid ka tunnetuses, mõtlemise protsessis. *Dialektika* on õpetus materiaalse maailma ja tunnetuse arenemise kõige üldisematest seadustest ja vormidest.

Materiaalse maailma arenemise dialektikat nimetatakse *objektiivseks* dialektikaks; see on objektiivse tegelikkuse nähtuste ja protsesside seaduspärane seos. Tunnetuse dialektikat nimetatakse *subjektiivseks* dialektikaks; see on objektiivse dialektika peegelduseks inimeste teadvuses ja kujutab endast mõistete, otsustuste, järelduste seaduspärast seost mõtlemisprotsessis. Ja kuigi objektiivse ja subjektiivse dialektika seadused on ühed ja samad, toimivad need eri valdkondades ja avalduvad vastavalt nendele valdkondadele ka erinevalt.

Dialektika peamisteks, kõige tähtsamateks seadusteks on vastandite ühtsuse ja võitluse seadus, kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus, eituse eitamise seadus. Need seadused väljendavad nähtuste üldise arenemise kõige tähtsamaid seoseid. Teisi nähtuste eksisteerimise olemuslikke seoseid, omadusi ja vorme väljendatakse dialektika kategooriate abil.

Kategooriateks nimetatakse ühe või teise teaduse põhimõisteid. Füüsika kategooriateks on näiteks mass, energia, gravitatsioon jne., bioloogia kategooriateks on bioloogiline liik, loomulik valik, pärilikkus jne., poliitilise ökonoomia kategooriateks on tootmissuhted, kaup, väärtus jne. Kategooriad on ka filosoofial. Teiste teaduste kategooriatest erinevad filosoofia kategooriad selle poolest, et nad on kõige üldisemad (või isegi maksimaalselt üldised) mõisted. Erinevad kategooriad peegeldavad erinevaid tegelikkuse seoseid, külgi ja omadusi.

Eriline koht filosoofiliste kategooriate hulgas kuulub niinimetatud korrelatiivsetele kategooriatele, mida käsitletakse paarikaupa (vorm ja sisu, olemus ja nähtumus, juhuslikkus ja paratamatus jne.). Nende kategooriate spetsiifika on selles, et nende korrelatsioon (vastastikune seos ja suhe) väljendab üldisi dialektilisi seaduspärasusi,

nähtuste erinevate külgede üldisi püsivaid seoseid. Põhimõtteliselt need seosed ei erine seostest, mis fikseeritakse dialektika peamistes, põhilistes seadustes. Seepärast nimetatakse neid mõnikord dialektika mittepõhilisteks seadusteks.

Üksikud filosoofilised kategooriad peegeldavad tegelikkuse nähtuste ühtesid või teisi olemuslikke külgi (kvaliteet, kvantiteet, vastandlikkus), arenemise olemuslikke momente (eitus, hüpe). Nende kategooriate abil me sõnastame dialektika põhilised seadused.

Kategooriad on objektiivse tegelikkuse sajanditepikkuse tunnetamise kokkuvõtteks, nad on astmeteks, mida mööda inimtunnetus on tõusnud looduse saladuste mõistmisele. Ühtlasi on kategooriad edasise tunnetamise vahendiks, sündmuste, faktide, probleemide õige, teadusliku analüüsimise vahendiks.

Kategooriate materialistlik käsitus erineb põhjalikult idealistlikust käsitusest. Kui materialistid arvavad, et kategooriates, nagu ka mõistetes üldse, peegelduvad tegelikkuses objektiivselt eksisteerivad suhted, siis idealistid peavad kategooriaid iseseisvateks, tegelikkusest sõltumatuteks mõtlemisvormideks.

§ 2. Vastandite ühtsus ja võitlus

Inimesed hakkasid juba väga ammu mõtlema sellele, miks toimuvad looduses ja ühiskonnas muutused, mis on arenemise allikaks, arenemise tõukejõuks.

Selle kohta esitati mitmesuguseid oletusi. Ühed neist olid tõele lähedal, teised aga, mis sageli pidasid silmas üksnes sündmuste välist näilikkust, olid kaugel tõest. Ütlesime juba, et metafüüsikud, kes püüdsid seda probleemi mehhanistlikult lahendada, otsisid liikumise ja muutumise allikat välisest jõust, algtõukest, ja jõudsid niiviisi idealismini.

Liikumise allika küsimuse teaduslikku lahendust, mille annab marksismi filosoofia, väljendab vastandite ühtsuse ja võitluse seadus. V. I. Lenin nimetas seda seadust materialistliku dialektika tuumaks. See seadus avab liikumise seesmise põhjuse ja näitab, et liikumise allikaks on nähtuste ja protsesside vastuolulisus, neile omaste vastandite vastastikune toime, võitlus.

Selleks et avada selle seaduse sisu, tuleb järelikult välja selgitada, mis on vastandid ja vastuolud. *Vastandid* on teineteisega vastasrinnas olevad nähtuste küljed, jõud, tendentsid. Nad eitavad, välistavad ja ühtlasi tingivad teineteist. Samal ajal on vastandid *vastuolu* külgedeks, elementideks. Vastuolu on vastandite suhe.

V. I. Lenin kirjutas «Filosoofilistes vihikutes», et dialektika käsitleb iga asja kui vastandite summat ja ühtsust. Seesmiste vastandite ja nende vastastikuste suhete olemasolu kõikides nähtustes ja protsessides annab tunnistust vastuolu universaalsest iseloomust ja koos sellega ka vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse universaalsest iseloomust.

Selle näitamiseks võtame kõigepealt eluta looduse. Tänapäeva füüsika on kindlaks teinud, et aatomituumas mõjuvad vastandlikud jõud — külgetõmbe ja eemaletõuke jõud. Ka aatomituum ja aatomi elektronkest on vastandid, sest tuum on laetud positiivselt ja elektronkest negatiivselt. Kõigil «elementaarosakestel» on vastandlikud omadused.

Orgaanilises looduses ilmneb arenemise vastuolulisus veelgi reljeefsemalt. Iga elusorganism jääb igal ajahetkel samaks organismiks, säilitab oma kvalitatiivse määratluse ja on ühtlasi ka midagi muud, sest ta uueneb kogu aeg lakkamatu ainevahetuse tulemusel. Elusorganismidele on omased niisugused vastandlikud protsessid nagu assimilatsioon ja dissimilatsioon, mis on omavahel seotud. *Assimilatsioon* on keskkonnast toitainete omastamine ja nende muutmine organismi rakkudeks ja kudedeks. *Dissimilatsioon* on assimilatsioonile vastandlik ning seisab organismi rakkude ja kudede lagunemises.

Kui vaatleme ühiskonna elu, siis näeme, et näiteks ekspluateerimisühiskond koosneb vaenulikest klassidest, kelle huvid on vastandlikud ja välistavad üksteist. Niisugusteks klassideks on orjad ja orjapidajad, talupojad ja feodaalid, proletaarlased ja kodanlased.

Ka tunnetusele on omased vastandid. Tunnetuses esinevad niisugused vastandlikud momendid nagu tõde ja eksimus, suhteline ja absoluutne jne.

Niisiis, vastandid on omased kõikidele tegelikkuse nähtustele ja protsessidele, nähtuste vastuolulisus on üldise iseloomuga.

Milline on vastandite vastastikune toime nähtuse raamides? See vastastikune toime sisaldab niihästi vastandite ühtsust kui ka nende võitlust.

Vastandite ühtsus tähendab, et nad on ühe nähtuse lahutamatud küljed ja tingivad teineteist. Vastandid ei saa eksisteerida teineteisest lahus, samuti nagu antud ese või nähtus ei saa eksisteerida ilma vastandite ühtsuse ja vastastikuse toimeta. Näiteks ei ole võimalik lahutada magneti põhjapoolust lõunapoolusest, sest magnet on alati kahe pooluse ühtsus. Samuti ei ole assimilatsiooni ilma dissimilatsioonita, elusorganismi aga ei ole ilma assimilatsiooni ja dissimilatsiooni vastastikuse mõju ja ühtuseta.

Vastandite ühtsus avaldub ka selles, et teatavates tingimustes vastandlikud küljed on tasakaalus, võrdse mõjuga. Tasakaal, ühe vastandliku külje üleoleku puudumine väljendab asja arengu niisugust etappi, millal asi on stabiilne. Vastandite tasakaal on suhteline, ajutine, arengu käigus see tasakaal osutub rikutuks. Lõppude lõpuks viib see ühe asja kadumisele ja teise asja tekkimisele. Koos sellega tekib ka uus vastandite ühtsus. Noores organismis domineerib näiteks tema kasvuperioodil assimilatsiooniprotsess, küpses organismis on assimilatsiooni- ja dissimilatsiooniprotsessid tasakaalus, vananevas organismis domineerib dissimilatsiooniprotsess.

Vastandid on ühtsed, kuid samal ajal nad «võitlevad» omavahel, s. t. eitavad, välistavad teineteist. Ja kui vastandite ühtsus on suhteline, siis nende võitlus, nagu õpetas V. I. Lenin, «on absoluutne, nagu on absoluutne arenemine, liikumine».[1] Asjades ja protsessides eksisteerivate vastuoluliste külgede ja tendentside ühtsus ja võitlus on asjade ja protsesside arenemise tingimuseks. Teineteist välistavate ja ühtsuses olevate külgede ja tendentside võitlus stimuleerib liikumist ja muutumist, toob kaasa vanade omaduste ja vormide kadumise ning uute tekkimise. Looduse ja ühiskonna arenemine, inimkonna teaduslik ja praktiline tegevus kinnitavad vaieldamatult seda marksismi äärmiselt tähtsat seisukohta.

Elusloodus üks kõige olulisemaid vastuolusid on näiteks vastuolu organismi pärilikkuse ja organismi ümbritseva keskkonna vahel. Organismil väljakujunenud pärilik-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 354.

kus, mis väljendab organismi püsivust, stabiilsust, nõuab teatavate keskkonnatingimuste olemasolu. Kui keskkond muutub — keskkond muutub aga kogu aeg —, siis tekib nende pärilikkuse nõuete ja keskkonna uute tingimuste vahel vastuolu. Kui keskkond muutub liiga järsult ja organism ei ole suuteline ümber korralduma, siis ta hukkub. Kui aga keskkonna muutused ei välju organismi võimaluste raamidest, siis organism korraldub ümber, kohaneb uute tingimustega ja säilib ning muutub täiuslikumaks, suurendades sellega oma eluvõimet. See tähendab tekkinud vastuolu ajutist, suhtelist lahendamist. Edasi tekib vastuolu seoses keskkonna uute muutustega uuesti, leiab uuesti lahenduse jne. Järelikult on iga organismi areng tingitud nimetatud vastuolust: pärilikkuse ja keskkonna vastuolust, nende kahe vastandliku tendentsi võitlusest.

Ühiskonna elu progressiivse arenemise allikaks on samuti vastandite võitlus. Ekspluataatorlike ühiskondlike formatsioonide arenemise liikumapanevaks jõuks on näiteks klassivõitlus. Ainult klassivõitluse ja selle kõrgeima vormi, sotsiaalse revolutsiooni kaudu toimub üleminek ühelt ühiskonnakorralt teisele, kõrgemale.

Vastandite ühtsuse ja võitluse seadus ei ole ainult objektiivse maailma seadus, vaid ka tunnetamise seadus. Tunnetuse arenemise allikaks on tunnetusele omased vastuolud. Üks niisuguseid vastuolusid on objektiivse ja subjektiivse vastuolu, s. t. vastuolu ühelt poolt objektiivsete looduslike ja ühiskondlike protsesside ja nende seaduste ning teiselt poolt nende seaduste tunnetamise, inimtunnetuse vahel. Selle vastuolu lahenemine, uuesti tekkimine ja uuesti lahenemine on tunnetuse, teaduse ja praktilise tegevuse arenemise sisuks. Üks selle vastuolu avaldumise vorme on vastuolu kehtiva teooria ja uute faktide vahel: uued faktid nõuavad teooria muutmist, täiustamist, mõnikord aga ka teooria asendamist uue teooriaga, mis seletaks teadaolevate faktide kogumikku täielikumalt.

Tunnetuse arenemise seisukohalt on tähtsad ka mitmesuguste arvamuste, ideede ja teaduslike suundade vastuolud. Nende arvamuste, ideede, vanade ja uute teooriate võitlus viib tunnetust edasi, soodustab tõe leidmist, takistab ühtede või teiste teaduse järelduste muutumist kivinenud dogmadeks. Üksikute isikute või rühmade monopoolne positsioon teaduses, loominguliste vaidluste maha-

surumine pidurdab tõsiselt teaduse ja ühiskonna progressi.

Niisiis, vastuolud on üldise iseloomuga. Nad on järelikult mitmekesised ja on omased kõige mitmekesisematele esemetele, protsessidele, nähtustele. Konkreetseid vastuolusid, nende spetsiifikat ja omapära uurivad üksikteadused. Ent peale spetsiifiliste joonte ja iseärasuste on vastuoludel ka üldisi omadusi, mida uurib filosoofia. Vastuolud võivad olla seesmised ja välised, põhilised ja mittepõhilised, antagonistlikud ja mitteantagonistlikud.

Seesmised vastuolud on vastuolud mingi ühe nähtuse või protsessi vastandlike külgede vahel. *Välised* vastuolud on vastuolud mingi nähtuse ja teiste nähtuste või protsesside vahel. Antud nähtuse arengu seisukohalt on määrava tähtsusega seesmised vastuolud, sest need on seotud selle nähtuse sisu ja olemusega, on aluseks selle arenemisele ja muutumisele. Seesmisteks vastuoludeks on näiteks vastuolu positiivselt laetud aatomituuma ja negatiivselt laetud elektronide vahel, vastuolu assimilatsiooni ja dissimilatsiooni vahel elusorganismis, vastuolu ekspluateerijate ja ekspluateeritavate vahel orjanduslikus, feodaalses ja kapitalistlikus ühiskonnas. Need vastuolud peituvad antud nähtuste loomuses endas.

Ka välised vastuolud mõjutavad nähtuste arengut, nende seesmisi protsesse, kusjuures nad avaldavad mõju seesmiste vastuolude kaudu. Sellepärast tuleb nähtuste uurimisel arvestada ka väliseid vastuolusid.

Vaatleme seda järgmise näite najal. Meie maa ja rahvademokraatiamaade kogemused kinnitavad, et sotsialismi edukas ülesehitamine mingil maal on seotud terve rea seesmiste vastuolude lahendamisega. Nende vastuolude hulgas on kõige tähtsamateks vastuolu töörahva ja kukutatud ekspluataatorlike klasside vahel. See on tuntud vastuolu «kes keda?», millest rääkis korduvalt V. I. Lenin nõukogude perioodi aegsetes töödes. Ühtlasi avaldavad sotsialistliku ülesehitustöö käigule mõju ka välised vastuolud — sotsialistliku ja kapitalistliku maailmasüsteemi vahelised vastuolud. Ent nende vastuolude lahendamine sõltub põhiliselt sotsialistlike ja kapitalistlike maade seesmisest arengust.

Ühtlasi tuleb seda laadi küsimuste lahendamisel silmas pidada, et seesmise ja välise erinevus on suhteline. Kui kahe maailmasüsteemi vastuolud on kummagi süsteemi

seisukohalt välised vastuolud, siis inimkonna kui terviku seisukohalt on need seesmised vastuolud.

Seda vastuolu, mis etendab eseme või nähtuse arengus määravat osa, nimetatakse *põhivastuoluks*. Põhivastuolu puudutab selle eseme või nähtuse olemust, põhivastuolust sõltuvad teised vastuolud ja eseme kui terviku arenemise iseloom. Elusorganismi põhivastuoluks on näiteks paljude bioloogide arvates assimilatsiooni ja dissimilatsiooni vastastikune mõju.

Igal ühiskondlik-majanduslikul formatsioonil ja igal ajastul on oma põhivastuolu. Kapitalismi põhivastuoluks on näiteks tootmise ühiskondliku iseloomu ja omastamise erakapitalistliku vormi vastuolu. See vastuolu määrab ära kõik teised kapitalismi vastuolud (vastuolu proletariaadi ja kodanluse vahel, vastuolu kogu natsiooni ja käputäie monopolistide vahel, vastuolu tootmise ja tarbimise vahel jt.). Selle vastuolu arengust, teravuse astmest sõltub kapitalismi saatus.

Käesoleva ajastu põhivastuoluks on kahe maailmasüsteemi vastuolu. Selle vastuolu arenemisest ja lahendamisest sõltub inimkonna arengukäik. Selle vastuolu juhtivaks ja tugevnevaks küljeks on sotsialistlik süsteem. Vastuolu lahendatakse sotsialismi ja kommunismi ülemaailmse võiduga.

Põhivastuolu küsimusel on suur metodoloogiline tähtsus, sest mingi protsessi põhivastuolu avastamine tähendab selle protsessi olemuse avastamist.

Ühiskonna elus eristatakse *antagonistlikke* ja *mitteantagonistlikke* vastuolusid. Vastuolude antagonistlik iseloom on tingitud ühiskonna jagunemisest klassideks, kelle huvid üksteist välistavad. Antagonistlikud vastuolud on teravad, vaenulikud vastuolud. Nendes on oluline see, et neid ei saa lahendada selle ühiskonnakorra raamides, milles nad on tekkinud. Antagonistlikud vastuolud lahendatakse klassivõitlusega ja sotsiaalse revolutsiooniga, mis likvideerib vana ühiskonnakorra ja loob uue. Niisugused vastuolud on iseloomulikud orjanduslikule, feodaalsele ja kapitalistlikule ühiskonnale. Näiteks on kapitalismi põhivastuolu antagonistliku iseloomuga. Selle arenemine viib vältimatult kapitalismi hävingule.

Tänapäeva kapitalismi antagonistlikud vastuolud — vastuolu töö ja kapitali vahel, vastuolu monopolide ja rahva vahel, vastuolud kapitalistlike riikide vahel jne. —

muutuvad üha sügavamaks ja teravamaks. See annab tunnistust sellest, et kapitalism peab paratamatult hukkuma, et kapitalistlik süsteem tervikuna on küps sotsialistlikuks revolutsiooniks.

Antagonistliku iseloomuga on ka vastuolu kapitalistliku ja sotsialistliku maailmasüsteemi vahel.

Mitteantagonistlikud vastuolud tekivad siis, kui peale vastuolu on erinevatel sotsiaalsetel rühmadel ka ühiseid põhihuve. Kapitalismi tingimustes ei ole näiteks vastuolu väikekodanluse ja töölisklassi vahel antagonistliku iseloomuga. Väikekodanlusel on eraomandus (talupoegadel on maa, kariloomad, inventar; linna väikekodanlusel on väikesed töökojad, kauplused jne.) ja ta püüab seda säilitada. Töölisel eraomandust ei ole ja ta on huvitatud igasuguse omanduse kaotamisest. See tekitab väikekodanluse ja tööliste vahel teatava huvide vastuolu. Ent peamise, kõige tähtsama osas nende sotsiaalsete rühmade huvid ühtivad, sest nii ühtesid kui teisi rõhub monopolistlik kodanlus ja nad tahavad sellest rõhumisest vabaneda. See võimaldab töölisklassil tõmmata väikekodanlust kapitalismivastases võitluses enda poole. Lõplikult lahenevad töölisklassi ja väikekodanluse vastuolud sotsialismi ehitamise käigus.

Ent kapitalistlikus ühiskonnas ja teistes antagonistlike klassidega ühiskondlikes formatsioonides ei ole mitteantagonistlikud vastuolud peamisteks, tüüpilisteks; mitte nemad ei väljenda antud ühiskonnakorra spetsiifikat. Mitteantagonistlikud vastuolud muutuvad peamisteks ja tüüpilisteks sotsialistlikus ühiskonnas, kus on kujunenud kõigi ühiskonna sotsiaalsete rühmade sotsiaalpoliitiline ja ideeline ühtsus. See ühtsus on omakorda tingitud tootmisvahendite ühiskondlikust omandusest. Sotsialistliku ühiskonna vastuolude mitteantagonistlik iseloom on nende kõige tähtsamaks iseärasuseks. Siin on kõikidel klassidel, sotsiaalsetel rühmadel ja ühiskonna liikmetel ühised majanduslikud põhihuvid ja moraalsed ning poliitilised printsiibid. Uue kasuks astub välja rahva valdav enamus, kes võitleb kõige mahajäänu, rutiinse ja iganenu vastu ning taotleb üht ühist eesmärki.

Kõik see kokku viib selleni, et sotsialismi ajal tekivad uued vastuolude avastamise ja ületamise viisid ning vormid. Vastuolude lahendamise vormideks on siin mitte klassivõitlus ja revolutsioon, nagu see oli antagonistlikes

klassiformatsioonides, vaid kogu rahva organiseeritud jõupingutused, kriitika ja enesekriitika, vastuolude lahendamist mõjutavad siin ühiskonna uued liikumapanevad jõud, niisugused nagu sotsiaalpoliitiline ja ideeline ühtsus, rahvaste sõprus, nõukogude patriotism. Peale selle, erinevalt eelmistest formatsioonidest, kus vastuolusid avastati ja lahendati stiihiliselt, avastatakse ja lahendatakse vastuolusid sotsialismi ajal inimeste teadliku tegevusega kommunistliku partei juhtimisel, kusjuures partei rajab oma poliitika ühiskonnaelu seaduste tunnetamisele.

Selle tõttu, samuti ka sellepärast, et sotsialismi ajal ei ole organiseeritud sotsiaalseid jõude, kes oleksid vana kaitsmisest huvitatud, on siin mitteantagonistlikke vastuolusid võimalik lahendada suhteliselt õigeaegselt, enne vastuolude tõsist teravnemist. Niisuguste vastuolude lahendamiseks ei ole vaja muuta olemasoleva korra aluseid. Vastupidi, vastuolude lahendamine tugevdab olemasolevat korda, soodustab sotsialistliku ühiskonna arengut, kommunismi poole liikumist.

Vastuolu tootlike jõudude ja tootmissuhete üksikute külgede vahel, vastuolu ühiskonna liikmete pidevalt kasvavate vajaduste ja tootmise arengutaseme vahel, vastuolu sotsialistliku olemise ja inimeste teadvuses esinevate minevikuigandite vahel — need ja teised sotsialistliku ühiskonna vastuolud lahendatakse kommunismi ehitamise käigus. Nende lahendamise peateedeks on tootlike jõudude igakülgne arendamine, tootmissuhete täiustamine, töötajate kommunistlik kasvatamine.

Sotsialism on ühiskond, mille areng esmakordselt ajaloos toimub teadlikult, plaanipäraselt. Ühiskonna plaanipärane elu muutub siin objektiivseks paratamatuseks. See on uue, sotsialistliku korra määratu suur eelis ja avab ennenägematud progressiivse arenemise võimalused.

Ent nende eeliste ja võimaluste realiseerimiseks on vaja sügavalt mõista objektiivsete majandusprotsesside olemust, õigeaegselt avastada ja lahendada vastuolud objektiivsete võimaluste ja nende võimaluste tunnetamise ning realiseerimise vahel. Üheks nende vastuolude lahendamise viisiks on rahvamajandusplaanide sügav ja objektiivselt põhjendatud läbitöötamine.

Sellesse vastuolude rühma kuulub vastuolu rahvamajanduse arengu ja juhtimise vormide vahel. Kommunistliku Partei ja Nõukogude riigi poolt viimasel ajal ellu viida-

vad abinõud meie maa rahvamajanduse juhtimise parandamiseks soodustavad selle vastuolu lahendamist. Muu hulgas arendatakse edasi demokraatliku tsentralismi printsiipi. Seejuures esinevad tsentralisatsioon ja demokraatlik omavalitsus kui niisugused vastandid, mis teineteist vastastikku tingivad ja ühtlasi takistavad teise vastandi ühekülgset suurekspaisumist. Need mõlemad momendid on keeruka, rangesti organiseeritud ühiskondliku organismi normaalseks funktsioneerimiseks vajalikud.

Partei abinõud rahvamajanduse juhtimise parandamise alal ühendavad ühtset riiklikku planeerimist ettevõtete täieliku isemajandamisega, rahvamajandusharude tsentraliseeritud juhtimist laialdase kohapealse majandusliku initsiatiiviga, ainujuhtimise printsiipi tootmiskollektiivide osatähtsuse suurendamisega.

Kõigest eelöeldust järeldub, et vastandite ühtsuse ja võitluse seadus väljendab igasuguse liikumise ja arenemise olemust. Ta näitab, et liikumine ja areng toimub iga nähtuse lahutamatuteks külgedeks olevate seesmiste vastandite vastastikuse toime protsessis. See vastastikune toime ongi kõikide nähtuste ja protsesside liikumise ja arenemise seesmine allikas.

Esemete ja nähtuste uurimisel on vaja lähtuda nende vastuolulisusest ja käsitada neid vastandlike külgede, omaduste, tendentside ühtsusena, välja selgitada nende külgede vastastikune seos. «Ühtse kahestamine ja tema vastuoluliste osade tunnetamine ... on dialektika *t u u m*,»[1] kirjutas V. I. Lenin. Igas esemes, nähtuses tuleb näha mitte ainult positiivset või ainult negatiivset, mitte ainult uut või ainult vana, vaid tuleb osata avastada nende seost, nende vastastikust suhet, nende vastuolulist vastastikust toimet. Ainult niisugune käsitlus aitab avastada esemete olemust. Selleks et vaadelda nähtusi nende arengus, nagu seda nõuab dialektika, tuleb neid vaadelda neile omaste vastandite ühtsuse ja võitluse seisukohalt. «Tingimuseks, mis võimaldab tunnetada kõiki maailma protsesse nende *«iseliikumises»*, nende spontaanses arenemises, nende elavas elus,» kirjutas V. I. Lenin, «on nende tunnetamine vastandite ühtsusena. Arenemine on vastandite «võitlus».»[2]

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 353.
[2] Sealsamas, lk. 354.

Uuritavate nähtuste vastuolude avastamine aitab mitte ainult mõista nende nähtuste arenemise liikumapanevaid jõudusid, vaid ka tunnetada nende arenguseadusi. See on seletatav asjaoluga, et mingi nähtuse spetsiifilised vastuolud, mis moodustavad nähtuse peasisu ja liikumise allika, on seotud nähtuse arenemise põhiliste seadustega. Järelikult tuleb antud nähtuse olemuse ja põhiliste arenemise seaduste avastamiseks avastada sellele nähtusele omased olulised vastuolud, vastuolude süsteem ja vastastikune seos, leida põhiline vastuolu, mis toimib antud tingimustes, antud arenguetapil. «Otseses mõttes on dialektika *esemete olemuses endas* eksisteeriva vastuolu uurimine,» [1] kirjutas V. I. Lenin.

Esemetele ja nähtustele omaseid vastuolusid ei saa ignoreerida. Nad tuleb avastada ja ületada. Kapitalistlikus ühiskonnas töölisklassi ja kodanluse vahel eksisteerivaid antagonistlikke vastuolusid tuleb näiteks julgesti paljastada ja klassivõitlust arendada, mitte aga vastuolusid kinni mätsida ja töölisklassi eest varjata, nagu seda püüavad teha kodanluse ideoloogid ja revisionistid.

Sotsialistlik ühiskond areneb talle omaste mitteantagonistlike vastuolude ületamise teel. Ent ka sotsialistlikus ühiskonnas ei tohi mööda minna tekkivatest vastuoludest, vigadest ja puudustest. Tuleb aegsasti, julgelt ja printsipiaalselt need vastuolud päevavalgele tuua, mitte lasta neil teravaks muutuda.

Kuivõrd vastuolud ja nende lahendamise viisid on väga mitmekesised, siis on vaja välja selgitada praktikas esinevate vastuolude iseärasused ja leida antud konkreetsete tingimuste jaoks kõige otstarbekamad vastuolude lahendamise viisid.

Kuigi vastandite ühtsuse ja võitluse seadus väljendab arenemise põhisisu ja arenemise allikat, ei ammenda see seadus kõiki arenemise külgi. See seadus ei näita, kuidas tekib arenemise protsessis uus kvaliteet, milline on arenemise üldine tendents. Neid ja mõningaid teisi arenemise külgi kajastavad teised dialektika seadused.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 245.

§ 3. Kvantitatiivsete muutuste üleminek kvalitatiivseteks muutusteks

Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus väljendab niisuguste vastandite seost nagu esemete, protsesside kvantitatiivne ja kvalitatiivne külg. Enne selle seaduse olemuse vaatlemist on vaja rääkida, mis on kvaliteet ja kvantiteet.

Iga ese või protsess on suhteliselt püsiv, määratletud. Neil on alati midagi iseloomulikku, ainult neile spetsiifilist. Selle poolest erinevad esemed või protsessid teistest. Näiteks erineb elusloodus elutust loodusest, erinevad üksteisest ka looma- ja taimeliigid. Ühtlasi on kõik asjad millegi poolest omavahel sarnased, neil on midagi ühist. Elusloodus ja elutu loodus on materiaalsed, kõikidel looma- ja taimeliikidel on elusorganismide ühised omadused.

Esemete erinevuse ja sarnasuse jooni fikseerib kvaliteedi mõiste. *Kvaliteediks* nimetatakse eseme loomust ja spetsiifikat väljendavate oluliste joonte kogumit. Kvaliteet näitab eseme suhtelist püsivust, eseme määratletust. See eseme määratletus on lahutamatult seotud eseme olemisega. Antud eseme kvaliteedi muutumine on eseme enese muutumine. Näiteks tähendab ainevahetuse lakkamine elusorganismis selle organismi surma ja lagunemist.

Kvaliteedid kuuluvad asjadele ja on niisama objektiivsed nagu asjad ise. Ühtlasi on kvaliteedid suhtelised, nad muutuvad koos asjade muutumisega. Kuivõrd aga igal asjal on midagi ühist teiste asjadega, siis on võimalik ühe asja muutumine teiseks, ühe kvaliteedi üleminek teiseks.

Asja kvaliteedi kindlakstegemine on igasuguses tunnetuses üks vajalikke momente. Selleks et asja sügavalt tunnetada, on vaja eristada teda teistest asjadest, teha kindlaks nende sarnasus ja erinevus, neid klassifitseerida.

Meie poolt kvaliteedi kohta antud definitsioon eeldab, et igal asjal on põhikvaliteet, mis on asja üldiseks, terviklikuks karakteristikaks. Ühtlasi on igal asjal ka rida teisi, mittepõhilisi kvaliteete. Niihästi asjade põhikvaliteet kui ka mittepõhilised kvaliteedid avalduvad asjade omaduste kaudu.

Omadus on eseme kvaliteedi avaldumine vastastikuses toimes teiste esemetega. Omadus iseloomustab eset min-

gist ühest küljest. Bensiini omadus olla kütus avaldub ainult ühinemisel hapnikuga teataval temperatuuril.

Asjal on palju omadusi ja mõne omaduse muutumine või kadumine ei muuda veel seda asja ennast. Kummil võib olla näiteks mitmesugune värvus, venivus ja kuju, ent sellegipoolest jääb ta kummiks.

Omadused erinevad üksteisest oma tähtsuse poolest. Asja põhiline, oluline omadus on lähedane asja kvaliteedile. Näiteks ei ole värvus bensiinile oluline. Värvuse saamine või kaotamine ei muuda bensiini millekski muuks. Põlevuse omadus on aga bensiinile oluline: kaotades selle omaduse, lakkab bensiin olemast mootorikütus. See juhtub, kui bensiin muutub kvalitatiivselt, näiteks keemilises vastastikuses toimes mõne teise ainega.

Peale kvaliteedi on esemetel ja protsessidel ka kvantitatiivne määratlus. Kvantiteet ei eksisteeri omaette, vaid ta on alati mingi kvaliteedi kvantiteet. Inimene võib näiteks olla nii ja nii palju aastaid vana, ta võib olla suurt või väikest kasvu, tal võib olla nii- või teistsugune kaal jne. Kõik need on kvantitatiivsed karakteristikad.

Kvantiteet on niisugune määratlus, mis väljendab antud kvaliteedi suurust, astet, arengutempot ja -taset ning teisi arvulisi karakteristikaid. Tegelikkuse sügavaks tunnetamiseks on vaja nähtusi ja protsesse analüüsida mitte ainult kvalitatiivselt, vaid ka kvantitatiivselt. Mida rohkem on teadus arenenud, seda rohkem opereerib ta kvantitatiivsete näitajatega ja analüüsib objekte kvantitatiivselt.

Asjade kvantitatiivne ja kvalitatiivne külg on omavahel tihedasti seotud. Nad on lahutamatus ühtsuses ja tingivad teineteist vastastikku, moodustades igas asjas või nähtuses kaks külge. Eseme kvantitatiivse ja kvalitatiivse külje ühtsust nimetatakse *mõõduks*. Mõõdu kategooria väljendab seda fakti, et antud kvaliteedile vastab mitte ükskõik missugune, vaid rangelt määratletud kvantiteet. Näiteks vastab igale helile teatav õhuvõnkumiste sagedus, igale värvusele teatav elektromagnetiliste võngete sagedus.

Kvantiteet võib ilma kvaliteedi muutuseta muutuda ainult teatud piirides, mis ongi eseme mõõduks. Kui kvantitatiivsed muutused jõuavad nende piirideni, osutub mõõt rikutuks ja eseme kvaliteet hakkab muutuma. Nii on vee

vedela oleku mõõduks temperatuur 0-st kuni 100 kraadini (normaalsė õhurõhu puhul). Temperatuuri muutuste väljumine nendest piiridest toob kaasa vee ülemineku gaasilisse või tahkesse olekusse.

Filosoofiline mõõdu kategooria vastab teataval määral igapäevastele kujutlustele, mille järgi mõõdu rikkumisel positiivne muutub negatiivseks ja kasulik kahjulikuks. Isegi niisugune elu ja tervise hädavajalik tingimus nagu toitumine toob ebamõõdukaks muutudes kaasa ainevahetushäireid ja rikub tervist. Liiga kaua kestev päikesekiiritus toob organismile kasu asemel kahju jne.

Niisiis, mõõdu rikkumisel vana kvaliteet lakkab vastamast uuele kvantiteedile, nende vahel tekib ja teravneb vastuolu, mis lahendatakse uue kvaliteedi tekkimisega ja uue mõõdu kujunemisega. Seda nimetataksegi kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks üleminekuks.

Kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete muutuste seos on seaduspärane. F. Engels kirjutas kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seaduse olemust iseloomustades: «... kvalitatiivsed muutused võivad looduses toimuda ainult mateeria või liikumise... kvantitatiivse lisandumise või kvantitatiivse kahanemise teel,»[1] s. t. kvalitatiivsed muutused toimuvad ainult kvantitatiivsete muutuste kaudu.

See seadus on üldise iseloomuga. Ta maksab niihästi objektiivses maailmas kui ka tunnetuses. Näiteks anorgaanilises looduses toimub niisugune kvalitatiivne muutus nagu ühe keemilise elemendi muundumine teiseks sel teel, et lähteelemendi aatomituumas muutub prootonite hulk. Nimelt nii muutuvad elemendid loomulikes tingimustes. Samasugusel viisil on neid muutma õppinud eksperimentaatorid. Seejuures on teadlastel õnnestunud saada rida uusi elemente, mida looduses varemalt ei kohatud (plutoonium jt.).

Organismide kvantitatiivsed muutused, mis esialgu on väikesed, võivad kuhjuda ja välja viia kvalitatiivsetele muutustele, teisendite ja uute liikide tekkimisele. Inimesed on õppinud kasutama seda nähtust selleks, et aretada uusi põllumajanduskultuuride sorte ja loomatõuge. Nii on hübridiseerimise ja edasise valiku meetodil areta-

[1] F. Engels, Looduse dialektika, lk. 38.

tud rida kõrge saagikusega talinisu sorte, sealhulgas kuulus sort «Ohtetu-1».

Kvantitatiivsed muutused lähevad kvalitatiivseteks üle ka kõikidel ühiskonnaelu aladel. Näiteks loob kooperatsioon, s. t. paljude tööliste ühendamine ühte tootmisprotsessi, uue ühiskondliku tootliku jõu, mis erineb oluliselt tema komponentide lihtsast summast.

Kõige suurematèks ümberkujundusteks ühiskonna elus on sotsiaalsed revolutsioonid, mis põhjalikult muudavad ühiskonnakorra iseloomu. Sotsiaalset revolutsiooni valmistab ette antud ühiskonna kogu eelnev ühiskondlik-majanduslik arenemine. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooniga algas meie maa ajalooline üleminek kapitalismilt sotsialismile ja ühtlasi ka sotsialistlik maailmarevolutsioon.

Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus toimib ka tunnetuse alal. Looduse tunnetamises oli kvalitatiivselt uueks etapiks kosmose uurimine ja vallutamine Maa tehiskaaslaste ja kosmoselaevade abil. Üleminekut sellele silmapaistvale astmele ülemaailmse teaduse ja tehnika arengus valmistas ette kogu teaduse ja tehnika eelnev arenemine.

Mitmesugustel tegelikkuse aladel ja mitmesugustes nähtustes toimuvad kvalitatiivsed muutused erinevalt, neil on omad iseärasused. Ent need muutused saabuvad alati seaduspäraselt, järkjärguliste kvantitatiivsete muutuste tulemusel.

Kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete muutuste sõltuvus on vastastikune. Looduses ja ühiskonnas lähevad mitte ainult kvantitatiivsed muutused üle kvalitatiivseteks, vaid ka kvalitatiivsed muutused lähevad üle kvantitatiivseteks. Sellepärast rääkis F. Engels kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku ja vastupidise ülemineku seadusest. Kvaliteet läheb niisamuti üle kvantiteediks, nagu kvantiteet läheb üle kvaliteediks. Tegemist on vastastikuse mõjuga.

Kvaliteedi kvantiteediks üleminek avaldub selles, et igasugune nähtus omandab koos uue kvaliteediga ka uued kvantitatiivsed karakteristikad. Nii on kvalitatiivselt uuel nisu- või rukkisordil ka uued kvantitatiivsed karakteristikad (näiteks suurem saagikus). Samuti annavad uued loomatõud rohkem piima, liha, villa jne. Ühiskonna elus toob põllumajandusliku tootmise sotsialistlik vorm (kol-

hoos) kaasa suurema tööviljakuse ja saagikuse, kui see oli üksikmajapidamiste puhul.

Kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete muutuste vastastikust mõju on oluline praktikas arvestada. Ükskõik millist soovitud kvaliteeti võib saavutada ainult kvantitatiivse ettevalmistuse alusel. Tee uue kvantiteedi juurde, mis eelmisest järsult erineks, läheb aga kõige sagedamini uue kvaliteedi kaudu. Tootmisnovaatorid saavutavad kõrge tööviljakuse peamiselt sel teel, et nad kasutavad kvalitatiivselt uut tehnikat ja tehnoloogiat, uut töö organisatsiooni, tõstavad oma kvalifikatsiooni jne.

Kui kvantitatiivsed muutused toimuvad järk-järgult, sujuvalt, mõnikord märkamatult, siis kvalitatiivsed muutused toimuvad alati palju kiiremini, otsustavamalt, mõnikord järsult, teiste sõnadega — hüppeliselt. Hüpete paratamatus arenguprotsessis on tingitud sellest, et eksisteerivad kvaliteedid, mis määravad ära asjade reaalsed, objektiivsed piirid. Hüpped ongi nendest piiridest üleminekud. Ühtlasi toimub igasugune arenemine hüpete olemasolu tõttu üheaegselt pidevalt ja pidevusetult (diskreetselt). Järkjärgulised kvantitatiivsed muutused väljendavad arengu pidevust, hüpped — pidevuse katkemist, diskreetsust.

Hüpe on kvalitatiivne muutus, nähtuse või nähtuse mingi külje üleminek ühelt kvaliteedilt teisele. Hüpped on kvantitatiivsete muutuste pidevuse katkemised. Eelnevate kvantitatiivsete muutustega võrreldes hõlmavad hüpped väiksemaid ajavahemikke, ent selle aja jooksul toimuvad esemes või nähtuses sügavad muutused.

Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus on üldise iseloomuga. Erinevates konkreetsetes tingimustes see seadus avaldub erinevalt. Hüpped on iseloomult, kestuselt, tähtsuselt mitmekesised. Hüpped võivad olla järsud, nii et vanalt kvaliteedilt uuele üleminek toimub ühekorraga. Hüpped võivad olla ka järkjärgulised, nii et see üleminek toimub rea vahepealsete astmete kaudu, üleminekuvormide kaudu, uue kvaliteedi elementide kuhjumise teel. Kui näiteks sotsiaalsete revolutsioonide ajal haaratakse poliitiline võim relvade abil, siis võimu vahetumine toimub kiirelt, plahvatuslikult. Ümberkujundused majanduse ja ideoloogia alal aga toimuvad tavaliselt enam või vähem järkjärguliselt.

On vaja eristada kvantitatiivsete muutuste järkjärgulisust ja kvalitatiivsete muutuste järkjärgulisust. Esimesel juhul jääb eseme kvaliteet teatud ajaks muutumatuks, kvantitatiivsed muutused üksnes valmistavad ette põhjalikke, kvalitatiivseid ümberkujundusi. Teisel juhul toimub eseme enese kvaliteedis rida järkjärgulisi muutusi, mille tulemusena tekib uus, vanast erinev kvaliteet.

Filosoofilises kirjanduses nimetatakse sageli järkjärgulisi kvantitatiivseid muutusi *evolutsiooniks*. Kuid seda sõna kasutatakse ka teises, laiemas tähenduses. Viimasel juhul tähendab «evolutsioon» arenemist üldse.

Ühiskonnaelu puhul kasutatakse hüppest rääkides terminit *revolutsioon*. Mitte iga hüpet ühiskonna elus ei saa aga pidada revolutsiooniks. Ka siin võivad hüpped olla oma ulatuselt ja sügavuselt erinevad. Sotsiaalseteks revolutsioonideks on ainult niisugused hüpped, mis tähendavad kogu ühiskonna põhjalikku ümberkujundamist, vana põhialuste lammutamist ja progressiivsemale ühiskonnakorrale üleminekut.

Hüpped, mis puudutavad küll kogu ühiskonda, kuid ei vii teda olemasoleva ühiskondliku formatsiooni raamidest välja, ei ole sotsiaalsed revolutsioonid. Niisuguseks hüppeks on sotsialismilt kommunismile üleminek. See on hüpe kommunistliku ühiskondliku formatsiooni raamides.

Hüppeid, mis teostavad põhjalikke muutusi ühiskonna struktuuri üksikutes osades, nimetatakse samuti revolutsioonideks (kuid mitte sotsiaalseteks revolutsioonideks). Seda laadi hüppe näitena võib tuua teadusliku või tehnilise revolutsiooni.

Vastavalt nähtuste kahele küljele ja muutuste kahele liigile on igasuguses arengus kaks külge — kvantitatiivsed muutused ja kvalitatiivsed muutused — ja areng on nende kahe külje ühtsus. Areng ei saa olla ainult kvalitatiivne (hüpe) või ainult kvantitatiivne (evolutsioon) muutus, vaid teostub nende kahe külje vastastikuses toimes. Ühiskonnaelus valmistab evolutsioon ette revolutsiooni ja kutsub seda esile, revolutsioon omakorda viib evolutsiooni lõpule. Ometi on siingi võimalik ühekülgne lähenemine, mis on omane metafüüsikutele. Ühed metafüüsikutest käsitavad arenemist kvantitatiivse muutusena, sujuva, hüpeteta ja pidevuse katkemisteta sirgjoonelise liikumisena. Teised käsitavad arengut tormiliste, mitte millegi poolt ette valmistatud kvalitatiivsete muutuste

roduna. Säärased ebaõiged vaated tekitavad teaduslikus ja poliitilises tegevuses küllaltki suurt kahju.

Piisab, kui meenutada, et vulgaarne evolutsionism on reformismi ja revisionismi metodoloogiliseks aluseks. Reformismi ja revisionismi esindajad püüavad tõestada, et kapitalismilt sotsialismile üleminekut on võimalik teostada reformide abil, pisimuutustega, mis ei riiva kapitalismi sügavaid põhialuseid. Nad väidavad, et kapitalismilt sotsialismile üleminekuks ei ole vaja revolutsioonilist hüpet. Sellega kaitsevad nad kapitalismi, sest sotsiaalse revolutsioonita ei ole sotsialismile üleminek võimalik.

«Pahempoolseid» oportuniste iseloomustab teine äärmus: nad ei mõista revolutsiooniliste hüpete evolutsioonilise ettevalmistamise vajadust. Sotsialistlikus ühiskonnas nad panevad kõik lootused ainult hüppelisele arenemisele, selle asemel et teaduslikult põhjendatud alusel tootlikke jõude järk-järgult arendada. Ometi ei ole kvalitatiivsed nihked ilma eelnevate kvantitatiivsete muutusteta võimalikud. Selle asjaolu arvestamine võimaldab vältida ettevalmistamata aktsioone, ei lase sattuda avantürismi.

Kas kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus toimib sotsialismi ajal? Muidugi toimib. Hüpete näideteks sotsialismi arengus NSV Liidus on meie maa industrialiseerimine ja põllumajanduse kollektiviseerimine. Määratu suureks hüppeks on üleminek sotsialismilt kommunismile. Muidugi ei saa see aset leida ilma igakülgse ettevalmistuseta. Meie maa majanduslikuks põhiülesandeks on tootlike jõudude võimas kasv, kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomine. Sellest sõltub väga tähtsate ülesannete lahendamine ühiskondlike suhete ümberkujundamise ja töötajate kommunistliku kasvatamise alal.

Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seaduse toime sotsialismi ajal erineb selle toimest kapitalismi ja teiste eraomandusel põhinevate ühiskondlik-majanduslike formatsioonide tingimustes. See avaldub sotsialismi ajal ja sotsialismilt kommunismile ülemineku perioodil toimuvate hüpete iseärasustes. Kõigepealt ei ole need hüpped sotsiaalpoliitilised revolutsioonid ega toimu plahvatuste vormis. Nad on tõusujoones liikumise, progressiivse arenemise sammudeks ja on seotud kogu maa majanduse, rahva heaolu ja kultuuri kasvuga.

Hüpped on oma iseloomult objektiivsed, kuid neid valmistatakse sotsialismi ajal ette ja teostatakse teadlikult. Sotsialismi tingimustes ja kommunismi ehitamise tingimustes teostatavate ümberkujunduste teadlik iseloom on seejuures meie ühiskonna iseloomulikuks jooneks, sest siin on majanduse stiihiline arenemine loovutanud koha tootmise ja kogu ühiskonnaelu plaanipärasele organiseerimisele. Suured kvalitatiivsed muutused toimuvad sotsialismi ajal järk-järgult, järgnevate etappide kaupa. Seejuures toimuvad järkjärgulised kvalitatiivsed muutused kiirendatult. Uus kvaliteet pääseb maksvusele ajaloo seisukohalt väga lühikese ajaga, järkjärgulisus ei tähenda liikumise aeglustumist.

Sotsialismi kommunismiks järkjärgulise ülekasvamise teaduslik iseloomustus lähtub sellest, et kommunism on sotsialismi otsene järg. Seepärast toimub kommunismile üleminek sotsialismi aluste arendamise ja täiustamise kaudu, mitte aga nende lammutamise kaudu. Ent see üleminek on hüpe, sest kommunism erineb sotsialismist kvalitatiivselt. Suureks sammuks kommunismi poole on NLKP XXIII kongressil kavandatud NSV Liidu rahvamajanduse arendamise viie aasta plaani täitmine.

Tehes kokkuvõtet kõigest eelöeldust, märgime, et kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus näitab, kuidas toimub arenemisprotsessis ühelt kvalitatiivselt olekult teisele üleminek. Seega iseloomustab see seadus arenemise sõlmpunkte, pöördemomente, avab ühe väga tähtsa külje uue tekkimise protsessis.

Kuivõrd igas nähtuses on kvalitatiivne ja kvantitatiivne külg ühtsed, siis on võimalik nähtust täielikult iseloomustada ainult sel tingimusel, et arvestatakse neid mõlemaid külgi ja nende ühtsust. Teaduslikus tunnetuses on vaja kasutada niihästi kvalitatiivset kui ka kvantitatiivset protsesside uurimise moodust. Ühekülgne kvalitatiivne või kvantitatiivne käsitlusviis ei ole õige.

Ainuüksi kvantitatiivset käsitlusviisi, mis on eriti iseloomulik mehhanitsismile, esineb teaduses tänapäevalgi. Paljudele kodanlikele teadlastele on iseloomulik loodus- ja ühiskonnanähtuste puhtmatemaatiline tõlgitsemine. Nad alahindavad sageli nähtuste kvalitatiivse külje uurimise tähtsust. See viib nii mõnigi kord tõsistele teoreetilistele vigadele.

Ühekülgne käsitlusviis, mis arvestab ainult kvantitatiivseid või ainult kvalitatiivseid muutusi, on metafüüsiline. Poliitikas, ühiskondliku arengu protsesside vaatlemisel viib see vastavalt kas parempoolsele või «pahempoolsele» revisionismile.

Põhjalikud, kvalitatiivsed muutused võivad toimuda ainult eelneva kvantitatiivse ettevalmistuse tulemusel. Ent need muutused toimuvad otsustavalt, suhteliselt kiiresti, uus tekib hüppeliselt, ühiskonna arenemises — revolutsiooniliselt.

§ 4. Eituse eitamine

Eituse eitamise seadus näitab, kuidas mitmesugused arengu etapid, vana ja uus, on omavahel seotud ning annab vastuse küsimusele, milline on arengu üldtendents, arengu suund. Selle seaduse olemuse mõistmiseks on vaja teada, mis on *dialektiline eitus*.

Eitus, eitamine tähendab seda, et uus asendab vana, s. t. üks arenguetapp tuleb teise asemele. Vanalt uuele siirdumise, ühe etapi teisega asendamise protsessi ennast nimetataksegi filosoofias eitamiseks, eituseks.

Vaatame eituse kõige olulisemaid omadusi ja iseärasusi.

Kõigepealt on eitus universaalse iseloomuga, eitus on omane igasugusele looduslikule ja ühiskondlikule arengule, on arengu möödapääsmatu moment. Elusloodus es toimub näiteks arenemine nii, et vanu bioloogilisi liike eitavad uued liigid, mis tekivad nende alusel ja on eluvõimelisemad. Ühiskonna ajaloolise arengu protsess on ühtede ühiskondlike formatsioonide asendumine teistega, kõrgematega. Tunnetuse arengus asendatakse ühed teaduse seisukohad teistega, mis peegeldavad tegelikkust täpsemalt.

Eituse aluseks on esemetele ja nähtustele omaste vastandlike külgede ühtsus. Me nägime juba, et vastuolu küljed on erineva tähtsusega ja etendavad eseme või nähtuse arengus erinevat osa. Üks neist on suunatud olemasoleva eseme või nähtuse muutmisele ja etendab järelikult progressiivset osa. Teine väljendab selle eseme või nähtuse püsivust ja on konservatiivse iseloomuga. Eitus ongi selle seesmise vastuolu lahendamine, mis toimub nii, et

vana, konservatiivne külg ületatakse ja maksvusele pääseb uus, progressiivne külg.

Seega on areng protsess, milles uus alatasa eitab vana ja asendab seda. Ilma selleta pole arenemist. «Igasugust arengut, olenemata selle sisust,» kirjutas K. Marx, «võib kujutada erinevate arenguastmete reana, mis on üksteisega seotud nii, et üks on teise *eituseks*... Ühelgi alal ei saa olla arengut, mis ei eitaks oma eelmisi eksisteerimisvorme.» [1]

Eituse järgmine oluline joon on see, et eitus on igasugusele arenevale protsessile omane seesmiselt ega ole midagi kõrvalist, väljastpoolt sissetoodut. Eituse käsitamine millegi niisugusena, mis on arenguprotsessile seesmiselt omane, tõmbab otsustava piiri materialistliku dialektika ja metafüüsika vahele.

Looduses ja ühiskonnas kohtame mitmesuguseid muutumise, ühe kvaliteedi teisega asendamise vorme. Mingi taime seemne võib näiteks süüa lind või selle võib veskis ära jahvatada. Ka see on eitus. Selle eituse puhul hävib asi väliste jõudude mõjul, tema edasine areng lõpeb. Niisugune mehhaaniline eitus on alati *väline* ja seda ei saa pidada dialektiliseks eituseks.

Seesmine, dialektiline eitus ei lõpeta arengut, vastupidi, dialektiline eitus on arengu tingimuseks. Võtame sama näite teraga. Kui tera satub mulda, kus on piisavalt niiskust ja sooja, hakkab ta idanema. Seemnest kasvab taim, mis on seemne eituseks. Ent see eitus on arenemise vajalik moment, see tuleneb protsessi enese loomusest. Niiviisi eitab ka sotsialism kapitalismi: eitus leiab paratamatult aset kapitalismi enese seaduste toimel.

Rõhutades seesmiste tegurite määravat osa arenguprotsessis, ei tohi ühtlasi ignoreerida ka väliste tingimuste tähtsust. Välised tingimused võivad avaldada olulist mõju eituse realiseerumise võimalusele, eitamise protsessi iseärasustele ja vormidele.

Metafüüsikud käsitlevad igasugust eitust kui välist, mehhaanilist eitust ja moonutavad niiviisi arenemise tegelikku iseloomu, kaotavad võimaluse õigesti kindlaks määrata arenguprotsessi üldsuunda. Erinevalt sellest käsitleb dialektika eitust kui niisugust arenguvormi, mille puhul kõrvaldatava vana asemele tuleb uus. See uus on vanast

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 4, стр. 296—297.

tingitud ja vana poolt ette valmistatud, ta on tekkinud vana rüpes ja on vana poolt sünnitatud. Seepärast ei saa arenemise protsessis tekkida mitte igasugune uus, vaid ainult niisugune uus, mis on vana raamides kujunenud jõudude ja seaduste paratamatu resultaat. Seeme tingib näiteks taime ilmumise, kapitalism tingib sotsialismi tekkimise. Seega dialektiline eitus mitte ainult kõrvaldab vana, vaid toob ka võidule uue.

Oleks aga vale arvata, et uus heidab vana lihtsalt kõrvale. Uus ei likvideeri vana iialgi täielikult. Uue ja vana vahel ei ole ülepääsmatut kuristikku. Dialektiline eitus säilitab kõik selle hea, parema, mis oli olemas vanas. Uus võtab vanalt üle kõik eelmise arenemise saavutused. Oma aja äraelanu eitamine ongi selleks vajalik, et säilitada progressiivset ja elujõulist ning luua sellele edasiarenemise tingimused. Lammutades kapitalistlikud tootmissuhted säilitab sotsialistlik revolutsioon tootlikud jõud; muutes ühiskonna pealisehituse, säilitab ta kõik väärtusliku teaduse, kultuuri alal. Eelmistel arenguetappidel tekkinud progressiivsete elementide säilitamine tähendab arenemise järjekestvust, vana ja uue seost.

Progressiivne arenemine ei ole võimalik ilma selleta, et kõrvaldatakse kõik iganenu. Ent progressiivne arenemine ei ole võimalik ka ilma järjekestvuseta. Kogu inimkonna ajalugu näitab, kuidas ajaloo arengukäigus inimeste töö ja mõtlemise saavutused säilivad ja kuhjuvad. Seejuures muutub iga arenguetapp rikkamaks, sisukamaks. Kui iga põlvkond peaks otsast peale alustama, ei saaks olla sotsiaalset progressi.

Seega sisaldab dialektiline eitus niihästi vana positiivsete joonte alalhoidmist, säilitamist kui ka iganenu kõrvaldamist, mistõttu eitus on progressi tingimuseks. Seepärast on teoreetiliselt väär ja poliitiliselt reaktsiooniline kodanluse ideoloogide, revisionistide ja reformistide positsioon, kes eitavad revolutsiooniliste ümberkujunduste vajadust, eriti sotsialistliku revolutsiooni vajadust. Viidates sellele, et uus kujuneb vana rüpes, ei taha nad märgata, et uue, sotsialistliku korra võidulepääsemiseks on vaja purustada vana, kapitalistlik ühiskond.

Niisama väär on ka metafüüsiline, anarhistlik ja pahempoolitsev arusaamine revolutsioonist kui paljast, «tühjast» eitusest, millel puudub järjekestvus, seos eelnevaga. V. I. Lenin kritiseeris järsult «Proletkulti» teoreetikuid,

kes nõudsid, et kogu endine kultuur tuleb täielikult kõrvale heita. Ta astus välja ka anarhistide vastu, kes propageerisid igasuguse riigivõimu kaotamist otsekohe pärast seda, kui töölisklass on haaranud võimu enda kätte.

V. I. Lenin selgitas, et kuigi proletaarne kultuur on kogu eelmisest kultuurist, sealhulgas ka kodanlikust kultuurist kvalitatiivselt erinev ja on eelmise kultuuri eituseks, ei teki proletaarne kultuur tühjal kohal, vaid võtab omaks kõik selle parema, mis on loodud inimkonna pikaajalise arengu jooksul. Ta rõhutas, et marksism on musternäiteks õigest suhtumisest endise aja ideelistesse rikkustesse. Kuigi marksism on eelmise filosoofia, poliitilise ökonoomia ja utoopilise sotsialismi otsustav eitus, säilitas marksism ühtlasi kõik selle tõeliselt teadusliku, mida need sisaldasid. Dialektilismaterialistliku maailmavaate loomise protsessis tuginesid K. Marx ja F. Engels eelmiste ajastute inimteadmiste kindlale alusmüürile. Ka käesoleval ajal õpetab meie partei, et suhtudes kriitiliselt kodanlikku kultuuri tervikuna, tuleb osata omaks võtta ja kasutada kõike seda väärtuslikku, mida suudavad anda kodanlik teadus ja tehnika, tootmise organiseerimine tööstuse ja põllumajanduse alal.

Niisiis, me rääkisime eituse dialektilise käsitluse põhijoontest. Nüüd tekib loomulikult küsimus: kas pärast vana asendamist uuega areng lakkab? Kui areng ei lakka, kuidas toimub siis edasiarenemine ja milline on arengutendents, -suund?

Igasugune uus muutub arenedes varem või hiljem vanaks. Ja nagu iga vana asendub temagi teatud hetkel uuega, s. t. toimub selle eitamine, mis ise oli omal ajal eituseks. Seega *arenemise seaduseks on eituse eitamine,* vana asendumine uuega ja selle uue asendumine veelgi uuemaga. Mulda sattunud nisutera esimeseks eituseks on see, kui tera asemele tulevad juured, kõrs, viljapea. Kui viljapeas valmivad uued terad, siis taim järk-järgult kuivab, s. t. teda eitatakse. Toimub eituse eitamine.

Ühiskonna elus põhines klassideta ürgkogukondlik kord tootmisvahendite ühiskondlikul omandusel. Edasi viis tootlike jõudude areng ühiskondliku omanduse eitamisele. Ühiskondlik omandus asendus eraomandusega, mis oli kolme ühiskondlik-majandusliku formatsiooni — orjandusliku, feodaalse ja kapitalistliku formatsiooni jooksul valitsev. Tootlike jõudude edasiarenemine toob paratama-

tult välja sotsialistliku revolutsiooni juurde. Kommunistlikus formatsioonis, mis on selle revolutsiooni tulemuseks, pääseb uuesti võidule tootmisvahendite ühiskondlik omandus. Järelikult on siingi tegemist eituse eitamisega.

Nägime juba, et eitus ei tähenda kogu eelneva lihtsat, mehhaanilist minemaviskamist. Eituse protsessis säilitatakse ka kõik eelmistel arenguetappidel saavutatud positiivne. See maksab ka teise eituse kohta. Sellest järeldub, et areng toimub tõusujoones, areng ei ole pööratav, ei saa minna tagasi vana juurde.

Ei oleks aga päris õige arvata, et muutused kõikidel tegelikkuse aladel on progress. Täies ulatuses on progressi mõiste rakendatav ühiskonnaelu ja teatavas mõttes ka elusloodusse suhtes. Eluta looduses on ringkäike, tõusvaid ja langevaid arengujooni, eksisteerivad üheaegselt kõrgemad ja madalamad mateeria liikumise vormid.

Ühtlasi võib selles looduslike muutuste mitmekesisuses selgesti näha tõusvat arengujoont: mateeria liikumise üha kõrgemate vormide tekkimist. Teatud arenguetapil ilmuvad elusorganismid, seejärel inimene ja inimühiskond. Ühiskonna tekkimine tähendab mateeria liikumise kõrgeima vormi teket.

Ühiskonna elus on ürgkogukondliku korra vahetumine orjandusliku korraga, orjandusliku korra vahetumine feodaalkorraga, feodaalkorra vahetumine kapitalistliku korraga samuti liikumine madalamatelt astmetelt kõrgematele. Kaasajal on maailmas toimumas kapitalismi vahetumine veelgi kõrgema ühiskonnakorraga — kommunismiga. Vana juurest tõeliselt uue juurde üleminek on alati progressiivne. Uue võit on aga elus möödapääsmatu, sest uus tekib seaduspäraselt ja on vanaga võrreldes täiuslikum ning elujõulisem.

Millised on tõusujoones arenemise iseärasused? Kõigepealt, see ei ole sirgjooneline liikumine. Arenguprotsessis, mis üldiselt on tõusujooneline protsess, esineb üksikuid ajutisi tagasiminekuid, siksakke, langevaid arengujooni. Ühiskonna arengus on niisugused siksakid ja ajutised tagasiminekud tavaliselt seotud vana vastupanuga ja ajutise võiduga. Siia kuuluvad näiteks revolutsiooni lüüasaamine ja reaktsiooni võidulepääsemine, fašismi võit ühel või teisel maal, majanduskriisid kapitalismi ajal. Ent seda laadi tagasiminekud on alati osalised ja ajutised, arenemine tervikuna läheb tõusujoones, vana võib küll arengut

pidurdada, kuid ei suuda seda täielikult peatada või arengu iseloomu muuta. Seda kinnitab kogu inimkonna ajalugu, mis madalamatelt ja primitiivsematelt ühiskonnaelu vormidelt on liikunud täiuslikumate ja kõrgemate vormide poole.

Areng ei toimu lihtsalt sirgjoont mööda ka sellepärast, et teatud arenguetapil võib märgata vana, lähteetapi omaduste kordumist. Niisugune kordumine ei ole vana juurde täielik tagasipöördumine, sest see kordab vaid mõningaid vana jooni ja kordab neid kõrgemal arengutasemel, uuest alusest tulenevalt. Ühtlasi on see arengu iseärasus universaalse iseloomuga ning on omane loodusele, ühiskonnale ja tunnetusele.

Niisiis, materialistliku dialektika seisukohalt ei ole arenemine lihtne sirgjooneline liikumine ja ka mitte mööda ringjoont liikumine, mille puhul täielikult korratakse vana, vaid on *tõusujoones liikumise ja suhtelise korduvuse dialektiline ühtsus.* Neid tendentse ühendav arenemine toimub justkui *mööda spiraali.* Niisugune areng («mööda spiraali») esineb kõikides tegelikkuse valdkondades.

Eituse eitamise seadus on universaalne seadus. Kuid nagu teisedki dialektika seadused avaldub ka tema alati spetsiifiliselt, erilises vormis, olenevalt protsesside või esemete spetsiifikast ja nende arengutingimustest. Raamatus «Anti-Dühring» kirjutas F. Engels, et «eituse laad on siin tingitud esiteks protsessi üldisest loomusest ja teiseks protsessi erilisest loomusest... Igal esemete liigil, nagu ka igal kujutluste ja mõistete liigil on oma isepärane eitamise viis, nimelt niisugune eitamise viis, et seejuures kujuneb arenemine.» [1]

Vaatleme seoses sellega mõningaid eituse eitamise seaduse toime iseärasusi sotsialismi tingimustes. Need iseärasused tulenevad sotsialistliku korra uuest loomusest, tootmisvahendite ühiskondlikust omandusest, rahva sotsiaalpoliitilisest ja ideelisest ühtsusest, sotsialistliku ühiskonna arenemise iseloomu mõistmisest ja tunnetamisest. Seepärast on eitamine siin oluliselt teistsuguse iseloomuga kui antagonistliku ühiskonna tingimustes, näiteks kapitalismi ajal.

Millised on dialektilise eitamise iseärasused sotsialismi ajal ja kommunismile ülemineku protsessis?

---

[1] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn 1954, lk. 125.

Kõigepealt tuleb märkida, et eitamine ei saa siin toimuda ühiskonnaelu järsult ümberkujundavate sotsiaalpoliitiliste revolutsioonidena. See seletub asjaoluga, et kommunistliku formatsiooni vastuolud ei ole antagonistlikud ja nende lahendamiseks ei ole vaja ühiskonnaelu aluseid lammutada ning ümber korraldada. Siin eitatakse mitte ühiskonnaelu aluseid, vaid ühiskonna struktuuri üksikuid vananenud elemente, iganenud nähtusi, läbitud arenguetappe.

Sotsialismilt kommunismile üleminek tähendab näiteks sotsialismi eitamist kommunismi poolt. Kuigi sotsialism ja kommunism on ühe ja sama ühiskondliku formatsiooni faasid, on need erinevad faasid, millel on erinev küpsuse aste. Sotsialismi kommunismiks ülekasvamine nõuab ühiskonnakorra üksikute külgede muutmist, eitamist ja asendamist uute, kommunistlikule faasile vastavate külgedega. Nii tuleb sotsialistliku omanduse kaks vormi asendada ühtse kommunistliku omandusega, töö järgi jaotamise printsiip tuleb asendada vajaduste järgi jaotamise printsiibiga jne. Ent need muutused ei toimu sotsialismi põhialuste lammutamise teel, vaid toimuvad sotsialismi põhialuste kindlustamise ja edasiarendamise teel.

Kuna sotsialismi ajal eituse protsessis lahendatakse mitteantagonistlikke vastuolusid, siis ei toimu see vastuolude lahendamine klasside võitluse kujul, vaid toimub Kommunistliku Partei ja riigi poolt juhitava rahva organiseeritud tegevuse vormis. Ka siin on vana uuega asendamiseks vaja tõsiseid jõupingutusi ja võitlust, kuid sotsialismi tingimustes rahva valdav enamus astub välja uue kasuks.

Kommunistliku ühiskondliku formatsiooni tingimustes toimuvad eitused plaanipäraselt, teadlikult. Nende objektiivne iseloom säilib, sest vajadus eitamise järele küpseb objektiivselt. Kuid eitused ise ei toimu enam stiihiliselt, nagu see oli varemalt, vaid toimuvad inimeste teadliku tegevusega, selle alusel, et inimesed on tunnetanud ühiskonna arenemise seadusi.

Suuremõõdulised eitused sotsialismi ja kommunismi ajal toimuvad järk-järgult, rea vahepealsete astmete ja etappide kaudu, kujunedes välja väiksematest üheaktilistest eitustest. Niisuguseks suureks järkjärguliseks eituseks on sotsialismilt kommunismile üleminek. See hõlmab kogu ühiskondlikku organismi ja sisaldab rida üheaktilisi

ja järkjärgulisi eitusi, mis puudutavad ühiskonnaelu mitmesuguseid külgi.

Ühiskonna arenemine tervikuna on sotsialismi ajal progressiivse iseloomuga. Kommunistlikus formatsioonis kujuneb uus ühiskondliku progressi tüüp. Progress muutub plaanipäraseks, pidevaks, kiiremaks ja ammendamatuks.

Ühiskondliku progressi plaanipärasus on tingitud sellest, et kommunistliku ühiskonna arenemine on tunnetatud, teadliku iseloomuga. Rahvahulgad võtavad aktiivselt osa ühiskonna elust ja on teadlikud oma tegevuse ühiskondlikest ja ajaloolistest tagajärgedest.

Arenemise pidevus tähendab seda, et sotsialismi ajal pole võimalikud arengu katkemised, hüpped tagasi ja teised regressi nähtused. Siin ei ole reaktsioonilisi klasse ja teisi organiseeritud sotsiaalseid jõude, kes oleksid huvitatud uue likvideerimisest. Pidevus on üks sotsialismi kiire arengutempo tingimusi. Progressi kiire tempo on tingitud kõigist kommunistliku formatsiooni eelistest. Faktid kinnitavad, et sotsialistlik maailmasüsteem areneb kiiremini kui kapitalistlik süsteem.

Kommunistliku ühiskonna progress on ammendamatu. Kommunistlik kord areneb omaenese alusel pidevalt edasi ja muutub üha täiuslikumaks.

Seega väljendab eituse eitamise seadus arenemise etappide vastastikust seost ja üldist arengusuunda. Konkreetsete arenguprotsesside uurimisel tuleb arvesse võtta neid arengu üldisi jooni, mis kajastuvad selles seaduses, ja kõigepealt — eituse dialektilist iseloomu. See seaduse külg näitab, et uus võidab ilmtingimata, kuid ühiskonna elus ei ole võimalik progressi saavutada, kui ei peeta resoluutselt võitlust iganenu vastu, uue ja progressiivse eest.

Dialektika õpetab, et tuleb säilitada ja kasutada kõike seda väärtuslikku, mis soodustab edasiminekut, tuleb kriitiliselt omaks võtta ja loovalt läbi töötada mineviku positiivset pärandit. See käib niihästi ühiskonna materiaalse kultuuri kui ka vaimukultuuri kohta. Et näiteks kriitika võiks olla viljakas, peab ta sisaldama konkreetseid abinõusid ühtede või teiste puuduste likvideerimiseks, peab säilitama eelnevad positiivsed kogemused, välja eraldama ja toetama uut, progressiivset, mitte aga piirduma lihtsalt sellega, et ta viskab iganenu minema.

Vanade vormide eitamisega ei tohi hiljaks jääda, sest teatud arenguetapil muutuvad need vormid edasiminekut takistavaks piduriks. Ühtlasi ei tohi hakata enneaegselt eitama neid vorme, mille positiivsed võimalused pole veel ammendatud.

Eituse eitamise seadus peegeldab arenemise progressiivset iseloomu ja aitab sügavalt mõista, et praktilises tegevuses ei tohi peatuma jääda saavutatule, vaid tuleb edasi minna, uut edu saavutada. Vastasel korral on võimalikud mahajäämine ja tõsised vead, sest elu läheb kogu aeg edasi.

Veendumus, et ühiskonna areng toimub tõusujoones, et uus võidab möödapääsmatult, — see veendumus sisendab töölisklassile ja kõigile töötajatele usku nende revolutsioonilise võitluse võidusse, usku sellesse, et kapitalism peab paratamatult hukkuma ja asenduma sotsialismi ning kommunismiga. Eituse eitamise seaduses leiab teadusliku väljenduse ajalooline optimism, mis on iseloomulik kommunistlikule maailmavaatele.

Need kolm dialektika põhiseadust, mida käsitlesime, vastandite ühtsuse ja võitluse seadus, kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus ja eituse eitamise seadus — väljendavad arenguprotsessi peamisi külgi ja jooni, iseloomustavad arengut kõige üldisemal kujul. Dialektika aga ei ole nende seadustega ammendatud. Arengu teisi külgi väljendavad paariskategooriad (korrelatiivsed kategooriad). Mõningaid nendest kategooriatest vaadeldakse järgmises peatükis.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. Missugused materialistliku dialektika seisukohad on tema lähteprintsiipideks? Mis on seadus ja filosoofiline kategooria?

2. Milles seisab vastandite ühtsuse ja võitluse seadus? Milline on selle tähtsus revolutsioonilisele praktikale?

3. Missuguseid vastuolude liike käsitleb dialektiline materialism? Milline on sotsialistliku ühiskonna arenemise vastuolude spetsiifika, millised on nende vastuolude avastamise ja ületamise teed?

4. Millist arengu külge kajastab kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus?

5. Millest on tingitud hüpete mitmekesisus? Millised on kvalitatiivsete muutuste iseärasused sotsialismilt kommunismile üleminekul?

6. Mis on dialektiline eitus ja milline on eituse osa arengus? Mis on eituse eitamise seaduse olemuseks?

7. Millised on eituse eitamise seaduse toime iseärasused sotsialismi tingimustes?

IV peatükk

MATERIALISTLIKU DIALEKTIKA KATEGOORIAD

§ 1. Uksik, eriline, üldine

Vaatlesime asjade ja nähtuste kvalitatiivset määratlust ning konstateerisime, et asjad ja nähtused erinevad üksteisest. Kaht absoluutselt ühesugust asja olemas ei ole. Ei ole isegi kaht ühesugust puulehte, iga leht erineb teistest, tal on omad, ainult temale omased iseärasused. Üksikule asjale kuuluvate individuaalsete, kordumatute joonte kogumit, mille poolest see asi erineb kõikidest teistest, nimetatakse *üksikuks*. Just niisuguste joonte alusel võime näiteks eristada tuttavat inimest paljude tuhandete teiste inimeste hulgast.

Ent asjad on mitte ainult üksteisest erinevad ja omapärased, vaid nad on ka omavahel sarnased. Niisuguseid asju, millel ei oleks üldse mitte midagi ühist, olemas ei ole. Kuigi inimesed erinevad üksteisest, on neil ka jooni, mille tõttu nad on inimesed. Isegi niisugused asjad, millel esimesel pilgul ei näi olevat mitte midagi ühist, osutuvad lähema vaatluse korral mingite oluliste omaduste, külgede, kvaliteetide poolest sarnaseks.

Võtame näiteks niisugused mineraalid nagu teemant ja grafiit. Teemant on kristall, ta on vääriskivi, oma kõvaduselt ületab ta kõiki teisi looduslikke aineid. Kõige sagedamini on teemant värvitu, kuid võib olla ka punase, oranži, rohelise värvusega. Teemant on halb elektrijuht. Grafiit on aga must, väga pehme, kompides rasvasena tunduv mass. Ta on hea elektrijuht, on läbipaistmatu, metalse läikega. Ühtlasi selgub, et kõikidest erinevustest hoolimata on teemandil ja grafiidil sügav seesmine sarnasus. Nad on ühe ja sama keemilise elemendi — süsiniku looduslikud erikujud (allotroobid). Nende füüsikaliste omaduste järsk erinevus on tingitud erinevast molekulaarsest ehitusest.

Järelikult on teemandil ja grafiidil peale nende üksikute, individuaalsete omaduste kõik süsiniku omadused. Kuivõrd süsinik on keemiline element, on ka teemandil ja grafiidil keemiliste elementide omadused. Lõpuks on niihästi teemant kui ka grafiit kehad, materiaalsed objektid, järelikult on neile omased kõikidele materiaalsetele objektidele ühised jooned.

Sarnaseid, ühesuguseid, korduvaid, reale asjadele kuuluvaid jooni nimetatakse *üldisteks* ja need asjad ise moodustavad *klassi* ehk *hulga.*

Nagu tõendab näide teemandi ja grafiidiga, ei ole esemete oluliste omaduste või joonte ühtekuuluvus mitte alati esimesest pilgust nähtav, see ühtekuuluvus ei pruugi asuda esemete pealispinnal. Ta võib peituda ühises päritolus, ühtedele ja samadele seadustele allumises või selles, et antud esemed on ühise arenguahela lülideks.

Ka ühtekuuluvuse iseloom on mitmesugune. Teemandil on rida omadusi, mille poolest ta erineb süsiniku teisest allotroopsest vormist — grafiidist. Ühtlasi on teemant süsinik. Lõpuks, teemant on lihtaine. Kui omadus olla süsinik on üldisem omadusest olla teemant, siis on ta omakorda vähem üldine kui omadus olla lihtaine. Vähem üldine omadus esineb üldisema omaduse suhtes *erilisena.*

Eranditult kõikidele tegelikkuse nähtustele kuuluvaid omadusi ja jooni nimetatakse *universaalseteks* ehk *kõige üldisemateks.* Esemete ja nähtuste arenemise kõige üldisemaid jooni ja eksisteerimise vorme uurib dialektika. Dialektika peegeldab neid oma seadustes ja kategooriates. Kõige tähtsam ja maksimaalselt üldine nende kategooriate hulgas on mateeria kategooria. Mateeria kategooria hõlmab maailma esemete ja nähtuste lõputut kvalitatiivset ja kvantitatiivset mitmekesisust nende universaalse omaduse «olla objektiivne reaalsus» järgi. Antud juhul jätab tunnetus kõrvale üksikute esemete ja protsesside konkreetsed küljed ja seosed ning haarab kõige olulisemat, määravat, neile kõigile ühist, nimelt: nende objektiivsust.

Järelikult on mitte ainult üksik, vaid ka üldine objektiivne. Üldise objektiivse eksistentsi iseärasuseks on see, et üldine eksisteerib mitte eraldi konkreetsetest asjadest, vaid nendes asjades nende ühiste, üldiste omaduste, joonte, külgedena. Võtame näiteks õuna, pirni, ploomi jne. Neil on omadused, mis esinevad neil kõikidel, üldse igal

puuviljal. See ongi üldine, mis eksisteerib üksikus ja üksiku kaudu.

Niihästi endise aja kui ka tänapäeva objektiivsete idealistide arvates eksisteerib üldine üksikust lahus, konkreetsetest asjadest lahus. Nende järgi on üldine midagi iseseisvat, mis eelneb üksikule ja loob selle. Niisuguse käsitusega muudetakse üldine absoluutseks ideeks, konkreetsete asjade ideaalseks olemuseks, mis pidavat määrama nende eksisteerimise. Mitte keegi aga ei ole kunagi näinud «maja üldse» või «hobust üldse», mitte keegi ei ole kunagi söönud «puuvilja üldse». Reaalselt on inimestel tegemist ainult konkreetsete majadega, hobustega, puuviljadega.

Paljud filosoofid, sealhulgas ka metafüüsilised materialistid, on sattunud vastupidisesse äärmusse. Nad hakkasid eitama üldise objektiivset eksistentsi ja väitma, et objektiivselt eksisteerivad ainult üksikud asjad. Üldine ei ole nende arvates midagi muud kui inimmõtlemise tulemus. Inimmõistus loob omaenda tarbeks üldise. Sellelt seisukohalt on üldine ainult meie keele sõnade tähendus.

Materialistlik dialektika lähtub sellest, et üksik ja üldine eksisteerivad vastastikuses seoses. «Filosoofilistes vihikutes» kirjutas V. I. Lenin: «... üksik ei eksisteeri teisiti kui selles seoses, mis viib üldisele. Üldine eksisteerib vaid üksikus, üksiku kaudu. Igasugune üksik on (nii või teisiti) üldine. Igasugune üldine on (osake või külg või olemus) üksikust. Igasugune üldine hõlmab kõiki üksikuid asju vaid ligikaudu. Igasugune üksik kuulub üldisesse vaid osaliselt jne. jne.» [1]

Iga konkreetne ese on üldise, erilise ja üksiku ühtsus. Nii on igal proletaarlasel individuaalsed jooned (üksik). Kui ta on dokitööline, siis on tal sadamatööliste iseärasused (eriline). Tal on ka jooned, mis on omased igale proletaarlasele — ta elatub oma tööjõu müümisest (üldine).

Dialektilismaterialistlik arusaamine üldisest ja üldise ning üksiku vastastikusest seosest on tegelikkuse õige tunnetamise seisukohalt väga tähtis. Me nägime juba, et üldine peitub asjade olemuses, üldises avaldub asjade seesmine ühtekuuluvus. Seepärast seisab esemete ja nähtuste olemuse, nende arenguseaduste tunnetamine üldise tunnetamises. Üldist aga tunnetatakse üksiku kaudu. Al-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 355.

guses tajub inimene meeleorganitega üksikut, üksikuid nähtusi ja nende mitmesuguseid omadusi. Edasi analüüsib mõtlemine neid tajusid, eraldab olulise mitteolulisest, üldise üksikust ja kujundab mingi nähtuste klassi üldiste ja oluliste tunnuste sünteesimise, ühendamise alusel nende nähtuste mõiste. Mõiste väljendab alati üldisi ja ühtlasi olulisi jooni, mis on omased teatavale nähtuste klassile. Tervikuna liigub tunnetusprotsess üksiku juurest erilise kaudu üldise ja universaalse juurde.

Üksiku ja üldise kategooria võimaldavad ka õigesti mõista uue tekkimist. Asi on selles, et sageli ei teki uus looduses ja ühiskonnas ühekorraga. Esialgu sünnib uus üksikuna, edasi uus kindlustub ja kujuneb, muutub eriliseks, seejärel üldiseks ja isegi universaalseks. Nii tulevad ilmale kõik uued algatused ja liikumised, näiteks sotsialistlik võistlus, kommunistliku töö eesrindlaste liikumine; nii on tekkinud ja kindlustub kommunistlik teadvus. Kommunistlik ühiskondlik formatsioon hakkas esialgu kujunema ühel maal, nüüd aga on sotsialistlik revolutsioon võitnud paljudes maades, mis moodustavad sotsialistliku maailmasüsteemi. Kommunism esineb nüüd juba erilisena. Kommunismi möödapääsmatu võit kogu maailmas viib välja sellele, et kommunism muutub universaalseks.

Üldise ja üksiku vahekorra ebaõige käsitlus toob kaasa tõsiseid teoreetilisi ja poliitilisi vigu. Nii on dogmatismile iseloomulik selle asjaolu mittemõistmine, et üldine eksisteerib erilises ja üksikus ning avaldub seepärast alati ühes või teises konkreetses vormis, olenevalt nähtuse arenemise tingimustest, konkreetsest olukorrast ja spetsiifilistest iseärasustest. Üksiku spetsiifika ignoreerimine ja raskuspunkti ülekandmine üldise rakendamisele, kusjuures ei arvestata muutunud tingimusi ja asjaolusid, põhjustab seda, et dogmaatikud hakkavad paratamatult kordama üldisi formuleeringuid, ei analüüsi nagu kord ja kohus uusi asjaolusid ning irduvad niiviisi elust ja rahvahulkadest.

Teine viga, mis annab tunnistust üldise ja üksiku vahekorra küsimuse väärast lahendamisest, on üldise tähtsuse alahindamine, mõnikord aga isegi otsene eitamine ning erilise ning üksiku tähtsuse ülemäära suureks puhumine. See viga on allikaks relativismile. Poliitikas on relativism tavaliselt seotud parempoolse revisionismiga. Revisionis-

tid mätsivad teatavasti kinni või isegi eitavad otseselt kõikide maade jaoks ühiseid, üldisi sotsialistlike revolutsioonide seaduspärasusi ning ülehindavad üksikute maade iseärasuste tähtsust. Loov marksism-leninism lähtub sellest, et sotsialistliku revolutsiooni üldiste seaduspärasuste realiseerimine on kohustuslik, sest neil seaduspärasustel on otsustav tähtsus. Ühtlasi nõuab loov marksism-leninism, et tuleb avastada ja arvestada nende seaduspärasuste avaldumise iseärasusi igal üksikul maal olenevalt selle konkreetsetest ajaloolistest tingimustest.

§ 2. Põhjus ja tagajärg

Puutudes kokku mingi tundmatu nähtuse või sündmusega, jääme tavaliselt mõttesse: miks see eksisteerib, mispärast ta on tekkinud või toimunud? Nendele küsimustele vastust otsides otsime nähtuse või sündmuse põhjust. Ja see ei ole juhuslik. Kogemused näitavad, et ilma põhjuseta sündmusi ei ole üldse olemas, et kõik sündmused on alati mingite põhjuste tagajärjeks. Nähtuse või sündmuse põhjuste kindlakstegemine on väga tähtsaks momendiks selle nähtuse või sündmuse tunnetamises. Teadus algab sealt, kus avastatakse põhjuste ja tagajärgede seos.

Mis on põhjus ja tagajärg? Milline on nende seos?

Põhjuse ja tagajärje seos ehk põhjuslikkus on üks üldise seose vorme, nimelt niisugune seose vorm, mille puhul üks nähtus või asjaolu tingib, kutsub esile teise. Tegurit või asjaolu, mis mingi nähtuse esile kutsub, nimetatakse *põhjuseks*. Põhjus tingib nähtuse tekkimise, oleku muutumise või nähtuse kadumise. Põhjuse toime resultaati nimetatakse *tagajärjeks*.

Põhjuse ja tagajärje seosel on rida iseloomulikke jooni. Kõigepealt on nähtuste põhjuslik sõltuvus *üldise iseloomuga*. Ei ole ühtki nähtust, ühtki sündmust, millel poleks oma loomulikke põhjusi. Võib ütelda, et põhjuslikkus on objektiivse maailma üldine seadus, millel pole erandeid.

Ometi tuleb märkida, et peale põhjuslikkuse on olemas ka teised seose vormid. Paljud neist on põhjusliku sõltuvusega läbi põimunud, kuid ei ole põhjuslikkusele taandatavad. Kõige tähtsamaid seose vorme kajastavad niisugused korrelatiivsed kategooriad nagu üksik ja üldine, samuti paratamatus ja juhuslikkus, vorm ja sisu, võima-

likkus ja tegelikkus ning teised, mida käsitleme hiljem. Põhjuslik seos moodustab vaid ühe lüli nähtuste universaalse vastastikuse mõju lõputus ahelas.

Põhjuslik seos on *objektiivne,* s. t. ta on omane materiaalse maailma nähtustele ja ei sõltu inimeste teadvusest. Nii on keskkonna muutumine organismide evolutsioonilise muutumise põhjuseks, kusjuures see seos eksisteerib looduses eneses ega sõltu mitte mingist teadvusest. Kaitstes põhjuslikkuse küsimuses dialektilise materialismi positsiooni idealistide rünnakute vastu, kirjutas V. I. Lenin, et põhjuslik sõltuvus on asjades enestes ega ole neisse väljastpoolt sisse toodud.

Põhjuslike seoste üldise ja objektiivse iseloomu küsimuses toimub ammust ajast äge võitlus filosoofia põhisuundade — materialismi ja idealismi vahel. Materialistid on *determinismi* seisukohal. Determinism on õpetus, mille kohaselt põhjuslik sõltuvus on üldise ja objektiivse iseloomuga.

Õpetust, mis eitab põhjusliku seose objektiivset ja üldist iseloomu, nimetatakse *indeterminismiks* ja selle pooldajaid indeterministideks. Ühed neist eitavad täielikult põhjuslikkust ja arvavad, et põhjuslikkus on vaid aistingute harjumuspärane, korduv seos. Teised väidavad, et põhjuslikkus on omane inimese mõistusele, on inimesele antud enne igasugust kogemust, s. t. aprioorselt, ja inimene justkui mõõdab, korrastab sündmusi põhjuslikkuse abil. Teiste sõnadega, põhjuslikkuse käsitamisel on indeterministid subjektiivse idealismi positsioonil.

Nad väidavad, et kaasaegse teaduse andmed tunnistavat põhjuslikkuse puudumist mikromaailmas, psüühilistes protsessides, ühiskonna elus. Nii püüavad «füüsikalised» idealistid ammutada argumente põhjuslikkuse eitamise kasuks mikromaailma füüsikast. Nad lähtuvad sellest, et makrokehade maailmas, kus maksavad klassikalise mehhaanika seadused, võime üheaegselt ja täpselt kindlaks määrata keha koordinaadid ja keha kiiruse. Põhjust käsitatakse siin kui jõudu, mis on väljastpoolt rakendatud mingi keha suhtes, tagajärjeks on aga selle keha asukoha või kiiruse muutumine. See põhjuslikkuse vorm, mis seisab kehade puhtvälises vastastikuses mõjutamises, on mehhaaniline põhjuslikkus.

Mikroprotsessides ei saa üheaegselt ja piiramatu täpsusega kindlaks määrata mikroosakese koordinaate ja

impulssi. Järelikult, ütlevad indeterministid, ükski mikroosake ei allu põhjuslikkuse seadusele. Nende arvates valib mikroosake vabalt oma liikumistee ja see kinnitavat, et mikromaailmas ei ole põhjuslikku sõltuvust.

Sellest faktist, et mikromaailmas ei saa üheaegselt määrata osakese koordinaate ja impulssi, tuleneb tegelikult hoopis teistsugune järeldus, nimelt: seal ei maksa põhjusliku seose mehhaaniline vorm ja kehtivad põhjusliku seose teised liigid. Dialektiline materialism lähtubki sellest, et põhjusliku seose tüübid on väga mitmekesised. Ta ei taanda põhjuslikkust mingile ühele põhjuslikkuse liigile ja arvab, et erinevates tegelikkuse valdkondades avaldub põhjuslikkus erinevalt.

Objektiivsed idealistid ei poolda tavaliselt indeterminismi ja «tunnistavad» põhjuslikkust. Ent nende arvates põhjused on ideaalsed, üleloomulikud ja tulenevad absoluutsest ideest, vaimust, jumalast jms. See on teadusega vastuolus ja avab tee papimeelsusele, müstikale. Näiteks väidavad tänapäeva katoliiklikud filosoofid — neotomistid otseselt, et kõige eksisteeriva lõpp-põhjuseks on jumal.

Põhjusliku seose väga tähtsaks jooneks on põhjuslikkuse *paratamatu iseloom*. See tähendab, et teatud kindel põhjus kutsub vastavate tingimuste olemasolu korral tingimata, möödapääsmatult esile *teatud kindla* tagajärje. Nii toob metalli kuumenemine paratamatult kaasa metalli paisumise, kuid ei saa näiteks muuta metalli klooriks. Mulda visatud nisuterast võrsub vastavate tingimuste olemasolu korral nisupea, kuid oleks asjata oodata sellest datlipalmi.

Öeldust ei järeldu aga, nagu oleksid kõik nähtused paratamatud, kuivõrd igal nähtusel on omad põhjused. Põhjuse ja tagajärje seos on paratamatu, ent põhjus ise võib mõne protsessi suhtes olla juhuslik. Sel korral on ka põhjuse tagajärg juhuslik. Kui näiteks inimese organismi satuvad haigusttekitavad bakterid, siis teatavate tingimuste puhul (organism on nõrgestatud jne.) jääb inimene tingimata haigeks. Bakterid aga satuvad organismi mitte paratamatult, vaid juhuslikult. Järelikult on haigus juhuslik.

Toodud näited tõendavad, et teatud kindel põhjus kutsub esile teatud kindla tagajärje ainult siis, kui on olemas vastavad tingimused. Põhjus on see, mis sündmuse esile kut-

sub, *tingimused* on aga niisugused nähtused, mis on tagajärje saabumiseks vajalikud, soodustavad seda, kuid ei saa ise tagajärge esile kutsuda. Näiteks selleks, et tikk põlema hakkaks, on vaja tervet hulka tingimusi: tikk peab olema kuiv ja samal ajal ka mitte liiga habras, ümbritsevas keskkonnas peab olema piisavalt hapnikku jne.

Põhjusliku seose tähtsaks jooneks on ka range ajaline järgnevus: põhjus *eelneb* tagajärjele. Tagajärg ei saa tekkida enne põhjust või põhjusega üheaegselt. Tagajärg saabub alati veidi hiljem põhjusest. Kuigi ajaline järgnemine on põhjuslikkuse vajalik tunnus, ei ole see veel piisav. Ainult ajalise järgnevuse põhjal ei saa pidada üht sündmust põhjuseks ja teist tagajärjeks. Mitte kõik, mis eelnes antud nähtusele, ei olnud selle põhjuseks. «Pärast seda» ei tähenda alati veel «sellepärast» või «sel põhjusel». Suvi järgneb alati kevadele, sügis suvele jne., kuid kevad ei ole suve põhjuseks ja suvi ei ole sügise põhjuseks. Aastaaegade vahetumine on tingitud Maa tiirlemisest ümber Päikese ja sellest, et Maa telg on tema orbiidi tasapinna suhtes kaldu.

Kui teadus polnud veel küllalt arenenud ja teaduslikud teadmised ei olnud tunginud laiadesse rahvahulkadesse, ei teinud inimesed sageli vahet põhjusliku seose ja ajalise järgnevuse vahel. See oli üks ebausu ja mitmesuguste eelarvamuste allikaid. Nende jäänuseid on ühel või teisel kujul säilinud käesoleva ajani.

Ainult inimese praktika on põhjusliku seose tunnetamisel otsustavaks kriteeriumiks. Sealhulgas on praktika ka niisugune kriteerium, mis võimaldab eristada põhjuslikku seost lihtsast ajalisest järgnevusest. Põhjuslike seoste tunnetamisel on omakorda suur tähtsus inimpraktikale, teaduslikule tunnetusele, tegelikkuse protsesside mõjutamisele ja nende muutmisele inimesele vajalikus suunas.

Põhjuslikku seost käsitledes on vaja arvesse võtta, et põhjus ei ole kaugeltki alati midagi välist selle nähtuse suhtes, mida põhjus esile kutsub. Põhjused võivad olla välised või seesmised. Antud asja muutumise seesmised põhjused peituvad asja enese loomuses. Nad seisavad asja mingite külgede vastastikuses toimes. Seesmised põhjused etendavad tähtsamat osa kui välised põhjused. Nii on igasuguse sotsiaalse revolutsiooni seesmiseks põhjuseks vastuolu tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel antud

tootmisviisis, antud maal, mitte aga mingite väliste jõudude mõju.

Kuid isegi sel juhul, kui põhjus on väline, ei too see põhjus lihtsalt tagajärge väljast sisse, vaid tagajärg tekib põhjuse ja põhjuse poolt mõjutatava nähtuse vastastikuse toime resultaadina. Seepärast võibki üks ja sama põhjus esile kutsuda erinevaid tagajärgi. Päikesekiirte mõjul jää sulab, taim omastab süsihappegaasi ja kasvab, inimene päevitub, tema organismis toimuvad keerukad füsioloogilised protsessid. Ent võib ka nii olla, et erinevad põhjused kutsuvad esile ühesuguseid tagajärgi. Madal teraviljasaak võib olla põua tagajärjeks, samuti aga ka agrotehnika rikkumise tagajärjeks, ebaõigete külvikordade tagajärjeks, halva seemnevilja kasutamise tagajärjeks jne.

Seega on nähtuse põhjuseks kas erinevate objektide vastastikune toime või ühe objekti külgede vastastikune toime või nii üks kui teine, s. t. seesmiste ja väliste tegurite kogum. «Vastastikune mõju,» kirjutas F. Engels, «on asjade tõeline causa finalis [1]» [2].

Üks põhjusliku seose iseloomulikke jooni on see, et põhjuse ja tagajärje seos ei lõpe pärast seda, kui põhjus on tagajärje esile kutsunud. See seos säilib ja areneb, avaldudes järgmises.

Esiteks, tagajärg on põhjuse suhtes sekundaarne, põhjusest sõltuv. Ent ta võib avaldada põhjusele tagasimõju. Näiteks on uued ühiskondlikud ideed ja teooriad lõppkokkuvõttes nende muutuste resultaat, mis toimuvad ühiskonna majanduslikus elus. Kui aga need ideed ja teooriad on tekkinud, avaldavad nad tugevat mõju kõikidele sotsiaalse elu aladele, sealhulgas ka majandusele.

Teiseks, põhjus ja tagajärg võivad omavahel kohti vahetada, kusjuures see avaldub kaht moodi. See võib tähendada, et tagajärg muutub põhjuseks ja põhjus muutub tagajärjeks. Kui näiteks kvaliteedi muutumine on kvantitatiivsete muutuste tagajärg, siis uus kvaliteet on uue kvantiteedi põhjuseks.

See tõsiasi, et põhjus ja tagajärg võivad kohta vahetada, väljendub ka selles, et sündmus, mis on siin või nüüd tagajärjeks, võib olla teises seoses ja teisel ajal põhjuseks. Ükski nähtus ei asu ainult ühes põhjuslikus ahelas, vaid ta kuulub tervesse põhjuslike seoste võrku. Selle

[1] Lõpp-põhjus. Toim.
[2] F. Engels, Looduse dialektika, lk. 174.

võrgu erinevates sõlmpunktides võib nähtus esineda kord põhjusena, kord tagajärjena. Vihm või lumesadu, mis on teatavate meteoroloogiliste tingimuste tagajärjeks, võivad omakorda osutuda näiteks kõrge viljasaagi põhjuseks, viljasaak — kolhoosi majandusliku kindlustumise põhjuseks jne.

Põhjuslikud seosed on oma iseloomult, vormidelt ja tähtsuselt väga mitmekesised. Nad võivad üksteisest oluliselt erineda, sest nad eksisteerivad erinevates tegelikkuse valdkondades ja esinevad mitmesugustes vormides, mis on seotud nende valdkondade spetsiifikaga. Nägime juba näiteks, et mikromaailmas esineb põhjuslikkus teisel kujul kui makromaailmas. Mateeria liikumise mitmesugustele vormidele vastavad mitmesugused põhjuslikkuse tüübid. Just seetõttu ei saa eluta looduses või orgaanilises maailmas esinevate põhjuslike seoste abil seletada mateeria liikumise sotsiaalse vormi kvalitatiivset iseärasust. Ühiskonnaelu aluseks on materiaalsete hüvede tootmine ja selle pinnal kujunenud inimestevahelised suhted. Seepärast eksisteerivad siin palju keerukamad põhjuslikkuse vormid.

Kõikide nähtuste, eriti aga keerukate nähtuste aluseks on palju põhjusi. Kuid mitte kõik põhjused ei ole ühesuguse tähtsusega. On põhilisi, määravaid põhjusi ja mittepõhilisi põhjusi, on samuti üldisi ja vahetuid põhjusi. Kõikide põhjuste hulgas on oluline leida põhilised, otsustavad põhjused. Seejuures tuleb arvesse võtta, et põhilised on tavaliselt seesmised põhjused.

Tähtsa ja mittetähtsa, põhilise ja mittepõhilise segiajamine on iseloomulik eklektikale. Eklektikud ei eralda välja kõige tähtsamaid seoseid ja põhjusi, nende arvates on «kõik ühevõrra tähtis». Näiteks sõltub ühiskonna arenemine paljudest põhjustest: rahvastiku tihedusest ja rahvaarvu kasvust, looduslikest tingimustest, materiaalsete hüvede tootmisest, olemasolevatest teooriatest, ideedest jne. Kodanlikus sotsioloogias on seniajani käibel eklektiline «faktorite teooria», mille järgi kõik põhjused on ühevõrra tähtsad. Seetõttu ei ole see teooria suuteline ühiskonnaelu probleeme teaduslikult lahendama. Marksistlik sotsioloogia leiab ja eraldab kõigi nende põhjuste hulgast välja ühiskonna arenemise määrava, peamise jõu — materiaalsete hüvede tootmise. Sellest põhjusest sõltub kõikide teiste ühiskonnaelu tegurite osatähtsus.

Dialektilismaterialistlikul õpetusel põhjuslikkusest on suur maailmavaateline ja teaduslik-ateistlik tähtsus. See õpetus on vastasrinnas teleoloogiaga — idealistliku ja religioosse eesmärgiõpetusega. Teleoloogia väidab, et kõik maailmas on eesmärgipärane, sest niisugune on «looja» tahtmine. F. Engelsi tabava märkuse järgi on teleoloogia arvates kassid loodud selleks, et hiiri süüa, hiired selleks, et kasside poolt söödud saada, ja kogu loodus selleks, et looja tarkust tõestada.[1]

Oma vaadete kinnituseks viitavad teleoloogia esindajad muuseas ka elusloodusele, kus me tõepoolest võime näha organismide hämmastavat vastavust nende elutingimustele, loomade ja taimede täiuslikku ehitust. Ent see organismide suhteline täiuslikkus, nagu on tõestanud teaduslik bioloogia Darwini ja tema järglaste töödega, ei ole tingitud «looja» tarkusest, vaid on tekkinud pikaajalise evolutsiooni käigus organismide ja keskkonna vastastikuse toime, loomuliku valiku ja teiste bioloogiliste seaduspärasuste tulemusel.

Looduses toimub kõik looduslike, objektiivsete seaduste järgi, sealhulgas ka nähtuste põhjusliku sõltuvuse tulemusena. Eesmärgid ilmuvad alles seal, kus tegutsevad mõistusega olendid — inimesed. Kuigi inimesed seavad endale teatud kindlaid eesmärke, ei kaota see ühiskonnaelu arenemise objektiivset, põhjuslikku ja seaduspärast iseloomu.

§ 3. Sisu ja vorm

Nagu juba rääkisime, tegelikkuse esemetel ja nähtustel on palju mitmekesiseid külgi ja nad asuvad arvukates seostes. Seepärast ei piirdu nähtuste tunnetamine põhjuslike seoste väljaselgitamisega, vaid liigub kaugemale, avastab teisi külgi ja suhteid. Nähtuste ja esemete niisuguste külgede hulka kuuluvad ka sisu ja vorm. Igal nähtusel, igal asjal on oma sisu ja oma vorm, mis esinevad nähtuse või asja vastandlike külgedena.

Sisu on eseme elementide ja protsesside kogusumma, on see, millest ese koosneb. Näiteks aatomi sisuks on need «elementaarosakesed», millest ta koosneb, ja aatomis toimuvad protsessid. Mingi keemilise aine molekuli sisuks

[1] Vt. F. Engels, Looduse dialektika, lk. 9.

on molekulisse kuuluvad aatomid. Kunstiteose sisuks on tegelikkus, inimeste elu, mida kunstnik kajastab teatud kindla esteetilise ideaali seisukohalt kunstiliste kujundite süsteemis.

Vorm on sisu seesmine ja väline struktuur, sisu eksisteerimise viis. Teiste sõnadega, vorm on sisu ehitus, sisu elementide ja osade teatav organisatsioon ajas ja ruumis. Näiteks on aatomi vormiks aatomisse kuuluvate «elementaarosakeste» paiknemise kord. Molekuli vormiks on aatomite organisatsiooni viis. Mateeria eksisteerimise viisiks, mateeria olemise vormiks on liikumine, ruum ja aeg. Kunstiteoses on vormiks kunstiteose seesmine organisatsioon, mis on sisu väljendamise vahendiks. Siia kuuluvad kompositsioon, keel, rütm, süžee ja teised kujutamisvahendid.

Sisu ja vorm on teineteisega tihedasti seotud, nad on ühtsed ja on eseme lahutamatuteks külgedeks. Ei ole asju, millel puuduks vorm või sisu. Ühtlasi tingivad need asjade küljed vastastikku teineteist.

Asja määravaks küljeks on sisu. Sisu tingib vormi. Üldiselt vorm vastab sisule. Milline on sisu, selline on lõppkokkuvõttes ka vorm. Vormi vastavus sisule on esemete ja nähtuste normaalse arenemise tähtis tingimus. Loendamatul hulgal näiteid vormi sisule vastamise, vormi ja sisu ühtsuse kohta leiame taime- ja loomariigist. Iga elusorganism tervikuna ja selle üksikud organid on korraldatud nii, et oleks võimalik antud tingimustes kõige paremini täita oma elulisi funktsioone. Kui võtta kunsti valdkond, siis on tõeliste kunstiteoste iseloomulikuks jooneks vormi vastavus sisule, vormi ja sisu ühtsus. Vorm teenib siin sisu maksimaalselt täieliku ja kujuka väljendamise eesmärke.

Ometi ei saa vormi vastavust sisule käsitada absoluutsena, s. t. niisuguse vastavusena, mis on täielik ja seepärast tardunud, muutumatu, jäädavalt antud. Loodus- ja ühiskonnanähtuste muutumine teeb vormi ja sisu täieliku vastavuse võimatuks. Tavaliselt võib rääkida ainult sellest, et nende vahel on põhiliselt, tervikuna olemas vastavus. Ühtlasi on vormi ja sisu vahel alati ka teatavad vastuolud, sest arenguprotsessis muutub alguses sisu ja alles seejärel vorm.

Kuigi vorm sõltub sisust, ei ole vorm passiivne. Kui vorm on kujunenud, omandab ta suhtelise iseseisvuse ja mõju-

tab aktiivselt sisu arenemist. See mõju võib olla kahesugune. Kui vorm vastab sisule, siis soodustab ta sisu arengut. Kui sellist vastavust ei ole, takistab vorm sisu arengut. Sisule ei vasta vana vorm, vorm aga osutub vanaks oma arenemise teatavate iseärasuste tõttu.

Asi on selles, et vorm on püsivam, vähem liikuv kui sisu. Seepärast jääb vorm sisu arengust maha ja nende vahel kasvab vastuolu. Kui sisu vahetpidamatult muutub, siis vormil on tendents jääda teatud ajani oluliselt muutumatuks. Seejärel aga toimub mingil momendil vormis hüppeliselt muutus. Selle aja jooksul, mis lahutab üht niisugust hüpet teisest, jääb vorm arenenud sisust märkimisväärselt maha. Nende omavaheline vastuolu teravneb ja ulatub konfliktini, sest vana vorm pidurdab sisu arengut, muutub selle jaoks ahelateks. Antud nähtuse arengus saabub kriis.

Kuivõrd aga sisu peab paratamatult arenema, siis see konflikt lahendub ja kriis ületatakse selle arvel, et sisu lammutab, heidab minema vana vormi ja omandab uue, sisule vastava vormi. Uus vorm soodustab sisu täisverelist funktsioneerimist ja stimuleerib sisu edasiarenemist, kuni olemasolu vorm lõpuks uuesti satub sisuga vastuollu. Sisu ja vormi vastastikune mõju on üks nähtuste ja protsesside arenemise allikaid.

Üks ja sama sisu võib areneda erinevates vormides. Selle näiteks on kapitalismilt sotsialismile viivate revolutsioonide mitmekesised vormid, üht ja sama tüüpi riikides esinevad mitmekesised riigivalitsemise vormid jne. Tõsi küll, kindlale, konkreetsele sisule ei vasta mitte igasugused, vaid ainult mõned, konkreetsed vormid.

Uus sisu võib kasutada ka mõningaid vanu vorme. Näiteks kasutatakse sotsialismi ja kommunismi ehitamisel mõningaid eelmiste majandussuhete vorme — kaupa, turgu, panku jne.

Seega valitseb vormi ja sisu vahel vastastikune seos, mida tuleb teoreetilises ja praktilises tegevuses arvestada. Vormi ja sisu seose ühekülgne käsitlemine, nende dialektilise seose mittenägemine — need vead on iseloomulikud metafüüsikutele ja idealistidele, kes lahutavad vormi sisust, ei näe nende vastastikust sõltuvust, kalduvad sageli absolutiseerima vormi iseseisvust, pidama vormi sisust sõltumatuks.

See avaldub kodanluse ideoloogide püüdes varjata vana

sisu uute vormide taha. Nad püüavad kujutada kapitalismi «vaba maailmana», «tõelise demokraatiana» või «demokraatliku sotsialismina», iseloomustavad neokolonialismi kui omakasupüüdmatut abi nõrgaltarenenud maadele «progressi» nimel jne.

Kunstis propageerivad kodanluse ideoloogid kunstiloomingu sisutust, lahutavad kunstiloomingu elust, sellest võitlusest, mida tööinimesed peavad rahu, demokraatia ja sotsialismi eest. Nad tõstavad esikohale formalistlikud voolud, mis käsitlevad kunsti kui «puhast vormi» ja eitavad kunsti tõelist sisu ning parteilist iseloomu. Seda laadi «loomingu» tüüpiliseks näiteks on kapitalistlikes maades laialt levinud abstraktsionism — äärmuslik formalistlik suund maalikunstis.

Marksistlik-leninlik esteetika lähtub vormi ja sisu ühtsusest ning on arvamisel, et tõelistes kunstiteostes peab sügavale ideelisele sisule, elu tõetruule peegeldamisele, kommunismi ehitamise õilsa ürituse seisukohalt peegeldamisele vastama kõrgetasemeline kunstiline vorm.

Vormi ja sisu küsimust käsitledes on vaja tähelepanu juhtida nende dialektilise vastastikuse mõju mõningatele iseärasustele sotsialistlikus ühiskonnas. Niisuguste iseärasuste hulka kuulub kõigepealt sisu ja vormi vastuolude mitteantagonistlik iseloom sotsialismi ajal ning selle tagajärjena sügavate ühiskondlike konfliktide välistamise võimalus. Rahva sotsiaalpoliitiline ühtsus, ühiskonna arenguseaduste mõistmine ja kasutamine sotsialismi ajal võimaldavad suhteliselt õigeaegselt vormi ümber korraldada ja uue, muutunud sisuga vastavusse viia.

Vormi ja sisu vahekorra õige käsitamine etendab tähtsat osa praktilises tegevuses. Meie partei paneb suurt rõhku sellele, et rahvamajanduse ja kultuuri arenemise vormid viidaks õigeaegselt vastavusse uue sisuga. Oma tegevuses arvestab partei sisu ja vormi vastastikuse mõju iseärasusi sotsialismi ajal ja sotsialismilt kommunismile ülemineku protsessis. Tänapäeval teostatakse mitmeid tähtsaid reforme, sealhulgas ka rahvamajanduse planeerimise ja juhtimise reformi. Partei täiustab alatasa omaenese tegevuse vorme ja meetodeid, taotleb seda, et rahvahulkade parteiline juhtimine, kommunismi materiaalse tehnilise baasi loomise ja ühiskonna vaimuelu juhtimine oleksid alati vastavuses kommunismi ehitamise ajastu lakkamatult kasvavate vajadustega.

§ 4. Paratamatus ja juhuslikkus

Paratamatuse ja juhuslikkuse vahekorra küsimus on üks tähtsaid filosoofilisi probleeme. Marksismieelses filosoofias lahendati seda enamasti ühekülgselt. Materialistlikud filosoofid ja deterministid (Demokritos, Spinoza, XVIII sajandi prantsuse materialistid) olid tavaliselt arvamisel, et looduses on kõikidel asjadel oma põhjused ja seepärast ei ole olemas mitte mingit juhuslikkust. Juhuslikkuseks nimetavad inimesed nende arvates seda, mille põhjust nad ei tunne. Niipea aga, kui juhuslikuna paistnud nähtuse põhjus avastatakse, lakkab see nähtus olemast juhuslik. Materialistid kaitsesid tollal paratamatuse valitsemist ja niisugune seisukoht oli progressiivne.

Need idealistlikud filosoofid, kes olid indeterminismi seisukohal, väitsid, et nähtused ei ole põhjuslikult tingitud ja seepärast ei ole looduses ja ühiskonnas paratamatust, vaid valitseb juhuslikkus. Paljud neist olid arvamisel, et kõik leiab aset inimeste «vaba tahte» ja soovide järgi. Säärast seisukohta ei saa pidada teaduslikuks.

Ometi tegid ka metafüüsilised deterministid tõsiseid vigu. Kõigepealt samastasid nad paratamatuse põhjusliku seosega. Tegelikult on need hoopis erinevad asjad. Piisab, kui ütelda, et mitte üksnes paratamatus, vaid ka juhuslikkus on põhjuslikult tingitud. Juba sellepärast ei ole õige samastada paratamatust ja põhjuslikkust. Peale selle lahutasid metafüüsilised deterministid paratamatuse ja juhuslikkuse teineteisest ning vastandasid nad teineteisele. Nad olid arvamisel, et seal, kus on paratamatus, ei saa olla juhuslikkust, ja seal, kus on juhuslikkus, ei saa olla paratamatust. Tegelikult on paratamatus ja juhuslikkus teineteisega seotud ja neid võib õigesti mõista ainult siis, kui neid käsitletakse ühtseina, vastastikku tingituina.

Objektiivses maailmas valitseb *paratamatus* — nähtuste arenemise möödapääsmatu käik, mis tuleneb nähtuste olemusest ja on tingitud kogu nende eelmisest arengust ja vastastikusest mõjust. Paratamatuse kategooria väljendab looduse ja ühiskonna arengu seaduspärast iseloomu.

Ühtlasi tunnistab dialektiline materialism ka juhuslikkuse olemasolu. Juhuslikkuses võib eristada rida iseloomulikke jooni.

Esiteks, nagu juba märkisime, samuti nagu paratamatutel nähtustel on ka juhuslikel nähtustel oma põhjused.

Ei ole õige arvata, nagu oleksid juhuslikkus ja põhjuse puudumine üks ja sama asi. Põhjuseta nähtusi ei ole üldse olemas.

Teiseks, juhuslikkus on objektiivne. Juhuslikkuse olemasolu ei sõltu sellest, kas meie juhuslikkuse põhjusi teame või mitte. Juhuslikkuse objektiivse iseloomu eitamine viib välja sellele, et aetakse segi arenemise tähtsad ja mittetähtsad tegurid. Ühiskonna ajalugu ja ka üksiku inimese elu omandaksid niisugusel korral fataalse, müstilise iseloomu.

Kolmandaks, juhuslikkus on suhteline. Ei ole absoluutset juhuslikkust, ei ole ka nähtusi, mis oleksid kõikvõimalikes suhetes juhuslikud ega oleks seotud paratamatusega. Juhuslik nähtus ei ole absoluutselt juhuslik, vaid on juhuslik ainult teatava seaduspärase seose suhtes. Teises seoses võib seesama nähtus olla paratamatu. Näiteks on teaduse üldise arenemise seisukohalt juhuslik, et just see teadlane tegi selle või teise avastuse. Ent see avastus on tootlike jõudude teatava arengutaseme ja teaduse progressi enese paratamatu tagajärg; avastus on paratamatu ka teadlase enese talendi, huvide ja püüdluste suhtes.

Väga sageli tekib juhuslikkus kahe või enama paratamatu seose kokkupuutepunktis. Võtame näiteks juhuse, kus torm murdis puu. Tugev tuul on puu elu seisukohalt juhuslik, sest see ei tulene paratamatult puu elu ja kasvamise olemusest. Ent meteoroloogiliste tegurite seisukohalt on tuul paratamatu nähtus, sest tuule tekkimine on tingitud nende tegurite mõju seadustest. Kahe paratamatu protsessi — puu elu ja tuule tekkimise — lõikepunktis ilmuski juhuslikkus. Seejuures ei ole ainult tuul puu suhtes juhuslik, vaid ka tuule suhtes on juhuslik, kus ja milline puu tema teele ette satub.

Järelikult on juhuslikkus antud nähtuse või protsessi suhtes midagi välist. Seepärast on juhuslikkus selle nähtuse või protsessi seisukohalt võimalik, kuid ei ole möödapääsmatu, juhuslikkus võib aset leida, võib aga ka mitte aset leida.

Juhuslikkus on niisugune objektiivne nähtus, millel on alus ja põhjus teistes protsessides, mitte aga antud protsessi enese olemuses, ja mis tuleneb välistest, mitteolulistest seostest, mitte aga seesmistest seostest.

Nagu juba ütlesime, on paratamatus ja juhuslikkus vastastikku tihedasti seotud. Seos on kõigepealt selles, et üks

ja sama nähtus on ühes suhtes juhuslik, teises suhtes paratamatu. Ent seos sellega ei piirdu. Juhuslikkus on paratamatuse täiendus ja avaldumisvorm. See F. Engelsi seisukoht[1] väljendab paratamatuse ja juhuslikkuse vastastikuse seose teist sügavat külge.

Lähemal vaatlusel ilmneb, et «puhast» paratamatust, ilma juhuslikkusteta, objektiivses tegelikkuses ei ole ega saagi olla. Paratamatus avaldub alati juhuslikkuste kaudu, rajab endale teed juhuslikkuste massis kui miski püsiv, korduv. Ühiskonna areng kujuneb näiteks suure hulga inimeste tegevusest. Nendel inimestel on kõige erinevamad huvid, püüdlused, iseloomud. Kõikide nende püüdluste põimumine, ristumine ja kokkupõrkamine viib lõppkokkuvõttes teatavale arengujoonele, mis on rangelt paratamatu iseloomuga. Ja seal, kus «pealispinnal toimub juhuse mäng, seal valitsevad seda alati seesmised varjatud seadused»[2].

Juhuslikkused kaasnevad alati paratamatusega ja täiendavad paratamatust ning etendavad seepärast ajalooprotsessis teatavat osa. Koos teiste põhjustega on see seletuseks faktile, et ühed ja samad ühiskonna arenemise seadused esinevad erinevates maades ja eri aegadel erilistes vormides, mitmesugustes varjundites. Kui olemas oleks ainuüksi paratamatus ja juhuslikkused ei etendaks mitte mingit osa, siis omandaks ajalugu, nagu märkis K. Marx, müstilise iseloomu.

Sellest asjaolust, et paratamatus võib avalduda ainult juhuslikkuste kaudu, järeldub, et juhuslikkused mitte ainult täiendavad paratamatust, vaid on ka paratamatuse avaldumise vormiks. See on paratamatuse ja juhuslikkuse dialektika mõistmisel väga oluline. Näiteks esineb niisugune paratamatu protsess nagu metsiku taime kasvamine rea juhuslike momentide kujul. Juhuslik on siin, kus ja millal seeme mulda satub, millistesse tingimustesse seeme satub jne. Sellega seoses võib tuua ka teise näite. Teatavasti on gaasi molekulide liikumine suletud anumas kaootiline. Milline molekul ja nimelt millal ning kus anuma seinaga kokku põrkab — kõik see on juhuslik. Ja kuigi üksikute molekulide löögid anuma seinte pihta on juhuslikud, allub

---

[1] Vt. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 39, стр. 175.

[2] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes kõites, II kd., lk. 322.

molekulide liikumine tervikuna seadusele, mille kohaselt gaasi rõhk igale anuma seina ruutsentimeetrile on alati ühesugune ja kandub kõigis suundades ühtlaselt edasi. Seega näeme siingi, et juhuslikkused (üksikute molekulide põrkamine vastu anuma seinu) on paratamatuse avaldumise vormiks, kusjuures paratamatust väljendab vastav seadus.

Sama maksab ka ühiskonnaelu kohta. Seaduspäraste ühiskondlike nähtuste, näiteks sotsiaalsete revolutsioonide toimumine on seotud paljude juhuslike asjaoludega, näiteks niisugustega nagu ühtede või teiste sündmuste aeg, liikumise eesotsas olevate isikute ring jne. Ajaloo arengukäigu seisukohalt on need asjaolud juhuslikud, kuid paratamatud protsessid realiseeruvad just nende kaudu.

Paratamatuse ja juhuslikkuse seos avaldub ka selles, et arenemise protsessis võib juhuslik muutuda paratamatuks ja paratamatu juhuslikuks. Kaupade vahetamine ürgkogukondliku korra tingimustes oli näiteks juhuslikku laadi ega tulenenud selle ühiskonnakorra majandusseadustest. Kapitalismi ajal muutub kaubavahetus paratamatuks nähtuseks, väljendab valitsevate majandussuhete olemust. Naturaalmajandus aga, mis feodalismi ajal oli paratamatu, muutub kapitalismi ajal üksikuks, juhuslikuks nähtuseks.

Sotsialistlikus ja kommunistlikus ühiskonnas, kus ühiskonna arenemine toimub plaanipäraselt, kujunevad tingimused, mis võimaldavad tunduvalt piirata mittesoovitavate juhuslikkuste mõju. Teadusliku agrotehnika juurutamine, laialdased melioratsioonitööd ja teised abinõud piiravad näiteks ilmastikuga seotud juhuslikkuste negatiivset mõju põllumajandusele.

Teadus ei ignoreeri juhuslikkusi, vaid uurib neid, selleks et ühelt poolt ebasoovitavate juhuslikkuste võimalusi ette näha ja neid vältida või piirata ja teiselt poolt selleks, et positiivseid juhuslikkusi ära kasutada. Teaduse peaeesmärgiks on aga avastada juhuslikkuste tagant seadused, tunnetada paratamatust. Seaduste tundmine võimaldab looduslikke ja ühiskondlikke protsesse juhtida, teaduslikult ette näha nende käiku, eesmärgipäraselt neid vajalikus suunas muuta.

§ 5. Olemus ja nähtumus

Tegelikkuse esemeid ja nähtusi tunnetades märkavad inimesed alguses seda, mis on kättesaadav vahetule meelelisele tajumisele ja on asjade väliseks küljeks, asub nii-ütelda pealispinnal. Filosoofias nimetatakse seda esemete ja protsesside välist, pealispinnalist ja võrdlemisi muutlikku külge *nähtumuseks*.

Ühtlasi on esemetel seesmine, suhteliselt püsiv ja määrav külg, mis asub nähtumuse taga ja ei ole vahetult tajutav. Seda nimetatakse *olemuseks*. Lühidalt öeldes olemus on eseme sisu, kõige tähtsam külg, on selle eseme alus.

Öeldust võib näha, et olemus ja nähtumus on eseme erinevad, isegi vastandlikud küljed. Seda kinnitab veel üks nende tähtis erinevus. Olemus esineb tavaliselt üldisena, nähtumus — üksikuna, individuaalsena. Üks ja sama olemus võib avalduda mitmes nähtumuses. Näiteks helid võivad olla mitmesugused, ent nende olemus on üks — õhu või mõne teise keskkonna osakeste võnkumine. Ka kõige elava olemus on ühine. Selleks olemuseks on ainevahetus, elava keha enesereprodutseerimine välistest komponentidest. Järelikult on olemus see üldine ja ühtlasi põhiline, paratamatu, mis on omane antud esemete klassile. Nähtumus on aga üksik, kordumatu.

Kuigi olemus ja nähtumus on vastandlikud, on nad iga eseme või protsessi paratamatuteks külgedeks ja on seepärast vastastikku seotud, ühtsed. Ei ole nähtumust ilma olemuseta, samuti ei ole olemust, mis ei avalduks, ei nähtuks. «... Olemus nähtub. Nähtumus on olemuslik,»[1] kirjutas V. I. Lenin. Nii ei ole heli ilma keskkonna võnkumisteta; värvust ei ole ilma teatava pikkusega elektromagnetiliste laineteta jne.

Kuivõrd olemus on asja põhiline, määrav külg, siis olemuse muutumine tingib nähtumuse muutumise. Ühtlasi avaldub just nähtumuse muutustes olemuse muutumine. Nähtumus on olemuse väline avaldus. See tähendab, et ei eksisteeri «puhtaid» olemusi, olemusi kui niisuguseid, mis ei avalduks mingites konkreetsetes omadustes, sündmustes jne. Veel enam, olemus kui üldine ei saa eksisteerida väljaspool üksikuid nähtumusi. Olemus eksisteerib ainult üksikus ja avaldub üksiku kaudu.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 245.

Kui materialism käsitab olemuse ja nähtumuse kategooriat kui materiaalse tegelikkuse teatavate külgede peegeldust, siis idealism tõlgitseb neid kategooriaid vääralt, moonutatult. Objektiivsed idealistid arvavad näiteks, et kõikide asjade olemuseks on absoluutne vaim. Midagi selletaolist propageerivad neotomistid, kes väidavad, et kõige eksisteeriva aluseks on vaimne, jumalik alge, mis moodustabki kõikide nähtuste olemuse.

Olemuse ja nähtumuse subjektiividealistliku tõlgitsemise näitena võib nimetada Kanti vaateid. Kant arvas nähtumused ainult teadvuse sfääri ja pidas neid mõistuse konstruktsioonideks, isiksuse loova tegevuse produktiks. Nähtumused on Kanti õpetuse järgi lahus tegelikkuse asjadest ja protsessidest, nende olemusest. Seejuures väitis Kant, et olemust ei ole võimalik tunnetada. Kaasajal arendavad olemuse ja nähtumuse kategooria küsimuses subjektiividealistlikke vaateid neopositivistid, pragmatistid ja mõnede teiste kodanliku filosoofia voolude esindajad.

Olemuse ja nähtumuse suhte väär käsitamine viib ebaõigetele järeldustele inimtunnetuse võimaluste küsimuses. Kanti agnostitsism on näiteks seotud just sellega, et Kant lahutas nähtumused «asjadest iseeneses» (tegelikkuse esemetest) ja vastandas esimesed teistele. Kant väitis, et inimeste teadmised piirduvad ainult nähtumuste valdkonnaga. Inimesed ei ole suutelised siirduma «asjadele iseeneses» ja avastama nende olemust, sest nähtumuste ja «asjade iseeneses» vahel on ülepääsmatu piir.

Vastupidiselt agnostitsismile kaitseb dialektiline materialism seisukohta, et asjade olemust on võimalik tunnetada. Seda kinnitab lakkamatult praktika, elu.

Tõepoolest, olemus ja nähtumus ei ühti, sest, nagu juba ütlesime, nad kujutavad endast esemete erinevaid külgi. Olemus on seejuures alati sügavamal varjus ja teda ei saa avastada lihtsalt vahetu vaatlusega. Kui asjade olemus ühtiks olemuse avaldustega, siis ei oleks tunnetamine niisugune keerukas ja aeganõudev protsess, teadust ei olekski vaja.

Kuna aga olemus ja nähtumus on seaduspäraselt seotud ja olemus avaldub nähtumustes, siis olemust on võimalik tunnetada. Olemust aga ei tunnetata lihtsa meelelise tajumise abil. Olemuse tunnetamiseks on vaja abstraktset loogilist mõtlemist. K. Marx kirjutas näiteks, et väärtuse ja lisaväärtuse olemust ei saa avastada mingite mõõteriis-

tade ja eksperimentidega, vaid selleks on vaja abstraktsiooni jõudu.

Ometi ei saa ka abstraktne mõtlemine avastada olemust ühekorraga, otseselt, vahetult. Mõtlemine tungib asjade olemusse ainult nähtumuste, s. t. meelelise tunnetuse poolt antava materjali loogilise analüüsimise abil. Elu olemuseks on näiteks isereguleeruv ainevahetus. Seda olemust on võimalik tunnetada niisuguste nähtumuste analüüsimisega nagu toitumine, kasv, paljunemine, ärritatavus, liikumine jne. Ka inimese iseloomu ei saa tunnetada, kui ei analüüsita loogiliselt tema tegusid ja käitumist.

Ühtede või teiste protsesside olemuse tunnetamisega avastab teadus need seadused, millele vastavad protsessid alluvad. Olemus ja seadus on väga lähedased, üht järku mõisted. Seadus on ju oluline, olemuslik, seesmine, määrav seos, seos olemuse raamides või olemuste vahel.

Tunnetus liigub alati nähtumuselt olemusele, asjade väliselt küljelt sügavatele seaduspärastele seostele. Ent olemust ei tunnetata ühekorraga, tervikuna, sest olemus on ammendamatu. Avastanud teatava külje olemusest, ei jää tunnetus sellele seisma, vaid liigub edasi, nii-öelda esimest järku olemuselt teist järku olemuse juurde, sealt edasi veelgi sügavama olemuse juurde — ja nii edasi, lõputult.

Olemuse sellise tunnetamise näiteks võib olla päikesesüsteemi ehituse tundmaõppimine. Nähes Päikese näilist liikumist ümber Maa, olid inimesed kaua aja jooksul arvamisel, et asi ongi tõepoolest nii. See aga oli üksnes näilikkus, s. t. niisugune nähtumus, milles olemus avaldub moonutatult, vääralt. XVI sajandil tõestas Kopernik, et päikesesüsteemi keskpunktiks on Päike. Sellega avastas ta esimest järku olemuse. Hiljem avastas Kepler planeetide liikumise seadused ja Newton avastas üldise gravitatsiooniseaduse, millel põhinevad Kepleri seadused. See oli juba teist järku olemus. Ent gravitatsiooniseadus on empiiriline, kirjeldav. Ta konstateerib, et kehadevaheline külgetõmbejõud on võrdeline nende kehade massiga ja pöördvõrdeline kehade kauguse ruuduga, kuid ei vasta küsimusele, miks see nii on. Gravitatsiooni olemus on seniajani avastamata ja kujutab endast üht kaasaegse füüsika kõige tähtsamat probleemi. Selle probleemi lahendamine avastaks päikesesüsteemi ehituses kolmandat järku olemuse.

Praktilises tegevuses tuleb rangelt eristada objektiivsete protsesside olemust ja nähtumust ning püüda leida nähtumuste taga peituvat olemust. Käesoleva ajastu defineerimine ülemaailmses ulatuses toimuva kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajastuna avab ajastu olemuse, see aga omakorda võimaldab kommunistlikel parteidel õigesti orienteeruda keerukas olukorras, edukalt lahendada töölisliikumise ja rahvusliku vabadusliikumise konkreetseid ülesandeid.

§ 6. Võimalikkus ja tegelikkus

Objektiivse maailma mitmekesised esemed ja nähtused ei ole igavesed. Nad tekivad omal ajal, loomuliku paratamatuse jõul, selle tulemusel, et kujunesid teatud eeldused, põhjused ja tingimused, mis kutsusid esile vastava eseme või nähtuse. Seepärast on arenguprotsessis alati niisugune moment, millal uut eset või protsessi veel ei ole, see ei ole veel tekkinud, kuid tema tekkimise tingimused on juba kujunenud, on eelneva arenguga juba ette valmistatud.

Uue tekkimise aluse, tekkimise eelduste, põhjuste ja tingimuste kompleksi nimetatakse *võimalikkuseks*. Võimalikkuse kategooria kajastab tegelikkuse arenemise objektiivset tendentsi.

Mõistet «tegelikkus» kasutatakse laiemas ja kitsamas tähenduses. Laiemas tähenduses on see kõik, mis eksisteerib objektiivses maailmas, kitsamas tähenduses on see võimalikkuse dialektiline vastand. Viimasel juhul defineeritakse *tegelikkust* kui teostunud, realiseerunud võimalikkust.

Võimalikkus ja tegelikkus on omavahel tihedasti seotud. Tegelikkuse arenemine tekitab võimalikkuse, võimalikkus aga valmistab ette tegelikkuse. Seepärast ei saa neid teineteisest lahutada.

Praktilises tegevuses viib võimalikkuse tegelikkusest lahutamine abstraktsete arutlusteni ebareaalsete, aluseta võimaluste üle, sest tõeline, mitte illusoorne võimalikkus on alati tegelikkusega seotud ja tegelikkuse poolt tekitatud. Tegelikkuse võimalikkusest lahutamine viib aga selleni, et kaotatakse oskus hinnata uut, kaotatakse perspektiivid.

Võimalikkust ja tegelikkust ei tohi aga ka teineteisega samastada, sest neid lahutab keerukas arenguetapp, võimalikkuse tegelikkuseks muutumise protsess, mis sageli on aeganõudev ja vaevaline. Ühiskonnaelus on näiteks võimalikkuse tegelikkuseks muutmiseks vaja tõsiseid jõupingutusi, see on seotud erinevate sotsiaalsete jõudude võitlusega. Praktikas viib võimalikkuse ja tegelikkuse samastamine enesega rahulolu tekkimiseni, loorberitel puhkamiseni ja võib demobiliseerida rahvahulkade aktiivsust.

On vaja eristada abstraktset (formaalset) ja reaalset võimalikkust. *Reaalseks* nimetatakse võimalikkust, mille teostumiseks on kõik tingimused kujunenud. *Abstraktne* võimalikkus on niisugune võimalikkus, mis vastab looduse ja ühiskonna seadustele, ei ole nendega vastuolus, kuid mille muutmiseks tegelikkuseks ei ole veel vajalikke tingimusi.

Abstraktne võimalikkus muutub reaalseks võimalikkuseks, kui need tingimused kujunevad. Nii tekib koos kapitalismi tekkimisega ka sotsialistliku revolutsiooni võimalikkus, sest see võimalikkus peitub kapitalistliku formatsiooni vastuoludes. Ent alguses on see võimalikkus üksnes abstraktse iseloomuga: ei ole veel arenenud proletariaati, kapitalismi vastuolud ei ole veel küllalt teravad, ei ole kujunenud revolutsioonilist situatsiooni jne. Kapitalismi edasiarenemise käigus muutub see abstraktne võimalikkus reaalseks võimalikkuseks. Meie päevil on niisugune reaalne võimalikkus reas maades saanud tegelikkuseks. Samuti oli alles kümmekond aastat tagasi inimese lend teistele päikesesüsteemi planeetidele abstraktne võimalikkus. Nüüd aga, seoses teaduse ja tehnika arenguga ja esimeste saavutustega kosmose vallutamisel, on see võimalikkus muutunud reaalseks ja ei ole enam kaugel aeg, millal niisugused lennud muutuvad tegelikkuseks.

Abstraktsete võimalikkuste teostumise tõenäosus on mitmesugune. Mõned abstraktsed võimalikkused on teostumisest niivõrd kaugel, et nad piirnevad võimatusega. Ometi ei tohi abstraktset võimalikkust ka niisugusel juhul täielikult samastada võimatusega, sest võimatu on see, mis on looduse seadustega vastuolus ega saa muutuda tegelikkuseks.

Öeldust järeldub, et abstraktse ja reaalse võimalikkuse erinevus on küll oluline, kuid ühtlasi suhteline. Paljud

abstraktsed võimalikkused on mitmesugustes reaalseteks võimalikkusteks muutumise staadiumides. Mis puutub praktilisse tegevusse, siis siin on vaja esmajoones orienteeruda reaalsetele võimalikkustele. Seejuures tuleb arvestada, et reaalsete võimalikkuste teostumise aste võib olla erinev. Ühed neist on teostumisele lähemal, teised kaugemal.

Looduses piisab võimalikkuse tegelikkuseks muutumiseks üksnes objektiivsete tingimuste olemasolust, sest võimalikkus muutub siin tegelikkuseks stiihiliselt, ilma inimeste teadvuse ja tahte osavõtuta. Näiteks piisab metsiku taime seemne idanema hakkamiseks, et seeme satuks mulda, kus on vajalik temperatuur ja niiskus. Teisiti on olukord võimalikkuse tegelikkuseks muutumisega ühiskonnaelus, kus tegutsevad inimesed, teadvuse ja tahtega olendid. Siin ei muutu võimalikkus tegelikkuseks automaatselt, vaid see toimub inimeste tegevuse tulemusel. Kapitalismilt sotsialismile ülemineku rahulik vorm esineb võimalikkusena mitmetel maadel. Ent selle võimalikkuse tegelikkuseks muutmiseks on vaja rahvahulkade organiseeritud revolutsioonilist tegevust. Järelikult ei piisa ühiskondlike nähtuste puhul ainult objektiivsetest tingimustest, et võimalikkus saaks muutuda tegelikkuseks. Peale selle on vaja ka subjektiivseid tingimusi (ümberkujunduste vajalikkuse mõistmine, soov nende saavutamiseks aktiivselt võidelda, rahva, klasside, parteide organiseeritus jne.).

Võimalikkuse tegelikkuseks muutumise sõltumine inimeste teadlikust tegevusest omandab suure tähtsuse veel sellepärast, et mitmekesises tegelikkuses tekivad üheaegselt mitmesugused võimalikkused, mis on seotud vastandlike (progressiivsete ja reaktsiooniliste) tendentside ja jõudude olemasoluga. Milline neist võimalikkustest realiseeritakse, oleneb suurel määral nende jõudude tegevusest, nendevahelise võitluse tulemusest.

Näiteks on käesoleval ajastul võimalik vältida maailmasõda. Ent on ka teine võimalus — sõja tekkimise võimalus, sest imperialism eksisteerib ikka veel. Ja küsimus, kas maailmasõda tuleb või mitte, sõltub paljuski nende jõudude organiseeritusest, monoliitsusest ja otsustavusest, kes võitlevad rahu eest, sõltub sõjaõhutajate vastu peetava võitluse ulatusest ja edust.

Üks sotsialismi eeliseid, võrreldes kapitalismiga ja teiste

antagonistlike klassiühiskondadega, on see, et sotsialism sisaldab nii kvalitatiivselt uusi kui ka võrratult suuremaid võimalusi progressi saavutamiseks kõikidel ühiskonnaelu aladel. See seletub sotsialismi loomusega: sotsialismi ajal ei ole eraomandust ja materiaalsete huvide tootjad on vabad töötajad. Sotsiaalpoliitilise ja ideelise ühtsuse tõttu toetab sotsialismi tingimustes progressi kogu ühiskond. Siin ei ole klasse ega mingeid teisi organiseeritud sotsiaalseid jõude, kes avaldaksid küpsekssaanud ümberkujundustele vastupanu.

Ent ka sotsialistlikus ühiskonnas ei realiseeru uued võimalused automaatselt, vaid nende realiseerimiseks on vaja pingutada jõudu ja võidelda. Muidugi, see võitlus ei ole klasside võitlus. See on rahva valdava enamuse võitlus mahajäänu, rutiinse, inertse vastu. Seepärast viiakse sotsialismi ja kommunismi ajal uut ellu edukamalt ja täielikumalt kui mistahes teises ühiskonnas.

Meie maal loovad kogu rahvamajanduse juhtimise süsteem, objektiivsete majandusseaduste range arvestamine, tootmise alal töötajate tegevuse materiaalne ja moraalne stimuleerimine uued laialdased võimalused sotsialistliku tööstuse ja põllumajanduse edasiseks kasvuks. Ent nende võimaluste realiseerimiseks on tarvis partei organisatsioonide, tööliste ja kolhoosnikute, nõukogude asutuste visa igapäevast tööd.

Partei dokumentides on teaduslikult põhjendatud NSV Liidus ja teistes sotsialismileeri maades kommunismi ehitamise võimalikkust ja paratamatust, kommunismi ülemaailmse võidu võimalikkust, on näidatud subjektiivse teguri suurenevat osa, Kommunistliku Partei osa uue ühiskonna ehitamise suunava ja juhtiva jõuna. Meie maal on olemas kõik tingimused kommunismi suurejoonelise hoone püstitamiseks. Ja see püstitataksegi rahvahulkade organiseeritud tegevuse ja loova initsiatiivi tulemusel.

Me käsitlesime tähtsamaid materialistliku dialektika kategooriaid, nende põhilisi iseärasusi ja ühiseid jooni. Kategooriatel kui teaduse sõlmmõistetel on määratu suur tähtsus meid ümbritseva maailma tunnetamises. Samuti nagu seadustes, on ka kategooriates kokkusurutud kujul fikseeritud inimkonna poolt saavutatud teadmised. Sellega aga kategooriate tähtsus ei piirdu. Kategooriad on üks olulisi vahendeid looduse ja ühiskonnaelu uurimisel, inimmõistuse sügavamal tungimisel asjade olemusse.

Tegelikkuse esemete ja protsesside uurimisel selgitavad uurijad välja nende mitmesuguseid külgi ja suhteid. Selleks on aga vaja teada, et neile on omased sisu ja vorm, olemus ja nähtumus, et nad on teatud viisil omavahel seotud ja et need seosed võivad olla paratamatud ja juhuslikud, üksikud ja üldised jne. Kategooriate tundmine tagab esemete ja protsesside mitmekülgse analüüsimise ja seepärast esinevad kategooriad igakülgse, maksimaalselt täieliku uurimise vahendina.

Seejuures on vaja arvestada nähtuste külgede ja seoste neid iseärasusi, mida väljendavad antud kategooriad, s. t. on vaja tunda iga kategooria spetsiifilist sisu. On näiteks vaja teada, et esemetel ja protsessidel on niisugused küljed nagu olemus ja nähtumus, ja mõista, mis need on, mispärast tunnetuses ei tohi peatuma jääda esemete välisele küljele, vaid tuleb püüda tungida esemete olemusse, mis ei ole küll vahetult meeltega tajutav, kuid mida saab avastada nähtumust peegeldavate meeleliste andmete loogilise analüüsimise abil.

Selle tõttu, et iga asi (või protsess) on üldise, erilise ja üksiku ühtsus, tuleb teda uurides välja selgitada niihästi see, mis on antud asjal teiste asjadega ühine, kui ka see, mille poolest ta teistest asjadest erineb, mis on talle spetsiifiline. On ka vaja eristada tegelikkuse nähtuste ja protsesside sisu ja vormi, arvestada vormi ja sisu vastavuse tähtsust, silmas pidada sisu määravat osa ja vormi aktiivsust, vältides nii ühe kui teise ühekülgset alahindamist jne.

Samasugusel viisil rakendatakse ka teisi kategooriaid. Seetõttu moodustavad kategooriad koos dialektika printsiipide ja seadustega teadusliku uurimismeetodi. Kategooriad on ka teoreetilise mõtlemise vormideks. Teoreetiline mõtlemine toimub ainult mõistetes, kategooriates, ega ole nendeta võimalik. Seepärast olenevad teoreetiliste üldistuste tulemused kõikidel inimtegevuse aladel suurel määral sellest, kas inimesed kasutavad teaduslikke, dialektilisi kategooriaid.

§ 7. Dialektika kui meetod

Dialektika printsiibid, seadused ja kategooriad, mida me käsitlesime, moodustavad dialektika põhisisu. Kajastades tegelikkuse enese arenemise kõige üldisemaid seadusi, varustavad nad inimesi teadusliku meetodiga tegelikkuse tunnetamiseks ja ümberkujundamiseks, näitavad kätte looduse ja ühiskonna muutmise teed.

Kuigi teadus, tehnika ja tootmine on meie päevil saavutanud enneolematu õitsengu, on looduse saladuste, inimeste majandusliku, poliitilise ja vaimuelu seaduste tunnetamine ikkagi väga keerukas, raske ja aeganõudev protsess. Seepärast on teadusliku meetodi omandamine üks põhitingimusi, mis tagab eduka, viljaka tegevuse kõikidel teaduse- ja elualadel. Meetod näitab kätte teed uuritavate protsesside olemuse avastamiseks, aitab teadlast leida õiget otsingute suunda, võimaldab vältida paljusid vigu nii teoorias kui ka praktikas. Inglise filosoof F. Bacon võrdles meetodit laternaga, mis valgustab pimeduses teed, ja ütles, et isegi lonkur jõuab teed mööda liikudes ette inimesest, kes jookseb ilma teeta. Seepärast algasidki filosoofia ja teiste teaduste tekkemomendist peale visad otsingud viljaka meetodi leidmiseks.

Teaduses ja tootmises kasutavad inimesed väga mitmekesiseid meetodeid, mis erinevad üksteisest oma loomuselt (kvalitatiivsed või kvantitatiivsed), rakendussfäärilt (füüsikalised, keemilised, bioloogilised jne.), vahekorralt kogemustega (eksperimentaalsed ja teoreetilised). Nad erinevad ka üldisuse astme poolest: ühtesid neist kasutatakse väga kitsal alal, teisi laiemal, kolmandaid — kõikides tegelikkuse valdkondades.

Meetodit, mida kasutatakse kõikide tegelikkuse valdkondade, kõikide esemete ja nähtuste uurimisel, nimetatakse *üldiseks, universaalseks.* Meetodeid, mida kasutatakse ainult ühel või mõnel alal, nimetatakse *spetsiaalseteks.* Viimased meetodid töötatakse välja konkreetsetes teadustes. Spetsiaalsed meetodid tulenevad uuritavate objektide spetsiifikast. Nad kõlbavad mingil ühel teadusalal, kuid võivad osutuda kasutuskõlbmatuks teistel aladel.

Näiteks kasutatakse füüsika või keemia meetodeid mateeria liikumise füüsikalise või keemilise vormi seaduspärasuste uurimiseks. Neid võib ka kasutada mõningate bioloogia, astronoomia, geoloogia, arheoloogia problee-

mide lahendamiseks. Matemaatika meetodeid rakendatakse laialdaselt füüsikas, keemias, bioloogias ja konkreetsetes ühiskonnateadustes (näiteks majandusteaduses ja lingvistikas). Ent füüsika, keemia, matemaatika meetodid ei saa oluliselt kaasa aidata näiteks niisugustele teadustele nagu eetika või esteetika.

On meetodeid, mida kasutavad paljud või isegi kõik teadused (näiteks induktsioon ja deduktsioon, analüüs ja süntees jne.). Ent need meetodid on objektide uurimise erilised vormid ja nad ei lahenda tunnetamise üldise teega seotud küsimusi.

Iga konkreetse teaduse spetsiaalsed meetodid alluvad mõningatele üldistele tunnetamise seaduspärasustele, mis tulenevad materiaalse maailma arenemise kõige üldisematest seadustest ja maksavad kõikides teaduse valdkondades. Need tunnetamise üldised seaduspärasused ongi universaalse meetodi sisuks ja neid käsitlevat õpetust nimetatakse *metodoloogiaks*. Teaduse ajaloo jooksul on kujunenud kaks tegelikkusekäsitlust, mis pretendeerivad universaalse meetodi osale, — metafüüsiline ja dialektiline.

Metafüüsika ei saa olla teadusliku tunnetuse meetodiks. Nagu juba ütlesime, kujunes metafüüsika ajalooliselt tol perioodil, millal tekkisid spetsiaalteadused ja esemeid käsitleti alles väljaspool nende seoseid ja arengut. Metafüüsika ei vasta tegelikule maailmapildile ega ole suuteline hõlmama kogu maailma keerukust. See on tingitud metafüüsika ühekülgsest lähenemisest asjadele ja nende suhetele, arenemise faktilisest eitamisest ja kvalitatiivsete erinevuste absolutiseerimisest. Nägemata maailmas toimuvat arengut, kvalitatiivseid muutusi, peab metafüüsik ainsaks universaalseks muutumise viisiks üksnes kvantitatiivseid muutusi.

Teadusliku meetodi osale võib pretendeerida üksnes materialistlik dialektika, mis käsitleb objekte nende vastastikuse seose ja arenemise seisukohalt ning avastab selle arenemise kõige üldisemad seadused ja vormid. Dialektika võib olla tõeliselt teaduslik meetod ainult siis, kui ta tugineb materialismile.

Erinevalt idealismist annab materialism teadusliku lahenduse välismaailma loomuse küsimusele, teadvuse olemuse küsimusele, tegelikkuse tunnetamise küsimusele. Materialism õpetab käsitlema uuritavaid esemeid objek-

tiivselt, välistab kõik üleloomuliku ja müstilise. Seepärast saabki dialektika täie jõuga avalduda ainult orgaanilises seoses materialismiga, ainult siis, kui dialektika muutub materialistlikuks dialektikaks. Ühtlasi on ka materialism tõeliselt teaduslik, järjekindel, ühekülgsusest ja puudustest vaba ainult siis, kui materialism on ühendatud dialektikaga, on muutunud dialektiliseks.

Idealism tõlgitseb tegelikkust moonutatult ja lahendab ka inimtunnetuse olemuse küsimuse vääralt. Maailmas olemasolevad reaalsed seosed asendab idealism väljamõeldud, üleloomulike seostega. Kui dialektika oma olemuselt on idealistlik, nagu oli seda näiteks dialektika Hegelil, ei kõlba ta teadusliku tunnetuse meetodiks.

Dialektiline materialism on üheaegselt teooria ja tunnetusmeetod. Kui peetakse silmas dialektilise materialismi metodoloogilist külge, nimetatakse teda tavaliselt materialistlikuks dialektikaks.

Mispärast saab materialistlik dialektika olla üldine meetod? Esiteks sellepärast, et dialektika peegeldab tegelikkust niisugusena, nagu tegelikkus seda tõepoolest on. Tunnetatav maailm ise on dialektiline. Materialistlik dialektika ei ole seega fantaasia vili või puhta mõtlemise sünnitis, vaid on areneva tegelikkuse analoog.

Teiseks, dialektiline meetod põhineb mitte spetsiaalsetel, vaid kõige üldisematel seadustel, mis toimivad erandituit kõikidel tegelikkuse aladel: looduses, ühiskonnas ja tunnetuses. Seepärast on dialektiline meetod suuteline tegema järeldusi õige tunnetamise teede kohta, tõe juurde viivate mõtlemise viiside ja võtete kohta, mis maksavad kõikide tegelikkuse valdkondade tundmaõppimise puhul.

Andes tunnetatava protsessi üldsuuna, ei asenda dialektiline meetod spetsiaalteaduste meetodeid. Vastupidi, ta eeldab spetsiaalsete meetodite olemasolu, mis tuginevad materialistliku dialektika printsiipidele ja seisukohtadele. Rööbiti sellega baseerub dialektiline meetod omakorda spetsiaalteaduste ja nende meetodite saavutustel. Ta sisaldab ka meetodeid, mis on ühised paljudele või isegi kõikidele teadustele (induktsioon ja deduktsioon, analüüs ja süntees jne.). Konkreetsetel teadmistel on praktika seisukohalt otsene tähtsus. Niisuguseid teadmisi, mis annaksid vastuseid üksikutele küsimustele, dialektika ei anna. Neid on võimalik saada ainult spetsiaalsete uurimustega, mida teostavad mitmesugused spetsiaalteadused oma eriliste

meetodite abil. Ent need uurimused on edukamad, kui spetsiaalteadused juhinduvad materialistlikust dialektikast. Üksiknähtuste uurimine on alati viljakam siis, kui omatakse ettekujutust looduse kui terviku iseloomust ja looduse üksikute osade vastastikusest seosest, samuti ka tunnetuse enese iseloomust. Just sellise ettekujutuse annabki dialektiline meetod.

Dialektika seaduste ja kategooriate omandamine arendab teoreetilise mõtlemise võimet ja teeb mõtlemise edukamaks, aitab välja töötada loovat tööstiili, objektiivset teaduslikku suhtumist elu nähtustesse ja sündmustesse. Dialektika soodustab avara silmaringi kujunemist, õpetab ettenägelikkust, õpetab asju mitmekülgselt analüüsima, nägema esemetes ja nähtustes vastuolusid ja kvalitatiivseid muutusi, leidma arengu põhjusi ja liikumapanevaid jõude, eristama asjades ja protsessides seesmist ja välist, olulist ja mitteolulist, paratamatut ja juhuslikku, vormi ja sisu. Dialektika on sihitud igasuguse subjektivismi ja dogmatismi vastu.

Kuivõrd dialektika seadused ja kategooriad kajastavad arenguprotsessi erinevaid külgi, jooni, olulisi momente, mis kõik on omavahel seotud, sedavõrd tuleb ka iga eseme ja nähtuse uurimisel rakendada kõiki teadusliku dialektika poolt väljatöötatud seadusi ja kategooriaid nende vastastikuses seoses ja ühtsuses. See nõue on konkreetse, igakülgse ja sügava tunnetuse tähtsaks tingimuseks.

Muidugi, inimeste mõtlemises on ühel või teisel määral olemas dialektika elemente ka siis, kui inimesed ei ole filosoofiat õppinud, ja nad kasutavad neid elemente stiihiliselt oma tegevuses. Ent teaduslik meetod seisab dialektika teadlikus rakendamises nähtuste uurimiseks. Materialistliku dialektika teadlik ja oskuslik rakendamine tunnetuses on raske ülesanne, mida tuleb visalt õppida.

Dialektika seisukohti ei ole õige pidada mingiteks abstraktseteks skeemideks, mida võib ühtmoodi rakendada kõikidel elu juhtumitel, neid mehhaaniliselt peale surudes kõikvõimalikele nähtustele ja protsessidele. Kuigi need seisukohad on üldise iseloomuga, tuleb neid kasutades ikkagi igal konkreetsel juhul arvestada uuritavate nähtuste ja protsesside iseärasusi, spetsiifikat ja spetsiaalseid arenguseadusi. Selleks et dialektika seadusi õigesti rakendada, tuleb neid konkreetseid tingimusi ja nähtuste spetsiifikat hoolikalt tundma õppida, konkreetselt analüüsida

iga konkreetset situatsiooni. Siin on vaja mitte dogmaatilist, vaid loovat, mõtlevat lähenemist.

Dialektika on marksismi-leninismi tõeline hing, selle suure õpetuse loova iseloomu ja elulisuse allikas. Dialektikast loobumine tähendab marksismist-leninismist loobumist ja viib tõsistele vigadele, sealhulgas dogmatismile ja revisionismile.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. Milline on üldise ja üksiku seos?
2. Kuidas käsitab dialektiline materialism põhjuslikkust?
3. Milline on sisu ja vormi dialektiline vastastikune mõju?
4. Mis on paratamatus ja juhuslikkus ning milline on nende suhe?
5. Missuguseid tegelikkuse esemete ja protsesside külgi kajastavad olemuse ja nähtumuse kategooriad?
6. Kuidas käsitab dialektiline materialism võimalikkust ja tegelikkust? Kuidas muutub võimalikkus ühiskonna elus tegelikkuseks?
7. Milles seisab dialektilise tunnetusmeetodi olemus?

V peatükk

KUIDAS INIMENE TUNNETAB ÜMBRITSEVAT MAAILMA

§ 1. Tunnetamine kui tegelikkuse peegeldumine inimese teadvuses

Kõige üldisemad looduse ja ühiskonna arengu seadused, mida uurib dialektika, on ka tunnetuse seadusteks. Materialistliku dialektika seaduste ja kategooriate tundmine võimaldab orienteeruda ka ühes keskses filosoofilises küsimuses, mis on seotud filosoofia põhiküsimuse teise küljega: kas inimene suudab objektiivset tegelikkust tunnetada ning kuidas toimub tunnetusprotsess?

Maailma tunnetamise võimaluse küsimus, tõeste teadmiste saamise küsimus on teadusele ja praktikale väga tähtis. Kui maailma ja tema arenguseadusi on võimalik tunnetada ja kui meie teadmised peegeldavad tegelikkust õigesti, siis saab looduse ja ühiskonna tunnetatud seaduspärasusi inimese teenistusse rakendada.

Ometi ei tunnista mitte kõik filosoofid seda silmanähtavat tõsiasja, et maailm on tunnetatav. Möödunud ja kaasaegses kodanlikus filosoofias on agnostikud maailma tunnetatavust avalikult eitanud ja eitavad praegugi. Agnostikud väidavad, et meie tunnetus ei anna tegelikkusest õiget pilti, tegelikkust ei saa tunnetada ei meeleorganite ega mõtlemisega.

Agnostitsismil on mitu varjundit. Mõned agnostikud lähtuvad sellest, et inimese teadmiste allikaks on kogemused, kogemused aga ei ole nende arvates midagi muud kui meie aistingute, tajude kogusumma. Sellise vaatekoha järgi tähendab mõtete ja esemete vastavusest rääkimine seda, et inimese mõtted kõrvutatakse tema enese aistingute või tajudega. Tuleb välja, et me võime teada ainult omaenese aistinguid ja tajusid.

See järeldus on ekslik, sest kogemust ennast tõlgitsetakse antud juhul idealistlikult. Tegelikult on inimesele kogemustega antud mitte lihtsalt tema enese aistingud ja tajud, mille taga mitte midagi ei seisa. Inimese aistin-

gutes ja tajudes peegelduvad õigesti asjad ning nende omadused, mis eksisteerivad objektiivselt.

Agnostikute hulgas on ka niisuguseid filosoofe (Kant ja tema järelkäijad), kes tunnistavad, et asjad eksisteerivad inimese teadvusest sõltumatult. Ent ikkagi peavad nad asju tunnetamatuiks. Seejuures nad arutlevad nii. Asjad mõjutavad meie meeleorganeid ja tekitavad meil aistinguid ja tajusid. Meelte andmed aga ei sisalda informatsiooni asjade eneste kohta. Edasi vastandavad agnostikud metafüüsiliselt teineteisele tunnetuse meelelise ja ratsionaalse momendi, lahutavad kogemuse andmed ja teoreetilise mõtlemise üksteisest. Niimoodi nad jõuavad ekslikule järeldusele, nagu oleksid objektiivselt eksisteerivad asjad tunnetamatud, nagu oleksid nad — Kanti väljendit kasutades — «asjad iseeneses». Lõppkokkuvõttes tähendab see agnostikute arvates seda, et teadmisi asjade olemuse ja asjade arenemise seaduspärasuste kohta ei ole võimalik saada ei meeleorganitega ega ka teoreetilise tunnetusega.

Eriti reaktsioonilised on agnostikute väited selle kohta, et inimesed ei saa tunnetada ühiskonna arengu seadusi. Ei ole juhuslik, et agnostitsism on laialt levinud tänapäeva kodanlikus filosoofias, sest agnostitsismi abil püütakse õõnestada rahvahulkade usku teadusliku ühiskonnateooria vastu, mis näitab kätte maailma revolutsioonilise muutmise teed ja vahendid.

Ka Marxi-eelsed materialistid astusid alati välja agnostitsismi vastu ja väitsid, et tunnetus on objektiivse maailma peegeldamine inimese teadvuses. Metafüüsikutena ei osanud nad aga rakendada dialektikat peegeldusteoorias, tunnetusprotsessi seletamises. Marxi-eelsed materialistid ei suutnud avastada kvalitatiivselt erinevate tunnetusastmete omavahelise seose dialektilist iseloomu ja seletada üleminekut mitteteadmiselt teadmisele, esimest järku olemuselt sügavamale olemusele jne. Nende arvates on tunnetus lihtsalt asja või selle omaduste fikseerumine inimese ajus. Endise aja materialistid käsitasid inimest ühiskondlikest suhetest isoleeritult ja ei mõistnud, et tunnetuse aluseks on ühiskondlik praktiline tegevus, mis on suunatud maailma muutmisele. Seda ei suuda mõista ka tänapäeva kodanlikud filosoofid, sest nad on huvitatud kapitalistliku korra säilitamisest, mitte aga revolutsioonilisest ümberkujundamisest.

Marksistlik-leninlik filosoofia paljastas agnostitsismi reaktsioonilise olemuse ja kõrvaldas ühtlasi endise aja materialistlike tunnetusteooriate puudused. Marksismi klassikud näitasid, et agnostitsismi põhipuuduseks on see, et ideaalne vastandatakse metafüüsiliselt materiaalsele ja et meelte andmed vastandatakse mõtlemisele. Püüdes põhjendada maailma tunnetamise võimatust, käsitlevad agnostikud kogemust vääralt, heidavad tunnetusteooriast minema praktika, alandavad inimmõistust, määravad inimesi passiivsusele. Tegelikult lükkab inimeste edukas praktiline tegevus, tootmine, agnostikute väited ümber. See fakt, et inimesed tunnetavad loodust ja ühiskonda ikka sügavamalt ja kujundavad maailma ümber vastavalt oma eesmärkidele, kummutab kõige veenvamalt agnostitsismi, mis ei usu inimmõistuse jõudu.

Dialektilise materialismi tunnetusteooria aluseks on selle tunnustamine, et välismaailm eksisteerib objektiivselt ja peegeldub inimeste teadvuses. See tähendab, et tegelikkuse esemed ja nähtused, nende omadused ja suhted mõjutavad inimese meeleorganeid, tekitavad tal vastavaid aistinguid ja tajusid, mille alusel inimene kujundab mõisted. Välismaailm, tema esemed ja protsessid on kõikide meie teadmiste allikaks.

Ent tunnetamine ei ole passiivne protsess, ei ole lihtsalt ümbritseva maailma passiivne fikseerimine inimese, subjekti teadvuses, nagu seda arvasid metafüüsilised materialistid. Oma töötegevuses inimesed kujundavad aktiivselt ümber loodust ja ühiskonda ja see tegevus seab nende ette teatud ülesandeid, mille lahendamiseks on vaja tunnetada loodus- ja ühiskonnaseadusi. Järelikult on tunnetus tegelikkuse aktiivne ja eesmärgipärane peegeldamine, mitte aga lihtsalt passiivne vaatlemine, fikseerimine.

Dialektiline materialism käsitab inimtunnetust, inimese mõtlemisvõimet kui ühiskondliku arengu produkti, kui ümbritseva maailma aktiivse sotsiaalse, inimliku ümberkujundamise produkti. Inimeste materiaalne tegevus, mis on suunatud looduse ja ühiskonna ümberkujundamisele, moodustab tunnetuse aluse ja eesmärgi.

F. Engels rõhutas, et inimmõtlemise kõige olulisemaks aluseks on inimese poolt looduse ümberkujundamine ja et inimese mõistus on arenenud vastavalt sellele, kuidas ini-

mene õppis ümbritsevat maailma muutma.[1] Kõik tunnetusvormid kujunevad välja praktika protsessis, inimeste ühises töös, tootmistegevuses. Inimene tunnetab maailma ühiskondliku olendina, elades ühiskonnas ja kasutades eelmiste põlvkondade kogemusi, mis on jäädvustatud tootmisriistades, fikseeritud keeles, teaduses, kultuuris jne.

Kuidas toimub tunnetamine? Sellele vastasid marksismi rajajad. «Elavalt kaemuselt abstraktsele mõtlemisele ja *selle juurest praktikale* — niisugune on,» kirjutas V. I. Lenin, *«tõe* tunnetamise, objektiivse reaalsuse tunnetamise dialektiline tee.»[2] Järelikult sisaldab tunnetusprotsess meelelist tunnetust (elav kaemus), ratsionaalset tunnetust (abstraktne mõtlemine) ja praktikat.

Meeleline tunnetus sisaldab kolme vormi: aistingud, tajud ja kujutlused. Mille poolest need vormid üksteisest erinevad ja kuidas nad on omavahel seotud?

Inimliku tegelikkusepeegelduse algvormiks on aistingud. Aistingud tekivad materiaalsete objektide, asjade poolt meeleorganitele avaldatava vahetu mõju tulemusel. V. I. Lenin märkis, et aisting on «tõesti teadvuse vahetu seos välismaailmaga, on välisärrituse energia muundumine teadvuse faktiks».[3] Meeleorganeid võivad mõjutada asjade kõige mitmekesisemad omadused. Me võime tajuda eseme kõvadust, tajuda helisid, värvusi jne. Erinevad asjad ja nähtused mõjutavad meeleorganeid erinevalt. Ühel juhul astuvad meeleorganid esemetega otseselt kontakti. Nii tekivad näiteks magusa või soolase, sileda, vetruva jne. aistingud. Teisel juhul me tajume eset vahemaa tagant. Niiviisi tekib näiteks esemest nägemiskujund, mis on selle tulemuseks, et eseme poolt peegeldatud või kiiratud valgus mõjutab silma võrkkesta. Kuidas ese meie meeleorganeid ka ei mõjutaks, aisting tekib alati selle tulemusena, et meeleorganit mõjutavad välisärritajad (elektromagnetilised või helivõnkumised, mehhaaniline surve jne.).

Nägemisaistingute allikaks on näiteks niisugune väline ärritaja nagu valgus, s. t. teatud lainepikkusega elektromagnetilised võnkumised. Inimsilm tajub elektromagnetilisi võnkeid lainepikkusega 760 kuni 647 miljondikku millimeetrit punase värvusena. Lühema lainepikkusega

[1] Vt. F. Engels, Looduse dialektika, lk. 173.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 157.
[3] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 38.

võnkeid tajutakse oranži, kollase, rohelise, sinise, violetse värvusena. Meie silm suudab eristada tuhandeid värvusi ja nende varjundeid. Ta eristab ka valguse eredust, vaadeldava eseme detaile, nähtavate objektide kuju ja paljusid teisi esemete omadusi. Maitseaistinguid tekitavateks välisärritajateks on mitmesugused keemilised ained, mis mõjutavad spetsiaalseid maitsmisorganeid.

Aistingud on kõikide meie teadmiste allikaks. «Teisiti kui aistingute kaudu,» kirjutas V. I. Lenin, «ei või me mingisugustest aine vormidest ega mingitest liikumise vormidest midagi teada saada; aistinguid tekitab liikuva mateeria mõju meie meeleorganitele.»[1] Võrreldes ja kõrvutades mitmesuguseid aistinguid omavahel, võib kindlaks teha objektide sarnaseid omadusi, saada vajalikke andmeid objektide ehituse kohta.

Aistingud on meie teadmiste allikaks selle tõttu, et nad on objektiivse tegelikkuse subjektiivseks kujundiks, eseme omaduste meeleliseks kujundiks. Ühtlasi on aistingud oma sisu poolest objektiivsed, sest aistingutes peegelduvad esemete objektiivsed omadused. Näiteks niisuguseid esemete omadusi ja kvaliteete nagu magusus, värvus, vorm ja teised tajub iga inimene subjektiivselt, individuaalselt. Ent see subjektiivne kujund vastab asjade objektiivsele loomusele. Näiteks peegeldab magusus kui maitsmisaisting suhkru või mõne teise magusa eseme objektiivset omadust.

Aistingud peegeldavad õigesti tegelikkust, mis eksisteerib objektiivselt, annavad meile õiget informatsiooni välismaailma nähtuste kohta. Tõsi, mitte kõikidel aistingutel ei ole inimese elus ühesugune tähtsus. Ühed aistingud toovad inimese praktilise ja tunnetusliku tegevuse jaoks väärtuslikumat, teised — vähem väärtuslikku informatsiooni. Kõige rohkem informatsiooni annab inimesele nägemine, seejärel tulevad kuulmine, kompimine, maitsmine ja haistmine.

Meeleorganite erinev arengutase kinnitab marksismi seisukohta, et inimese meeled on looduse seaduspärase arenemise ja eelkõige inimese enese kui sotsiaalse olendi seaduspärase arenemise produkt. Looduslik ja sotsiaalne keskkond, inimese praktiline tegevus kujundavad tema meeleorganeid, muudavad neid terasemaks. Näiteks võib vilunud terasesulataja ahju seinte või sulametalli värvuse

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 279.

varjundite järgi kindlaks teha metalli temperatuuri. Arst määrab haiget kuulates tema organismi seisundi kindlaks kahinate või pulsi järgi, mida ta tajub oma meeleorganitega. Muidugi ei tähenda see, et arsti otsus põhineb ainult aistingutel. Vastupidi, tema järeldus on aistingute materjali sügava analüüsimise tulemuseks, siin etendavad määratu suurt osa praktika, kogemused, teadmised.

Idealistid ei tunnista, et aistingud võivad olla välismaailma kohta tõepäraste teadmiste allikaks ja välismaailma objektiivselt õigesti peegeldada. Paljud kodanlikud filosoofid ja loodusteadlased on arvamisel, et aistingud peegeldavad mitte asjade objektiivseid omadusi, vaid üksnes neid muutusi, mida välisesemete mõju meeleorganites esile kutsub. Tuleb välja, et aistingute sisu ei sõltu välisärritajate, s. t. välismaailma esemete ja nähtuste omadustest, vaid on täielikult ära määratud meeleorganite eneste omaduste ja ehitusega.

Sellelt seisukohalt on aistingud mitte välismaailma esemete kujundid, vaid tingmärgid, sümbolid, hieroglüüfid. Kui asuda sellele seisukohale, siis ei saa ütelda, mida nimelt peegeldavad meie aistingud, mis neile vastab, järelikult ei saa ka seletada, kuidas siis ikkagi on võimalik asju tunnetada. Tuleb välja, et meil ei ole võimalik teada, millised on asjad omaette, sest märk võib tähistada igasugust eset, igasugust sündmust, ent märk ise ei pruugi sarnaneda sellega, mida märgi abil tähistatakse. Seega viib umbusaldus meeleorganite kui tunnetuse vahendite vastu välja agnostitsismile.

Kõige paremini lükkab «hieroglüüfide teooriat» ümber praktika. Inimeste saavutused looduse ja ühiskonna tunnetamise alal, inimeste eesmärgipärane tootmistegevus ei oleks võimalikud, kui aistingud ei peegeldaks asjade objektiivseid omadusi.

Meelelise tunnetuse keerukamaks vormiks on *tajud*. Tajud peegeldavad meeleorganeid vahetult mõjutavat eset tervikuna. Tavaliselt ei ole meie aistingud meile antud üksteisest isoleeritult, vaid nad on antud teatavates kombinatsioonides. Asi mõjutab oma mitmesuguste omadustega erinevaid meeleorganeid. Need omadused on asjas eneses lahutamatult seotud. Üksikute aistingute ühendamisel eseme terviklikuks kujundiks tekibki taju. Tajumise võime, s. t. võime peegeldada eset ühtse tervikuna, on seega tingitud sellest, et objektiivselt eksisteerivad asjad

kujutavad endast mitmesuguste omaduste ja kvaliteetide ühtsust, terviklust.

Inimese meeleline tunnetus on kujunenud kui tajude saamise võime. Me tajume mingit konkreetset, kindlat eset (lauda, tooli, sidrunit jne.), mitte aga isoleeritud aistingute kompleksi (värvusi, vorme, lõhnu jne.). Seepärast tekivad tajud mitte ainult aistingute alusel, vaid ka aistingutega üheaegselt.

Samuti nagu aistingud on ka tajud esemete ideaalsed kujundid ja neid ei saa kompida ega silmaga näha. Nad peegeldavad peamiselt üksikuid esemeid välisest küljest. Teatavatel tingimustel aga niisugune peegeldus võib olla mitte päris täpne. See oleneb meeleorganite seisukorrast, tajutava objekti asendist jne. Näiteks näib lusikas veega täidetud klaasis kõverana, Päike näib suhteliselt väiksena jne. Ent see asjaolu ei ole tunnetamisel ülepääsmatuks takistuseks. Inimtunnetus toimub ka teistes, täiuslikumates vormides kui aistingud ja tajud. Aistingute ja tajude alusel saadud teadmisi korrigeeritakse ja täpsustatakse mõtlemise abil, mõtlemise järeldusi kontrollitakse praktikas. Nii võimaldab tunnetuse astmete ja vormide ning praktika vastastikune toime inimesel avastada näilikkuse tagant objektiivseid suhteid, täpsemalt peegeldada mitmesuguste esemete ja nähtuste üldisi ja olulisi omadusi.

Aju on suuteline oma mälus säilitama seda, mida inimene tajus kunagi varem, ja reprodutseerima tajutud esemete kujundeid ka siis, kui need esemed meeleorganeid ei mõjuta. Niisugust reprodutseeritud kujundit esemest, mis antud hetkel meeleorganeid ei mõjuta, nimetatakse *kujutluseks.*

Kujutlused loovad üldistamise võimaluse, sest esemete kujundite säilitamine mälus võimaldab võrdlemist, kõrvutamist ja abstraheerimist, mille tulemusena eraldatakse välja esemete tüüpilised, iseloomulikud jooned. Niisiis, kui tajud peegeldavad esemeid nende konkreetsete, kordumatute omaduste kaudu, siis kujutlused eraldavad välja esemete üldised, ühised jooned. Üldise leidmine aitab tunnetada esemete olemust. Kui meil on üldine kujutlus mingist esemest, mõistame kiiremini selle eseme iseärasusi ja otstarvet.

Aistingud, tajud ja kujutlused, s. t. meelelise tunnetuse vormid, on tegelikkuse *kujundid.* «Materialisti põhiline erinevus idealistliku filosoofia pooldajast,» kirjutas

V. I. Lenin, «seisab selles, et aistingut, tajumust, kujutlust ja inimese teadvust peetakse objektiivse reaalsuse kujundiks. Maailm on selle objektiivse reaalsuse liikumine, mida peegeldab meie teadvus.»[1] Erinevalt märgist on kujund sarnane sellega, mida ta peegeldab. Kujundite vastavust asjade objektiivsele loomusele kontrollitakse praktika abil.

Inimene ei jää meelelise tunnetuse astmele peatuma. Ta võib minna meelelise tunnetuse raamidest välja, tunnetada esemete üldisi, paratamatuid ja olulisi omadusi ja suhteid, tunnetada seaduspäraseid seoseid, mis vahetule meelelisele kaemusele ei ole tabatavad. Seda saavutatakse tunnetuse ratsionaalsel ehk loogilisel astmel mõtlemise abil. Mõtlemine teeb kaudsel teel kindlaks selle, mida käesoleval ajal ei saa näha või mida üldse ei saa vahetult vaadelda. Näiteks ei saa me vahetult tajuda elu tekkimise tingimusi Maal või valguse liikumise kiirust, kuid mõtteliselt võib inimene ka niisuguseid nähtusi ja protsesse peegeldada.

Tunnetuse meeleliselt astmelt ratsionaalsele, teoreetilisele tunnetusele üleminek on hüpe, tunnetuse madalama astme dialektiline eitamine kõrgema astme poolt. Meeleline ja ratsionaalne tunnetus kui ühtse protsessi kaks astet on järelikult mitte ainult kvalitatiivselt erinevad, vaid ka omavahel tihedasti seotud.

Abstraktne mõtlemine kui tunnetuse kvalitatiivselt uus moment, kõrgem aste võimaldab avastada mitte ainult esemete väliseid omadusi ja suhteid, vaid ka nende sügavaid seesmisi, üldisi seoseid, avastada seadused, mille järgi toimuvad muutused ja areng looduses, ühiskonnas, tunnetuses eneses, tungida meid ümbritseva maailma kõige sügavamatessegi saladustesse.

Mõtlemist ei ole väljaspool ühiskonda ja ilma keeleta. Mõtlemine on ühiskondliku praktika ajaloolise arenemise produkt, on praktikast tulenev. Erinevalt tunnetuse meelelistest vormidest on mõtlemine tegelikkuse üldistatud ja vahendatud peegeldus. Mõtlemise vahendatud iseloom tähendab, et mõtlemise ja välismaailma vahel on vahendavaks lüliks meelte andmed. Aistingud ja tajud on ainus tunnetuse allikas ja sellepärast on mõtlemine välismaailmaga seotud ainult meelelise tunnetuse kaudu. Mõtlemistegevus seisneb meeleorganite kaudu saadud andmete

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 246.

töötlemises. Meeleorganid annavadki mõtlemisele vajalikku materjali ja mõtlemine saab eksisteerida ainult meeleorganite andmete alusel.

Mõtlemine kui tegelikkuse üldistatud tunnetamine avaldub selles, et mõtlemine on suunatud asjade ja protsesside üldiste, oluliste omaduste väljaeraldamisele. See väljaeraldamine osutub võimalikuks selle tõttu, et mõte peegeldab omadusi, mis on esemetele objektiivselt ühised. «Mõtlemine võib,» märkis F. Engels, «kui ta märgist mööda ei lase, teadvuse elemente ühtsuseks ühendada ainult siis, kui neis või nende reaalseis algkujudes on juba *enne olemas* säärane ühtsus.» [1]

Üldistamise protsess ei oleks võimalik ilma keeleta. Mõtlemine ja keel on teineteisega lahutamatult seotud. Eraldades välja üldise esemetes ja nähtustes, väljendame me seda üldist keeles, sõnades. Ainult tänu keele üldistavale osale võib inimene oma mõtteid teistele inimestele teatavaks teha ja omakorda teada saada nende mõtteid, teadmisi summeerida. «Meeled näitavad reaalsust; mõte ja sõna — üldist», «igasugune sõna (kõne) juba *üldistab*» [2], kirjutas V. I. Lenin.

Teoreetilise tegevuse vajadus kasvas välja praktika vajadustest. K. Marx rõhutas, et inimesed alustavad oma tegevust mitte sellest, et nad suhtuvad esemetesse teoreetiliselt, vaid sellest, et nad aktiivselt tegutsevad, suhtuvad esemetesse praktiliselt, rahuldades oma vajadusi.[3] Praktiline tegevus seab inimestele ülesandeid, mille lahendamiseks inimene teoreetiliselt tunnetab ja hindab niisuguseid vajalikke asjade omadusi ja kvaliteete, mis ei ole vahetult antud. Ühtede teoreetiliste ülesannete lahendamine toob päevakorrale teised ülesanded, millede lahendamine püstitab kolmandad ülesanded jne. Seega on mõtlemine samuti nagu praktikagi aktiivne ja eesmärgipärane tegevus.

Samuti nagu meelelisel tunnetusel on ka mõtlemisel oma vormid. Need on mõisted, otsustused ja järeldused.

Mõiste on mõtlemise vorm, mis peegeldab esemete ja nähtuste üldisi ja olulisi omadusi. Niisugused üldised tunnused ongi mõiste sisuks. Keeles väljendatakse mõisteid

---

[1] F. Engels, Anti-Dühring, lk. 38.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 265.
[3] Vt. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 19, стр. 377.

üksikute sõnade või sõnarühmade abil (näiteks «hape», «taim», «olemus», «lihtaine», «paralleelsed sirged» jne.).

Mõisted tekivad tajude ja kujutluste alusel, kuid erinevalt viimastest pole mõisted piltlikud. Mõistete sisu ei saa kujutleda piltliku kujundina. Võib endale ette kujutada üksikut taime, kuid ei saa kujutleda taime üldse; võib kujutleda konkreetset ilusat inimest, kuid ei saa esile kutsuda piltlikku kujundit ilust üldse jne. Samuti ei ole võimalik luua piltlikku kujutlust niisugustest seostest nagu seadus või põhjus, kuid neid võib mõista, s. t. kujundada nendest mõisted.

Igal teadusel on terve mõistete süsteem, mille abil väljendatakse neid seadusi, mida see teadus uurib, ja sõnastatakse teaduse lähteprintsiibid. Oleme juba tuttavad niisuguste filosoofiliste põhimõistetega nagu mateeria, liikumine, teadvus, põhjuslikkus jne. Ka kõikidel teistel teadustel on oma mõisted. Füüsikas on näiteks mõisted aatom, mass, energia ja palju teisi, poliitilises ökonoomias — väärtus, kaup jne. Teaduslike mõistete kujundamine on seotud praktiliste ülesannetega, inimese aktiivse eesmärgipärase tegevusega.

Mõiste ei ole lihtsalt tajude või kujutluste summa. Mõiste on keeruka ja sageli pikaajalise tunnetusprotsessi resultaat, kusjuures see protsess hõlmab tohutu hulga üksiknähtuste, faktide jne. uurimist. Seejuures kasutatakse kõige mitmekesisemaid teadusliku uurimise võtteid: analüüsi ja sünteesi, vaatlust, eksperimenti, hüpoteesi jne. Selle tulemusena avastatakse üksiknähtuste taga varjul olevad objektiivsed üldised, olulised, paratamatud seosed.

Seega annavad teaduslikud mõisted üldistatud tegelikkusepeegelduse, mõistetesse on kontsentreeritud kujul koondatud teadmised ja kogemused, mida teadus ja praktika on talletanud terve ajaloojärgu kestel. Seepärast on mõisted omamoodi kokkuvõtteks tunnetuse arengust, nad on astmed objektiivse maailma tunnetamises, sõlmpunktid igasuguse teadusliku teooria koes. Mõistete abil võib teadus seletada toimuvate nähtuste põhjust, nende loomust ja eriti — avastada neid valitsevaid seadusi. Selles seisabki mõistete määratu suur tunnetuslik väärtus. Mõisted on tegelikkuse edasise tunnetamise vahendiks. K. Marx ja F. Engels eraldasid näiteks ühiskondlike suhete kogusummast välja tootmissuhted kui põhilised, olulised, määravad suhted ja näitasid niiviisi kätte antagonist-

like formatsioonide sotsiaalsete vastuolude, klassivõitluse arenemise seaduspärasuste ja teiste tähtsate ühiskonnaelu protsesside uurimise tee.

Mõtlemise protsessis esinevad mõisted tavaliselt otsustuse elementidena. *Otsustus* on niisugune mõtlemise vorm, milles jaatatakse või eitatakse mingi tunnuse kuulumist esemele või esemete rühmale, esemetevahelist suhet või mingite esemete olemasolu. Keeles väljendatakse otsustusi lausetega.

Näiteks mõte, mis on väljendatud lauses «Imperialism on roiskuv ja surev kapitalism», on otsustus, milles väidetakse, et imperialismi tunnuseks on olla roiskuv ja surev kapitalism. Lauses «Ei ole olemas imetajaid, kes elavad vees» väljendatakse otsustust, mis eitab teatavat liiki imetajate olemasolu. Toodud laused on tegelikkusega erinevas suhtes: esimene lause on tegelikkusega kooskõlas, teine ei ole; esimene lause on tõene, teine on väär. Otsustuste tõesust või väärust kontrollitakse lõppkokkuvõttes praktikas.

Inimene võib mingi otsustuse saada niihästi vahetu vaatluse kaudu kui ka teiste otsustuste vahendusel. Otsustuse «Murmanskis esineb valgeid öid» me võime saada nii, et oleme suvel Murmanskis ja veendume, et seal tõepoolest on valged ööd. Me võime selle otsustuseni aga jõuda ka nii, et me teame, et Murmansk asub polaarjoone taga ja et kõikides polaarjoone taga asuvates linnades on valged ööd.

Mõtlemise vormi, mille abil ühest või mitmest otsustusest saadakse uus otsustus, nimetatakse *järelduseks* ehk järeldamiseks. Neid otsustusi, millest lähtudes järeldatakse, nimetatakse eeldusteks ja saadud uut otsustust tuletiseks (ka järelduseks). Järeldamist kasutatakse tunnetuses laialdaselt selleks, et saada teadmisi niisuguste nähtuste kohta, mis ei ole vahetult vaadeldavad, kuid mis alluvad teatavatele juba kindlaks tehtud seadustele. Järelduste abil põhjendatakse ühtede või teiste seisukohtade tõesust (s. t. neid kas tõestatakse või lükatakse ümber), seletatakse teadaolevaid fakte ja seadusi, tehakse tunnetatud looduslike ja sotsiaalsete seaduspärasustele tuginedes teaduslikke ennustusi.

Tunnetuse meelelist ja ratsionaalset vormi käsitledes tuleb veel kord rõhutada, et nad on omavahel lahutama-

tult seotud. Teaduslik tunnetus algab eseme või nähtuse pealispinnaliste külgede ja seoste vahetust tajumisest. Edasi sooritatakse katseid, eksperimente, mis annavad materjali nende külgede ja seoste kõrvutamiseks, üldise väljaeraldamiseks. Edasi tuleb abstraheerimine, s. t. esemete ja nähtuste mingite omaduste ja suhete kõrvalejätmine ja üldistamine, s. t. teiste, peamiste, määravate omaduste ning suhete esiletoomine. Abstraheerimine toimub hoolika valiku ja suure materjalihulga tundmaõppimise kaudu.

Edasi avastab teaduslik tunnetus looduse ja ühiskonna esemete ja protsesside kõige sügavamad seesmised seosed, vastastikuse mõju, vastastikused üleminekud, nende esemete ja protsesside arenemise määravad seaduspärasused. Üha sügavamate seoste tunnetamise puhul võib ilmneda, et need seosed, suhted ja isegi objekt ise kaotavad meelelise piltlikkuse. Ent tunnetust see ei takista. Teadusliku abstraktsiooni jõud võimaldab mõista seda, mida inimene otseselt vaadelda ei saa.

Teoreetiline tunnetus on keerukas ja vastuoluline protsess. Seetõttu peitub temas võimalus, et inimese mõte eemaldub tegelikkusest, pöörab tegelikkusele selja. «Mõistuse (inimese mõistuse) liikumine üksiku asja poole, asjast koopia (=mõiste) saamine *ei ole* lihtne, vahetu, peegellikult elutu akt, vaid keeruline, kahestunud, siksakiline, see *sisaldab* võimalust fantaasia eraldumiseks elust; veel enam: võimalust, et abstraktne mõiste, idee *muutub* (ja muutub sealjuures märkamatult, inimesele teadmatult) *fantaasiaks* (in letzter Instanz [1] = jumalaks). Sest ka kõige lihtsamas üldistuses, kõige elementaarsemas üldises idees («laud» üldse) *on* teatav tükike *fantaasiat.*»[2] Fantaasia niisugune eraldumine elust tekitab religiooni, idealismi, moonutatud tegelikkusepeegeldust.

V. I. Lenin kirjutas, et filosoofiline idealism on mingi tunnetuse joone, külje ühekülgne ülehindamine, suureks-puhumine, absoluudiks muutmine. Usulis-idealistlikku maailmakäsitust nimetas V. I. Lenin liiglihaks, mis kasvab tõese, objektiivse ja kõikvõimsa inimtunnetuse elaval ihul.

---

[1] Lõppkokkuvõttes. — Toim.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 366.

Objektiivne idealism lahutab üldise üksikust, ratsionaalse meelelisest, absolutiseerib üldiste mõistete, ideede osatähtsust tunnetuses. Subjektiivsed idealistid absolutiseerivad aistingute ja tajude osatähtsust tunnetuses ja arvavad, et tunnetuse loogilised vormid ei ole seotud kogemusega, praktikaga. Tunnetuse mingi momendi niisugune eraldamine ja absolutiseerimine ongi idealismi tunnetusteoreetilisteks ehk gnoseoloogilisteks juurteks.

Tegelikult põhineb mõtlemine koos oma vormidega praktikal ja on võrsunud praktikast. V. I. Lenin märkis, et praktika jäädvustus miljardeid kordi kordudes inimese teadvuses loogika figuuridena.

Inimtunnetuse arenemise seaduseks on nähtumuselt olemusele, väliselt seesmisele liikumine. Seda tõendab kogu teaduse ajalugu. Näiteks uuris füüsika juba varajastel arenguetappidel elektrinähtusi. Ent teadus ei tundnud tollal aatomi ehitust ja aatomi koostisosade vastastikust toimet ega suutnud seetõttu tungida nähtuste olemusse. XIX sajandi lõpul ja XX sajandi alguses hakkasid teadlased tungima üha sügavamale aatomi seesmisse struktuuri. See võimaldas avastada, et elektri kandjateks on niisugused aatomi koostisse kuuluvad «elementaarosakesed» nagu näiteks elektron. Tulemuseks oli, et tõestati, milles on elektri olemus.

Niisugused tunnetuse jooned on iseloomulikud ka ühiskonnateadustele. Kodanlik poliitiline ökonoomia enne K. Marxi oskas näha vaid kaubas avalduvaid väliseid omadusi, kauba kasulikkust (tarbimisväärtus) ja omadust olla vahetatud teiste kaupade vastu (vahetusväärtus). Kauba omaduste vahetu avaldumise taga peitusid aga sügavad seesmised seosed. K. Marx avastas need seosed. Ta tegi kindlaks, et kõikidel kaupadel on midagi ühist: ühiskondlik töö, mis on vajalik kaupade tootmiseks.

Kaup on kahekülgne, ta on tarbimisväärtuse ja vahetusväärtuse ühtsus. Seepärast peab ka kaubas kehastatud töö olema kahesugune. Avastanud selle, näitas K. Marx, et kauba väärtus väljendab töö ühiskondlikku iseloomu, inimeste ühiskondlikke suhteid. V. I. Lenin märkis: «Marx analüüsib «Kapitalis» alguses kõige lihtsamat, tavalisemat, põhilisemat, kõige massilisemat, kõige igapäevasemat, miljardeid kordi ettetulevat kodanliku (kaubatootmise) ühiskonna *suhet*: kaupade vahetust. Analüüs avastab selles lihtsaimas nähtuses (selles kodanliku ühiskonna

«rakukeses») *kõik* tänapäeva ühiskonna vastuolud (resp.[1] *kõigi* vastuolude algeod).»[2]

Teaduslik teoreetiline mõtlemine on tohutu väärtusega, ta on võimas maailma tunnetamise instrument.

§ 2. Mis on tõde

Teadusliku tunnetuse kõige esimene ja kõige tähtsam ülesanne on tõe saavutamine. Marksistlik-leninlik filosoofia mõtleb *tõega* objektiivse tegelikkuse õiget peegeldamist, tegelikkuse reprodutseerimist inimese teadvuses sellisena, nagu tegelikkus eksisteerib. Tõene võib olla tajude, kujutluste, mõistete, otsustuste, teooriate sisu. Välismaailma esemete ja protsesside eneste kohta on mõttetu öelda, et nad on tõesed. Tõde on niisugused teadmised objektiivse maailma asjade kohta, mis vastavad neile asjadele. Kui teadmised ei vasta sellele, mis tõepoolest on reaalsus, siis on teadmised ekslikud, nad on väärad, ei ole tõesed.

Tekib küsimus: kas meie teadmistes võib olla niisugust sisu, mis ei sõltu inimesest, vaid sõltub peegeldatavast esemest enesest? Kuivõrd tõde on objektiivse maailma õige peegeldus, siis võib seda küsimust sõnastada lühemalt: kas objektiivne tõde on olemas?

Dialektiline materialism lähtub sellest, et objektiivne tõde on olemas. Seda tõendab kogu teaduse ja inimkonna praktilise tegevuse ajalugu. Teaduse ja praktika andmed kinnitavad, et meie teadmistes on olemas objektiivne sisu. V. I. Lenin näitas seda veenvalt oma teoses «Materialism ja empiriokritiitsism».

Kõikide praktikas kinnitust leidnud teaduse andmete, teaduse poolt kindlaks tehtud faktide ja seaduste sisu on objektiivne tõde. Objektiivselt tõene on näiteks otsustus: «Maa eksisteeris enne inimest.» Kuna teaduse seadused peegeldavad asjades ja nähtustes objektiivselt eksisteerivaid seoseid ja suhteid, siis annavad teaduse andmed meile objektiivse maailma kohta niisugust informatsiooni, mis ei sõltu inimesest. Vaatleme näiteks füüsika seadust, mis ütleb, et kõik metallid on elektrijuhid. Kas see metal-

---

[1] Vastavalt. — Toim.

[2] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 354—355.

lide omadus sõltub inimesest? Ei, see oli metallidele omane enne seda, kui inimesed vastava seaduse avastasid, ja see omadus on tingitud metallide aatomite erilisest ehitusest. Meie teadmiste niisugust sisu, mis ei sõltu ei inimesest ega inimkonnast, nimetatakse *objektiivseks tõeks*.

Objektiivse tõe olemasolu tunnustamine tuleneb materialistlikust peegeldusteooriast. Meie teadvus peegeldab, kopeerib objektiivset reaalsust, reaalselt eksisteerivat maailma. «Pidada meie aistinguid välismaailma kujunditeks, — tunnustada objektiivset tõde, — asuda materialistliku tunnetusteooria seisukohal — see on üks ja sama,»[1] kirjutas V. I. Lenin.

Tänapäeva kodanlikele filosoofidele on iseloomulik objektiivse tõe eitamine. Mõned neist filosoofidest on arvamisel, et tõene on ainult see, mis on kasulik üksikisikule ja võimaldab tal edu saavutada. Niisugune arusaamine tõest on ebateaduslik ja äärmiselt reaktsiooniline. Kui tõde on see, mis on kasulik üksikisikule, indiviidile, siis religioon on tõene (religioon on kasulik kirikule enesele ja ekspluateerijatele, sest ta aitab töötajaid vaimupimeduses hoida), imperialismi ideoloogia on tõene (see on kasulik imperialistlikule kodanlusele) jne. Peale selle võimaldab niisugune arusaamine tõest õigustada igasugust omavoli ja vägivalda.

Tegelikult on tõe ja kasulikkuse suhe täpselt vastupidine sellele, mida väidavad kodanluse ideoloogid: kasulik on see, mis on tõene, sest ainult tõesed teadmised võimaldavad inimesel edu saavutada. Teadmised on tõesed, kui inimesed neist teadmistest tulenevatele järeldustele tuginedes saavutavad praktikas oma eesmärke. Kasulikkus ei ole tõe põhjuseks, vaid tagajärjeks.

Mõned idealistid peavad tõeseks seda, mis vastab enamuse arvamusele, on üldiselt kehtiv, üldiselt tunnustatud. Ent üldiselt kehtida võivad ka mitmesugused eksimused, näiteks religiooni dogmad, ebausk jne. Seepärast on niisugune arusaamine tõest ebateaduslik. Tõe subjektiividealistlik käsitus on teadusliku tunnetuse ja praktilise elu jaoks viljatu, sest see muudab tõe sõltuvaks inimeste soovidest, sellest, mida inimesed ise peavad tõeseks. Kuigi objektiivsed idealistid ei eita objektiivset tõde, peavad

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 114.

nad tõe allikaks mitte tegelikkust ennast, vaid absoluutset vaimu või jumalikku ilmutust.

Objektiivse tõe tunnustamine marksistlikus filosoofias on eriti tähtis teadusele ja praktilisele tegevusele. Fakte ei tohi oma arvamise või teiste soovide järgi moonutada, vaid teaduse andmeid tuleb austada, neid tuleb arvestada. Ustavus tõele on tihedasti seotud veendumusega, aususega, kodanikujulgusega.

Kuidas inimene tunnetab objektiivset tõde? Kas objektiivne tõde väljendub inimese mõistetes, otsustustes, teooriates ühekorraga, tervikuna, täielikult, absoluutselt või ainult ligikaudselt, osaliselt? Sellele küsimusele vastamine näitab absoluutse ja suhtelise tõe vahekorda.

Absoluutse ja suhtelise tõe erinevus on erinevus tunnetuse sügavuses, meie teadmiste täielikkuses. Absoluutse ja suhtelise tõe kategooria näitavad, milline on tunnetuse arenemise protsessis suhe ühelt poolt selle vahel, mis on juba tunnetatud, ja teiselt poolt selle vahel, mis tunnetatakse tulevikus, samuti milline on suhe ühelt poolt selle vahel, mis kuulub täpsustamisele või muutmisele, ja teiselt poolt selle vahel, mis jääb ümberlükkamatuks, muutmatuks.

Absoluutne tõde on absoluutselt täpne, ammendav, täielik tegelikkusepeegeldus, on objektiivne tõde oma täies ulatuses. Absoluutselt tõeseid teadmisi ei ole võimalik tulevikus täpsustada või ümber lükata, nad on igavesed, jäävad.

Suhteline tõde on ligikaudselt õiged, põhiliselt täpsed teadmised, kuid nad ei ole täielikud ja muutuvad tunnetuse arengu protsessis täielikumaks, täpsemaks, korrektsemaks. Suhteline tõde väljendab seda, et meie teadmised on ajalooliselt tingitud, on antud etapil piiratud. Asi on selles, et inimeste teadmised igal ajaloolise arenemise astmel sõltuvad teaduse ja tootmise arengutasemest. Teaduse seisukohad, teaduse seadused peegeldavad seoseid ja suhteid, mis kehtivad teatavates tingimustes, kuid need tingimused on väga mitmekesised ja muutlikud. Teadusliku tunnetuse progress tähendab mitte ainult uute faktide ja seaduste avastamist, vaid ka nende tingimuste täpsustamist, mille puhul need seadused on õiged. Seega on teaduslikud tõed suhtelised selles mõttes, et nad ei anna ammendavaid teadmisi uuritava ala kohta. Edaspidi nad muutuvad täpsemaks.

Atomistika muutus näiteks XVIII—XIX sajandil aine ehituse füüsikaliseks ja keemiliseks teooriaks. Koos õige seisukohaga, et aine koosneb aatomeist (see oli absoluutse tõe moment), sisaldas see seisukoht ka eksimuse momenti: aatomeid peeti jagamatuiks. Elektroni ja radioaktiivsuse avastamine XIX sajandi lõpul ja teised teadusliku tunnetuse saavutused võimaldasid täpsustada meie teadmisi sel alal, kõrvale heita ekslikud kujutlused aatomi jagamatusest, süvendada õigeid kujutlusi ja astuda niiviisi samm edasi absoluutse tõe saavutamise poole. See näide tõendab, et absoluutset tõde ei saa vastandada suhtelisele tõele. Nad ei välista teineteist, nende vahel ei ole ülepääsmatut vaheseina. Suhteline tõde sisaldab absoluutse tõe momenti. Suhteliste tõdede summast kujuneb absoluutne tõde. Tõde on tunnetuse liikumine ebatäielikelt, ainult ligikaudu õigetelt teadmistelt täielikumate ja täpsemate teadmiste poole. Tõde on protsess. Ja suhteline tõde on vaid aste, etapp absoluutse tõe poole viival teel.

Neid väga tähtsaid printsiipe selgitades kirjutas V. I. Lenin: «Tänapäeva materialismi, s. o. marksismi, seisukohalt on ajalooliselt tingimuslikud meie teadmuste objektiivsele, absoluutsele tõele lähenemise *piirid,* kuid *tingimatu* on selle tõe olemasolu, tingimatu on see, et me talle läheneme.»[1] Järelikult on meie teadmised suhtelised mitte selles mõttes, et nad ei sisaldaks absoluutset tõde, vaid selles mõttes, et meie teadmiste lähenemine sellele tõele on järkjärguline, ajalooliselt tingitud protsess.

Meid ümbritsev maailm on lõpmatu, ta on alalises liikumises, arenemises. Seepärast on ka tunnetus igavene ja lõpmatu lähenemine absoluutsele tõele suhteliste tõdede summa kaudu. Ükski teooria ei saa anda igaveseks valmis, absoluutselt täpseid, kõikides tingimustes kehtivaid järeldusi ja ettekirjutusi. Ent inimtunnetuse võimalused on piiritud, tunnetus on lõputult tõusujoones minev protsess.

Kogu teaduse ja ühiskondliku praktika ajalugu kinnitab tunnetuse dialektilist liikumist suhteliste tõdede juurest absoluutse tõe poole. Seda võib illustreerida iga teadusliku mõiste, iga teadusliku teooria arenemist vaadeldes. Võtame näiteks teadmised energia muundumise kohta, nende arenemise ajaloo. Alguses tehti kindlaks see üksik-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 119.

fakt, et hõõrumine tekitab soojust. Teadmiste arenemise järgmist etappi väljendas teadmine, et igasugune mehhaaniline liikumine võib muunduda soojuseks. See oli juba sügavam teadmine, sest jutt on kõikide mehhaanilise liikumise liikide muundumisest soojuseks. Lõpuks tehti kindlaks, et igasugune liikumise vorm võib muunduda igaks teiseks liikumise vormiks.

Seega arenesid teaduslikud teadmised antud juhul esialgsete teadmiste täpsustamise ja üldistamise teed mööda. Siin kasvas tõde etappide kaupa, muutus üha rikkamaks, täielikumaks, säilitades seejuures järjekestvuse.

Mitte alati aga ei ole teadmiste arengutee just selline. Tõe poole liikumisega, tõe saavutamisega kaasneb teaduslikus tunnetuses sageli äge arvamuste ja vaadete võitlus, kusjuures praktikas kinnitust mitte leidnud hüpoteesid, ekslikud teooriad, ebateaduslikud mõisted heidetakse kõrvale.

Kujundades abstraktsioone, mõisteid, luues teaduslikku maailmapilti, peegeldab inimene objektiivset tegelikkust üha täpsemini. Selline on maailma esemete ja nähtuste seoste ja suhete avastamise objektiivne dialektika, tõe tunnetamise protsessi dialektika.

Kuna tõesed on niisugused teadmised, mis vastavad tegelikkusele, siis ei tohi neid tegelikkusest kunagi lahutada. Tegelikkuse muutudes peavad muutuma ka teadmised tegelikkuse kohta. Järelikult sõltub teadmiste tõesus kohast, ajast ja teistest teadmiste kujunemise tingimustest. Nende tingimuste muutumine viib selleni, et tõesed teadmised lakkavad olemast tõesed. See tähendab, et abstraktset tõde ei ole, tõde on alati konkreetne. Tõde saavutatakse sel teel, et igakülgselt uuritakse ja arvestatakse objektiivseid seoseid, tingimusi, kohta, aega, ajaloolisi iseärasusi. See, mis ühtedes tingimustes on tõene, võib olla teistes tingimustes väär, ja vastupidi.

Konkreetsete tingimuste arvestamine on väga tähtis ühiskonnaelu alal, sest siin toimuvad alatasa muutused, ilmuvad ühed tegurid, kaovad teised jne. Näiteks võimaldas klassijõudude paigutuse ja vahekorra arvestamine V. I. Leninil esitada 1917. aasta aprillis loosungi: «Kogu võim nõukogudele!» Pärast juulipäevi läks nõukogude juhtimine menševike ja esseeride kätte, kes olid asunud kontrrevolutsiooni poolele. Nõukogud ei saanud enam olla rahvavõimu organid. Nendes tingimustes tegi V. I. Lenin

ettepaneku ajutiselt maha võtta loosung «Kogu võim nõukogudele!», loobumata seejuures printsipiaalselt nõukogudest kui uut tüüpi riigist. 1917. aasta septembriks, kui enamik nõukogusid muutus bolševistlikeks, seadis partei loosungi «Kogu võim nõukogudele!» uuesti päevakorrale.

Absoluutse ja suhtelise tõe dialektika mittemõistmine, tõe konkreetsuse ignoreerimine viib välja kahe äärmusliku seisukohani: dogmatismi ja relativismini. Dogmatism ülehindab tunnetuse absoluutset momenti ja eitab tunnetuse suhtelist iseloomu. Dogmatism käsitab tunnetust metafüüsiliselt, tardununa, liikumatuna. Dogmatism tekib ühtede või teiste seisukohtade, järelduste, formuleeringute absolutiseerimise tulemusel; neid võetakse absoluutseina, arvestamata konkreetseid tingimusi, kohta ja aega. V. I. Lenin kirjutas dogmatismi vastu võideldes: «Marksistliku dialektika põhiseisukoht on muidugi selles, et kõik piirid looduses ja ühiskonnas on tinglikud ja liikuvad, et ei ole *ühtki* nähtust, mis ei võiks teatavail tingimustel oma vastandiks muutuda.» [1]

Irdununa elust, praktikast, opereerivad dogmaatikud tardunud mõistete ja formuleeringutega, rakendavad neid niisuguste nähtuste ja sündmuste suhtes, kus nad on kõlbmatud. Dogmatism võib avalduda kõige mitmekesisemates tegevussfäärides. Poliitilises elus viib dogmatism praktikast irdumisele.

Marksistlik-leninliku teooria õppimise puhul on dogmaatilise suhtumise vältimiseks vaja, et ei piirdutaks lihtsalt seisukohtade meeldejätmisega ja päheõpitu mehhaanilise kordamisega. Säärane marksismi tundmine, mis ei põhine teooria sügaval ja looval mõistmisel, ei saa anda vajalikke resultaate. Hästi päheõpitud õiged seisukohad võivad osutuda väga vähe kasulikuks, kui nad ei ole muutunud isiklikuks veendumuseks. Marksistlik-leninliku teooria tundmine peab olema praktilise tegevuse juhtnööriks, teooriat on vaja ellu viia, tegudes kehastada.

Erinevalt dogmatismist absolutiseerib relativism tunnetuse suhtelist, tingimuslikku momenti ja eitab selle põhjal absoluutset tõde. «Relativism tunnetusteooria alusena tähendab seda,» kirjutas V. I. Lenin, «et tunnustatakse mitte üksnes meie teadmuste suhtelisust, vaid et eitatakse ka igasugust objektiivset, inimsoost sõltumatult

[1] V. I. Lenin, Teosed, 22. kd., lk. 285—286.

eksisteerivat mõõtu või modelli, millele läheneb meie suhteline tunnetus.»[1] Relativism viib paratamatult välja agnostitsismile, teaduse andmete usaldatavuse eitamisele, subjektivismile.

Eriti ohtlik on revolutsioonilise teooria relativistlik moonutamine ja dogmaatiline kinnikülmutamine. Relativismi ja dogmatismi on alati laialdaselt kasutanud parempoolsed ja «pahempoolsed» oportunistid, iga sorti revisionistid.

§ 3. Praktika osa tunnetusprotsessis

Praktika on inimeste materiaalne, eesmärgipärane ühiskondlik tegevus, mis kujundab ümber loodust ja ühiskonda. Praktika sisaldab, esiteks, materiaalse tootmise protsessi; teiseks, klasside, rahvahulkade ühiskondlik-poliitilist, revolutsioonilist ümberkujundavat tegevust; kolmandaks, teaduslikke vaatlusi ja eksperimente.

Elu, praktika seisukoht, kirjutas V. I. Lenin, peab olema tunnetusteooria esimene ja peamine seisukoht. Praktika sissetoomine tunnetusteooriasse viib paratamatult välja materialismile.[2]

Millist osa etendab praktika tunnetuses? Kõigepealt on inimeste praktiline ühiskondlik tegevus, nagu juba märkisime, tunnetuse lähtekohaks ja peamiseks, oluliseks aluseks. See tähendab, et tunnetus ise, tegelikkuse mõistmine on tekkinud ja areneb praktika alusel, esmajoones tänu inimeste tootmistegevusele. Tõeliselt teaduslik tunnetus on võimalik ainult välismaailmaga praktilises vastastikuses toimes olemise korral ega ole mõeldav ilma praktikata ja praktikast sõltumatult.

Edasi, praktika on tunnetuse liikumapanevaks jõuks. Praktika vajadused ja kõigepealt tootmise vajadused viivad edasi teooriat, teadust, seavad sellele ülesandeid, määravad ära selle arenemise peajoone.

Mõnikord võib näida, et teadus on inimmõistuse vaba leiutis, et teaduse liikumist stimuleerivateks põhjusteks on uudishimu, teadmisjanu, huvi, kiindumus. Muidugi ei saa teadust olla ilma lakkamatute loominguliste otsinguteta.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 120.
[2] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 126.

Kuid igasugune teadus tekib ja areneb praktika nõuete, elu vajaduste tõttu. Kui elulised probleemid on küpseks saanud, peab teadus neile vastama ja ta vastabki. Seda võib näidata iga teaduse arenemise najal.

Meie ehitame kommunismi materiaal-tehnilist baasi, loome uusi ühiskondlikke suhteid ja iga samm sellel teel seab loodus- ja ühiskonnateadustele väga tähtsaid ülesandeid, mis lahendatakse edukalt. Käesoleval ajal muutub teadus nõukogude ühiskonna võimsaks tootlikuks jõuks. Teadus loob võimalused tootmisprotsessi ratsionaalseks organiseerimiseks, tehnilise progressi ülesannete lahendamiseks, materiaalsete ja kultuuriliste hüvede tootmise pideva kasvu tagamiseks, inimese elu parandamiseks.

Teaduslike teadmiste kasutamise aste sõltub ühiskondlike suhete iseloomust. Tänapäeva kapitalistlikus ühiskonnas ei rakendata kaugeltki mitte kõiki teaduse ja tehnika saavutusi inimese teenistusse. Sotsialistliku korra võit vabastab teaduse kapitali ahelaist. Teadus omandab uued funktsioonid, teadust hakatakse kasutama kogu rahva huvides. Kommunistlikku ühiskonda rajatakse ühiskonna- ja loodusteaduste kõrgeimate saavutuste alusel. Ühiskonna juhtimise teaduslikuks aluseks sotsialismileeri maades on marksistlik-leninlik teooria, mis võimaldab avada kommunismi ehitamise seaduspärasused, pidada võitlust vaenuliku kodanliku ideoloogia vastu. Loodusteadused aitavad sotsialismi ajal allutada loodust inimesele ja kujundada loodust ühiskonna huvides ümber.

Praktika on mitte ainult tunnetuse aluseks, stiimuliks, vaid ka meie teadmiste tõesuse kriteeriumiks. Praktika kontrollib meie mõisteid ja teooriaid, teeb kindlaks ühtede tõesuse ja teiste vääruse, heidab ebaõiged teooriad kõrvale.

Praktika kriteerium on üheaegselt absoluutne ja suhteline. Ta on absoluutne selles mõttes, et ainult praktika protsessis võivad inimesed oma teadmiste objektiivset tõesust kinnitada või ümber lükata. Meie teadmiste tõesuse küsimus on mitte ainult teooria, vaid ka praktika küsimus.

Ühtlasi on praktika kriteerium suhteline, sest igal konkreetsel ajaloojärgul on ühiskondlik-ajalooline praktika piiratud, ja see paneb paratamatult oma pitseri tunnetusele. Teiste sõnadega, praktika kui tõe kriteerium on suh-

teline sellepärast, et praktika võib meie teadmisi kinnitada või ümber lükata ainult neis piirides, mida on oma arengus saavutanud ühiskondlik tootmine ja sotsiaalsed suhted. Selles mõttes ei saa praktika teaduse mingit järeldust täielikult ümber lükata või kinnitada. Ometi ei anna see mingit alust agnostilisteks vaadeteks. See, mida kinnitab meie praktika, on ainus objektiivne tõde[1].

Nii praktika kui ka teooria on alatises arenguprotsessis, milles määrav koht kuulub praktikale. Praktilise tegevuse käigus täiustatakse tööriistu, tehnikat, teadusliku eksperimenteerimise vahendeid. Kaasajaks on loodud keerukaid elektronmasinaid, arvutuskeskusi, võimsaid aatomireaktoreid ja teisi tunnetuse vahendeid. Kosmoselaevad, lendavad automaatjaamad võimaldavad uurida protsesse, mis toimuvad Maa-lähedases ja kosmilises ruumis, teistel planeetidel. Seadmed, tööriistad mitmekordistavad inimese jõudu, justkui pikendavad tema meeleorganeid, laiendavad tohutult inimese mõjusfääri. Kõik see avab rikkalikud võimalused teaduse, teooria arenguks.

Looduse ja ühiskonna arenemise seadusi tunnetatakse teaduse ja praktika vastastikuse mõju alusel. Teooria ja praktika on tunnetusprotsessi kaks lahutamatut külge, nad rikastavad teineteist vastastikku. See avaldub teaduse ja tootmise ühtsuses.

Teadus võib oma arenemise loogika tõttu omandada suhtelise iseseisvuse ja ennetada tootmise arengut. Teaduse saavutuste alusel luuakse uued tootmise liigid. Näiteks tõi elektrivoolu ja magnetismi seaduste avastamine kaasa uue tehnika loomise, see tehnika muutus omakorda füüsikateooriate edasiarendamise võimsaks stimuleerijaks. Elektri materiaalsete kandjate — elektronide liikumise seaduste tundmaõppimine, elektroonika edusammud olid võimsaks raadiotehnika arendajaks. Viimastel aastatel on teaduse saavutuste alusel loodud valguse ja raadiolainete kvantgeneraatorid, mis avavad uue tehnika arenguperspektiivid.

Kui uued tootmise liigid (näiteks elektronarvutustehnika) tekivad teaduse arenemise alusel, siis ilmuvad uued teadused omakorda tootmise vajaduste tulemusel (küberneetika, bioonika, kosmiline bioloogia, tootmisesteetika, insenerpsühholoogia jne.).

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 126.

Tänapäeva tingimustes sõltub tootlike jõudude arenemine väga suurel määral energeetikaressurssidest, sellest, kuidas tootmine on varustatud energiaga. Üks tänapäeva teaduse ees seisvaid keskseid ülesandeid on juhitava termotuumasünteesi probleemi lahendamine. Termotuumaprotsesside kasutuselevõtmine võimaldab saada praktiliselt piiramatul hulgal energiat. Teadlased on vahetult lähenemas stabiilse plasma saamisele (plasma temperatuur ulatub sadadesse tuhandetesse ja miljonitesse kraadidesse). Plasma tunnetamine ja plasmas toimuvate protsesside juhtimine tähendab tegelikult niisuguste nähtuste reprodutseerimist, mis eksisteerivad Päikesel ja teistel tähtedel.

Mitte väiksem tähtsus kui loodusteaduste saavutuste kasutamisel on sotsialistlikus ühiskonnas ühiskonnateaduste arengul ja nende soovituste praktilisel rakendamisel. Materiaalse tootmise ja vaimse kultuuri arenemise seaduste õige mõistmine, tootlike jõudude arengu teaduslik planeerimine, kõigi materiaalsete ja energeetiliste ressursside ratsionaalne kasutamine, automatiseerimise sotsiaalsete tagajärgede tundmaõppimine — kõik need ja paljud teised sotsiaalsed probleemid omandavad esmajärgulise teoreetilise ja praktilise tähtsuse.

Teooriat ja praktikat tuleb käsitleda koos, ühtselt, võttes arvesse, et mitte ainult teooria rikastub ühiskondlik-ajaloolise praktika alusel, vaid on ka ise määratu suur ümberkujundav jõud, näitab praktikale teed maailma revolutsiooniliseks ümberkujundamiseks.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. Mida kujutab endast tunnetusprotsess?
2. Millised on põhilised meelelise ja ratsionaalse tunnetuse vormid?
3. Milline on nende seos?
4. Milline on objektiivse, suhtelise ja absoluutse tõe vahekord?
5. Millist osa etendab tunnetusprotsessis praktika?
6. Milline on teooria ja praktika vastastikune seos?

VI peatükk

MIDA UURIB AJALOOLINE MATERIALISM

Ajalooline materialism on marksistlik-leninliku filosoofia orgaaniline koostisosa. Ajalooline materialism on teadus ühiskonna arenemise kõige üldisematest seadustest ja liikumapanevatest jõududest, ühiskondliku olemise ja ühiskondliku teadvuse vahekorrast. Ajalooline materialism on filosoofiline ühiskonnateooria, ühiskonnaelu tunnetamise ja ümberkujundamise teaduslik meetod.

Mida siis konkreetselt uurib see teadus, mida ta õpetab? Et nendele küsimustele vastata, tuleb vaadelda, kuidas käsitati ühiskonnaelu enne K. Marxi ja F. Engelsit, kuidas tekkis ajalooline materialism, milles seisab marksismi rajajate poolt ühiskonnakäsituses teostatud revolutsioonilise pöörde olemus.

§ 1. Kuidas käsitati ühiskonna elu marksismieelses sotsioloogias

Enne K. Marxi ja F. Engelsit ei olnud tõelist ühiskonnateadust. See ei tähenda muidugi, et inimesed ei tundnud huvi ühiskonnakorralduse vastu, ühiskonna arenemise põhjuste ja tõukejõudude vastu. Prantsuse utopistlikud sotsialistid H. Saint-Simon, C. Fourier ja inglane R. Owen märkisid näiteks tootmise suurt osatähtsust ühiskonna elus ja rõhutasid, et poliitika sõltub majandusest. Nad esitasid rea oletusi sotsialistliku ühiskonna kohta, niisuguse ühiskonna kohta, kus ei ole ühe inimese ekspluateerimist teise inimese poolt. XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse inglise majandusteadlased A. Smith ja D. Ricardo mõistsid, et ühiskonna klassistruktuur oleneb majandusest. XIX sajandi alguse prantsuse ajaloolased A. Thierry, F. Guizot ja F. Mignet rääkisid ühiskonna jagunemisest klassideks ja klassivõitlusest.

Palju väärtuslikku ühiskonnanähtuste seletamise alal leidub XIX sajandi vene revolutsiooniliste demokraatide

A. I. Herzeni, V. G. Belinski, N. G. Tšernõševski, N. A. Dobroljubovi töödes. Nende arvates avaldavad majanduslikud tingimused inimeste poliitilisele ja vaimsele elule suurt mõju. Nad mõistsid, et just majanduslikud tingimused on selleks aluseks, millel põhineb ühiskonna jagunemine ekspluateerijateks ja ekspluateeritavateks. Nad väitsid, et klassihuvide vastandlikkus viib välja klassivõitlusele ja töötajad võivad ekspluateerimisest vabaneda ainult revolutsiooni abil. Revolutsioonilised demokraadid mõistsid paljudes küsimustes õigesti rahvahulkade osa ajaloos.

Kõigil neil katsetel ühiskonnaelu nähtusi nii või teisiti seletada oli suur tähtsus. Ja ikkagi jäi tõeline ühiskonnateadus enne K. Marxi ja F. Engelsit loomata. Millega seda seletada?

Oma teoses «Karl Marx» märkis V. I. Lenin, et kogu Marksi-eelsele sotsioloogiale olid omased kaks põhipuudust. Esimene puudus oli see, et enne Marxi käsitlesid sotsioloogid paremal juhul üksnes inimeste ajaloolise tegevuse ideelisi motiive ega uurinud, millest need motiivid on tingitud, ei tabanud ühiskondlike suhete süsteemi arenemise objektiivset seaduspärasust, ei osanud näha, et ühiskondlike suhete aluseks on materiaalse tootmise arengutase.

Võtame näiteks saksa idealistliku filosoofi Hegeli. Hegel oli õigel seisukohal, et inimesed ei tee ajalugu oma soovi järgi, vaid ajalugu areneb kui paratamatu, seaduspärane protsess. Ent asi on selles, et Hegeli järgi ei ole see paratamatus ajaloo enese objektiivne paratamatus, vaid tuuakse ajalukku sisse väljastpoolt, tekitatakse mingi absoluutse idee liikumisega. Seega moonutas Hegel ajaloolise arenemise tõelist protsessi.

Ka materialistid olid ajalookäsituses idealismi positsioonil. Lähtudes sellest, et ajaloos tegutsevad inimesed ja et inimestel on teadvus, tegid nad ebaõige järelduse, nagu oleks inimeste teadvus kõige olulisem, määrav jõud ühiskonna arengus. Isegi vene revolutsioonilised demokraadid, kes olid marksismieelsetest filosoofidest kõige lähemal materialistlikule ühiskonnakäsitusele, pidasid ühiskonna arenemise peaallikaks inimeste teadvust — inimmõtte, hariduse arenemist.

Marksismieelse sotsioloogia teine põhipuudus oli see, et ta ei uurinud rahvahulkade tegevust. Marxi-eelsete sot-

sioloogide arvates olid ajaloo tõelisteks loojateks kõikidel elualadel üksikud väljapaistvad isikud — kuningad, väejuhid, ühiskonnategelased, mitte aga rahvahulgad. Utopistlikud sotsialistid, suutmata mõista ühiskonna arenguseadusi, püüdsid tuletada sotsialismi mitte kapitalistliku ühiskonna materiaalsetest elutingimustest, vaid «mõistuse ja õigluse» nõuetest, üksiku geniaalse isiku soovidest ja tahtest.

Arutades küsimust, mispärast sotsialistlik kord ei ole seni veel tekkinud, seletasid utopistid seda asjaoluga, et ei olnud geniaalset inimest, kes oleks teisi veennud sotsialismi paremustes. Teiste sõnadega, nende arvates ei olnud sotsialism hoopiski mitte ühiskonna arenemise paratamatu resultaat. Nad vaatlesid sotsialismi lihtsalt kui õnnelikku juhust, geniaalse mõistuse loomingu vilja.

Idealism ja metafüüsika ei võimaldanud endise aja sotsioloogidel mõista ühiskonna arenemise objektiivset, seaduspärast iseloomu. V. I. Lenin ütles, et Marxi-eelsed sotsioloogid andsid paremal juhul kogumiku katkendlikult valitud toorfakte, ajalooprotsessi üksikute külgede kujutise. Ent nad ei suutnud mõista, mis on ühiskond tervikuna ja millised on ühiskonna arenemise seaduspärasused. Veel enam, mõned neist olid arvamisel, et ühiskonnaelus pole ega saagi olla mingeid objektiivseid seaduspärasusi.

Ühiskonna arenemise objektiivsete seaduspärasuste tunnustamisest keeldumine on iseloomulik mitte ainult Marxi-eelsetele sotsioloogidele. Eriti on see iseloomulik imperialistliku kodanluse sotsioloogidele kaasajal. See on täiesti mõistetav. Tähendab ju ühiskonna arenemise objektiivsete seaduste olemasolu tunnustamine seda, et tuleb õigeks tunnistada ka järeldus kapitalismi paratamatust hävingust ja kommunismi võidust.

§ 2. Materialistliku ajalookäsituse olemus

Ajaloolise materialismi tekkimine oli, nagu juba ütlesime, revolutsiooniliseks pöördeks ühiskonnakäsituse alal. See pööre oli tingitud ühiskonna arenemise vajadustest. Proletariaadi kapitalistidevastase klassivõitluse teravnemine XIX sajandi esimesel poolel tegi vajalikuks niisuguse teooria loomise, mis oleks suutnud teaduslikult avada selle

võitluse suuna, vahendid ja põhieesmärgid. Asi ei olnud mingi ideaalse ühiskonnakorralduse väljamõtlemises, vaid selles, et tuli uurida, millal, mis tingimustes ja mille tõttu toimuvad ühiskonnas pöörded ja osutub võimalikuks ühelt ühiskondlike suhete süsteemilt teisele üleminek. Seda tegidki K. Marx ja F. Engels. Ühiskondlike suhete ja kapitalismi struktuuri sügav analüüsimine võimaldas neil teaduslikult tõestada, et ühiskonna areng viib paratamatult välja kommunismile, et kommunism, millest olid unistanud paljud inimpõlved, ei ole geniaalse mõtleja juhuslik avastus, vaid on ühiskonnaelu arenemise seaduspärane resultaat.

Milles seisab siis see revolutsiooniline pööre ühiskonnakäsituse alal, mille teostasid marksismi rajajad? K. Marx ja F. Engels lähenesid ühiskonnaelu uurimisele hoopis teisiti kui endise aja mõtlejad. Õppinud põhjalikult tundma ühiskonna ajalugu, hakkasid nad seda käsitlema kui loomulikku («loodusloolist», nagu tollal tavatseti öelda) protsessi, mis toimub teatud kindlate, inimeste tahtest ja teadvusest sõltumatute seaduste järgi.

Teame juba, et dialektilist materialismi läbi töötades rakendasid Marx ja Engels dialektilise materialismi põhiprintsiipe mitte ainult looduse tunnetamisele, vaid ka inimühiskonna tunnetamisele. Ajalooline materialism tuleneb järelikult dialektilise materialismi rakendamisest ühiskonnaelu tunnetamise alal. Laiendades materialismi ühiskondlikele nähtustele, kihutasid marksismi rajajad idealismi minema selle viimsest varjupaigast — inimkonna ajaloo alalt.

Ajaloolise materialismi loomine on teadusliku mõtte suursaavutus. Marxi ja Engelsi teeneks on, et nad avastasid inimkonna ajaloo seaduse, näidates ära selle lihtsa fakti, et inimesed peavad kõigepealt sööma, jooma, riietuma, omama peavarju ja alles siis saavad nad tegelda poliitikaga, teadusega, kunstiga jne. Teiste sõnadega, inimesed vajavad kõigepealt materiaalseid elatusvahendeid. Et neid saada, peavad inimesed neid tootma. See tähendab, et ühiskonnaelu ja ühiskonna arenemise aluseks on materiaalsete hüvede tootmine. Sellel alusel eksisteerivad ja arenevad riigiasutused, õiguslikud vaated, kunst, moraal ja isegi inimeste usulised kujutlused. «Mitte inimeste teadvus ei määra nende olemist,» kirjutas K. Marx, «vaid, vastupidi, nende ühiskondlik olemine määrab nende tead-

vuse.»[1] Niisugune seisukoht tähendabki materialismi laiendamist ühiskonnaelu alale.

Ühiskondliku olemisega mõeldakse kogu ühiskonna materiaalset elu ja kõigepealt tootmisviisi, inimeste majanduslikke tootmissuhteid, mis kujunevad materiaalsete hüvede tootmise protsessis inimeste tahtest ja teadvusest sõltumatult. Tootmisviis on ühiskondliku olemise peamine, määrav element. Just tootmisviisile kuulub ühiskonna arengus otsustav tähtsus. Peale tootmisviisi kuuluvad ühiskondlikku olemisse ka inimest ümbritsev loodus (geograafiline keskkond) ja rahvastik.

Ühiskondlik olemine peegeldub ühiskondlikus teadvuses, millesse kuuluvad poliitilised, kõlbelised, esteetilised, filosoofilised vaated, ideed ja teooriad, samuti ka mitmesugused religioossed kujutlused. Ühiskondlik olemine moodustab ühiskonna vaimuelu sfääri.

Ühiskondlik olemine määrab ühiskondliku teadvuse, on teadvuse suhtes primaarne. Ühtlasi on ühiskondlik olemine ja ühiskondlik teadvus omavahel lahutamatult seotud ja moodustavad ühiskonnaelu kaks külge. Neid ei tohi samastada, ent neid ei tohi ka teineteisest lahutada. Ühiskondliku olemise primaarsuse ja ühiskondliku teadvuse sekundaarsuse tunnustamine väljendab marksistlikku arusaamist filosoofia põhiküsimusest ühiskonna suhtes rakendatult.

Filosoofia põhiküsimuse õigel, materialistlikul lahendamisel ühiskonnaelu suhtes on määratu suur tähtsus. See võimaldab teha järelduse, et peamiseks, määravaks ühiskonnaelus on ühiskondlik olemine ja kõigepealt tootmisviis. Tootmisviisist sõltub riigikord ja ühiskonna vaimuelu, ühiskondlik teadvus. Ühiskondliku olemise muutudes muutub ka inimeste ühiskondlik teadvus, nende vaimuelu.

Kui aga tootmine on ühiskonna arenemise aluseks, siis on ühiskonna ajalugu kõigepealt tootmise arenemise ajalugu. Tootmise põhijõuks on töörahva hulgad — materiaalsete hüvede vahetud tootjad. Järelikult etendavad just nemad ajaloos otsustavat osa. Selle tõsiasja mõistmine, et otsustav osa ajaloos kuulub rahvahulkadele, kõrvaldas põlise idealistliku eelarvamuse, mille kohaselt ainult väljapaistvad isikud teevad ajalugu.

---

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I köide, lk. 281.

Tootmisviisi määrava osa avastamine võimaldas mõista seadusi, mille järgi ühiskond elab ja areneb. Ühiskonna arenguseaduste avastamisega, märkis V. I. Lenin, asendusid «kaos ja meelevaldsus, mis seni olid valitsenud ajaloo ja poliitika käsituses, ... hämmastavalt tervikulise ja harmoonilise teadusliku teooriaga, mis näitab, kuidas ühiskondliku elu ühest formatsioonist tootlike jõudude kasvu tagajärjel areneb teine, kõrgem formatsioon ...»[1]

Ühiskonna elu areneb tõusujoones. Inimesed arendavad tootlikke jõude, inimese võim looduse üle suureneb. Koos tootlike jõudude kasvuga täiustuvad ka inimeste tootmissuhted, samuti nende poliitiline ja vaimne elu. Ajaloolise arenemise protsessis asendub üks, madalam ühiskonnakord teise, kõrgemaga. Kõik see tähendab, et ühiskonnas on olemas progress.

Ajaloost on teada, et ürgkogukondlik kord asendus orjanduslikuga, orjanduslik feodaalsega ehk pärisorjuslikuga, feodaalne kapitalistlikuga ja kapitalistlik asendub kommunistlikuga. See protsess toimub objektiivselt, teatavate kindlate ühiskondliku arenemise seaduste jõul. Ühiskonna arengut progressi teed mööda ei ole võimalik peatada. Sellepärast on alusetud kodanlike sotsioloogide katsed ühiskonnaelu arenemise seaduspärasusi eitada. Samuti on alusetud nende väljaastumised ajaloolise progressi vastu. Kommunism tuleb paratamatult kapitalismi asemele. Niisugune on ajaloo dialektika.

Niisiis, K. Marxi ja F. Engelsi poolt ühiskonnakäsituse alal teostatud revolutsioonilise pöörde olemus on selles, et nad avastasid ühiskonnaelu materiaalse aluse ja ühiskonna arenemise seaduspärasused, lõid ajaloolise materialismi — tõelise ühiskonnateaduse. Vaatleme nüüd, mis on selle teaduse aineks, mida ta uurib.

§ 3. Ajalooline materialism kui teadus ühiskonna arenemise kõige üldisematest seadustest ja liikumapanevatest jõududest

Ühiskondlik elu on keerukas ja mitmekülgne. Seepärast on ta uurimisaineks paljudele ühiskonnateadustele. Iga niisugune teadus uurib mingeid konkreetseid ühiskonna-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., lk. 5.

elu nähtusi või külgi. Ajalooteadus uurib näiteks rahvaste ja maade ajalugu kõikides üksikasjades, igakülgselt. Ajalooteadust huvitavad mingi maa või maade rühma elu ja olustiku pisimadki detailid nende ajaloolise arengu ühel või teisel etapil. Poliitiline ökonoomia uurib tootmise, vahetuse ja jaotuse majanduslikke seadusi. Esteetika uurib kunsti arenemise seaduspärasusi. Teiste sõnadega, kõik need ja teised niinimetatud spetsiaalteadused ehk konkreetsed teadused uurivad vaid ühiskonnaelu üksikute alade seaduspärasusi.

Ajaloolise materialismiga on lugu teisiti. Ajaloolise materialismi uurimisaineks on inimühiskond tervikuna, ühiskonna arenemise kõige üldisemad seadused. See tähendab, et ajalooline materialism uurib niisuguseid nähtusi, mis on iseloomulikud mitte mingile ühele perioodile või ajastule ühiskonna elus, vaid kõikidele perioodidele ja ajastutele kokku.

Ajalooline materialism kui filosoofiateadus ja marksistlik-leninliku maailmavaate koostisosa uurib, mis on ühiskondlik olemine ja ühiskondlik teadvus, tootlikud jõud ja tootmissuhted, ühiskonna baas ja pealisehitus jne. Ta uurib ka rahvahulkade, klasside, parteide ja isikute osa ajaloos. Ajaloolise materialismi peaülesandeks on uurida ühiskonna arenemise kõige üldisemaid, põhilisi seadusi, avastada nende vastastikune seos ja sõltuvus.

Ühiskonna arenemise seaduste iseloom ja avaldumise vormid on mitmekesised. On üldisi seadusi, mis toimivad kogu inimajaloo kestel. Niisugune on näiteks seadus, mille järgi ühiskondlik olemine määrab ühiskondliku teadvuse. On seadusi, mis toimivad ainult mõnedes ühiskondlik-majanduslikes formatsioonides. Näiteks klassivõitluse seadus toimib ainult neis ühiskondades, kus on olemas antagonistlikud klassid.

Lõpuks on ka niisuguseid seadusi, mis on omased ainult üksikutele formatsioonidele. Nii on kapitalismile iseloomulik konkurentsi ja tootmisanarhia seadus, sotsialismile — majanduse plaanipärase arenemise seadus.

Ühiskonnaelu seadused eksisteerivad nagu loodusseadusedki objektiivselt, s. t. inimese teadvusest ja tahtest sõltumatult. Inimesed võivad neid seadusi üldse mitte tunda, kuid seadused toimivad alati ja kõikjal, kus on olemas vastavad tingimused. See tähendab, et inimesed ei saa ühiskonnaelu seadusi luua, muuta või kaotada. Nad või-

vad neid ainult avastada, tunnetada ja seejärel oma huvides kasutada.

Ühiskonnaelu seadused ei ole loodusseadustega identsed. Looduses toimivad seadused stiihiliselt. Uute tähtede tekkimine ja vanade kustumine, tõusud ja mõõnad meres toimuvad ilma inimeste teadvuse ja soovideta. Ühiskonnas on olukord teisiti. Siin rajavad seadused endale teed inimeste tegevuse kaudu. See seletub asjaoluga, et inimesed kui teadvusega olendid seavad endale kindlaid eesmärke ja püüavad neid saavutada.

Ent see asjaolu, et ühiskonnaelu arenemise seaduspärasused avalduvad inimeste teadliku tegevuse kaudu, ei tähenda, et neid seaduspärasusi määraks ära teadvus, et nad ei oleks objektiivsed. Ei, nad on objektiivsed ja toimivad niisama vääramatult, vältimatult nagu looduse seadusedki. Imperialistid ei või näiteks omal soovil peatada inimkonna edasiliikumist kommunismi poole. See on ajalooline paratamatus.

Ajalooline materialism käsitleb ühiskonna arenemise seaduste objektiivset iseloomu seoses ajaloolise paratamatuse ja inimese vabaduse küsimusega. Nende mõistetega väljendatakse inimeste teadliku tegevuse suhet looduse ja ühiskonna objektiivsete seadustega.

Kas inimesed on oma tegevuses vabad või on nad alati loodus- ja ühiskonnaseaduste vangid? Sellele küsimusele vastavad marksistlikud ja kodanlikud filosoofid erinevalt.

Ühed kodanlikud filosoofid, subjektiivse idealismi pooldajad, väidavad, et inimeste teod on määratud ainuüksi inimeste tahte ja teadvusega ega ole kuidagi seotud ühiskonna objektiivsete seadustega. Nende arvates talitab inimene alati nii, nagu talle pähe tuleb. Niisugust seisukohta nimetatakse *voluntarismiks*. Voluntarism õigustab omavolitsemist, meelevaldsust tegudes.

Teised kodanlikud filosoofid on arvamisel, et kõik inimeste teod on määratud väliste asjaoludega, mis inimestest ei sõltu. Seepärast ei ole inimesed suutelised oma tegevust kuidagi suunama, sündmuste käiku teadlikult mõjutama. Niiviisi võetakse inimeselt igasugune vastutus tema tegude eest. Sellist seisukohta nimetatakse *fatalismiks*. Fatalism õigustab olemasolevatele välistele asjaoludele allumist, väljendab jõuetust ühiskonnaseaduste tunnetamise ja kasutamise alal.

Niihästi voluntarism kui ka fatalism on ekslikud teooriad. Paratamatust ja inimeste tegevusvabadust tuleb käsitleda dialektilises vastastikuses seoses. Ajalooline paratamatus on see, mis möödapääsmatult tuleneb ühiskonna arenemise objektiivsete seaduste toimest. Paratamatus määrab ära inimeste teod, ent inimesed võivad omakorda ajaloolist paratamatust arvestades ajaloo käiku mõjutada. Tunnetanud ühiskonna arenemise seadusi, mille kujul see paratamatus eksisteerib, ja tegutsedes paratamatusega kooskõlas, omandab inimene ühtlasi ka tõelise vabaduse. Inimese vabadus, õpetas F. Engels, ei tähenda kujutletavat sõltumatust loodus- ja ühiskonnaseadustest, vaid tähendab nende seaduste tunnetamist, võimalust kasutada neid praktilises tegevuses. Seega ei ole vabadus mitte midagi muud kui tunnetatud paratamatus, oskus ja võime asjatundlikult tegutseda.

Ühiskonnaelu seaduste tunnetamine ja nende teadlik kasutamine inimeste huvides oleneb konkreetsetest tingimustest. Klasside antagonismil põhinevates ühiskondades avaldub ajalooline paratamatus stiihilise jõuna, mille suhtes inimesed on jõuetud. Näiteks võib olla kapitalistlik ühiskond. Kodanluse ideoloogid nimetavad seda «vabaks maailmaks». Ent missugune on selles maailmas vabadus? Ei anna ju kapitalistliku omanduse olemasolu võimalust organiseerida tootmist ühtse riikliku plaani järgi. Selle ühiskonna seadused, eriti konkurentsi ja tootmise anarhia seadus, mõjuvad siin pimeda purustava jõuna, mis muudab inimesed juhuse orjadeks, stiihiliste jõudude mängukanniks. Ühiskondlikud suhted kapitalismi ajal on inimestele vaenulikud, nad on inimestega vastasrinnas ja valitsevad inimesi. On täiesti arusaadav, et siin ei saa juttugi olla ühiskonna arenemise seaduste teadlikust kasutamisest, järelikult ka mitte vabadusest.

Teisiti on lugu kommunistlikus formatsioonis, kus ei ole antagonistlikke klasse. Sotsialistlik revolutsioon likvideeris ühe inimese ekspluateerimise teise poolt ja pani maksma uued tootmissuhted, mis põhinevad tootmisvahendite ühiskondlikul omandusel. Ühiskonna arenemise seadused sotsialismi ajal ei avalda enam purustavat mõju. Inimesed võtavad omaenda elutingimused kontrolli alla. Inimene muutub vabaks.

Loomulikult ei tähenda inimese vabadus sotsialismi ajal ühiskonna arenemise seaduste objektiivse iseloomu eita-

mist, ajaloolise paratamatuse eitamist. Ajalooline paratamatus on olemas ka kommunistlikus formatsioonis. Kuid inimeste loov tegevus ei toimu siin enam stiihiliselt, nagu see oli enne sotsialismi. Tunnetades ühiskonna arenguseadusi, kasutavad inimesed neid teadlikult oma praktilises tegevuses. Inimeste teadlik tegevus sotsialismi ja kommunismi ehitamisel on objektiivne paratamatus. Just see tingibki inimese vabaduse kõikidel ühiskonnaelu aladel.

Ühiskonna arenguseaduste tundmisel on inimeste praktilisele tegevusele määratu suur tähtsus. See võimaldab neil reaalses olukorras õigesti orienteeruda, ette näha, kuidas arenevad sündmused tulevikus. See on eriti tähtis tänapäeva tingimustes, perioodil, kus kogu inimkond on siirdumas kapitalismilt sotsialismile ja kus meie maal toimub üleminek sotsialismilt kommunismile.

Kui ei osata või ei taheta arvestada ühiskonna arenemise seaduste toime objektiivset iseloomu, tekivad jämedad vead teoorias ja praktikas, ei ole võimalik reaalsetes tingimustes õigesti orienteeruda, sündmuste käiku õigesti ette näha.

Ajalooline materialism on mitte ainult elav ja igavesti arenev teooria, vaid ka ühiskondlike nähtuste tunnetamise meetod, tegelikkuse revolutsioonilise ümberkujundamise meetod. Ühtlasi on ta spetsiaalsete ühiskonnateaduste üldine metodoloogia. Ta on nende teadustega tihedas seoses ja tugineb nende konkreetsetele andmetele, mida ta üldistab, kujundab üldteoreetilisi seisukohti. Neil seisukohtadel on juhtiv tähtsus iga konkreetse, spetsiaalse teaduse jaoks. Näiteks õigusteadus, juhindudes ajaloolise materialismi seisukohast, et ühiskondlik olemine määrab ära ühiskondliku teadvuse, uurib mitmesuguseid riigi ja õiguse vorme tihedas sõltuvuses inimeste materiaalse elu tingimustest, avab nende arenemise spetsiifika erinevatel ajaloolistel epohhidel. Sedasama võib öelda teistegi ühiskonnaelu uurivate konkreetsete teaduste kohta. Ajaloolise materialismi põhimõisted ja seadused aitavad spetsiaalteadusi analüüsida ühiskonnaelu keerukaid nähtusi. Ilma nende mõistete ja seadusteta ei saaks ükski konkreetne ühiskonnateadus areneda.

§ 4. Ajaloolise materialismi parteilisus ja loov iseloom

Ajalooline materialism on klassiline, parteiline teadus. Mis tähendab olla teoorias parteiline? Parteiline olla tähendab kaitsta teatud klassi, partei huve, positsioone. Kodanlik ideoloogia kaitseb kodanluse huve. Marksism-leninism kui töölisklassi ideoloogia kaitseb töölisklassi ja kõigi töötajate huve.

Kodanluse ideoloogid ja iga sorti oportunistid püüavad kujutada asja nii, nagu oleks ühiskonnateadus mitteklassiline, parteitu. Tegelikult ei saa klassiühiskonnas olla ühiskonnateadust, mis ei teeniks ühe või teise klassi huve.

Kodanlus kui väljasurev klass ei taha tunnistada, et ühiskonna arenemise objektiivsed seadused viivad paratamatult välja kapitalismi hukkumisele. Kodanlus püüab omakasupüüdlike klassihuvide nimel iga hinna eest säilitada olemasolevat kapitalistlikku korda. See on peapõhjus, miks kodanluse ideoloogid eitavad ühiskonnateaduse parteilist iseloomu.

Hoolimata kodanluse ideoloogide katsetest eitada ühiskonnateaduste parteilist iseloomu, on kodanluse enese ideoloogia otsast lõpuni parteiline. Ta teenib ustavalt kodanluse, valitseva klassi huve. Kodanliku parteilisuse iseärasuseks on, et see ei ühti teaduslikkusega. Veel enam, see on teaduslikkusele diametraalselt vastandlik.

Hoopis midagi muud on kommunistlik parteilisus, mis väljendab töölisklassi, kaasaja kõige eesrindlikuma klassi huve. Töölisklass on progressiivne klass, talle kuulub tulevik. Töölisklassi huvid ühtivad ühiskonna arenemise objektiivse käiguga. Töölisklass ei karda vaadata tulevikku ja on seepärast huvitatud ühiskonna arenemise seaduste tunnetamisest ja aktiivsest kasutamisest. Ühiskonna kommunistlik ümberkujundamine on töölisklassi südameasi, tema ajalooline missioon. Sellepärast ühtibki töölisklassi parteilisus, kommunistlik parteilisus teaduslikkusega.

Ajaloolisele materialismile kui töölisklassi maailmavaate väga tähtsale komponendile on samuti iseloomulik leppimatu kommunistlik parteilisus. Ajaloolise materialismi parteilisus seisab ju selles, et ajaloolise materialismi poolt avastatavad ja teaduslikult seletatavad ühiskonna arenguseadused on töölisklassile ja kommunistlikule parteile võimsaks vahendiks, mille abil on võimalik ühiskonda ümber kujundada vastavalt ajaloo progressiivsele

käigule. Ühiskonna arenemise seaduste tundmine võimaldab marksistlik-leninlikel parteidel juhtida töötajaid võitlusele kapitalismi vastu, organiseerida neid sotsialismi ja kommunismi ehitama.

Ajaloolise materialismi parteilisus tähendab, et ajaloosündmuste hindamisel tuleb asuda töölisklassi positsioonile, meie ajastu progressiivsete jõudude positsioonile. Ühtlasi eeldab see marksistlik-leninliku teooria kaitsmist igasuguste vaenlaste kallaletungide vastu. See on eriti tähtis tänapäeva tingimustes, kus käimas on äge võitlus kommunistliku ja kodanliku ideoloogia vahel.

Kommunistlikud ja töölisparteid kritiseerivad järsult kaasaegse kodanliku ideoloogia kommunismivastast suunitlust, katseid ideeliselt õigustada monopolide valitsemist, töötajate ekspluateerimist, mustata ühiskondlikku omandust ja kollektivismi. Marksistlik-leninlikud parteid võitlevad sõja ja militarismi ülistamise vastu, kolonialismi ja rassismi õigustamise vastu, rahvastevahelise vaenu ja vihkamise õhutamise vastu.

Marksistlik-leninlikud parteid võitlevad kodanliku sotsioloogia reaktsiooniliste suundade vastu, mis seavad endale eesmärgiks «ümber lükata» materialistlikku ajalookäsitust ja tuua ühiskonnateadusesse idealismi. Nad astuvad välja sotsioloogia bioloogilise suuna vastu, mis samastab looduse ja ühiskonna seadused ning alandab niiviisi inimesed olemasolu eest võitlevate loomade tasemele. Kommunistid näitavad ka sotsioloogia psühholoogilise suuna paikapidamatust, mis lähtub ühiskonna arenguseaduste objektiivse iseloomu eitamisest ja propageerib ajalooliste nähtuste analüüsimisel subjektivismi. Marksistlik-leninlikud parteid kritiseerivad ka tänapäeva kodanlike sotsioloogide metafüüsilisi teooriaid, mis eitavad progressi ühiskonna arengus, eitavad seda, et inimkonna areng viib paratamatult kapitalismilt kommunismile.

Kommunistlikud ja töölisparteid paljastavad ka reformistide, revisionistide, dogmaatikute ja sektantide marksismivastaseid vaateid.

Ajalooline materialism on loov teadus. Ajaloolise materialismi loov iseloom seisab selles, et ta ei ole kõikideks aegadeks ja kõikideks elujuhtumiteks kõlblike kivinenud valemite ja järelduste kogum. Ajalooline materialism kui revolutsiooniline teooria ei seisa paigal, vaid areneb kogu aeg, rikastub uute järeldustega, mis on saadud töölisklassi

ja tema parteide praktilise tegevuse alusel. Just sellepärast ei ole ajalooline materialism dogma, vaid on tegevusjuhend.

K. Marx ja F. Engels sooritasid uue maailmavaate — dialektilise ja ajaloolise materialismi loomisega suure teadusliku kangelasteo. V. I. Lenin arendas ja rikastas marksistlikku õpetust uute ajalooliste tingimuste suhtes rakendatult. Ajaloolise materialismi alal avastas ta imperialismiajastu kapitalismi ebaühtlase majandusliku ja poliitilise arenemise seaduse, töötas välja sotsialistliku revolutsiooni teooria ja õpetuse sotsialismi ehitamise võimalikkusest ühel üksikul maal. Ta esitas erineva ühiskondliku korraga maade rahuliku kooseksisteerimise printsiibi.

Edasiarendamist on ajalooline materialism leidnud Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei kongresside ja Keskkomitee pleenumite otsustes. Need kaasaja tähtsaimad dokumendid näitavad konkreetseid teid ja meetodeid kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomiseks, kommunistlike ühiskondlike suhete kujundamiseks, uue inimese kasvatamiseks.

Ajaloolise materialismi loova arendamise näiteks on kommunistlike ja töölisparteide esindajate 1957. ja 1960. aasta nõupidamiste materjalid, milles on sügavalt analüüsitud pärast Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võitu toimunud ajaloolisi nihkeid. Neis on avatud käesoleva ajastu kui kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajastu põhiolemus, kindlaks määratud ülemaailmse kommunistliku liikumise peajoon, sõnastatud marksistlik-leninlike parteide strateegia ja taktika võitluses rahu, rahvusliku sõltumatuse, demokraatia ja sotsialismi eest.

Sotsialistliku ühiskonna arenemise seaduste sügav tundmine iseloomustab Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei kogu praktilist tegevust. NLKP XXII kongressil vastuvõetud partei uus programm — meie maal kommunismi ehitamise programm — on kujukaks näiteks partei loovast tegevusest marksistliku teooria alal.

Seda kinnitavad ka NLKP XXIII kongressi otsused. Partei XXIII kongress määras täpselt ja konkreetselt kindlaks meie maa majandusliku, sotsiaalpoliitilise ja vaimse arenemise ülesanded lähemaks viisaastakuks. Erilist tähelepanu pööratakse seejuures marksismi-leninismi teooria loovale arendamisele, teooria orgaanilisele ühendamisele

töötajate praktilise tegevusega ja rahvahulkade kommunistlikule kasvatamisele.

Tuginedes objektiivsete ajalooseaduste tundmisele, määras NLKP XXIII kongress oma otsustes teaduslikult kindlaks inimkonna kommunismi poole liikumise teed. Partei kongress põhjendas selgesti ja konkreetselt käesoleva ajastu kõige olulisemate revolutsiooniliste jõudude — kommunistliku liikumise ja rahvusliku vabadusliikumise, samuti ka rahupooldajate ülddemokraatliku sõjavastase liikumise osa ja tähtsust. Kongress kirjutas oma otsustes, et rahvusvahelise kommunistliku liikumise ühtsus ja monoliitsus, marksistlik-leninlike parteide tegevuse ühtsus võitluses imperialismi vastu tagavad kommunismi võidu kogu maailmas.

Täies kooskõlas ajaloolise materialismi põhiseisukohtadega rajavad oma praktilist tegevust ka teised marksistlik-leninlikud parteid. Sügavalt analüüsides kapitalismilt sotsialismile ülemineku üldisi seaduspärasusi, kujundavad nad poliitikat, strateegiat ja taktikat vastavalt oma maa ajaloolistele ja rahvuslikele iseärasustele.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. *Milles on materialistliku ajalookäsituse olemus?*
2. *Mida uurib ajalooline materialism?*
3. *Mida tähendab ajaloolise materialismi parteilisus?*
4. *Milles seisab ajaloolise materialismi loov iseloom?*

VII peatükk

ÜHISKONDLIK-MAJANDUSLIK FORMATSIOON

K. Marxi ja F. Engelsi poolt materialistliku ajalookäsituse avastamine oli hiiglasuur hüpe, revolutsioon ühiskondliku mõtte arengus. See avastus võimaldas seletada inimühiskonna arenemist teaduslikult. Määratu suurt osa ühiskonnas toimuvate protsesside mõistmise alal etendas see, et marksismi-leninismi rajajad töötasid välja ühiskondlik-majandusliku formatsiooni teooria. Vaatleme lühidalt selle põhiseisukohti.

§ 1. Loodus ja ühiskond. Ühiskonnaelu looduslikud tingimused

Mis on inimühiskond, millised on ühiskonna eksisteerimise tingimused, milles on ühiskonna arenemise ja muutumise tõukejõud? Ekspluateerivate klasside ideoloogid ei ole suutnud ega suuda anda neile küsimustele õiget vastust. Nende arvates on ühiskonna arenemise määrajaks kas jumal või puhtlooduslikud tingimused või üksikute suurmeeste tegevus. Säärased vaated on ebateaduslikud, ekslikud, nad moonutavad ühiskonna arenemise tõelist pilti.

Vastavalt ajaloolisele materialismile, mis esmakordselt need küsimused õigesti lahendas, kujutab ühiskond endast teatud kindlat inimeste majanduslike, poliitiliste ja ideoloogiliste suhete kogusummat. Ühiskonna aluseks on majanduslikud suhted, s. t. niisugused suhted, mis kujunevad inimeste vahel materiaalsete hüvede tootmise protsessis. Ühiskondlikud (majanduslikud, poliitilised, ideoloogilised) suhted muutuvad ja arenevad ajaloolise arengu käigus. See aga tähendab, et ei ole olemas «ühiskonda üldse», väljaspool aega ja ruumi, vaid on inimeste ühiskondliku organisatsiooni konkreetsed vormid teatavatel kindlatel ajaloo etappidel. Iga konkreetne ühiskonnatüüp erineb

teisest teatud kindlate, spetsiifiliste, ainult temale omaste joonte ja seaduspärasuste poolest.

Ühiskonna tekkimise ja eksisteerimise lähte-eelduseks on loodus. Just looduse arenemise protsessis on tekkinud inimene ja esimesed ühiskondliku elu vormid. Sellest aga ei järeldu, nagu poleks looduse ja ühiskonna vahel mingit erinevust. Ühiskonnas toimivad spetsiifilised sotsiaalsed seadused, mis on omased ainult ühiskonnale.

Ühiskond ja loodus on tihedas vastastikuses toimes. Selleks et inimeste eluks vajalike materiaalsete hüvede tootmist organiseerida, on vaja teatud looduslikke tingimusi. Seda osa loodusest, mis on ühiskonna antud ajaloolisel arenguetapil ühiskonnaga vastastikuses toimes, nimetatakse geograafiliseks keskkonnaks. Siia kuuluvad maa ja maavarad, mered, jõed, kliima, taimestik ja loomastik.

Geograafiline keskkond avaldab olulist mõju ühiskonna elule, inimeste tootmistegevusele. Olenevalt domineerivatest looduslikest tingimustest tegelevad inimesed maavarade hankimisega, põllundusega, loomakasvatusega jne. Geograafilise keskkonna mõju tootmisele oleneb materiaalse tootmise enese arengutasemest. Ühiskonna arenemise varajastel astmetel, kui tootlikud jõud olid alles vähe arenenud, omasid inimeste jaoks esmajärgulist tähtsust niisugused looduslikud tegurid nagu mullaviljakus, taimede ja loomade rohkus, vee olemasolu.

Vastavalt tootmise arenemisele ja täiustumisele muutus ka ühiskonna ja geograafilise keskkonna vastastikuse toime iseloom. Kaasaegse tootmise jaoks on suur tähtsus maavaradel — kivisöel, naftal, raual, vasel, inglistinal jne. Maapõuevarade ja energeetikaressursside kasutamine kaasaegse tootmise protsessis ei eita muidugi ka mullaviljakuse, soojuse ja niiskuse jne. tähtsust, milleta ei ole võimalik saada häid põllukultuuride saake.

Inimese ja looduse vastastikuses toimes avaldab inimene omakorda mõju geograafilisele keskkonnale. Mida rohkem on tootlikud jõud arenenud, seda suurem on inimese võim looduse üle ja seda rohkem kujundab inimene loodust ümber vastavalt oma eesmärkidele ja vajadustele.

Inimese mõju loodusele sõltub ühiskonnakorra iseloomust. Kapitalism kasutab näiteks loodust rüüstajalikult, laastab ja kurnab välja loodusrikkusi. Sotsialistlikku ühiskonda iseloomustab looduse plaanipärane ümberkujundamine. K. Marxi sõnade järgi reguleerivad siin inimesed

ainevahetust loodusega, panevad looduse ühiskonna kontrolli alla ja omavad võimalust loodusrikkusi plaanipäraselt kasutada.

Geograafilise keskkonna mõju ühiskonnale on vaieldamatu, kuid seda ei või ülehinnata. Ometi ülehindavad paljud uurijad, kes kuuluvad niinimetatud geograafilisse suunda sotsioloogias, geograafilise keskkonna mõju ühiskonnale. Nende arvates määrab geograafiline keskkond ära niihästi ühiskonna majandusliku korra kui ka sotsiaalse ja poliitilise korra. Selline arusaamine on ebateaduslik. Selle puhul ei ole võimalik mõista, mispärast ühesuguste geograafiliste tingimuste puhul ühed maad arenevad kiiremini ja teised aeglasemalt, mispärast muutumatu geograafilise keskkonna tingimustes muutub ühiskond, toimub üleminek ühelt ühiskonnakorralt teisele.

Imperialismi ajal esindab kodanlikus sotsioloogias geograafilist suunda reaktsiooniline geopoliitika teooria, mis püüab õigustada vallutussõdu, viidates geograafilistele tingimustele ja vajadusele võidelda «eluruumi» eest. Saksa fašistid püüdsid geopoliitika abil põhjendada oma röövvallutuste poliitikat. Tänapäeva tingimustes kasutavad laialdaselt geopoliitikat Ameerika Ühendriikide ja teiste kapitalistlike maade kõige sõjakamad ja reaktsioonilisemad ringkonnad oma agressiivsete eesmärkide õigustamiseks.

Ühiskonna eksisteerimiseks on peale geograafilise keskkonna vaja ka teatavat minimaalset inimeste hulka. Rahvaarvu ja rahvastiku tiheduse muutumisest oleneb samuti ühiskonna arenemise kiirem või aeglasem tempo. Soodsate geograafiliste tingimuste ja suurte inimressursside olemasolu soodustab näiteks ühiskonna arenemist. Vastupidi, ebasoodsad looduslikud tingimused ja väike rahvaarv avaldavad ühiskonna arengule negatiivset mõju. Ent ei rahvastiku tihedus ega ka rahvaarvu kasv ei saa ära määrata ühiskonna arenemist, samuti nagu seda ei saa teha ka geograafiline keskkond. Rahvastiku tihedus ja rahvaarvu kasv sõltuvad ise tootmisviisist, ühiskonnakorra iseloomust.

Rahvaarvu kasvu sõltuvust olemasolevast ühiskonnakorrast konstateeris juba K. Marx. Marx tõestas, et iga ühiskonnakorra tingimustes on olemas erilised rahvastusseadused, mis tulenevad ühiskonnas olemasolevast tootmisviisist. See Marxi avastus kummutas nende kodanlike

sotsioloogide väited, kelle arvates ühiskondlik elu sõltub rahvaarvu kasvust.

Üks kõige reaktsioonilisemaid rahvustusteooriaid on Malthuse teooria. Selle lõi inglise vaimulik Malthus, kes elas XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi alguses. Oma töödes püüdis ta tõestada, et olemas on «absoluutse ülerahvastuse seadus», mille kohaselt rahvaarvu kasv jõuab suuresti ette elatusvahendite kasvust. Seepärast, tegi Malthus järelduse, peab saabuma aeg, millal üks osa inimesi osutub liigseteks, ühiskonnale mittevajalikeks. Kuivõrd ta kuulutas selle seaduse igaveseks loodusseaduseks, siis tema teooria järgi ei tohtinud tööinimesed kurta oma saatuse üle, isegi kui nad peaksid nälga surema. Kodanlus kasutas seda reaktsioonilist teooriat ekspluateerimise ja sõdade õigustamiseks.

Tänapäeva maltuslased püüavad tõestada, et inimkonda ähvardab möödapääsmatu näljasurm. Seejuures viitavad nad nende eneste poolt välja mõeldud «mullaviljakuse kahanemise seadusele», mille järgi põllumaa kurnatakse ikka rohkem välja ja osutub võimatuks ära toita kiiresti kasvavat rahvastikku. Selleks et päästa inimkonda näljast, soovitavad tänapäeva maltuslased hävitada «üleliigsed sööjad» aatomi- ja vesinikupommidega, bakterioloogilise ja keemilise relvaga, «bioloogiliselt mittetäisväärtuslike rahvaste» sunniviisilise steriliseerimisega.

Tegelikult ei ole kapitalismi ajal töötajate nälja ja viletsuse põhjuseks ülerahvastus. Selleks põhjuseks on kapitalistlikud elutingimused. Teadlased on tõestanud, et kaasaegse teaduse ja tehnika taseme puhul võib täielikult varustada toiduga kõiki meie planeedil elavaid inimesi.

Seega ei etenda ei rahvastik ega geograafiline keskkond ühiskonna arengus otsustavat osa. Nad on vaid ühiskonna arenemise vajalikud tingimused. Ühiskonna arenemise peamiseks, otsustavaks põhjuseks on materiaalsete hüvede tootmise viis. Selgitame, mis on tootmisviis.

§ 2. Tootmisviis kui ajaloolise arenemise peamine, määrav jõud

Selleks et elada, peavad inimesed tootma elatusvahendeid, s. t. töötama. K. Marx iseloomustab «Kapitalis» inimeste tööd kui inimese ja looduse vastastikuse mõju

protsessi, kui materiaalsete hüvede tootmist. Ta märgib, et töö on ühiskonnaelu igavene ja paratamatu tingimus.

Selleks et materiaalseid hüvesid toota, peavad kõigepealt olemas olema tööobjektid ja töövahendid. Tööobjektideks nimetatakse neid materjale, mida inimene mõjutab, mida ta oma tööga muudab — puit, rauamaak, kivisüsi jne. Tööobjektideks võivad olla ka esemed, mille suhtes juba varemalt on rakendatud inimese tööd, näiteks kõrgahjudes sulatatud metall või villast kootud kangas.

Töövahendite hulka kuuluvad kõigepealt tööriistad, millega inimesed mõjutavad tööobjekti. Tööriistadeks on kirves, saag, ader, kombain, tööpingid, masinad, mitmesugused instrumendid. Tööriistad on peamisteks töövahenditeks. Peale tööriistade kuulub töövahendite hulka kõik see, milleta ei saa olla tootmisprotsessi, näiteks maa, millel paiknevad tööstuslikud või põllumajanduslikud ettevõtted, laod, tootmishooned, transport jne. Tööobjekte ja töövahendeid kokku nimetatakse tootmisvahendiks.

Kuigi tööriistad etendavad tootmise protsessis väga suurt osa, ei saa nad funktsioneerida ilma inimeseta. Masin, mida tootmisprotsessis ei kasutata, ütleb K. Marx «Kapitalis», on kasutu. Kedrus, mida ei kasutata kudumiseks, on rikutud puuvill. On vaja, et elav töö haaraks neid asju ja ärataks nad surnuist. Sellest järeldub, et tootmisprotsessiks on vaja inimesi. Ainult tänu inimeste vahetule osavõtule muutub tootmisprotsess võimalikuks. Inimesed on tootlike jõudude kõige tähtsam element, ühiskonna peamine tootlik jõud. *«Kogu inimkonna esimene tootlik jõud,»* rõhutas V. I. Lenin, *«on tööline, töötaja.»* [1]

Tööobjektid, töövahendid ja inimesed, kes neid funktsioneerima panevad, kõik kokku moodustavadki ühiskonna tootlikud jõud. Tootlikel jõududel on alati ühiskondlik iseloom. Neis avaldub inimeste suhe loodusega. Mida täiuslikumad on tööriistad, mida rohkem on inimestel töövilumusi, seda suurem on inimese võim looduse üle. Kivikirve ja nooltega varustatud ürginimesed olid sisuliselt looduse ees jõuetud. Tänapäeva inimene, kes kasutab tootmisprotsessis mitmesuguseid energia liike, raadioelektroonikat, telemehhaanikat, sunnib loodust teenima oma eesmärke.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 334—335.

Tootlikud jõud on ainult üks materiaalse tootmise külgi. Teiseks, mitte vähem tähtsaks tootmise küljeks on tootmissuhted.

Inimkonna arenemise ajalugu näitab, et inimesed ei tooda materiaalseid hüvesid igaüks omaette, vaid teevad seda üheskoos, kollektiivselt, rühmade, ühiskondade viisi. Inimeste vahel tootmisprotsessis kujunevaid suhteid nimetabki K. Marx tootmissuheteks ehk majandussuheteks. Need suhted on kõigi teiste ühiskondlike suhete hulgas kõige olulisemad, kõige põhilisemad. Nemad määravad ära kõik teised ühiskondlikud suhted — klassisuhted, linna ja maa suhted, ühiskonna ja indiviidi suhted jne. Tootmissuhetest olenevad ka vaimsed, ideoloogilised suhted.

Kas inimesed võivad tootmissuhteid kehtestada omaenda soovi järgi? Sellele küsimusele tuleb vastata eitavalt. Asi on selles, et need suhted on materiaalse iseloomuga, s. t. nad eksisteerivad sõltumatult inimeste teadvusest ja tahtest. Tootmissuhted kujunevad vastavalt tootlike jõudude arengule. Ent inimesed ei saa oma tootmissuhteid ise valida. Iga uus inimeste põlvkond leiab ellu astudes eest valmis tootlikud jõud ja nende alusel tekkinud tootmissuhted. Inimesed peavad kohanema elutingimustega, mida nemad ise ei ole loonud, vaid mis eksisteerivad enne neid, s. t. on eelmiste põlvkondade tegevuse resultaadiks.

Veel enam, inimesed ei pruugi isegi teada seda, et ühiskonnas eksisteerivad mingid majandussuhted. V. I. Lenin toob sellega seoses oma raamatus «Materialism ja empiriokritiitsism» näite kapitalistlikus ühiskonnas elava talupoja kohta. Kas talupoeg mõistab, et ta enda toodetud vilja müües astub teiste inimestega mingitesse objektiivsetesse majanduslikesse suhetesse. Ei, ta ei mõista seda, vastab V. I. Lenin, samuti nagu ta ei mõista sedagi, millised ühiskondlikud suhted seejuures kujunevad. Talupoeg mõistab ainult oma lähemaid eesmärke: vili tuleb müüa võimalikult kallilt ja saadud raha eest tuleb osta talle majapidamises vajalikke kaupu. Kõik see kinnitab tootmissuhete materiaalset, objektiivset iseloomu.

Mis on siis konkreetselt tootmissuhted?

Tootmissuhete aluseks on inimeste suhe tootmisvahenditega ehk, teiste sõnadega öeldes, tootmisvahendite omanduse vormid. Just omanduse vormidest, s. t. sellest,

kelle valduses on tootmisvahendid, oleneb üks või teine tootmissuhete tüüp.

Tootmisvahendite omanduse vormide iseloom tingib inimestevahelised suhted tootmisprotsessis (K. Marx defineeris neid suhteid kui inimeste tegevuse vastastikust vahetamist). Kui tootmisvahendid — maa, vabrikud, tehased, masinad ja igasugused seadmed — kuuluvad üksikisikutele, s. t. on eraomanduseks, näiteks nagu see on kapitalismi ajal, siis kujunevad siin valitsemise ja allumise suhted, tekib ühe inimese ekspluateerimine teise inimese poolt. Kui tootmisvahendid kuuluvad kogu ühiskonnale, s. t. on ühiskondlikuks omanduseks, nagu see on sotsialismi ajal, siis on tootmissuhted ekspluateerimisest vabade inimeste koostöö ja vastastikuse abistamise suhete iseloomuga.

Omanduse vormid määravad ära ka inimeste poolt toodetud materiaalsete hüvede jaotamise vormid. Kõikides ühiskondades, kus tootmissuhete aluseks on eraomandus, toimub materiaalsete hüvede jaotus väikese käputäie ekspluateerijate huvides, kes valdavad tootmisvahendeid. Kodanlikus ühiskonnas omastab näiteks kapitalist lõviosa materiaalsetest hüvedest, kuigi ta ei võta osa nende hüvede loomisest. Sotsialistlikus ühiskonnas, kus valitseb tootmisvahendite ühiskondlik omandus, jaotatakse materiaalseid hüvesid töötajate vahel vastavalt igaühe poolt kulutatud tööle.

Niisiis, omanduse vormid, inimestevahelised suhted tootmisprotsessis ja materiaalsete hüvede jaotamise vormid moodustavad selle, mida me nimetame tootmissuheteks. Oma kogusummas need suhted moodustavad ühiskonna majandusliku korra, majandusliku struktuuri ehk teiste sõnadega — ühiskonna baasi.

Tootmissuhted, võetuna nende seoses ja ühtsuses tootlike jõududega, moodustavad tootmisviisi. Tootmisviis on tööjõu ja tootmisvahendite ühendamise viis. Kuivõrd inimesed erinevatel aegadel kasutavad erisuguseid tootmisvahendeid ja on seepärast ka tootmisvahenditega erineval viisil seotud, siis ei saa olemas olla tootmist üldse, tootmist, mis oleks kõikide aegade ja rahvaste jaoks ühesugune. Konkreetsed ajaloolise arenemise etapid erinevad üksteisest kõigepealt oma eriliste tootmisviiside poolest. Ajalugu tunneb viit tootmisviisi: ürgkogukondlik, orjanduslik, feodaalne, kapitalistlik, sotsialistlik.

Tootmisviis, nagu märgib K. Marx oma teose «Poliitilise ökonoomia kriitikast» eessõnas, tingib ühiskonnaelu sotsiaalse, poliitilise ja vaimse protsessi. Milline on tootmisviis, selline on põhiliselt ka ühiskond ise. Tootmisviisi muutumine on kõikide ühiskondlike ja poliitiliste pöörete peapõhjuseks.

§ 3. Tootlike jõudude ja tootmissuhete vastastikune toime

Nagu juba ütlesime, on materiaalne tootmine ühiskonnaelu ja ühiskonna arenemise aluseks. Mis on aga tootmise enese arenemise allikaks, põhjuseks? Millised on tootmise arenemise seaduspärasused? K. Marx ja F. Engels õpetasid, et tootmise arenemise allikat ei tohi otsida väljaspool tootmist ennast. Tootmise arenemise allikaks on tootlike jõudude ja tootmissuhete dialektiline vastastikune toime.

Tootlikud jõud ja tootmissuhted on tootmise kaks vajalikku külge. Nad on alati ühtsed. Kui puudub üks neist, ei ole tootmisprotsess võimalik. Ometi on tootlikud jõud ja tootmissuhted omavahelisest tihedast seosest hoolimata ühiskondliku tootmise erinevad küljed. Nad erinevad üksteisest oma tähtsuselt tootmises, oma arenemise iseloomult, oma osalt ühiskonna elus.

Tootmise arenemine algab alati tootlike jõudude arenemisest ja kõigepealt tööriistade arenemisest. Tööriistad on tootmise kõige revolutsioonilisem, kõige liikuvam element. Selleks et toota rohkem materiaalseid hüvesid, muudavad inimesed alatasa tööriistu, täiustavad tehnikat. Ühtlasi muutuvad inimesed ise täiuslikumaks, omandavad uusi töövilumusi, rikastavad oma tootmiskogemusi. Tehnika, töövilumused, inimeste kogemused antakse põlvest põlve edasi. See protsess toimub kogu aeg ja on ühiskondliku tootmise arenemise materiaalseks tehniliseks aluseks.

Koos tootlike jõudude muutumisega muutuvad ka tootmissuhted. Seega olenevad tootmissuhted tootlike jõudude arenemise iseloomust ja tasemest. Missugused on tootlikud jõud, niisugused on ka tootmissuhted. Seega osutuvad tootlikud jõud tootmise arengus määravaks, juhtivaks küljeks.

Sellest, et tootlikud jõud on tootmise juhtivaks küljeks, ei saa siiski järeldada, et tootmissuhted on tootmise pas-

siivne element, mis automaatselt järgneb tootlike jõudude arenemisele. Tootmissuhted avaldavad tootlike jõudude arengule aktiivset mõju, kiirendavad või aeglustavad seda arengut. Uued tootmissuhted kiirendavad tootlike jõudude arengut, vanad pidurdavad, aeglustavad seda.

Tootmise edukaks arenemiseks on vaja, et tootmissuhted vastaksid tootlike jõudude iseloomule ja tasemele. Selle seaduse avastas K. Marx. See on tootmise arenemise üldine seadus ja väljendab tootlike jõudude ning tootmissuhete dialektilist vastastikust mõju kõikides ühiskondlik-majanduslikes formatsioonides. Erinevates ühiskondades toimib see seadus erinevalt, kuid tingib alati ühiskonna arenemise progressi teed mööda.

Antagonistlikes ühiskondades, mis põhinevad eraomandusel, on tootmissuhete vastavus tootlike jõudude iseloomuga ja arengutasemega ajutine ega taga kunagi tootmise arenguks täit avarust. See vastavus on niisugustes ühiskondades olemas ainult ühiskonna arengu varajastel etappidel, kui tootlikud jõud veel soodustavad tootlike jõudude arenemist. Nii oli näiteks lugu siis, kui tekkisid orjanduslik, feodaalne ja kapitalistlik tootmisviis.

Tootmine aga ei püsi paigal. Tootlikud jõud ja tootmissuhted arenevad lakkamatult, ent nende areng kulgeb erinevalt. Tootlikud jõud täiustuvad tunduvalt kiiremini kui tootmissuhted. Tulemuseks on see, et uute tootlike jõudude ja juba vananeda jõudnud tootmissuhete vahel tekib vastuolu, mittevastavus, mis viib antagonistlikes ühiskondades paratamatult välja sotsiaalsele konfliktile.

Seda konflikti on võimalik lahendada ainult sotsiaalse revolutsiooni abil. Sotsiaalse revolutsiooni käigus asendatakse iganenud tootmissuhted uute tootmissuhetega, mis vastavad uutele tootlikele jõududele. Sotsiaalse revolutsiooni paratamatus on tingitud sellest, et vana, sureva ühiskonna valitsevad klassid on eluliselt huvitatud olemasolevate tootmissuhete säilitamisest ja avaldavad seepärast aktiivset vastupanu igasugustele katsetele neid suhteid muuta ja uusi suhteid kehtestada.

Tootlike jõudude ja tootmissuhete dialektiline arenemine tingib ülemineku ühelt tootmisviisilt teisele. Kuidas see üleminek toimub?

Uus tootmisviis, mis põhineb klasside antagonismil, tekib vana tootmisviisi rüpes. See protsess on seotud tootlike jõudude kasvuga. Seni kui vana ühiskonnakorra tingi-

mustes ei ole kujunenud uusi tootlikke jõude, ei saa juttugi olla uuest tootmisviisist. «Ükski ühiskondlik formatsioon,» kirjutas K. Marx, «ei hukku enne, kui on välja arenenud kõik tootlikud jõud, mille jaoks ta on küllalt avar; ja uued, kõrgemad tootmissuhted ei ilmu kunagi enne, kui nende materiaalsed olemasolutingimused on valminud vana ühiskonna enda rüpes.» [1]

Uue tootmisviisi küpsemine vana tootmisviisi rüpes toimub stiihiliselt, inimeste tahtest ja teadvusest sõltumatult. See on nii sellepärast, et tootmisriistu täiustades ei mõtle inimesed sellele, millisele põhjalikule pöördele tootmises see lõppkokkuvõttes välja viib. Ent niipea, kui uued tootlikud jõud on küpseks saanud, tekib vajadus asendada vanad tootmissuhted uutega.

Sotsialistlik tootmisviis ei saa tekkida kapitalismi rüpes. Kapitalismi ajal kujunevad üksnes uue ühiskonnakorra materiaalsed tehnilised eeldused suurtööstusliku, masinalise tootmise näol. Kapitalistlikus ühiskonnas areneb ka töölisklass kui uue tootmisviisi kandja. Uusi, sotsialistlikke tootmissuhteid aga kapitalismi ajal ei teki. Seda takistavad tootmisvahendite erakapitalistlik omandus, ekspluataatorlikud klassid ja kodanlik riik. Selleks et sotsialistlik tootmisviis tekiks ja välja kujuneks, on vaja sotsialistlikku revolutsiooni ja proletariaadi diktatuuri kehtestamist. Ainult sel tingimusel võtab töölisklass kommunistliku partei juhtimisel ja liidus kogu töörahvaga võimu enese kätte ja loob sotsialistliku tootmisviisi. Sotsialismi lõplikuks ülesehitamiseks ja uue tootmisviisi täielikuks võiduks on vaja erilist ajaloolist perioodi — kapitalismilt sotsialismile ülemineku perioodi.

Need sotsialistliku tootmisviisi tekkimise iseärasused on iseloomulikud kõikidele maadele, mis astuvad sotsialismi teele, kuigi olenevalt konkreetsest ajaloolisest olukorrast, milles üks või teine maa asub, võib kapitalistlikult tootmisviisilt sotsialistlikule tootmisviisile ülemineku protsess kulgeda erinevalt. Ometi jääb kõikidest kapitalismilt sotsialismile ülemineku vormide erinevustest hoolimata revolutsiooniliste ümberkujunduste olemus üheks ja samaks: likvideeritakse tootmisvahendite kapitalistlik eraomandus ja kehtestatakse ühiskondlik sotsialistlik

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, I kd., lk. 282.

omandus, mis on sotsialismi majanduslikuks aluseks. Kujukalt kinnitab seda sotsialistliku tootmisviisi tekkimine NSV Liidus, Euroopa ja Aasia rahvademokraatia maades ning Kuubal.

Niisiis, sotsialistliku revolutsiooni võit ja proletariaadi diktatuuri kehtestamine ühes või teises vormis on vajalik tingimus sotsialistlike tootmissuhete loomiseks. Seda vajadust eitavad reformistid ja revisionistid. Püüdes nõrgendada rahvusvahelist töölisliikumist, jätta teda ilma revolutsioonilistest perspektiividest, väidavad nad, nagu oleks võimalik kapitalismi järkjärguline ülekasvamine (mitte aga revolutsiooniline ümberkujundamine) sotsialismiks.

Niisugune on tootlike jõudude ja tootmissuhete arenemise dialektika, mis tingib ülemineku ühelt tootmisviisilt teisele, ühe ühiskondlik-majandusliku formatsiooni asendamise teisega, progressiivsemaga.

Selgitasime, mis on materiaalsete hüvede tootmise viis ja milles seisab tootlike jõudude ning tootmissuhete vastastikune toime. Ent ühiskonnas on kõrvuti tootmissuhetega olemas ka teised suhted, näiteks poliitilised suhted klasside, rahvuste ja riikide vahel, kõlbelised suhted, religioossed suhted jne. Tekib küsimus, kuidas on need suhted seotud tootmissuhetega ja üksteisega? Missugust osa etendavad nad ühiskonna elus? Nendele küsimustele annab vastuse K. Marxi ja F. Engelsi õpetus ühiskonna baasist ja pealisehitusest.

§ 4. Ühiskonna baas ja pealisehitus

Mis on ühiskonna baas? Kreekakeelne «basis» tähendab alust, põhja. K. Marx mõtleb oma teose «Poliitilise ökonoomia kriitikast» eessõnas baasiga ühiskonna majanduslikku korda ehk, teisiti öeldes, inimeste tootmissuhteid. Miks nimetatakse neid suhteid baasiks? Sellepärast, et neist olenevad kõik teised ühiskondlikud suhted — poliitilised, kõlbelised jne. Baasi peamiseks funktsiooniks on see, et baas võimaldab organiseerida materiaalsete hüvede tootmist ja jaotamist, s. t. baas teenindab ühiskonda majanduslikult.

Mis on aga pealisehitus? Pealisehituseks on poliitilised, õiguslikud, kõlbelised, esteetilised, religioossed ja teised ideed, samuti ka neile ideedele vastavad organisatsioonid

ja asutused. Näiteks vastab poliitilistele ja õiguslikele ideedele riigimasin — ametnikkond, kohus, vanglad, sõjavägi, luure jne. Religioossed ideed on alati seotud mitmesuguste religioossete organisatsioonidega.

Baasi ja pealisehituse vahel on olemas lahutamatu, orgaaniline vastastikune seos. Baas etendab selles vastastikuses seoses peamist osa. Baas tekitab pealisehituse, tingib seda. Missugune on ühiskonna baas, niisugune on ka ühiskonna pealisehitus. Kui ühiskond on lõhenenud antagonistlikeks klassideks ja kui ühiskonnas on olemas ühe inimese ekspluateerimine teise inimese poolt, siis on ühiskonna baas loomulikult antagonistlik ja pealisehitus peegeldab seda antagonismi. Näideteks võivad olla orjanduslik, feodaalne ja kapitalistlik ühiskond, millel on antagonistlik baas ja oma sisu poolest antagonistlikult vastuoluline pealisehitus.

Mispärast on baas antagonistlik, näiteks kapitalismi ajal? Sellepärast, et kapitalistlikus ühiskonnas on kahe põhiklassi — kodanluse ja proletariaadi — huvid vastandlikud ja nende vahel eksisteerivad lepitamatud vastuolud. Seesmiselt vastuoluline on ka kapitalistliku ühiskonna pealisehitus. Ta sisaldab mitte ainult kodanluse, vaid ka töölisklassi vaateid ning neile vastavaid asutusi, institutsioone. Seejuures on selles pealisehituses valitsevateks valitseva klassi, kodanluse ideed ja institutsioonid.

Sellest faktist, et baas on pealisehituse suhtes määrav, ei saa järeldada, nagu peegeldaks pealisehitus baasi üksnes passiivselt ja järgneks talle alati kuulekalt. K. Marx, F. Engels ja V. I. Lenin rõhutasid alati pealisehituse aktiivset osa, pealisehituse suhteliselt sõltumatut arenemist.

Pealisehituse sünnitab baas. Kui aga ideed ja neile vastavad institutsioonid on tekkinud, omandavad nad teatava suhtelise iseseisvuse oma arengus. See iseseisvus avaldub kõigepealt selles, et kuigi ideed peegeldavad ühiskondlikku olemist, võivad nad ühtlasi elada ka iseseisvat elu. Tänu sellele osutub võimalikuks inimühiskonnas ideede järjekestvus: igasuguse ühiskonna pealisehituses, sealhulgas ka kommunistliku ühiskonna pealisehituses säilivad vaimsed väärtused, mis inimkond on kujundanud kogu oma ajaloo jooksul. Kommunistlik pealisehitus saab päranduseks, säilitab ja arendab edasi mineviku suurepäraseid saavutusi — teaduslikke avastusi, silmapaistvaid

kunstiteoseid, üldinimlikke kõlblusnorme jne. Pealisehituse suhtelise iseseisvusega on seletatav ka see, miks inimeste teadvuses ja käitumises säilivad ühed või teised endise aja jäänused.

Pealisehituse suhteline iseseisvus avaldub selles, et baasi poolt sünnitatud pealisehitus mõjutab omakorda baasi, avaldab aktiivset mõju baasi arengule. Näiteks sotsialistlik riik, mis on meie ühiskonna poliitiline pealisehitus, soodustab igati ühiskonna majandusliku baasi arenemist.

Vastastikune toime eksisteerib mitte ainult baasi ja pealisehituse vahel, vaid ka pealisehituse enese raames. Näiteks avaldab poliitika väga suurt mõju moraalile, kunstile jne. Üks pealisehituse osadest võib teatud tingimustes allutada oma mõjule teised osad. Nii oli näiteks olukord feodalismi ajal, kus filosoofia oli «jumalasõna teenriks», s. t. religioosse teadvuse teenriks.

Nagu kõik teisedki ühiskondlikud nähtused, arenevad ja muutuvad ka baas ja pealisehitus. Baas muutub olenevalt tootlike jõudude arengust, pealisehitus — olenevalt baasi arengust. See muutumisprotsess toimub niihästi antud ühiskonna raames kui ka ühelt ühiskonnakorralt teisele üleminekul. Viimasel juhul muutuvad baas ja pealisehitus põhjalikult. Nii oli näiteks ürgkogukondlikult korralt orjanduslikule korrale ülemineku puhul. Kui ürgühiskonnas ei olnud eraomandust, klasse ja riiki ning ühiskonna juhtimist teostas kogu rahvas, siis ürgkogukondliku korra asemele tulnud orjanduslik ühiskond omas juba täiesti teistsugust baasi ja teistsugust pealisehitust. See baas tekkis eraomanduse alusel, ühiskonna orjade klassiks ja orjapidajate klassiks jagunemise alusel. Sellele baasile vastas ka oma pealisehitus — orjanduslik riik, samuti moraal, filosoofia ja religioon.

Sotsialistliku ühiskonna baas ja pealisehitus erinevad oma tekkimise tingimuste poolest põhjalikult kõikidest varem eksisteerinud baasidest ja pealisehitustest. Baasi ja pealisehituse tekkimine sotsialismile eelnenud ühiskondades toimus vana korra rüpes. Sotsialistliku ühiskonna baas ei saa tekkida kapitalismi tingimustes, sest sotsialistliku baasi aluseks ei ole tootmisvahendite eraomandus, vaid selleks on ühiskondlik omandus.

Sotsialistlikule baasile paneb aluse sotsialistlik revolutsioon, proletariaadi diktatuuri kehtestamine. Pärast oma

võimu kehtestamist natsionaliseerib töölisklass suurtööstuse, transpordi jne. ning moodustab rahvamajanduse sotsialistliku sektori, mis ongi sotsialistliku baasi loomise lähtekohaks. Tähtsateks sammudeks sotsialistliku baasi loomisel Nõukogudemaal olid industrialiseerimine ja põllumajanduse kollektiviseerimine. Niisugune sotsialistliku baasi kujunemise tee võimaldab järeldada, et see baas ei teki stiihiliselt, nagu see oli sotsialismile eelnevates ühiskondades, vaid teadlikult, organiseeritult ja plaanipäraselt.

Mis puutub sotsialistliku ühiskonna pealisehitusse, siis sellega on lugu mõnevõrra teisiti. Üksikud tema elemendid — proletariaadi marksistlik-leninlik ideoloogia, kommunistlik partei, töölisklassi ametiühingud — tekivad juba kapitalismi rüpes. Sotsialistliku pealisehituse kui ühtse terviku väljakujunemine toimub aga alles pärast sotsialistliku revolutsiooni võitu ja sotsialistliku baasi loomist.

Niihästi sotsialistliku ühiskonna baas kui ka pealisehitus erinevad põhjalikult antagonistlike ühiskondade baasist ja pealisehitusest mitte ainult oma tekkimise tingimuste, vaid ka sisu poolest. Nagu juba ütlesime, sotsialistliku ühiskonna baas põhineb ühiskondlikul, sotsialistlikul omandusel ja sellest tulenevatel suhetel — ekspluateerimisest vabade inimeste koostöö ja vastastikuse abistamise suhetel. Temas ei ole seesmisi antagonistlikke vastuolusid. Sotsialistliku baasi arendab ja täiustab kogu rahvas kommunistliku partei juhtimisel.

Sedasama tuleb ütelda sotsialistliku pealisehituse kohta. Sotsialistlik pealisehitus — marksistlik-leninlik ideoloogia, sotsialistlik riik, kommunistlik partei ja teised ühiskondlikud organisatsioonid ja institutsioonid — on monoliitsed, neis puuduvad antagonistlikud vastuolud. Peegeldades eesrindlikku, progressiivset, sotsialistlikku baasi, avaldavad nad sügavat mõju selle baasi kindlustumisele ja arenemisele.

NLKP programmis on välja töötatud konkreetsed teed ja meetodid baasi ja pealisehituse täiustamiseks kommunismi ehitamise perioodil. Juba käesoleval ajal muutuvad järk-järgult sotsialistliku ühiskonna tootmissuhted, sotsialistlik riiklus kasvab üle kommunistlikuks ühiskondlikuks omavalitsuseks, suureneb teadusliku marksistlik-leninliku maailmavaate osatähtsus.

§ 5. Ühiskondlik-majanduslike formatsioonide arenemine ja vahetumine kui looduslooline protsess

Ühiskondlik-majanduslik formatsioon on ühiskond oma arenemise konkreetsel ajaloolisel astmel, mille aluseks on teatud kindel materiaalsete hüvede tootmise viis. Selle ühiskonna majanduslikuks struktuuriks, skeletiks on majanduslikud suhted, tootmissuhted — ühiskonna baas. Ühiskonna baasile tugineb baasile vastav pealisehitus. Ühiskonna ajaloos on olnud viis ühiskondlik-majanduslikku formatsiooni: ürgkogukondlik, orjanduslik, feodaalne, kapitalistlik ja kommunistlik.

Marksismi rajajad kujundasid ühiskondlik-majandusliku formatsiooni mõiste sel teel, et nad eraldasid kõikide ühiskondlike suhete kogusummast välja tootmissuhted kui peamised, kõige tähtsamad suhted, mis määravad ära kogu ühiskonna struktuuri. V. I. Lenin rõhutas eriti K. Marxi ajaloolise teenena seda, et ta esimesena andis ühiskondlik-majandusliku formatsiooni mõiste. Oma teoses «Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?» kirjutas ta, et ühiskondlik-majandusliku formatsiooni mõiste kujundamisega tegi «Marx lõpu vaatele, mis käsitas ühiskonda kui indiviidide mehhaanilist agregaati, mis lubab igasuguseid muudatusi ülemuse tahtel (või, ükskõik, seltskonna ja valitsuse tahtel) ning mis tekib ja muutub juhuslikult, ja tõstis esimesena sotsioloogia teaduslikule pinnale . . .» [1]

Marksistlik-leninlik õpetus ühiskondlik-majanduslikest formatsioonidest etendas eriti suurt osa materialistlikus ajalookäsituses. Esiteks, tänu sellele õpetusele sai selgeks, et ei ole võimalik rääkida «ühiskonnast üldse», sest niisugust ühiskonda ajaloos ei ole olnud, ei ole ega saagi olla.

Teiseks, tootmissuhete kui niisuguste, kõige tähtsamate, peamiste suhete väljaeraldamine, mis määravad ära kõik teised ühiskondlikud suhted, võimaldas leida selle ühise, korduva, mis on omane kõige erinevamatelegi maadele, s. t. võimaldas mõista kõigi maade jaoks ühist arenemise seaduspärasust.

Kolmandaks, osutus võimalikuks mõista põhjusi, mille tõttu üks ühiskonnakord asendub teisega. See tõi kaasa

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 122.

arusaamise, et ühiskonna arenemine on objektiivne, seaduspärane, «loodusloolline» protsess.

Ja lõpuks, neljandaks, sai selgeks järjekord, milles üks ühiskondlik kord asendub teisega, nimelt: madalam asendub kõrgemaga, arenenumaga, progressiivsemaga. Ühe ühiskondlik-majandusliku formatsiooni teisega asendumise seaduspärane, objektiivne iseloom tähendab, et ühiskonna arengut progressi teed mööda ei ole võimalik millegagi peatada.

K. Marx, F. Engels ja V. I. Lenin töötasid välja õpetuse ühiskondlik-majandusliku formatsiooni kohta ja tõestasid ühtlasi teaduslikult, et ühiskonna arenemine tõusujoones on paratamatu. Inimkonna ajalugu on ühiskondlik-majanduslike formatsioonide arenemine ja ühtede formatsioonide teistega asendumine. Enne sotsialistliku ühiskonna tekkimist teeb ajalugu oma arengus läbi neli etappi, mis on seotud ürgkogukondliku, orjandusliku, feodaalse ja kapitalistliku formatsiooni eksisteerimisega. Igale neist formatsioonidest on omane tema eriline tootmisviis, oma spetsiifilised vastuolud, mis toovad kaasa ühe formatsiooni asendumise teisega.

Ajalooliselt esimene oli ürgkogukondlik formatsioon. Selle formatsiooni jaoks on iseloomulik tootlike jõudude äärmiselt madal arengutase. Tol ajal kasutatud primitiivsed tootmisriistad — kivikirved, noad, kaabikud, hiljem vibu ja nooled — suutsid hädavaevu kindlustada inimeste olemasolu. Tootmissuhted rajanesid siin tootmisvahendite kogukondlikul omandusel (inimeste rühma omandusel). Ainult niisugune kollektiivne tootmisvahendite valdamine võimaldas inimestel tolleaegsetes karmides tingimustes elama jääda. Ürgkogukondlikus ühiskonnas ei olnud klasse. Sellepärast on tema pealisehitusele iseloomulik riigi puudumine. Ühiskonna asju ajasid vanemad. Vanemad olid kõige kogenenumad inimesed, kes valiti suguharu või kogukonna poolt. Ürginimeste teadvus tugines suurel määral usule üleloomulikesse jõududesse.

Võitluses loodusjõudude vastu täiustasid inimesed tööriistu. Üleminek kivist ja puidust valmistatud tööriistadelt metallist tööriistadele, põlluharimise, karjakasvatuse ja käsitöö algete tekkimine tõid kaasa tööviljakuse suurenemise. See omakorda suurendas ühiskondlikke rikkusi, mis hakkasid tasapisi koonduma üksikute inimeste kätte. Tekkis eraomandus ja sellega koos ühtede võimalus eksistee-

rida teiste inimeste töö arvel. Ühiskond lõhenes vaenulikeks klassideks. See tähendas uute tootmissuhete tekkimist. Need tootmissuhted põhinesid tootmisvahendite eraomandusel ja valitsemise ning allumise suhetel.

Esimeseks klassiühiskonnaks oli orjanduslik formatsioon. Alguses soodustas orjanduslik kord tootlike jõudude edasiarenemist. Kivist ja puidust tööriistad tõrjuti välja metallist tööriistade poolt. Tekkisid uued tootmisharud. Arenes edasi tööjaotus, tööviljakus tõusis.

Orjandusliku ühiskonna tootlikud jõud arenesid neile vastavate tootmissuhete tingimustes. Orjanduslikud tootmissuhted põhinesid sellel, et orjapidajal oli täielik omandiõigus tootmisvahendite ja orja suhtes, keda ta halastamatult ekspluateeris. Ta võis isegi orja tappa, kandmata selle eest mingit vastutust.

Kuna orjanduslik kord põhines orjade ebainimlikul ekspluateerimisel, siis tekkis vajadus niisuguse institutsiooni järele, mis oleks sundinud orje sõna kuulama. Sellepärast tekibki siin esimest korda ka poliitiline pealisehitus — orjanduslik riik, mis on orjade rõhumise ja allasurumise organiks.

Loomulikult ei olnud orjad huvitatud tootmise edasisest arenemisest. Seepärast hakkas orjanduslik tootmisviis aja jooksul alla käima. See tähendas, et orjanduslikus ühiskonnas eksisteerivad tootmissuhted ei vastanud enam tootlike jõudude edasiarenemisele, sattusid arenenud tootlike jõududega vastuollu. Selle vastuolu avalduseks olid arvukad orjade ülestõusud, mis õõnestasid orjanduslikku korda ja tõid lõppude lõpuks kaasa orjandusliku korra asendamise feodaalse tootmisviisiga.

Feodaalne ehk pärisorjuslik tootmisviis tekkis orjandusliku korra varemeil. Feodalismi ajajärgul arenesid tootlikud jõud edasi. Inimesed õppisid tootlikumalt kasutama looduse ressursse — tuult, vett ja maapõuevarasid. Tekkisid täiuslikumad tööriistad. Tormiliselt arenes linnades käsitöö.

Feodaalühiskonna tootmissuhete aluseks oli feodaalide omandus tootmisvahendite, kõigepealt maa suhtes ja mittetäielik omandus talupoegade suhtes. Feodaal võis talupoega osta või müüa, võis teda sundida enese kasuks töötama, kuid ta ei võinud talupoega karistamatult tappa. Feodaalsed tootmissuhted tagasid endiste formatsioonidega võrreldes progressiivsema tootmise arengu. See on

seletatav asjaoluga, et talupoeg oli feodaalsest ekspluateerimisest hoolimata teataval määral huvitatud tootmise arendamisest, sest tal oli isiklik majapidamine — maalapp («hingemaa»), kus ta töötas iseenda jaoks.

Feodaalühiskonna poliitiline pealisehitus — feodaalne riik — kaitses valitseva feodaalide klassi huve aktiivselt. Sedasama eesmärki teenis ka feodaalühiskonna vaimne pealisehitus, mis oli täielikult allutatud religioosse ideoloogia mõjule. Feodaalkorda kaitsva kiriku mõju oli feodaalühiskonna ajastul eriti suur.

Tootlike jõudude edasiarenemine feodalismi ajal, eelkõige käsitöö arenemine, viis välja selleni, et tekkisid suured töökojad — manufaktuurid, mis tähendasid kapitalistliku tootmisviisi sündi feodaalühiskonna rüpes. Feodaalsed tootmissuhted, mis sidusid talupoegi maa külge, ei võimaldanud aga manufaktuuridel areneda, sest manufaktuurid vajasid vabu töökäsi. Tekkis vajadus likvideerida vanad tootmissuhted ja asendada nad uutega, mis vastaksid uutele tootlikele jõududele. See likvideerimine toimus kodanlike revolutsioonide kaudu. Kodanlike revolutsioonide tulemusel tuli feodalismi asemele kapitalism.

Kapitalistlik ühiskondlik-majanduslik formatsioon etendas oma eksisteerimise esimestel etappidel suurt progressiivset osa inimkonna arenemise ajaloos. Seda osa märkides kirjutasid K. Marx ja F. Engels «Kommunistliku partei manifestis»: «Kodanlus oma vaevalt saja-aastase klassivalitsusega on loonud massilisemad ja kolossaalsemad tootlikud jõud kui kõik möödunud põlved kokku.» [1]

Kapitalistlike tootmissuhete aluseks on tootmisvahendite erakapitalistlik omandus. Kapitalistidele kuuluvad vabrikud, tehased, maa, transpordivahendid, sidevahendid, samal ajal töölisel pole mingeid tootmisvahendeid. Kuigi tööline on formaalselt vaba, ei ole isiklikult sõltuv, nagu see oli feodalismi ajal, peab ta ikkagi müüma oma töötõudu kapitalistidele, et mitte nälga surra. Kapitalistid palkavad töölisi teatud tasu eest. Ent tööline loob oma tööga väärtuse, mis on palju suurem kui väärtus, mille ta saab palga näol. Suurema osa tööajast töötavad töölised kapitalistile, toodavad talle niinimetatud lisaväärtust. Seega luuakse lisaväärtus tööliste tasumata töö arvel, selle töö arvel, mille kapitalist lihtsalt omastab. Teiste sõnadega, tootmisvahendite erakapitalistlik omandus või-

[1] K. Marx ja F. Engels, Kommunistliku partei manifest, lk. 38.

maldab kapitalistidel ekspluateerida palgatöölisi ja saada lisaväärtust. Lisaväärtuse tootmine on kapitalismi põhiline majandusseadus.

Kapitalistliku ühiskonna baasi kaitseb tugevasti arenenud poliitiline pealisehitus, kuhu kuuluvad kodanlik riik, poliitilised parteid ja teised organisatsioonid. Selles suhtes etendab aktiivset osa ka ideoloogiline pealisehitus — kodanlik moraal, filosoofia, kunst, religioon.

Kapitalism on viimne antagonistlik ühiskondlik-majanduslik formatsioon. Kapitalistlikud tootmissuhted lõid teatud stiimuli tootlike jõudude arengule. Kapitalismile aga on omased arvukad vastuolud.

Varem, näiteks feodalismi ajal, võis üksiktootja — kangur või sepp — ütelda, et kangas või hobuseraud on tema valmistatud. Nüüd, kapitalismi ajal, võtab arenenud tööjaotuse tõttu mingi toote valmistamisest osa palju inimesi, kes tegutsevad mitmesugustes tootmisharudes. Järelikult on üksikute inimeste töö produktid muutunud kogu ühiskonna töö produktideks. Kõik need muutused tähendavad, et materiaalsete hüvede tootmise protsess on kapitalismi ajal omandanud ühiskondliku iseloomu. Kapitalistlik majandus on muutunud ühtseks tervikuks ja tootmine toimub kapitalismi ajal ainult ühiselt, kogu ühiskonna ulatuses.

Kui tootmine on kapitalismi ajal omandanud ühiskondliku iseloomu, siis peaksid kõik ühiskonna liikmed üheskoos valdama tootmisvahendeid ja ühiselt kasutama ka toodetud produkte. Ent asi pole nii. Kodanlikus ühiskonnas luuakse produktid küll töötajate kätega, kuid omastatakse kapitalistide poolt. See seletub asjaoluga, et kapitalistid on tootmisvahendite omanikeks. Siin tekibki kapitalismi põhivastuolu — vastuolu tootmise ühiskondliku iseloomu ja omastamise erakapitalistliku vormi vahel. See vastuolu avaldub proletariaadi ja kodanluse vastandlikkuses, üksikute ettevõtete kaupa organiseeritud tootmise ja ühiskonna ulatuses anarhilise, plaanitu tootmise vastandlikkuses, kriisides, tööpuuduses, ekspluateeritavate klassivõitluses ekspluateerijate vastu.

XIX sajandi lõpus ja XX sajandi alguses astus kapitalism oma kõrgeimasse ja viimsesse staadiumi — imperialismi staadiumi. Selle staadiumi peajooneks on monopolide — kapitalistide suurte ühenduste — tekkimine. Monopolide majandusliku võimsuse kasv viis välja selleni, et

nad hakkasid haarama enda kätte poliitilist võimu, allutama endale riigiaparaati. Monopolide ja riigiaparaadi kokkukasvamise tulemusel tekkis riiklik-monopolistlik kapitalism. V. I. Lenin märkis, et riiklik-monopolistlik kapitalism on sotsialismi kõige täielikum materiaalne ettevalmistus.

Riiklik-monopolistlik kapitalism ei muuda kapitalismi ekspluataatorlikku olemust. Vastupidi, ta suurendab vastuolusid kapitalistliku ühiskonna tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel. Tootmissuhted pidurdavad tootlike jõudude arengut ikka rohkem. Muidugi ei tähenda see, et kapitalismi tootlikud jõud ei arene kaasajal üldse. Kapitalistlikus ühiskonnas toimuv teaduslik ja tehniline progress annab kodanlusele võimaluse teatud määral arendada tootlikke jõudusid, alandada tootmiskulusid ja saada kasumit. Ent kapitalismi ajal on igasugune progress eelkõige suunatud käputäie kapitalistide rikkuse suurendamisele ja annab väga vähe töötajatele materiaalse olukorra paranemise mõttes. Kõik see teravdab vastuolusid töö ja kapitali vahel, tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel.

Kus on siis väljapääs? Väljapääs on üksnes selles, et kapitalistlik tootmisviis asendatakse sotsialistlikuga, et toimub üleminek kommunistlikule ühiskondlik-majanduslikule formatsioonile. See üleminek on ajalooline paratamatus. Oma iseloomu poolest ühiskondlikud tootlikud jõud nõuavad ka tootmisvahendite ühiskondlikku omandust.

Kommunistlik ühiskondlik-majanduslik formatsioon on kõigi eelmiste ühiskondadega võrreldes kõige kõrgem ja progressiivsem kord. Tema tekkimine tähendab põhjalikku pööret kogu inimkonna ajaloos. Engels iseloomustas seda pööret kui kvalitatiivset hüpet paratamatuse riigist vabaduse riiki.

Vaatame, kuidas on tekkinud ja kuidas areneb see ajaloo kõige progressiivsem ühiskondlik kord.

Kommunistlik ühiskond teeb oma arengus läbi kaks faasi. Esimest neist nimetatakse sotsialismiks, teist kommunismiks. Ei oleks õige arvata, märkis V. I. Lenin oma raamatus «Riik ja revolutsioon», nagu oleksid sotsialism ja kommunism kaks erinevat ühiskondlikku korda. Nad on ühe ühiskonna, kommunistliku ühiskonna kaks astet, mis erinevad teineteisest üksnes erisuguse küpsuse poolest.

Sotsialism kasvab välja vahetult kapitalismist. Sotsialism luuakse pärast seda, kui proletariaat on võitnud

võimu ja muutnud kõik põhilised tootmisvahendid riiklikuks sotsialistlikuks omanduseks. Kommunistliku partei poolt juhitav töölisklass natsionaliseerib tööstuse, pangad, maa, transpordivahendid ja muudab nad üldrahvalikuks omanduseks.

Sotsialistliku ühiskonna tootlikud jõud hõlmavad sotsialistlikku tööstust ja kõigepealt rasketööstust, sotsialistlikku põllumajandust, transporti. Tootlike jõudude arenemine sotsialismi ajal on harmoonilise iseloomuga ja toimub ranges vastavuses plaanipärase, proportsionaalse arengu seadusega.

Sotsialistlikud tootmissuhted on ekspluateerimisest vabade inimeste seltsimeheliku koostöö ja vastastikuse abistamise suhted. Nende aluseks on tootmisvahendite ühiskondlik sotsialistlik omandus, mis esineb kahes vormis — riikliku (üldrahvaliku) ja kooperatiiv-kolhoosliku omanduse vormis. Sotsialistlik omandus ei välista tarbimisvahendite isikliku omanduse olemasolu.

Sotsialismi ajal toimuvate sotsiaalsete ümberkujunduste tähtsaks komponendiks on kultuurirevolutsioon. Selle tulemusel luuakse kõik tingimused selleks, et töörahvas võiks aktiivselt, loovalt tegutseda materiaalsete hüvede tootmise alal, omandada uut tehnikat ja uusi töövilumusi, osa võtta tootmise, riigi ja ühiskonna juhtimisest.

Sotsialistliku ühiskonna seaduspärasuseks on tootmissuhete alatine vastavus tootlike jõudude iseloomule, mis tingib tootlike jõudude piiramatu ja takistamatu arenemise võimaluse. Tootmise kasvu kiire tempo NSV Liidus ja teistes sotsialismimaades tõendab seda kujukalt.

Tootmissuhete vastavus tootlike jõudude iseloomule ei tähenda seda, nagu ei oleks ega saaks olla nende vahel mingeid vastuolusid. Ka sotsialistlikus ühiskonnas on tootmises olemas vastuolud. Need vastuolud ei ole aga antagonistlikud, sest sotsialismi ajal ei ole eraomandust ja vaenulikke klasse. Vastuolud ei teki enam tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel tervikuna. Nad tekivad üksnes alatasa täiustuvate tootlike jõudude ja tootmissuhete üksikute iganenud külgede vahel. Need vastuolud lahendatakse mitte klassivõitluse ja revolutsiooni teel, vaid sel teel, et tootmissuhete vananenud elemendid asendatakse uute elementidega.

Kui näiteks väikesed kolhoosid hakkasid meie maal muutuma takistuseks uue tehnika ning eesrindlike põllu-

majandusmeetodite kasutuselevõtmisel ja pidurdama tootlike jõudude arengut põllumajanduses, organiseerisid Kommunistlik Partei ja Nõukogude valitsus kolhoosíde ühendamise. See laiendas kooperatiivset-kolhooslikku omandust, võimaldas organiseerida mitmekülgsete majapidamisharudega, kõrge tootmiskultuuriga majandeid, mis on suutelised laias ulatuses kasutama kaasaegset põllumajandustehnikat. Niiviisi avanes tee põllumajanduse tootlike jõudude edasiarenemiseks.

Sotsialistlikud tootmissuhted on kõige humaansemad suhted. Nad on aluseks ühiskondlike ja isiklike huvide tõelisele ühtsusele. Nende suhete baasil areneb rahvahulkade loov initsiatiiv kõikidel ühiskonnaelu aladel, areneb sotsialistlik võistlus, kommunistliku töö liikumine, novaatorlus, leiutustegevus, löövad õitsele inimeste võimed ja talendid, kujuneb välja kommunistliku ühiskonna inimese pale.

Oma arenemise käigus kasvab sotsialism paratamatult üle kommunismiks. Nõukogude Liidu ja rahvademokraatiamaade praktilised kogemused kinnitavad marksismi-leninismi järeldust, et sotsialismilt kommunismile üleminek on objektiivne seaduspärane protsess.

Kommunismile üleminek toimub järk-järgult. Ent see järkjärgulisus ei tähenda, et ühiskond areneb aeglases tempos. Vastupidi, tööstuse, põllumajanduse ja kultuuri areng toimub väga kiiresti.

Sotsialismilt kommunismile üleminek teostub pidevalt. See on ka arusaadav. On ju sotsialismi areng meie maal ühtlasi kommunismi ehitamine, täielikule kommunismile ülemineku tingimuste loomine.

Kommunistliku ühiskonna ehitamine ei toimu stiihiliselt. See on organiseeritud tegevus, mida juhib Kommunistlik Partei. NLKP XXII kongressil vastuvõetud programmis on kindlaks määratud ülesanded, mille täitmine toob kaasa kommunistliku ühiskonna loomise meie maal. Nendeks ülesanneteks on kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomine, sotsialistlike ühiskondlike suhete ümberkujundamine kommunistlikeks ühiskondlikeks suheteks, uue inimese kasvatamine.

Partei ja nõukogude rahva peamiseks majanduslikuks ülesandeks, märgitakse NLKP programmis, on tootlike jõudude edasiarendamine, kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomine. Selle ülesande täitmine tähendab meie maa

täielikku elektrifitseerimist, sellele tuginedes tehnika, tehnoloogia ja ühiskondliku tootmise organisatsiooni täiustamist kõikides rahvamajanduse harudes, tootmisprotsesside kompleksset mehhaniseerimist ja üha täielikumat automatiseerimist. Rahvamajanduses leiab laialdast rakendamist keemia. Kõigiti arenevad uued, majanduslikult efektiivsed tootmisharud, uued energia- ja materjalide liigid. Hakatakse igakülgselt ja ratsionaalselt kasutama looduslikke ressursse, materjalide ja tööjõu ressursse. Teadus ühineb orgaaniliselt tootmisega, suureneb teadusliku ja tehnilise progressi tempo. Tõuseb töörahva kultuuritase ja tehniline tase.

Kõik see võimaldab meie maal tööviljakuse alal tunduvalt ette jõuda arenenud kapitalistlikest maadest, mis on kommunistliku korra võiduks kõige olulisem. Kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomine toob kaasa niisuguse tootlike jõudude arengu ja tööviljakuse tõusu, mida ei ole tundnud inimkonna ajalugu.

Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programmis öeldakse, et kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomine eeldab rasketööstuse edasist arendamist. Rasketööstus on kogu rahvamajanduse tehnilise progressi ja riigi majandusliku võimsuse aluseks. Rööbiti kaasaegse võimsa tööstusega, märgitakse programmis, on kommunismi ülesehitamiseks vaja õitsevat, igakülgselt arenenud, kõrge produktiivsusega põllumajandust.

Meie maal kommunismi ehitamise seisukohalt on suur tähtsus Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressi otsustel. Neis märgitakse, et töölisklass, kolhoositalurahvas ja haritlaskond, täites NLKP programmis seatud ajaloolisi ülesandeid kommunismi ehitamise alal, on saavutanud suurt edu majanduse, kultuuri arendamisel, nõukogude rahva elatustaseme tõstmisel. Seitsme aasta plaani täitmise tulemusel on astutud tähtis samm kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomise alal. Veelgi suuremaks sammuks edasi on 1966.—1970. aasta rahvamajanduse arendamise plaani täitmine.

Et üles ehitada kommunismi, on peale uue tehnika vaja ka inimesi, kes seda tehnikat tunneksid, oskaksid kasutada, liikuma panna. Kommunistlik tootmine vajab haritud, kultuurseid, laia silmaringiga inimesi. Rahva üldharidusliku, kultuuri- ning tehnilise taseme tõus viib välja selleni, et kustuvad olulised erinevused vaimse ja füüsilise

töö vahelt, ja tagab inimese igakülgse arengu, niisuguse inimese kujunemise, kes harmooniliselt ühendab endas vaimset rikkust, moraalset puhtust ja kehalist täiuslikkust.

Kommunismi ehitamise käigus arenevad mitte ainult tootlikud jõud. Koos nendega arenevad ja täiustuvad ka tootmissuhted.

Sotsialistlike ja kommunistlike tootmissuhete aluseks, nagu juba ütlesime, on tootmisvahendite ühiskondlik omandus. Ent kommunism erineb sotsialismist tootmissuhete suurema küpsusastme poolest. Kui sotsialismi ajal on olemas kaks ühiskondliku omanduse vormi — üldrahvalik (riiklik) ja kooperatiivne-kolhooslik omandus, siis kommunismi ajal on ühtne kommunistlik omandus.

XXII kongressi poolt vastuvõetud NLKP programmis, NLKP Keskkomitee pleenumite otsustes, partei XXIII kongressi otsustes on ära näidatud nende kahe omandusevormi teineteisele lähenemise teed ja vahendid. Riikliku omandusevormi täiustumine toimub sel teel, et arenevad edasi majanduslikud sidemed rahvamajanduses, suureneb tootmise kontsentratsioon ja töö ühiskonnastamise aste, laienevad spetsialiseerimine, koopereerimine, täiustub rahvamajanduse juhtimine. Kerkib ka sovhooside kui sotsialistliku põllumajanduse musterettevõtete tähtsus.

Eriti suured muutused toimuvad kolhooslik-kooperatiivse omanduse alal. See omanduse vorm täiustub eelkõige üha suurema ühiskonnastamise teel. Ühiskonnastamise aluseks on põllumajanduse tootlike jõudude areng. Selle ülesande lahendamiseks on vaja kolhooside jagamatute fondide järjekindlat kasvu, mida kolhoosnikud saavutavad sotsialistliku riigi abiga.

Suur tähtsus kolhooslik-kooperatiivse omandusevormi arengu seisukohalt on ka tootmise kontsentreerimisel, väikeste kolhooside ühendamisel, kolhoosidevaheliste ettevõtete loomisel, kolhooside ja riigi ühisel osavõtul üldrahvaliku tähtsusega objektide püstitamisest — riiklik-kolhooslike elektrijaamade, tiikide, veehoidlate, niisutussüsteemide, maanteede ehitamisest, metsakaitsevööndite rajamisest jne. Kolhooslik-kooperatiivse omanduse areng toimub ka selle tulemusel, et nõrgalt arenenud kolhoosid tõusevad eesrindlike tasemele. Öeldust on selge, et kolhooslik-kooperatiivne omanduse vorm ei ole veel oma võimalusi ammendanud.

Arenedes ja täienedes sotsialistlikult riigilt saadava toe-

tuse ja abiga, sulab kooperatiivne-kolhooslik omandus järk-järgult ühte üldrahvaliku riikliku omandusega. Mõlema omandusevormi ühtesulamise tulemusel tekib ühtne kommunistlik omandus.

Põllumajanduse tootlike jõudude arenemine muudab põllumajandusliku töö iseloomu ja teeb selle tööstusliku töö erikujuks. Selle tõttu muutub ka inimeste tegevuse vahetamise iseloom põllumajandusliku töö enese raamides, samuti tööstuse ja põllumajanduse vahel. Kõik tootmisüksused, kõik omavalitsusega assotsiatsioonid ühendatakse harmooniliselt ühtses ühiskondliku töö rütmis. See toob kaasa piiride kustumise linna ja maa vahelt, töölisklassi ja talurahva vahelt. Tekib kõrgestiorganiseeritud ja tohutu efektiivsusega kommunistlik tööinimeste assotsiatsioon.

Vastavalt tootlike jõudude arenemisele ja sel alusel tarbimisesemete külluse loomisele täiustub ka materiaalsete hüvede jaotamise viis. Sotsialismi ajal kehtib jaotuse sfääris printsiip «igaühelt tema võimete järgi, igaühele tema töö järgi». Selles mõttes säilib siin veel ebavõrdsus jaotamises. Kommunismi ajal niisugune ebavõrdsus kaob. Kommunistlikus ühiskonnas on tootmine niivõrd arenenud, et ta võib kõiki inimeste mõistlikke vajadusi täielikult rahuldada. Siin hakkab kehtima printsiip «igaühelt tema võimete järgi, igaühele tema vajaduste järgi».

«Kommunism,» öeldakse NLKP programmis, *«on klassideta ühiskonnakord, kus kehtib ühtne tootmisvahendite üldrahvalik omandus ja kõigi ühiskonnaliikmete täielik sotsiaalne võrdsus, kus koos inimeste igakülgse arenemisega kasvavad pidevalt areneva teaduse ja tehnika baasil ka tootlikud jõud, kus kõik ühiskonna rikkuse allikad hakkavad voolama täie jõuga ja viiakse ellu üllas põhimõte «igaühelt tema võimete kohaselt, igaühele tema vajaduste järgi». Kommunism on vabade ja teadlike tööinimeste hästiorganiseeritud ühiskond, kus seatakse sisse ühiskonna omavalitsus, kus töö ühiskonna heaks saab igaühele esimeseks eluvajaduseks, tunnetatud paratamatuseks, kus igaühe võimeid rakendatakse kõige suurema kasuga rahva heaks.»* [1]

Marksismi-leninismi õpetusel ühiskondlik-majanduslikest formatsioonidest on määratu suur teoreetiline ja

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 58.

praktiline tähtsus. See võimaldab mõista, kuidas kujunevad, elavad ja arenevad kogu inimkonna ajaloo jooksul mitmesugused ühiskonnad, millised on selle arenemise seaduspärasused, suunad ja etapid. See võimaldab käsitleda inimkonna ajalugu ühiskonna tõusva, progressiivse edasiliikumisena, madalama juurest kõrgema poole liikumisena.

Marksistlik-leninlik ühiskondlike formatsioonide õpetus on teoreetiliseks aluseks kommunistlike ja töölisparteide revolutsioonilisele tegevusele vana maailma ümberkujundamise ja uue, kommunistliku ühiskonna ehitamise alal.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. Millised on ühiskonnaelu looduslikud tingimused?

2. Mispärast on tootmisviis ühiskonnaelus peamine, otsustav? Millised on sotsialistliku tootmisviisi tekkimise ja arenemise iseärasused?

3. Mis on baas ja pealisehitus ja milline on nende vastastikune toime?

4. Millised on marksistlik-leninliku õpetuse põhiseisukohad ühiskondlik-majandusliku formatsiooni küsimuses?

5. Mispärast on kommunistlik ühiskondlik-majanduslik formatsioon ajaloolise arengu kõrgeim etapp?

VIII peatükk

INIMESTE UHTEKUULUVUSE AJALOOLISED VORMID

Eelmises peatükis rääkisime inimühiskonna arenemise materiaalsetest tingimustest. Rõhutasime, et ühiskonnaelu esimeseks ja kõige tähtsamaks tingimuseks on materiaalsete hüvede — toidu, riietuse, elamu, kütuse jne. tootmine. Inimesed ei tooda neid hüvesid igaüks omaette, vaid teatavates ühiselu raamides ja piirides. Selle ühiselu vormid kujunevad ajalooliselt, koos ühiskonna arenemisega, ja olenevad lõppkokkuvõttes tootlike jõudude ning tootmissuhete arengutasemest. Seepärast nimetamegi neid inimeste ühtekuuluvuse ajaloolisteks vormideks.

§ 1. Hõim, rahvas, rahvus

Teadus tunneb mitut konkreetset inimeste ühtekuuluvuse vormi, mis on ajaloo jooksul üksteist asendanud ja mis mõnikord eksisteerivad ka üheaegselt. Esimene ja kõige vanem neist on *sugukondlik-hõimuline* ühtekuuluvus. See tekkis ürgkogukondliku korra perioodil selle tulemusel, et inimene eraldus loomariigist. Sugukond koosnes inimeste ühiskondlikust tootmisrühmast, kusjuures inimesi ühendasid veresugulussidemed. Kollektiivne töö tingis omanduse ühiskondliku iseloomu: tolleaegsed primitiivsed tootmisriistad ja tootmise resultaadid — tapetud loomad, kinnipüütud kalad, korilusega saadud viljad jne. olid sugukonna omanduseks.

Arenenud veresugulussidemete süsteemil oli suur tähtsus tööriistade, tootmise täiustamiseks. Veresugulussüsteem soodustas inimeste koostöö raamide laienemist. Algselt ei olnud iga sugukond väga suur ja koosnes tavaliselt mõnestkümnest inimesest, keda ühendasid sugulussidemed. Edaspidi sugukonna liikmete arv järk-järgult suurenes. Alguses määrati sugulust ema järgi (matriarhaat), hiljem, ürgkogukondliku korra eksisteerimise viimsel perioodil, kui tootmise arenemise tulemusena hakkas suurenema mehe osatähtsus majapidamises, isa järgi (patriarhaat).

Sugukondlikku organisatsiooni ja struktuuri, sugukonna tähtsust ühiskondliku tootmise arengus käsitles üksikasjaliselt F. Engels oma teoses «Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine». Selles teoses tegi ta tähtsa järelduse: inimeste ühtekuuluvuse ajaloolised vormid sõltuvad tootmisviisi arengust.

Koos ühiskondliku tootmise arenemisega täiustuvad ka inimeste ühtekuuluvuse vormid. Aja jooksul tekivad sugukondliku korra tingimustes hõimud — mitme sugukonna ühendused. Hõimud tekkisid sugukondliku korra arenemise suhteliselt kõrgel astmel. Hõimul oli oma territoorium, maa. Hõimu eesotsas oli nõukogu. Nõukogu koosnes antud hõimu kuuluvate sugukondade vanemate esindajatest. Kõiki hõimu elu puudutavaid küsimusi otsustas hõimu koosolek. Hõimul oli oma nimi, oma keel või murre. Hõimul olid ka oma tavad ja kombed.

Inimeste ühtekuuluvuse hõimuline vorm on meie päevini säilinud mõningates Aafrika, Austraalia, Aasia piirkondades. Kaasaja hõimud on aga loomulikult midagi muud, kui need, keda me tunneme arheoloogiliste mälestusmärkide järgi. Tänapäeval eksisteerivatele inimeste ühtekuuluvuse ürgsetele vormidele (sugukondlik, hõimuline ühtekuuluvus) avaldab teatud mõju edasine ühiskondlik progress, mis arendas välja niisugused vormid nagu rahvas ja rahvus.

Ürgkogukondliku korra lagunemise ajajärgul tekkisid hõimude liidud. Nende tekkimine viis selleni, et lagunesid vanad, traditsioonilised suhted ja elukord (autoriteedi võim, kommete ja tavade valitsemine, sugukonnavanemate kultus jne.), millel baseerus inimeste sugukondlik ühtekuuluvus.

Tootlike jõudude ja ühiskondliku tööjaotuse arenemine, eraomanduse ja klasside tekkimine tõid järk-järgult kaasa inimeste sugukondlik-hõimulise ühtekuuluvuse asendumise kõrgema ühtekuuluvuse vormiga — *rahvaga*. Rahvas tekkis klassideta ühiskonna ja klassiühiskonna piiril ja arenes välja orjanduse ajajärgul. Rahvas tekkis selle tulemusel, et mingil territooriumil elavad hõimud, kes olid üksteisega keele ja päritolu poolest sugulased, ühinesid. Rahvaste tekkimine tähendas hõimude eraldatuse järkjärgulist kadumist. Metsad, maa, veekogud, mis varemalt olid üksikute hõimude valduses, muutusid aja jooksul ühiseks territooriumiks. Tekkisid teatava territoriaalse ühtekuulu-

vuse alged, samuti ka majanduslike sidemete elemendid sel kujul, et suurte inimrühmade raamides hakati kaupu vahetama, mida sugukondliku ühtekuuluvuse ajal ei olnud. Ent püsivaid majanduslikke seoseid tollal veel ei olnud.

Rahvaste tekkimise staadiumis tekkis rahvastiku ühtne valitsemine riigiorganite näol. See erines oluliselt hõimulisest valitsemisest, mis põhines autoriteedil, traditsioonidel, pühadeks peetavatel kommetel.

Tekkivad rahvad said ühise nimetuse. Näiteks nime («Русь») kandis idaslaavi hõimude liit. Nimi «hellenid» tähistas Joonia poolsaarel elavate hõimude liitu. «Homerose lugulauludes,» kirjutas F. Engels oma raamatus «Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine», «leiame kreeka hõimud enamasti juba ühinenult väikesteks rahvasteks . . .» [1]

Esimestena ajaloos kujunesid orjandusliku ühiskonna rahvad, näiteks vana-egiptuse, vana-kreeka rahvas. Üks kõige vanemaid on india rahvas. Seejärel kujunesid järkjärgult ka paljud teised rahvad.

Samal perioodil toimub hõimude keeltelt rahvaste keeltele üleminek. Antud protsessi stimuleeris suurel määral keele osatähtsus ühiskondliku tootmise ja inimeste eesmärgipärase tegevuse arengus. Kujunesid tingimused ühise psüühilise laadi tekkimiseks. Rahva ühine psüühiline laad avaldub kõigepealt ühises kultuuris.

Hõimude konsolideerumist (ühinemist) rahvasteks, rahvaste territoriaalse ühtekuuluvuse ja majanduslike sidemete kindlustumist, ühise psüühilise laadi ja olustiku elementide kujunemist soodustas ka riik. Riik tekkis, nagu tagapool üksikasjaliselt näitame, siis, kui ühiskonnas tekkisid vastandlikud klassid — orjapidajad ja orjad. Üksikud konkreetsed rahvad võisid elada ja elasidki tavaliselt teatud kindla riigi territooriumil. Rahvas tekkis ürgkogukondliku korra lagunemise perioodil ja eksisteeris peamiselt orjandusliku ja feodaalse korra tingimustes.

Niihästi hõim kui rahvas on järelikult teatavad kindlad astmed ajalooliselt arenevas inimeste ühiselus, ühtekuuluvuses. Selle ühtekuuluvuse kõige kõrgemaks astmeks on *rahvus*.

K. Marx ja F. Engels käsitlesid «Kommunistliku partei

---

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 212.

manifestis» rahvust kui ajaloolist kategooriat, mis on tekkinud kapitalistliku tootmisviisi kujunemise ja võidulepääsmise protsessis. Nad näitasid, et kodanlikus ühiskonnas toimuv majanduslik kontsentratsioon ja poliitiline tsentralisatsioon surusid eri maa-alade rahvastiku kokku *«üheks* rahvuseks, *ühe* valitsusega, *ühe* seadusandlusega, *ühe* rahvusliku klassihuviga, *ühe* tollipiiriga». [1]

V. I. Lenin arendas oma töödega edasi marksistlikku teooriat rahvuste küsimuses. Ta näitas üksikasjaliselt, et rahvused tekkisid koos kapitalismi tekkimisega. Ta kirjutas, et rahvused on ühiskonna arenemise kodanliku ajastu paratamatu produkt ja paratamatu vorm. Eri maades on rahvuste kujunemisel oma iseärasused, mida ei tohi ignoreerida.

Rahvuslikud sidemed on ühiskonnaelus printsipiaalselt uus nähtus. Nad kujunevad kodanlike majandusseoste ja -suhete loomise alusel, selle alusel, et väikesed kohalikud turud ühendatakse üheks üldiseks rahvuslikuks turuks.

Võib küsida, milline seos valitseb turu ja rahvuse tekkimise vahel. Asi on selles, et rahvuse tekkimiseks ei piisa ainuüksi ühisest territooriumist. Selleks on vaja ka püsivaid majanduslikke sidemeid, mis soodustavad ühist keelt ja territooriumi omavate inimeste liitumist. Niisugused majanduslikud sidemed tekivad ja arenevad aga üksnes kaubanduse, rahvusliku turu baasil. Tänu rahvusliku turu tekkimisele kaob feodaalühiskonna majanduselule iseloomulik killustatus ja endassesuletus. Sellest tulenebki seos ühelt poolt üldrahvusliku turu tekkimise protsessi ja teiselt poolt rahvuste tekkimise vahel.

Rahvuste olemasoluks ei piisa aga ainult ühistest materiaalse elu tingimustest, nimelt ühisest territooriumist ja majanduselust. Peale selle, et inimesed elavad ühel territooriumil ja teatud kindla majandussüsteemi raamides, on inimestel ka teadvus, tahe, emotsioonid, teatud kindlad vaimsed jooned ja vajadused. Seepärast on rahvuse tekkimiseks vaja ka vaimu- ja kultuurielu püsivat ühtekuuluvust — ühist keelt, psüühilist laadi. Igale rahvale on iseloomulik teatud kindel ühine psüühiline laad, ühised traditsioonid ja kombed, mis avalduvad kogu rahva vaimuelus.

---

[1] K. Marx ja F. Engels, Kommunistliku partei manifest, lk. 38.

Niisiis, rahvus on inimeste ühtekuuluvuse püsiv ajalooline vorm, millele on iseloomulikud ühine territoorium ja majanduselu, samuti ka ühine keel ja psüühiline laad.

Rahvust ei tohi ära segada rassiga. Rassid on bioloogiline nähtus. Rassid erinevad üksteisest väliste kehaliste tunnuste poolest (näiteks naha ja juuste värvus, silmade ja kolju kuju jne.). Need tunnused on tekkinud erinevate looduslike, geograafiliste elutingimuste mõjul. Rassid on tekkinud juba väga ammu, rahvused aga on tunduvalt hilisema ühiskondliku arenemise produkt. Üks rass hõlmab paljusid rahvusi. Valgesse rassi kuuluvad näiteks vene, prantsuse, saksa ja teised rahvused. Kollasesse rassi kuuluvad jaapanlased, hiinlased, korealased ja teised rahvad.

Rahvused ei teki üheaegselt. See seletub asjaoluga, et maakera erinevates osades elavad inimesed erinevates looduslikes ja sotsiaalmajanduslikes tingimustes. Seepärast võivad ühes maailmajaos säilida veel sugukonnad ja hõimud, kuna teisal on juba kujunenud rahvused.

Üks põhjusi, mis takistab inimeste rahvusteks koondumist, on imperialismi koloniaalsüsteem. Sellest räägib kujukalt Aasia, Aafrika ja Ladina-Ameerika rahvaste ajalugu. Imperialistid, kes neid rahvaid paljude aastate jooksul riisusid, pidurdasid kunstlikult nende arenemist, püüdsid ja püüavad isegi tänapäeval säilitada siin kõige mahajäänumaid tootmis- ja olustikuvorme, õhutada tüli mitmesuguste rahvuslike ja hõimuliste rühmituste vahel.

Kapitalismi ideoloogid tõstavad rahvustest rääkides esiplaanile inimeste religioosse ühtekuuluvuse, teatavate poliitiliste institutsioonide jne. olemasolu, pidades neid rahvuse määravateks tunnusteks. Kodanlikes maades on eriti levinud mitmesugused rassistlikud teooriad, mille kohaselt ühed, enamarenenud rahvad peavad valitsema teisi, vähemarenenud rahvaid, sest viimased ei olevat suutelised iseseisvalt eksisteerima. Säärased «teooriad» näitavad vaid seda, et kodanluse ideoloogid on huvitatud ühiskondlike nähtuste mõtte võltsimisest ja et nende taht-like võltsingute eesmärgiks on takistada rõhutud rahvaste rahvusliku eneseteadvuse ärkamist ja arengut, pidurdada kolonialismi lõpliku lagunemise ajaloolist protsessi.

Ent hoolimata kõikidest imperialistide katsetest pidurdada minevikus mahajäänud olukorras olnud rahvaste ühinemist rahvusteks ei ole nad suutelised seda protsessi

seisma panema. Vabanenud maades areneb järk-järgult tööstus, suureneb töölisklass, ärkab rahvaste rahvuslik eneseteadvus. Inimeste sugukondlik-hõimuline ühtekuuluvus, mis veel eksisteerib mõningates meie planeedi piirkondades, loovutab järk-järgult koha kõrgematele ühtekuuluvuse vormidele, niisugustele nagu rahvas ja rahvus. Selles avaldub inimühiskonna arenemine mööda tõusujoont, ajalooprotsessi progressiivne tendents.

§ 2. Rahvus ja klass. Proletaarne internatsionalism

Inimeste ühtekuuluvuse vorme käsitledes on vaja eristada rahvust ja klassi. Nende ühiseks jooneks on, et niihästi rahvus kui ka klass on ajaloolised nähtused, mis on tekkinud ühiskonna arenemise teataval astmel. Ent neil on ka erinevused. Rahvus on laiem ühiskondlik nähtus kui klass. Rahvus võib sisaldada inimesi, kes kuuluvad täiesti erinevatesse klassidesse, ühiskondlikesse kihtidesse ja rühmadesse. Näiteks sisaldas vene rahvus enne revolutsiooni peale tööliste ja talupoegade ka linna- ja maakodanlust. Sama võib ütelda inglise, ameerika, prantsuse ja teiste rahvuste kohta, kes ei ole klassiliselt kaugeltki ühtlased, homogeensed.

Seega kuuluvad konkreetse rahvuse koostisse erisugused, sageli üksteisele vastandlikud klassid. Rahvuslikud suhted on klassisuhetest püsivamad. See tuleneb rahvuse kui inimeste ühtekuuluvuse vormi spetsiifikast. Muidugi ei tähenda see, nagu kõrvaldaks rahvuslik ühtekuuluvus klassierinevused ja klassivastuolud.

Sellega seoses tuleb peatuda niisugustel mõistetel nagu rahvuslik ühtekuuluvus ja riiklik ühtekuuluvus. Kummalgi on omad iseärasused. Rahvuslik ühtekuuluvus ei ole näiteks mõeldav ilma ühise keeleta, riiklikuks ühtekuuluvuseks aga ei ole ühine keel vajalik. Riiklik ühtekuuluvus võib hõlmata palju rahvusi, kellel kõikidel on oma rahvuskeeled. Ühiskondliku arengu kogemused näitavad, et sotsialismi tingimustes muutub üks, kõige rohkem arenenud keel rahvustevahelise suhtlemise vahendiks, nagu see toimub näiteks meie maal, kus selliseks rahvustevahelise suhtlemise vahendiks on vene keel. Nõukogude Liidus, kus on üle 230 miljoni elaniku, valdab käesoleval ajal vene keelt vähemalt 150 miljonit inimest.

Tänapäeva kodanlikud filosoofid ja sotsioloogid asendavad real juhtudel klassivõitluse küsimuse rahvuste võitluse küsimusega. Seejuures nad väidavad, et rahvuslik rõhumine ja võitlus rahvusliku rõhumise vastu on tingitud inimeste loomusest endast, sellest, et inimesed tunnevad seesmist vaenu ühe või teise kultuuri ja rahvuse esindajate vastu. Asendades klassisuhted rahvuslike suhetega, samastavad kodanluse ideoloogid sageli klassilise ja rahvusliku. Nad propageerivad kõikide rahvuse koostisse kuuluvate sotsiaalsete rühmade «huvide ühtsust» ja püüavad kinni mätsida klasside vastuolusid rahvuse raamides. Niiviisi püüavad kodanluse ideoloogid veenda rahvahulki, et tööinimeste peavaenlaseks ei ole antud rahvuse ekspluateerivad klassid, vaid selleks on teise rahvusesse kuuluvad inimesed. Õhutades rahvaste vahel rahvuslikku vaenu, tahavad kodanluse ideoloogid nõrgestada nende rahvaste võitlust omaenda rahvusest rõhujate vastu.

Väga palju segadust klassilise ja rahvusliku vahekorra mõistmise alal on tekitanud revisionistid ja «pahempoolsed» oportunistid. Revisionistid tõstavad esiplaanile rahvuslik-spetsiifilise, vastandavad üksikul maal demokraatia, sotsialismi eest peetava võitluse iseärasused sotsialismi ehitamise ja võidu üldistele seaduspärasustele, mis on omased kõikidele maadele. Sellega libisevad nad tegelikult kodanliku natsionalismi positsioonile.

Revisionistid püüavad lahustada kapitalistlike maade revolutsioonilise proletariaadi põhihuve niinimetatud üldrahvuslikes huvides. Nad alahindavad töölisklassi juhtivat osa rahvuslikus vabadusliikumises. Muidugi, üldrahvuslikud huvid on kodanlikus ühiskonnas olemas. Siia kuulub võitlus rahvusliku sõltumatuse eest, rahvaste suveräänsuse eest jt. Ent proletariaadi kui klassi põhihuvid ei piirdu ainuüksi nende küsimustega, ei ole nendega ammendatud, sest töölisklassi lõppeesmärgiks on kommunismi võit.

Samuti nagu revisionistid on ka «pahempoolsed» oportunistid revolutsioonilise liikumise aktuaalsete probleemide lahendamisel natsionalistlikel positsioonidel. Nad asendavad sotsiaalse, klassilise seisukoha geograafilise ja isegi rassilise seisukohaga, püüavad õhutada natsionalistlikke meeleolusid kolonialismi vastu võitlevate rahvaste hulgas ja kahjustavad niiviisi väga tõsiselt seda võitlust.

Marksism-leninism astub resoluutselt välja klassilise ja rahvusliku samastamise vastu. Mõistet «rahvuslik» ei saa võtta tardununa, jäädavalt antuna. Seda on vaja käsitleda konkreetselt. Võtame näiteks rahvuslikud traditsioonid ja kombed. On olemas progressiivsed, eesrindlikud traditsioonid, mis kõige kujukamalt väljendavad ühe või teise rahvuse parimaid jooni. Niisuguseid traditsioone, olgu nad majanduse, kultuuri või olustiku alalt, tuleb igati toetada. Ühtlasi on aga ka reaktsioonilisi traditsioone, kombeid ja tavasid, mis on vastuolus sotsialismi printsiipidega. Seda laadi traditsioone tuleb visalt ja kannatlikult välja juurida, sest nad takistavad uue elu ehitamist.

Oma praktilises tegevuses juhinduvad kommunistid proletaarse internatsionalismi printsiipidest. See võimaldab ära tunda töölisklassi sõpru ja vaenlasi olenemata nende rahvuslikust ja rassilisest kuuluvusest.

Proletaarne internatsionalism on töölisklassi, kommunistlike parteide ideoloogia ja poliitika rahvusküsimuses. Mis on proletaarse internatsionalismi olemuseks? Mispärast on proletaarne diametraalselt vastandlik kodanlikule natsionalismile ja kosmopolitismile? Nende küsimuste õige mõistmine avab väga tähtsa külje marksistlik-leninlikus maailmavaates.

Kõigepealt tuleb silmas pidada, et kapital on mitte ainult rahvuslik, vaid ka rahvusvaheline, internatsionaalne jõud. Kõikide maade töölisklassiga on vastasrinnas kodanlus, kellel veel tänapäevalgi on paljudes maades poliitiline võim. Selleks et edukalt võidelda kodanluse tugeva rinde vastu, peab eri maade proletariaat oma jõud ühendama. Niisugust ühinemist soodustab see, et kõigi maailma maade tööliste peamised elulised huvid on ühesugused, et töölistel on ühine ideoloogia — revolutsiooniline marksistlik õpetus.

Juba rohkem kui sada aastat tagasi esitasid K. Marx ja F. Engels loosungi, mis väljendab proletaarse internatsionalismi sügavat olemust: «Kõigi maade proletaarlased, ühinege!» Proletaarlased peavad ühinema, selleks et revolutsiooni abil hävitada vihatud kapitalism ja üles ehitada uus, kommunistlik ühiskond.

Ent kõikide maade tööinimeste ühinemist, ühtekoondumist takistab kodanlik natsionalism. Natsionalism lõhub töölisklassi ühtsust, lõhestab töölisliikumist eraldi olevateks vooludeks, vaenulikeks rühmadeks. V. I. Lenin hoia-

tas, et see, «kes on asunud natsionalismi seisukohale, see jõuab loomulikult soovini ümbritseda oma rahvus, oma rahvuslik töölisliikumine hiina müüriga... seda ei häiri isegi see, et oma eraldamise ja killustamise taktikaga *ta muudab nulliks* kõigist rahvustest ja rassidest, kõiki keeli rääkivate proletaarlaste lähendamise ja ühendamise suure õpetuse.» [1]

Seepärast on iga marksisti-leninlase, iga teadliku tööinimese kohuseks pidada lepitamatut võitlust kodanliku natsionalismi vastu.

Marksism käsitleb natsionalismi küsimust konkreetselt, ajaloo seisukohalt lähtudes. Ta võtab arvesse, et esineb mitmesugust natsionalismi. On olemas rõhuva rahvuse natsionalism, mille vastu proletaarne internatsionalism igati võitleb. Ent on olemas ka rõhutud rahvuste natsionalism. Marksism toetab igati rõhutud rahvuste võitlust kolonialismi vastu, oma rahvusliku vabanemise eest, vabaduse ja sõltumatuse eest.

Paljastades kodanlikku natsionalismi ja suurriiklikku šovinismi, astuvad marksistid-leninlased resoluutselt välja ka kosmopolitismi vastu. Kosmopolitism on imperialistliku kodanluse ideoloogia. Kosmopolitism propageerib lugupidamatust rahvuslike traditsioonide ja rahvuste kultuuride vastu. Ameerika Ühendriikide monopolistid kasutavad kosmopolitismi kui ideelist relva võitluseks maailmavalitsuse pärast.

Proletaarse internatsionalismi ja kodanliku natsionalismi printsipiaalset vastandlikkust näitas V. I. Lenin paljudes oma teostes, sealhulgas ka teoses «Kriitilisi märkmeid rahvusküsimuse kohta». «Kodanlik natsionalism ja proletaarne internatsionalism,» kirjutas V. I. Lenin, «need on kaks lepitamatult vaenulikku loosungit, mis vastavad kogu kapitalistliku maailma kahele suurele klassileerile ja väljendavad *kaht* poliitikat (veel enam: kaht maailmavaadet) rahvusküsimuses.» [2]

Proletaarne internatsionalism on harmooniline ideoloogia. Selles on leidnud teadusliku väljenduse kõikide rahvuste töölisklassi põhihuvid ja -ülesanded. Lühidalt võib need ülesanded sõnastada nii: võitlus kõikide rahvaste vabastamiseks ekspluateerimisest ja rõhumisest, iga rahva

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., lk. 471.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 10.

igakülgne ja vaba arenemine, kõikide maade rahvaste võrdõiguslikkus ja sõprus. Proletaarne internatsionalism kehastab uut tüüpi suhteid erinevatesse rahvustesse kuuluvate tööliste vahel — kommunistlikku tüüpi suhteid. Need suhted põhinevad rahvaste võrdõiguslikkusel, sügaval vastastikusel arusaamisel rahvaste ühistest ja spetsiifilistest huvidest, vennalikul vastastikusel abil ja toetusel. «Tegelik internatsionalism,» kirjutas V. I. Lenin, «on üks ja ainult üks: ennastsalgav töö revolutsioonilise liikumise ja revolutsioonilise võitluse arendamiseks *omal* maal, *samasuguse võitluse,* samasuguse liini — ja *ainuüksi selle* — toetamine (propagandaga, kaasatundmisega, materiaalselt) eranditult *kõigis* maades.» [1]

Võitluses kodanliku natsionalismi vastu, samuti ka revisionismi, «pahempoolse» oportunismi ja dogmatismi vastu juhinduvad marksistid-leninlased V. I. Lenini õpetusest, kes kirjutas: «Klassiteadlikud töölised pingutavad kogu jõudu, et anda vastulöök *igasugusele* natsionalismile, niihästi toorele, vägivaldsele, mustasajalisele kui ka kõige rafineeritumale, mis jutlustab rahvuste üheõiguslust *koos* ... tööliste ürituse, töölisorganisatsioonide, töölisliikumise *killustamisega* rahvuste *järgi.*» [2]

Nagu kõik maailmas, nii muutuvad ja arenevad ka rahvussuhted alatasa. Seepärast tulebki neid käsitleda konkreetselt, ajalooliselt seisukohalt. Rahvussuhete spetsiifika kapitalismi arenemise imperialistlikus staadiumis seisab selles, et rahvused jagunevad valitsevateks, rõhuvateks rahvusteks ja teiselt poolt orjastatud, rõhutud rahvusteks. Selline jagunemine peegeldab kapitalistliku tootmisviisi sügavat olemust, selle tootmisviisi vastuolusid, mida ei saa lahendada tema enese raamides. Kapitalism on imperialismi ajastul muutunud «rahvuste suurimaks rõhujaks».[3]

Printsipiaalselt teistsuguse iseloomuga on rahvussuhted sotsialismi tingimustes. Vaatleme nende põhilisi iseärasusi.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 24. kd., lk. 55.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 261.
[3] V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 271.

§ 3. Sotsialistlike rahvuste tekkimine ja arenemine. Sotsialistlike rahvuste juurest kommunistlike rahvuste juurde

Tänapäeva tingimustes on olemas kaks põhilist rahvuste tüüpi: *sotsialistlikud rahvused* ja *kodanlikud rahvused.* Ajalooliselt esimeseks tüübiks olid kodanlikud rahvused. Sotsialismiajastul tekkis põhimõtteliselt uus rahvuste tüüp — sotsialistlik. Proletaarse revolutsiooni võit «loob kõik võimalused ja tingimused igasuguse rahvusliku rõhumise likvideerimiseks, *vabade ja võrdõiguslike rahvuste ja rahvusgruppide vabatahtlikuks ühinemiseks ühtseks riigiks.*»[1]

Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon andis kõikidele Venemaal elavatele rahvustele tõelise enesemääramisõiguse. Oktoobrirevolutsioon tegi jäädavalt lõpu väikeste ja nõrkade rahvaste vägivaldsele ühendamisele suurte riikidega, rahvuste rõhumisele. «Venemaa rahvaste õiguste deklaratsioonis», mis võeti vastu mõni päev pärast Oktoobriülestõusu võitu, sõnastati nõukogude võimu rahvuspoliitika põhiprintsiibid. Need olid järgmised: Venemaa rahvaste võrdõiguslikkus ja suveräänsus; rahvaste vaba enesemääramise õigus, kaasa arvatud lahkulöömise ja iseseisvate riikide moodustamise õigus; kõikide ja igasuguste rahvuslike ja rahvuslik-usuliste privileegide ja kitsenduste kaotamine; vähemusrahvuste vaba areng. Neid printsiipe, mis fikseeriti ka noore sotsialistliku riigi esimeses konstitutsioonis (1918), on partei ja Nõukogude riik järjekindlalt ellu viinud.

Vastavalt sotsialistliku revolutsiooni edasiarenemisele loodi ja kindlustati paljurahvuselist Nõukogude riiki. Tekkisid nõukogude rahvusvabariigid ja 1922. aasta detsembris toimus nende vabatahtlik ühinemine üheks sotsialistlikuks riigiks — Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liiduks. Proletariaadi diktatuur on oma olemuselt sügavalt internatsionaalne. Ta põhineb väikeste ja suurte rahvaste vastastikusel abil ja koostööl, tagab nende majandusele, kultuurile, rahvusriiklusele tormilise arengu, soodustab internatsionaalsete sidemete arendamist ja kindlustamist kogu maailma töötajatega. Sotsialism on avanud piiramatud võimalused iga rahva, iga rahvuse igakülgseks aren-

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 17.

guks. See areng on sotsialistliku ühiskonna seaduspärasuseks.

Meie maal elavate arvukate rahvaste vahel sotsialistlike suhete kujundamise protsessis oli vaja ületada suuri raskusi. See on ka arusaadav. Loodi ju esimest korda ajaloos sotsialismi baasil paljurahvuseline riik, kusjuures see toimus väga kireva rahvusliku koostisega maal.

140 miljonist elanikust, kes tol ajal meie maal elasid, oli ligikaudu 65 miljonit mittevene rahvusest inimest. Oma majandusliku, poliitilise ja kultuurilise arengutaseme poolest olid nad vägagi erinevad. Nende keskel olid juba suured, väljakujunenud rahvused, kellel oli võrdlemisi arenenud tööstus, kaasaegne kultuur, arvukas tööstusproletariaat, revolutsioonilised traditsioonid. Ent selle kõrval oli ka rändkarjakasvatajate suguharusid ja rahvaid, samuti ka väikesi etnilisi rühmi, kes olid säilitanud isegi ürgaegsete suhete elemente. Sotsialistlik revolutsioon garanteeris kõikidele neile rahvastele poliitilise ja õigusliku võrdsuse. See oli töölisklassi hiiglaslik saavutus.

Ühtlasi aga tuli lahendada ka teine tähtis ülesanne: oli vaja jagu saada rahvaste faktilisest ebavõrdsusest, likvideerida paljude rahvaste ja hõimude majanduslik, poliitiline ja kultuuriline mahajäämus, mis oli säilinud tsaariisevalitsuse ja kapitalismi koloniaalpoliitika põlise pärandina. Kõik Nõukogude rahvad — alates väljakujunenud rahvustest ja lõpetades laialipillatud mahajäänud hõimudega — pidid saama võimaluse tegelikult kasutada sotsialistliku revolutsiooni hüvesid ja saavutusi. Partei ja Nõukogude riigi ette kerkis täiesti uus teoreetiline ja praktiline ülesanne: tuli tagada varem mahajäänud olekus olnud rahvaste ja hõimude arenemine sotsialismi teed mööda, jättes vahele kapitalismi staadiumi.

Sotsialistlik kord lõi kõik võimalused selleks, et varem mahajäänud rahvusgrupid ja rahvad võiksid lühikese ajaga jõuda avara majandusliku, poliitilise ja kultuurilise arengu teele. Seda oli võimalik saavutada ainult selle abi tulemusel, mida sotsialistlik riik, eesrindlike rahvuste töölisklass ja kõik tööinimesed mahajäänud rahvastele andsid nende riikluse arendamisel, uue majanduse ja kultuuri rajamisel, tööstuse, põllumajanduse, teadlaste kaadri kasvatamisel. Niisuguse abi andmist organiseeris Kommunistlik Partei.

Meie maa rahvad astusid pärast Suurt Oktoobrirevolut-

siooni määratu suure sammu edasi oma arengus. Kujunes välja ja kindlustus sotsialistlik riiklus. On põhjalikult ümber kujundatud iga nõukogude vabariigi majandus. Nende rahvaste kunagine kultuuriline mahajäämus on jäädavalt minevikku vajunud. Nõukogude võimu aastatega on üles kasvatatud rahvusliku nõukogude intelligentsi kaader, on õitsele pääsnud vormilt rahvuslik ja sisult sotsialistlik kultuur. Kultuurirevolutsioon tõi kaasa sügavad ümberkujundused rahvusvabariikide ja -piirkondade töötajate vaimuelus. Rohkem kui 40 rahvast on alles nõukogude võimu aastatel saanud oma kirja. Nüüd antakse meie maal raamatuid välja peaaegu üheksakümnes NSV Liidu rahvaste keeles.

On kindlustunud rahvaste sõprus. Rahvaste sõprus on sotsialismi ajal muutunud võimsaks ühiskondliku arengu teguriks. Nõukogude rahvaste sõprus on vastu pannud tõsistele katsumustele niihästi sõja-aastail kui ka rahuajal.

Sotsialismi ajal ja kommunismi ehitamise perioodil on kujunenud ja arenevad uued sotsialistlikud rahvused. Need rahvused tekkisid NSV Liidus kahel viisil: esiteks, varem eksisteerinud vanade, kodanlike rahvuste revolutsioonilise ümberkujundamise teel (vene, ukraina, valgevene, gruusia jt. rahvused); teiseks, rahvaste ja hõimude ühendamise teel sotsialistlikeks rahvusteks, kusjuures kapitalistlikust arengustaadiumist mindi mööda (hakassi, tuva jt. rahvused).

Sotsialistlikud rahvused erinevad kodanlikest rahvustest niihästi oma klassikoostiselt, sotsiaalmajanduslikelt huvidelt ja eesmärkidelt kui ka oma vaimsetelt iseärasustelt. Sotsialism tegi lõpu rahvuste jagunemisele rõhuvateks ja rõhutud rahvusteks. Sotsialistliku korra tingimustes liidab rahvusi eesmärgi ja tegevuse ühtsus, nad on vabad klassiantagonismidest ja -vastuoludest. Nende rahvuste juhtivaks jõuks on töölisklass — kaasaegse ühiskonna kõige eesrindlikum ja organiseeritum klass, keda juhib Kommunistlik Partei.

Sotsialistlike rahvuste majanduslikuks aluseks on sotsialistlikud tootmissuhted, millele on iseloomulik ekspluateerimisest vabade tööinimeste koostöö ja vastastikune abistamine. Sotsialistlike rahvuste ideoloogiliseks aluseks on revolutsiooniline marksismi-leninismi õpetus, proletaarne internatsionalism.

Käesoleval ajal on meie maal kümneid väljakujunenud sotsialistlikke rahvusi. Nende kõrval elavad ja arenevad uued, sotsialistlikud rahvad. Kõikide rahvuste vennalikus koostöös, sotsialistliku tööjaotuse olukorras ehitavad nõukogude inimesed edukalt uut elu, kaasaegset majandust ja kultuuri. Suure ja kuulsusrikka tee on läbi käinud sotsialismi ajal need rahvad, kes kodanluse ja mõisnike Venemaal olid allasurutud ja õigusetus olukorras.

Nõukogude rahvaste, sotsialistlike rahvuste sõprus aitab kaasa igas vabariigis suurte majandusliku ja kultuurilise ülesehitustöö ülesannete edukale lahendamisele. Näiteks Tadžikistanis on nõukogude võimu aastail ehitatud üle 300 suure tööstusettevõtte. Laialdaselt on arenenud metallitöötlemine ja maapõuevarade tootmine, energeetikamajandus. Tänapäeva Tadžikistan on täieliku kirjaoskuse maa. On õitsele puhkenud tadžiki rahvuslik nõukogude kultuur. Ennenägematu tempoga arenevad majandus ja kultuur, tõuseb rahva heaolu ka teistes rahvusvabariikides.

Sotsialistlike rahvuste arenemise tulemusel on oluliselt muutunud mõningad rahvuse tunnused, näiteks niisugused nagu ühine majanduselu ja psüühiline laad. Sotsialistliku rahvuse ühisele majanduselule on iseloomulik kõigepealt tootmisvahendite ühiskondlik omandus, mis on sotsialismi majanduslikuks aluseks, majanduse plaanipärane areng, kiire arengutempo. Sotsialistlike rahvaste majanduselule on tundmatud niisugused kapitalismi pahed nagu kriisid, tootmise anarhia ja konkurentsivõitlus. Kõik see kinnitab, et ühise majanduselu mõiste ise omandab sotsialismi ajal uue sisu.

Uue tähendusega täitub ka niisugune rahvuse tunnus nagu psüühiline laad ehk rahvuslik iseloom. Nõukogude rahvuste rahvuslikule iseloomule on omased suurepärased jooned — niisugused nagu palav armastus oma Kodumaa vastu ja ennastsalgav võitlus Kodumaa huvide eest, sõprustunne kõigi rahvaste suhtes, sotsialistlik patriotism, kollektivism, internatsionalism, aktiivne võitlus kõige uue, eesrindliku eest. Need jooned on omased kõikidele sotsialistlikele rahvustele.

Sotsialistliku ühiskonna arenemine on esile kutsunud veel ühe suurepärase nähtuse. Jutt on sellest, et NSV Liidus tekkis esimest korda inimkonna ajaloos niisugune sotsiaalne ühtekuuluvus nagu nõukogude rahvas. See suur rahvustevaheline ühtekuuluvus liidab vabatahtlikkuse

printsiibil rohkem kui 100 sotsialistlikku rahvust ja rahvast. Niisuguse ühtekuuluvuse kindlaks materiaalseks aluseks on ühtne kõrgestiarenenud sotsialistlik plaanimajandus. Nõukogude rahvas kui uus sotsiaalne ühtekuuluvus omab ühist maailmavaadet — marksismi-leninismi, ühist eesmärki — kommunistliku ühiskonna ehitamist.

Kommunismi ehitamise käigus toimub rahvaste ja rahvuste edasine üksteisele lähenemine, kindlustub NSV Liidu rahvaste sõprus. Kommunismi ehitamine tähendab uut etappi rahvussuhete arengus meie maal. Peamine, mis seda etappi iseloomustab, on sotsialistlike rahvuste õitseng ja vastastikune lähenemine. NLKP XXIII kongressil märgiti, et kommunismi ehitamise protsessis toimub meie maa rahvaste edasine liitumine, konsolideerumine, laieneb materiaalsete ja vaimsete rikkuste vahetamine rahvuste vahel, ühtlustub nende majandusliku ja kultuurilise arengu tase.

Väga palju tehakse sel alal ära uue viisaastaku jooksul (1966.—1970. a.). Piisab, kui ütelda, et tööstustoodangu maht kasvab viie aastaga järgmiselt: VNFSV-s, Ukraina, Läti ja Eesti NSV-s ligikaudu 1,5 korda, Gruusia, Aserbaidžaani, Usbeki, Kirgiisi ja Turkmeeni NSV-s 1,6 korda, Valgevene, Kasahhi, Leedu ja Moldaavia NSV-s 1,7 korda, Tadžiki ja Armeenia NSV-s — 1,8 korda.

Sotsialistlike rahvuste liidu edasiseks kindlustamiseks on vaja pidada leppimatut võitlust natsionalismi ja šovinismi jäänuste vastu, kasvatada töötajaid proletaarse internatsionalismi vaimus. See on kõikide kommunistide, kõikide teadlike uue elu ehitajate ühine ülesanne, ükskõik millisesse rahvusesse nad ka kuuluksid.

Elu näitab, et natsionalismi ja rahvusliku kitsarinnalisuse jäänused ja avaldused ei kao pärast sotsialistliku revolutsiooni ja sotsialistliku korra võitu automaatselt. Selleks et luua rahvaste vahel ja sotsialistlike maade vahel tõeliselt vennalikud suhted ja kindlustada nende sõprust, on vaja järjekindlalt ellu viia leninlikku rahvuspoliitikat, kasvatada kõiki tööinimesi sotsialistliku internatsionalismi ja patriotismi ühendamise vaimus.

NLKP kaitseb valvsalt marksistlik-leninliku õpetuse puhtust ja paljastab kodanlikku natsionalismi ning šovinismi. Meie partei lähtub sellest, et sotsialistlike maade sidemed ja suhted peavad rajanema proletaarsel internatsionalismil, mis eeldab rahvaste koostööd ja vastastikust abistamist, tootmise koopereerimist ja sotsialistlikku töö-

jaotust, aktiivset ühist võitlust imperialismi ja tema ideoloogia vastu. «Sotsialistlike maade vastastikuste suhete kindlaks seaduseks,» öeldakse kommunistlike ja töölisparteide esindajate nõupidamise avalduses (november 1960), «on range kinnipidamine marksismi-leninismi ja sotsialistliku internatsionalismi printsiipidest. Sotsialistlikus leeris on tagatud iga sellesse kuuluva maa tõeline üheõiguslus ja iseseisvus. Juhindudes täieliku üheõiguslluse, vastastikuse kasusaamise ja seltsimeheliku üksteise abistamise printsiipidest, täiustavad sotsialistlikud riigid igakülgset majanduslikku, poliitilist ja kultuurilist koostööd. See vastab nii iga sotsialistliku maa kui ka kogu sotsialistliku leeri kui terviku huvidele.»[1]

Sotsialismimaade sõprus ja vastastikune abistamine arenevad edukalt. Seda kinnitavad nende poliitilise koostöö kindlustumine, samuti ka sotsialistlikke maid ühendava Vastastikuse Majandusliku Abistamise Nõukogu viljakas tegevus.

Leninliku programmi elluviimine rahvusküsimuses on NLKP, sotsialistliku riigi, kommunistliku ideoloogia suur võit. Ühtlasi on meie partei sellega lisanud määratu suure panuse marksismi-leninismi teooriasse. Elu näitab, et vennasparteid uurivad tähelepanelikult NLKP kogemusi rahvuspoliitika elluviimise alal, võtavad neid arvesse ja rakendavad vastavalt oma maade tingimustele.

Suur tähtsus kõikidesse rahvustesse kuuluvate nõukogude inimeste loova aktiivsuse tõstmise alal on abinõudel, mis on viimaste aastatega NLKP algatusel ellu viidud. Nende abinõude hulka kuulub liiduvabariikide õiguste tunduv laiendamine tööstuse ja põllumajanduse juhtimise alal, õiguslike küsimuste, hariduse, teaduse, majandusliku ja kultuurilise ülesehitustöö alal. Juhindudes NLKP Keskkomitee 1964. aasta oktoobripleenumi ja järgmiste pleenumite otsustest, NLKP XXIII kongressi otsustest, tõstab meie partei oma poliitika teaduslikku taset, ületab resoluutselt puudusi, mis on seotud mõningatele ühiskondlikele nähtustele, sealhulgas ka rahvusküsimuse alal, subjektivistlike hinnangute andmisega, üleoleva suhtumisega rahva kogemustesse ja teaduse andmetesse. Kõik see avaldab soodsat mõju nõukogude rahvaste kommunistliku

[1] 1957. ja 1960. aastal Moskvas toimunud kommunistlike ja töölisparteide esindajate nõupidamiste dokumendid, Tallinn 1964, lk. 38.

liidu arengule. Kõik meie maa rahvad toovad omapoolse panuse kommunismi ehitamisse.

Kommunismi ehitamise käigus tõuseb päevakorrale uusi küsimusi, mis on seotud sotsialistlike rahvussuhete arenguga meie ühiskonnas. NLKP ja Nõukogude riik lahendavad neid õigeaegselt. Oma poliitikaga näeb NLKP ühelt poolt ette iga vabariigi ressursside kõige efektiivsemat kasutamist, teiselt poolt üksikute vabariikide ja kogu nõukogude ühiskonna huvide õiget ühendamist. Tugevnevad vabariikide omavahelised majanduslikud ja kultuurisidemed, süveneb sotsialistlik tööjaotus. Nõukogude rahvusvabariikides tekivad uued suured sotsialistliku tööstuse keskused. Liiduvabariikides tehakse palju ka hariduse, tervishoiu, kunsti, teaduse ja kultuuri arendamiseks, kaadri kasvatamiseks.

Kodanluse ideoloogid väidavad laimavalt, et sotsialistlikus ühiskonnas toimuvat rahvuslike erinevuste vägivaldne likvideerimine. Tegelikult sotsialism hoopiski ei likvideeri rahvuslikke erinevusi. Vastupidi, sotsialism tagab igale rahvusele ja rahvale majanduse ja kultuuri arengu ning õitsengu. Rahvusliku majanduse ja kultuuri õitseng ja igakülgne tõus on vajalik tingimus, mis teeb võimalikuks rahvuste teineteisele lähenemise niihästi tootmise sfääris kui ka vaimuelu sfääris. Need protsessid on vastastikku seotud ja tingivad üksteist. Ühtlasi on rahvuste lähenemine sotsialismi tingimustes rahvuste edasise igakülgse arenemise ja õitsengu tähtsaks eelduseks.

Tänu sotsialistlike rahvuste laialdasele majanduslikule, poliitilisele ja kultuurilisele suhtlemisele rikastuvad meie päevil rahvaste kultuurid vastastikku. Rahvaste kultuuride suhetes etendavad üha suuremat osa ühised jooned, ühised traditsioonid, mille on sünnitanud sotsialism ja kommunismi eest peetav võitlus. Siia kuuluvad sotsialistlik patriotism, töökangelaslikkus, sotsialistlik novaatorlus, omakasupüüdmatu vastastikune abi.

Kommunismi ehitamise ülesannete eduka täitmise tulemusel, ühiskonna üleminekuga kommunismi madalamalt faasilt — sotsialismilt — küpsele, arenenud kommunismile peavad praegused sotsialistlikud rahvused järkjärgult üle kasvama kommunistlikeks rahvusteks. Selle ülekasvamise konkreetsed teed ja vormid määrab muidugi kindlaks elu ise.

Kommunistlikud rahvused erinevad praegustest sotsialistlikest rahvustest peamiselt oma majandusliku, poliitilise ja vaimse küpsuse poolest. Rahvuse põhitunnused täituvad kvalitatiivselt uue sisuga, mida tingivad inimühiskonna kõrgeima arenguastme — kommunismi iseärasused. Uute, kommunistlike rahvuste tunnused, kommunismi võrsed rahvussuhete alal hakkavad avalduma juba meie päevil.

Kommunismi võit kogu maailmas toob kaasa kommunistlike rahvuste vabatahtliku ja täiesti loomuliku ühtesulamise. Seda saavutatakse rahvuste materiaalse ja vaimse elu igakülgse arenemise alusel, rahvaste sõpruse, vastastikuse abistamise ja koostöö kindlustumise alusel. Rahvuste täielik ühtesulamine saab võimalikuks alles ülemaailmse kommunistliku süsteemi pikaajalise arenemise tulemusena.

§ 4. Perekond ja olustik

Eespool käsitlesime sotsiaalse ühtekuuluvuse püsivaid vorme, mis hõlmavad ja ühendavad suuri inimeste rühmi. Ent inimeste ajaloolise ühtekuuluvuse vormid on väga mitmekesised, neil on mitmesugune alus ja nad ei piirdu ainult sugukonna, hõimu, rahva ja rahvusega.

Üks niisuguseid ühtekuuluvuse vorme on *perekond*. Kaasajal võib veel nii mõnigi kord kohata vaadet, nagu oleks perekond sügavalt intiimne, isiklik sfäär, mis on kaugel ühiskonna elust, on kogu ülejäänud maailmast lahutatud ülepääsmatu müüriga. Muidugi, perekonnas, perekonnaelus on tõepoolest küllaltki palju isiklikku, intiimset. Tervikuna aga on niisugune vaade sügavalt ekslik.

Perekond on sotsiaalselt tingitud ja keerukas nähtus. Samuti nagu hõimul, rahval, rahvusel on ka perekonnal pikk ajalugu. Perekonna kui ühiskondliku nähtuse keerukus tuleneb kõigepealt sellest, et perekonnas on omavahel ühendatud inimeste kui bioloogiliste olendite (meeste ja naiste) suhted inimeste kui sotsiaalsete olendite, ajalooliselt konkreetses ühiskonnas elavate inimeste suhetega. Nende mõlemate suhete omapärases kombinatsioonis kuulub juhtiv koht ühiskondlikele suhetele. Perekond on kõigepealt sotsiaalne organism, mida reguleerivad õiguslikud, moraalsed-eetilised ja teised normid ning reeglid. Perekonna are-

nemine on lõppkokkuvõttes ära määratud inimühiskonna arengu objektiivsete seadustega.

Perekonna peamiseks funktsiooniks on inimsoo jätkamine ja laste kasvatamine, milleta ei saa olla normaalset ühiskonna arengut. See eeldab sugupoolte (meeste ja naiste) teatavat suhet ehk liitu, mida reguleerib abielu. Abielu kui perekonna juriidiline alus reguleerib mitte ainult sugupoolte suhteid, vaid ka vanemate ja järeltuleva põlvkonna suhteid. Perekonna- ja abielusuhted antagonistlikes formatsioonides, s. t. orjandusliku korra, feodalismi ja kapitalismi ajal, väljendavad mõõdapääsmatult nii või teisiti neid sotsiaalseid vastuolusid ja konflikte, mis on omased neile formatsioonidele.

Ürgühiskond ei tundnud perekonda sellisel kujul, nagu see eksisteerib praegu. Alles ürgkogukondliku klassideta ühiskonna ja klassiühiskonna (orjandusliku ühiskonna) piiril tekkis niinimetatud monogaamne perekond, mis põhineb ainuabielul.

Monogaamne perekond tekib tootmisvahendite eraomanduse tekkimise ja sellega seotud pärandusõiguse tekkimise tulemusel. Peamiseks, määravaks motiiviks abiellumisel muutub neis tingimustes majanduslik kaalutlus. Tekib ja areneb sugupoolte ebavõrdsus, naine satub ühiskonnas allutatud, rõhutud olukorda. Järk-järgult suureneb riigi mõju perekonna-abielusuhetele.

Igale ühiskondlik-majanduslikule formatsioonile vastab teatav perekonna- ja abielusuhete tüüp. Kapitalistlikus ühiskonnas sõlmitakse valitseva klassi liikmete abielud tavaliselt majandusliku kaalutluse järgi. Eraomanduslikud suhted avaldavad nii mõnigi kord negatiivset mõju ka töötliste perekondadele. Sellele vaatamata aga erinevad töötliste perekonnad tavaliselt kodanlikest perekondadest niisuguste joonte poolest nagu inimlikud suhted perekonnaliikmete vahel, abielupoolte ning vanemate ja laste vastastikune lugupidamine.

Sotsialismi võit toob kaasa sügavad muutused perekonna- ja abielusuhetesse. Uus, sotsialistlik perekond teeb lõpu naise õigusetule olukorrale. Perekond põhineb abielupoolte vastastikusel armastusel, austusel, huvide ühtsusel ja täidab täiel määral oma funktsioone, mis seisavad laste kasvatamises, iseseisvale elule ettevalmistamises. Seltsimehelikkuse ja vastastikuse abistamise suhted, mis kujunevad sotsialismi ajal tootmises ja ühiskonna elus, laiene-

vad ka perekonnasuhetele. Tuntud nõukogude pedagoog A. S. Makarenko iseloomustab sotsialistliku ühiskonna perekonda nii: «Perekond muutub ühiskonna loomulikuks algrakukeseks, selleks kohaks, kus realiseerub inimeste tore elu, kuhu tulevad puhkama inimese võidukad jõud, kus kasvavad ja elavad lapsed — peamine elu rõõm.»[1]

Sotsialism vabastab järk-järgult perekonna sotsiaalsetest, rahvuslikest ja religioossetest kitsendustest, mis aheldavad perekonda ekspluateerimiskorra tingimustes. Sotsialistlik riik hoolitseb kõigiti uue perekonna kindlustamise eest, noore põlvkonna kasvatamise eest ja peab resoluutselt võitlust endise aja jäänuste vastu perekonna- ja abielusuhete alal.

Sotsialismi tingimustes mõistab ühiskondlik arvamus moraalselt hukka neid, kes suhtuvad armastuse ja abielu küsimustesse ebaväärikalt, kutsub korrale neid, kes oma ühiskonnavastaste tegudega (joomarlus, huligaansus, kõlvatu eluviis) laostavad perekonda. Nõukogude seadused aitavad kindlustada sotsialistlikku perekonda, arendada terveid perekonnasuhteid, ausalt täita vanemate ja laste kohustusi üksteise ja ühiskonna ees. Ühiskondlikud organisatsioonid teevad suurt viljakat tööd selleks, et kasvatada nõukogude noormeestel ja neidudel mehe- ja naisevääri kust, truudust, korralikkust, mis on aluseks tugevatele perekonnasuhetele.

Hoolitsedes pidevalt perekonna kindlustamise eest, seab nõukogude riik endale ülesandeks järjekindlalt kõrvaldada kõik takistused, mis sageli segavad perekonnaõnne (näiteks korterikitsikus, mõningad elukondlikud, olustikulised puudused jne.). Uuel viisaastakul (1966.—1970. a.) on näiteks ette nähtud parandada korteritingimusi ja anda korterid uutes majades ligikaudu 65 miljonile inimesele (eelmisel viisaastakul 54 miljonile inimesele).

Sotsialistlik kord loob kõik tingimused selleks, et naine võiks mehega võrdselt aktiivselt osa võtta kommunismi ehitamisest ja täiel määral välja arendada oma võimeid ning talente. Tööpäeva lühendamine, heakorrastatud elamute ehitamine, lasteaedade ja -sõimede, avalike sööklate, kultuuri- ja elukondliku teenindamise asutuste ehitamine tõstab veelgi naiste aktiivsust tootmistegevuse

---

[1] А. С. Макаренко, Соч., т. IV, Изд-во АПН РСФСР, 1957, стр. 35.

ja ühiskondlik-poliitilise elu alal, vabastab naisi väsitavast kodusest tööst, mis võtab neilt praegu veel väga palju aega.

Vastavalt kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomisele ja kommunistlike ühiskondlike suhete arenemisele kindlustub veelgi nõukogude perekond ja suureneb tema osa noore põlvkonna kasvatamise alal. Kommunismi ajal vabanevad perekonnasuhted «lõplikult materiaalsetest kaalutlustest ning rajatakse tervenisti vastastikusele armastusele ja sõprusele»[1].

Perekonnaelu toimub tavaliselt miljöös, mida on hakatud nimetama *olustiku* sfääriks (ka elu-oluks, elukondlikuks sfääriks). Olustikku võib defineerida laiemalt ja kitsamalt. Laiemas mõttes on olustik kõik inimeste materiaalsed ja kultuurilised elutingimused väljaspool otsest tootmistegevust ja ühiskondlik-poliitilist tegevust. Kitsamas mõttes hõlmab olustik inimese perekonnaelu kõige hädavajalikumaid tingimusi — toidu valmistamist, vajaduste rahuldamist riietuse, korteri, puhkuse jne. osas. Inimeste olustik on otseselt seotud ajalooliselt konkreetse perekonnatüübiga, perekonna omanduse ja majapidamisega, perekonna- ja abielusuhete iseärasustega.

Inimeste kultuurilised ja olustikulised tingimused ning vajadused olenevad lõppkokkuvõttes ühiskondliku tootmise arengutasemest. Kui me võrdleme näiteks ürgse metslase elu-olu (selle kohta on meieni jõudnud üksikuid ajaloolisi mälestusmärke) ja kaasaegse inimese elu-olu, siis võib hõlpsasti märgata nende tohutu suurt erinevust.

Olustiku koostiselementideks on tavad ja kombed, teatavad kombetalitused, mis kujunevad ja arenevad ajalooliselt. Siin näeme inimeste olustiku seost ühiskonna vaimukultuuriga. Olustik, inimeste elu-olu avaldab omakorda mõju materiaalse ja vaimse tootmise arengule, kiirendab või aeglustab seda.

Olustiku iseloomule avaldavad teatud mõju ka geograafilised tingimused, rahvaste rahvuslikud iseärasused, kutsealased, moraalsed, religioossed ja teised tegurid. Seepärast me räägimegi linna ja maa olustikust, kehalise ja vaimse töö tegijate olustikulistest tingimustest, mingi konkreetse rahvuse olustikulistest tingimustest jne. Kõikidel neil on ühiste joonte kõrval ka oma iseärasused.

---

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 60.

Meie maal areneb edukalt uus, sotsialistlik olustik. See peegeldab sotsialistliku korra iseloomulikke jooni, ühiskonna liikmete vahel valitsevaid kollektivistlikke suhteid.

Sotsialism tegi jäädavalt lõpu rahvahulkade vaesusele ja õigusetule olukorrale. Mõõtmatult on tõusnud linna ja maa töötajate ainelise ja kultuurilise heaolu tase. Raamatukogu, kino, teater, raadio, televisioon, kirjandus, kehakultuur ja sport, kaasaegsed aparaadid on saanud meie olustiku koostiselementideks.

Kommunistlik Partei ja Nõukogude valitsus rakendavad kõiki abinõusid, selleks et suurendada rahvatarbekaupade tootmist ja parandada nende kvaliteeti. Viiakse ellu abinõusid, mis soodustavad töötajate vaba aja ratsionaalsemat kasutamist. Paraneb elanike kommunaal-elukondlik ja meditsiiniline teenindamine, paremale järjele tõuseb kaubandus linnas ja maal. On üles seatud ja lahendatakse ülesannet: muuta elukondlik teenindamine üheks suureks, kaasaegse tehnikaga varustatud rahvamajandusharuks. Kõik see võimaldab veelgi lähendada maa- ja linnaelanike elutaset, kusjuures samal ajal üldine elutase kogu meie maal tõuseb.

Sotsialismi kommunismiks ülekasvamise protsessis toimuvad tootlike jõudude tormilise arenemise alusel sügavad muutused ka olustiku alal. Sotsialistlik olustik muutub järk-järgult kommunistliku ühiskonna olustikuks. Kommunistlik olustik eeldab, et igakülgselt arenenud inimeste materiaalseid ja vaimseid vajadusi rahuldatakse täielikult, et inimeste vajaduste rahuldamiseks laialdaselt rakendatakse ühiskondlikke vorme (ühiskondlik toitlustamine, mitmesugused lasteasutused, sanatoorsed asutused, kultuurilise ja elukondliku teenindamise keskused jne.). Kommunistlik olustik tähendab ka seda, et ühtlustuvad linnade ja külade töötajate, vaimse ja kehalise töö tegijate elutingimused.

Kommunistliku olustiku jooned kerkivad üha selgemini esile sotsialistlikus ühiskonnas juba tänapäeval. Partei soodustab oma ideoloogilise ja organisatoorse tegevusega uue, kommunistliku kindlustumist meie igapäevases elus. Kommunistlike elu-olu vormide areng avaldab omakorda ikka rohkem otseselt mõju ühiskondliku tootmise kasvutempole ja kiirendab seega meie liikumist kommunismi poole.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. Kuidas tekkisid hõim, rahvas, rahvus?
2. Milles peitub proletaarse internatsionalismi olemus?
3. Milliseid teid mööda toimub rahvuste üksteisele lähenemine ja rahvuste õitseng sotsialismi tingimustes ja kommunismi ehitamise tingimustes?
4. Millised jooned on iseloomulikud sotsialistlikule perekonnale ja olustikule?

IX peatükk

UHISKONNAKLASSID

Inimeste ühtekuuluvuse ajaloolisi vorme käsitledes jõudsime järeldusele, et ei rahvad ega rahvused pole oma sotsiaalse koostise poolest ühtlased, ühtsed. Nad sisaldavad mitmesuguseid klasse, rühmi ja sotsiaalseid kihte, mis kõik kokku moodustavad ühiskonna klassistruktuuri. Marksistlik-leninlik õpetus klassidest seabki eesmärgiks selgitada, mis on klassid ja klassivõitlus, milliste põhjuste tõttu ühiskond jaguneb klassideks ja miks klassid on tekkinud, kuidas ühiskonna arenemise protsessis ühed klassid asenduvad teistega, millised on klassivastandlikkuse ja klassierinevuste likvideerimise teed. Eriti suur tähtsus on marksismi õpetusel klassidest kaasajal, kus nõukogude inimesed on praktiliselt, tegelikus elus lahendamas grandioosset ülesannet — klassideta ühiskonna, kommunistliku ühiskonna loomise ülesannet.

§ 1. Mis on klassid. Antimarksistlike klassiteooriate kriitika

Seda, et ühiskonnas on olemas klassid, teati juba enne K. Marxi ja F. Engelsit. Ometi ei suutnud marksismieelsed kodanlikud filosoofid, ajaloolased ja majandusteadlased, kes selle tõsiasja avastasid, seda õigesti, teaduslikult seletada. Nad olid arvamisel, et klassid tekivad koos ühiskonna tekkimisega ja on igavesed, jäävalt antud. Kõik töörahva katsed ühiskonda ümber korraldada teistsugustel alustel, klasse kaotada, teha jäädavalt lõpp ühe klassi ekspluateerimisele teise klassi poolt kuulutati seepärast algusest peale lootusetuiks, läbikukkumisele määratuiks.

Alles K. Marx, F. Engels ja V. I. Lenin andsid selge ja täpse vastuse küsimusele, mis on klassid, millistes tingimustes klassid on tekkinud, ja näitasid ära vastandlike klasside võitluse objektiivsed põhjused, töötavate klasside

koostöö tingimused, klassideta ühiskonna ülesehitamise teed.

Kõige täielikum klasside definitsioon on antud V. I. Lenini teoses «Suur algatus». «Klassideks,» kirjutas V. I. Lenin, «nimetatakse suuri inimeste gruppe, kes erinevad üksteisest neile teatud ajaloolises ühiskondliku tootmise süsteemis kuuluva koha poolest, oma suhtelt (mis on enamasti fikseeritud ja vormistatud seadustes) tootmisvahenditega, nende poolt töö ühiskondlikus organisatsioonis etendatavalt osalt, järelikult aga ka ühiskondliku rikkuse selle osa saamisviisilt ja suuruselt, mis on nende käsutuses.»[1]

Selle definitsiooniga tõstab V. I. Lenin esile neli põhilist tunnust, mis tingivad inimeste kuulumise ühte või teise klassi: koht ajaloolises ühiskondliku tootmise süsteemis, suhe tootmisvahenditega, töö ühiskondlikus organisatsioonis etendatav osa ja lõpuks — sissetuleku saamise viis ja sissetuleku suurus.

Kõige tähtsam, põhiline klassi tunnus on suhe tootmisvahenditega. Antud klassi suhtest tootmisvahenditega oleneb tema koht ja tema osatähtsus ühiskondliku tootmise konkreetses süsteemis. Suhe tootmisvahenditega määrab ära ka selle klassi sissetuleku saamise viisi ja suuruse.

Antagonistlikus ühiskonnas on tootmisvahendite omanikuks olev klass niihästi majanduse alal kui ka poliitika ja ideoloogia alal valitseval positsioonil. Sellel klassil on võimalik ekspluateerida neid, kellel pole tootmisvahendeid, on võimalik omastada nende tööd.

Inimeste klassideks jagunemine on ajalooline nähtus. K. Marx kirjutas, et klasside olemasolu on seotud tootmise arenemise teatavate ajalooliste faasidega ehk, teiste sõnadega, materiaalsete hüvede tootmise konkreetsete viisidega.

Oli aeg, kus ühiskond ei jagunenud rõhujateks ja rõhututeks. Niisugune klassideta ühiskond oli ürgkogukondlik kord. Tootlike jõudude madal arengutase tegi selles ühiskonnas vajalikuks inimeste kollektiivse töö, sest ainult ühiselt töötades oli võimalik saada niisugust produktide hulka, mis ei lasknud inimesi nälga surra. Ühine töö määras ära ka ühise omanduse saaduste ja tootmisvahendite suhtes. Toodetud saadusi jaotati ühiskonnaliikmete vahel

[1] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk 388.

ühtlaselt. Igaüks töötas teistega ühistel alustel, kõikidel olid ühesugused õigused ja kohused.

Ürgühiskonna arenemise tulemusel leidis aset esimene suur ühiskondlik tööjaotus. See seisis selles, et põllunduse primitiivsete vormidega tegelevate hõimude kõrval tekkisid niisugused hõimud, kelle peategevuseks sai metsloomade taltsutamine ja kasvatamine. Seega eraldus karjandus põllundusest. See aga tõi kaasa esialgsed kaubavahetuse vormid: kaupade vahetamine põlluharijate ja karjakasvatajate hõimude vahel. Ühiskondlik tööjaotus ei jäänud sellele peatuma, vaid arenes edasi ja süvenes järk-järgult. Edasi leidsid aset teine ja kolmas suur ühiskondlik tööjaotus: käsitöö muutus iseseisvaks majandusharuks, vaimne töö eraldus füüsilisest tööst.

Tootmisriistade täiustumise ja ühiskondliku tööjaotuse tekkimise tulemusel muutus inimtöö üha viljakamaks. Inimesed hakkasid tootma elatusvahendeid rohkem, kui see oli hädapäraseks äraelamiseks vajalik. Seetõttu ilmus teatav, alguses küll väike, saaduste (toidu, riietuse, kütuse, relvade jne.) ülejääk, niinimetatud lisaprodukt.

Lisaprodukti olemasolu võimaldas ürgaegse kollektiivi teataval väikesel osal ära elada teiste inimeste töö arvel, võtmata ise otseselt osa tootvast tegevusest. Seda võimalust kasutasid hõimupealikud, vanemad, kes koondasid järk-järgult hõimu omanduse enese kätte.

Nii tekkis varanduslik ebavõrdsus, tekkis tootmisvahendite eraomandus. Rikkuse koondumine sugukonna ja hõimu ülikute kätte võimaldas neil endale allutada ja orjastada varatuid, sundida neid enese kasuks töötama. Selle tulemusel kujunesid valitsemise ja allumise suhted, mida ürgkogukondliku korra ajal ei olnud. Ühiskond lõhenes vastandlikeks klassideks.

Esimeseks klassiühiskonnaks sai orjanduslik ühiskond. Selle põhiklassideks olid orjapidajad ja orjad. Nende klasside vastandlikkuse määras see asjaolu, et orjapidajad olid enda kätte koondanud rikkuse ja võimu ning elasid orjade töö halastamatu ekspluateerimise arvel. Orjad olid orjapidajate täielikuks omanduseks ja orjapidajad kutsusid neid põlastavalt «rääkivateks tööriistadeks».

Vastavalt ühiskonna edasiarenemisele, ühelt tootmisviisilt teisele üleminekule muutusid klassivastuolud sügavamaks ja omandasid teravama kuju. Feodalismi ajal tulid orjade ja orjapidajate asemele niisugused vastandlikud

klassid nagu feodaalmõisnikud ja talupojad. Kodanlik kord purustas feodaalsuhted ja tekitas uue klassivastandlikkuse — kapitalistide ja tööliste vastandlikkuse. Üks antagonistlik formatsioon erineb teisest ainult klassivõimu vormi poolest, ent olemus jääb üheks ja samaks: ühe klassi ekspluateerimine ja rõhumine teise klassi poolt, mis on tingitud tootmisvahendite eraomandusest.

Seega on klasside tekkimise ja ekspluateerimisühiskondade klasside olemasolu peapõhjuseks see, et eksisteerib tootmisriistade ja tootmisvahendite eraomandus.

Iga konkreetse antagonistliku ühiskonnatüübi — orjandusliku, feodaalse ja kapitalistliku — klassistruktuur on keerukas nähtus. Neis ühiskondades eristatakse *põhiklasse* ja *mittepõhilisi* klasse. Põhiklassid on niisugused klassid, kes on otseselt seotud valitseva tootmisviisiga. Orjandusliku ühiskonna põhiklassid on orjapidajad ja orjad, feodaalühiskonna põhiklassid on feodaalmõisnikud ja talupojad, kapitalistliku ühiskonna põhiklassid on kodanlus ja proletariaat.

Mittepõhiliste klasside eksisteerimine on tingitud niisuguste majanduslike sektorite olemasolust, mis ei kuulu otseselt valitsevasse tootmisviisi. Näiteks võivad kapitalismi tingimustes teatavaks ajaks säilida feodaalkorra jäänused ja koos nendega sotsiaalsed rühmad, kes on seotud feodaalsuhetega — mõisnikud ja talupojad.

Orjanduslikule ja feodaalkorrale oli iseloomulik see, et klassideks jagunemise kõrval oli ühiskond jaotatud ka seisusteks. Klassid olid siin ühtlasi seisused, s. t. teatavad ühiskondlikud grupid, kes erinevad üksteisest mitte ainult neile tootmises kuuluva positsiooni poolest, vaid ka mõningate juriidiliste õiguste ja kohustuste poolest. Need õigused ja kohustused fikseeris riigivõim ja neid loeti päritavaiks. Feodalismi ajal olid kõrgemateks seisusteks aadlikud ja vaimulikud, madalamateks — talupojad ja käsitöölised.

Peale põhiklasside ja mittepõhiliste klasside on ühiskonnas ka teatud sotsiaalsed vahekihid. Niisugune sotsiaalne vahekiht on näiteks haritlaskond — see osa inimestest, kes tegelevad vaimse tööga (teaduse, kunstiga jne.). Haritlasi ei saa pidada omaette klassiks, sest neil pole materiaalse tootmise süsteemis iseseisvat positsiooni. Antagonistlikes formatsioonides kujundatakse haritlaskond peamiselt valitsevate klasside esindajate hulgast, sotsia-

listlikus ühiskonnas — töötavatest klassidest. Kaasaegses ühiskonnas etendab haritlaskond väga tähtsat osa. Teaduslik-tehniline progress, kunsti, teaduse, tervishoiu, hariduse jne. progress — kõik see on suurel määral haritlaste loova töö tulemuseks.

Põhiklassid ja mittepõhilised klassid, samuti ka teatavad sotsiaalsed vahekihid moodustavad ühiskonna klassistruktuuri.

Marksistlik klasside teooria tekkis proletariaadi revolutsioonilise võitluse käigus. Seda teooriat arendati edasi lepitamatus võitluses igasuguste väikekodanlike, kodanlike, anarhistlike, reformistlike «teooriate» ja vaadete vastu, mis moonutavad klasside probleemi ekspluateerijate huvides. Klasside tekkimise ja olemuse küsimuse teaduslik käsitus on tähtis sellepärast, et see võimaldab töölisklassil paljastada nende «teooriate» pettust, teadlikult võidelda proletariaadi diktatuuri ja sotsialismi eest.

Ka meie päevil on klasside küsimuses käimas äge võitlus marksismi ja kodanliku maailmavaate vahel. Sotsialismi vastased astuvad välja marksistliku klasside teooria põhiseisukohtade vastu, mõnikord aga teevad näo, nagu ei oleks niisugust teooriat üldse olemas.

Kaasaegsetest kodanlikest «teooriatest», mis pretendeerivad klasside küsimuse «teaduslikule» seletamisele, vaatleme lühidalt üksnes neid, mis on kõige rohkem levinud. Üks niisuguseid teooriaid on «sotsiaalse stratifikatsiooni» teooria, mida eriti energiliselt propageerivad ameerika kodanluse ideoloogid. Selle teooria autorid ja pooldajad on arvamisel, et marksistlik klassi mõiste on «vananenud», et see mõiste tuleb asendada «stratumi»[1], s. t. sotsiaalse kihi mõistega. Kodanlike sotsioloogide arvates erinevad need stratumid ehk ühiskondlikud kihid üksteisest olenevalt inimeste elukutsest, haridusest ja kvalifikatsioonist, sissetulekuallikatest ja sissetuleku suurusest, ametiseisundist, kultuuritasemest.

Kodanluse ideoloogid hiilivad meelega mööda klasside põhitunnusest — inimeste suhtest tootmisvahenditega. Seletab ju just see tunnus, miks inimesed jagunevad vastandlikeks klassideks. Kui jaotada inimesi ainuüksi olenevalt nende sissetuleku suurusest või kvalifikatsiooni tasemest, nagu seda soovitavad teha kodanluse ideoloogid, siis

[1] «Stratum» (ld.) — kate, kiht.

killuneks nii mõnigi klass, näiteks tööstustöölised, väga mitmeks sotsiaalseks kihiks. Sellisel juhul ei oleks võimalik mõista, et proletariaat kui ühtne, monoliitne klass on objektiivselt vastasrinnas kodanluse klassiga, monopolistliku kapitaliga, peab tema vastu leppimatut võitlust.

Kas proletariaadi hulgas on erinevusi palga suuruses, kvalifikatsioonis, materiaalses olukorras ja kultuuritasemes? Muidugi on. Ent need erinevused ei kaota proletariaadi põhilisi klassitunnuseid — tootmisvahendite puudumist, kodanluse poolt ekspluateerimist.

Üheks kodanliku sotsioloogia levinud «teooriaks», mille eesmärgiks on ümber lükata Marxi õpetus klassidest ja klassivõitlusest, on ka «sotsiaalse mobiilsuse» teooria. Selle «teooria» loojad arutlevad järgmiselt. K. Marx kirjutas oma töödes möödunud sajandi kapitalismist. Nüüd aga, väidavad nad, on olukord põhjalikult muutunud, kodanlik ühiskond on nüüd hoopis midagi muud. Klassibarjäärid on laiali valgunud, kustunud ja seepärast toimub nüüd alamate, varatute ühiskonnakihtide takistamatu kerkimine kõrgematesse, jõukatesse kihtidesse. Nüüd olevat ühiskond muutunud liikuvaks, mobiilseks (sellest ka teooria nimetus — «sotsiaalse mobiilsuse» teooria). Seepärast ei või enam nagu enne otsida ühiskonnas ühelt poolt kapitaliste ja teiselt poolt töölisi. Sellest lähtudes räägivad kodanlikud teoreetikud kaasaegse kapitalistliku ühiskonna «homogeensusest», sotsiaalsest «ühtsusest», «klasside koostööst», klassivõitluse kadumisest.

«Klasside koostöö» propageerimisel abistavad kodanluse ideolooge energiliselt tänapäeva reformistid, parempoolsete sotsialistide juhid. Nad väidavad samuti, et kapitalistlikus ühiskonnas on käimas tugev sotsiaalne nivelleerumine, klasside ühtlustumine. Selle tulemusena väidetakse välja kujunevat uus kodanliku ühiskonna klassistruktuur, tekkivat mingi «keskklass», kes on vahepealsel positsioonil kodanluse ja proletariaadi vahel ja omab seepärast ühiskonnas juhtivat kohta. See keskklass peab nende arvates lähemas tulevikus endasse neelama kõik kodanliku ühiskonna klassid ja sotsiaalsed kihid. Niisiis, tuleb välja, et antagonistliku ühiskonna arenemine ei toimu vaenulike klasside võitluse tulemusel, vaid nende ühtesulamise ja ühinemise tulemusel. Seepärast olevatki töölisklassi võitlus poliitilise võimu pärast, sotsialismi pärast ülearune ja mõttetu.

Vaevalt küll hakkab keegi eitama, et kaasaegne kapitalism erineb oluliselt XIX sajandi kapitalismist. Kodanlik ühiskond on selle aja jooksul läbi teinud suuri muutusi. Need muutused aga ei ole puudutanud kapitalismi põhialuseid — tootmisvahendite eraomandust ja ühe inimese ekspluateerimist teise inimese poolt. Ei ole kadunud ka kapitalismile omased vastuolud. Vastupidi, kapitalismi areng on neid vastuolusid, sealhulgas klassivastuolusid veelgi süvendanud ja teravdanud, on tekkinud uued vastuolud, on saanud selgeks, et igasugused arutlused vastandlike klasside «leppimisest» on illusoorsed ja paikapidamatud.

§ 2. Klassivõitlus antagonistlikus ühiskonnas

Vastandlike, antagonistlike klasside tekkimise tulemusel tekib ühiskonnas klasside võitlus. K. Marx ja F. Engels rõhutasid, et kõikide antagonistlike klassiühiskondade ajalugu on olnud klassivõitluse ajalugu. Selles võitluses leiab seaduspärase väljenduse rõhutud klasside püüd saavutada endale paremat elu, heita maha ekspluateerimise ja rõhumise ahelad, luua õiglast ja õnnelikku tulevikku. Teisest küljest tekitab ja teravdab seda võitlust valitsevate klasside püüd maha suruda töörahvahulkade väljaastumisi, hoida alal oma majanduslikku ja poliitilist võimu. Klassivõitlus on antagonistlike klasside majanduslike ja poliitiliste huvide lepitamatuse produkt.

Kodanluse ideoloogid püüavad tõestada, et klasside võitlus on juhuslik nähtus, et see on tingitud üksikute anarhistlikult meelestatud inimeste, «ässitajate» tegevusest, kes «õhutavad» rahvast korratustele ja mässule. Mõned kodanlikud sotsioloogid, tunnistades klassikonfliktide olemasolu kodanlikus ühiskonnas, väidavad ühtlasi, et need konfliktid on «ainuüksi emotsionaalsed». Teiste sõnadega, need konfliktid väljendavad nende arvates ainult tundeid, mille võimusesse inimesed on sattunud. Töörahva hulkade võitlus parema tuleviku eest tundub kapitalistliku korra apologeetidele kõikide elu ratsionaalsete aluste lammutamisena.

Klassivõitluse tõeliseks põhjuseks — ja marksism-leninism näitab seda — on ühe inimese ekspluateerimine teise inimese poolt, ühe klassi töö omastamine teise klassi

poolt. Selle tagajärgedena toimusid võimsad orjade ülestõusud orjanduslikus ühiskonnas, suured talurahvasõjad ja vabadusliikumised feodalismi ajal, selle tulemusel toimub äge klasside võitlus kapitalistlikus ühiskonnas.

Klassivõitlusel on oma ajalugu. Klassivõitlus areneb rõhutute ja alandatute esimestest, stiihilistest, alles ebateadlikest ja killustatud väljaastumistest kuni proletariaadi kaasaegse massilise ja organiseeritud võitluseni. Marksistlik-leninliku partei poolt juhitud töölisklass on ühiskonna ajaloos kõige revolutsioonilisem klass ja see määrab ära klassivõitluse iseärasused ja resultaadid kapitalismi ajal. Töölisklassi lõppeesmärgiks on hävitada kõik ekspluateerimise vormid, vabastada kogu ühiskond kapitali võimu alt, üles ehitada sotsialism ja kommunism. Proletariaat on ette valmistatud selle ajaloolise ülesande lahendamiseks kogu ühiskondliku arengu käigu tulemusel.

Enne Marxi rääkisid klassivõitlusest ka mõned kodanlikud ajaloolased. Nad aga ei suutnud klassivõitlust teaduslikult seletada. Terminit «klassivõitlus» võib kohata ka real kaasaegsetel reformistidel, kes propageerivad, et kapitalistlikus ühiskonnas on vaja teostada väikesi reforme, mis ei puuduta kapitalismi aluseid. Marksism-leninism erineb reformismist selle poolest, et ta tingimata seostab klassivõitluse olemuse mõistmise proletariaadi diktatuuri nõudmisega, töölisklassi poliitilise võimu kättevõitmise nõudmisega.

Kapitalismi ajal toimub proletariaadi klassivõitlus kolmes põhivormis: majanduslikus, poliitilise ja ideoloogilise võitluse vormis. Niiviisi hõlmab klassivõitlus kõiki põhilisi ühiskonnaelu sfääre.

Majanduslik võitlus avaldub tööliste väljaastumistes oma kutsehuvide eest, nimelt töötingimuste ning olustikuliste tingimuste parandamise eest, palga tõstmise eest, sotsiaalkindlustuse teostamise eest jne. See on ajalooliselt esimene proletariaadi klassivõitluse vorm. Majandusliku võitluse käigus tekkisid tööliste kutseorganisatsioonid ja kindlustus tööliste solidaarsus, proletariaadi ridade ühtekuuluvus. V. I. Lenin märkis, et oma elutingimuste parandamist taotledes «kasvab töölisklass ühes sellega nii moraalselt kui ka vaimselt ja poliitiliselt, muutub võimeliseks teostama oma suuri vabaduseesmärke».[1] Ent

[1] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., lk. 66.

majanduslik võitlus üksinda, nagu rõhutas V. I. Lenin, ei saa mingil tingimusel vabastada töölisklassi ekspluateerimisest, sest majanduslik võitlus ei puuduta kodanluse poliitilist võimu.

Proletariaadi klassivõitluse kõrgeimaks vormiks on *poliitiline võitlus*. Poliitiline võitlus on suunatud mitte üksikute kapitalistide vastu, vaid kogu kodanluse klassi vastu, tema poliitilise ja majandusliku võimu vastu. Marksism-leninism lähtub sellest, et klassivõitlus jõuab kõrgeimale arenguastmele siis, kui ta mitte ainult laieneb poliitika alale, vaid võtab ka poliitikast kõige tähtsama — riigivõimu korralduse küsimuse. Poliitiline võitlus seab päevakorrale proletariaadi võimu kättevõitmise, proletariaadi diktatuuri kehtestamise. Kogemused näitavad, et töölisklassi põhieesmärke — ekspluateerimisest, materiaalsest puudusest ja vaimsest orjusest vabanemist — ei ole võimalik saavutada ilma poliitilise võitluseta, mida kroonib sotsialistlik revolutsioon.

Proletariaadi klassivõitluse kolmandaks põhivormiks kodanlikus ühiskonnas on *ideoloogiline ehk teoreetiline võitlus*. See võitlus toimub ideoloogia, vaimuelu sfääris. Selle peaeesmärgiks on vabastada proletariaat kodanliku teadvuse mõjudest, eraomanduslikust ja religioossest moraalist, kasvatada töötajaid marksistlik-leninliku maailmavaate ja proletaarse internatsionalismi vaimus. Ideoloogilise võitluse areng aitab proletaarlaste hulkadel sügavamini mõista töö ja kapitali huvide leppimatut vastandlikkust, annab neile tõeliselt teadusliku arusaamise oma eesmärkidest ja ülesannetest, soodustab nende aktiivset võitlust demokraatia ja kommunismi eest.

Marksistid-leninlased käsitlevad kõiki proletariaadi klassivõitluse vorme ühtseina, vastastikku seotuina ja üksteist tingivatena. Nagu on näidanud rahvusvahelise töölisliikumise ajalooline praktika, võib ainult kõikide klassivõitluse vormide rakendamine tuua proletariaadi võidule ekspluateerijate üle.

Klasside võitlust juhivad mitmesugused poliitilised parteid. Parteid tekivad tavaliselt mingi konkreetse klassi huvide väljendamise eesmärgil. Kommunistlik partei tekkis näiteks ajastul, millal iseseisva võitluse areenile astus töölisklass, kellele ajalugu oli seadnud ülesande teostada ühiskonna üleminekut kapitalismilt sotsialismile.

Milles avaldub ühiskonnaklassi ja poliitilise partei vas-

tastikune seos? Lühidalt öeldes on see seos terviku ja selle osa suhe. Kui üks või teine klass on teatavas mõttes tervik, siis selle klassi eesotsas olev partei kui selle klassi eelvägi on ühtlasi osa klassist. Iga klass loob tavaliselt oma partei, mis väljendab klassi põhihuve ja kaitseb neid poliitilises võitluses. Kui tegemist on eesrindliku klassiga, siis tema partei poliitika, selle eesmärgid, programm väljendavad ja kaitsevad ühiskondliku progressi vajadusi. Väljasurevate, reaktsiooniliste klasside poliitilised parteid, näiteks kaasaegse kodanluse parteid, tegutsevad aga vastupidiselt ühiskonna arenemise küpsekssaanud vajadustele, püüavad takistada ajaloo loomulikku käiku.

Kaasajal on kapitalistide klassil mitmesuguseid parteisid. Ameerika Ühendriikides on näiteks kaks põhilist parteid: demokraatlik ja vabariiklik. Mitmesuguseid poliitilisi parteisid ja rühmitusi on ka teistes kapitalistlikes maades. Kuidas aga ka kodanlikud parteid oma nimetuste poolest üksteisest erineksid, kuidas nad ka üksikutes poliitikaküsimustes üksteise vastu välja astuksid, lõppkokkuvõttes väljendavad ja kaitsevad nad ikkagi kapitalismi huve ja võitlevad töölisklassi, rahvahulkade vastu.

Lõpuni järjekindlalt võitlevad töölisklassi ja kõikide tööinimeste huvide eest kommunistlikud ja töölisparteid. Nende lõppeesmärk on kommunistliku ühiskonna ülesehitamine. Nad juhinduvad oma tegevuses kaasaja kõige eesrindlikumast õpetusest — marksismist-leninismist, töölisklassi ideoloogiast. Revolutsiooniline marksistlik teooria valgustab proletariaadi teed kõigil etappidel, kogu tema võitluses oma diktatuuri eest, uue maailma loomise eest. «Meie ajastu mõistus, au ja südametunnistus» — niisuguste suurepäraste sõnadega iseloomustas V. I. Lenin kommunistide-bolševike parteid. Ühiskonna arenemise kogemused näitavad, et Kommunistlik Partei, mis alguses tekkis kui töölisklassi eelvägi, muutub edaspidi, ühiskondlik-majandusliku elu sügava sotsialistliku ümberkujundamise alusel, seaduspäraselt kogu kommunismi ehitava töörahva eelväeks.

Tänapäeva kapitalismi tingimustes, kuidas kodanluse ideoloogid ja poliitikud seda fakti ka eitavad, on klassivõitluse seadused täiel määral maksvad. Kapitalistliku maailma antagonismid ja vastuolud, kõik klassikonfliktid on imperialismi ajastul harukordselt teravaks muutunud. Ja seda ei saa muidugi pidada juhuslikuks.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni tulemusel, eriti aga pärast Teist maailmasõda, on kapitalismi võimu tsoon tunduvalt ahenenud. Paljudes Euroopa ja Aasia maades ning Kuubal on võitnud sotsialistlikud revolutsioonid. Sotsialismi maailmasüsteem, kuhu kuulub nüüd juba 14 riiki mitmel kontinendil, kasvab ja tugevneb, näidates ülejäänud rahvastele teed nende võitluses vabaduse ja sõltumatuse eest.

Kaasajal on lõpule jõudmas imperialismi koloniaalsüsteemi lagunemise protsess. Enne Teist maailmasõda oli koloniaalriikide ülevõimu all peaaegu 1,5 miljardit inimest. Kaasajal koloniates võitleb edasi ligikaudu 37 miljonit inimest. Kümned uued riigid, heitnud maha koloniaalrežiimi ahelad ja võitnud kätte poliitilise sõltumatuse, on asunud iseseisva arenemise teele. Ainult viimaste aastatega on maailma kaardil lisandunud 17 sõltumatut riiki, sellised nagu Alžeeria, Keenia, Uganda, Tansaania, Sambia jt.

Elu näitab, et kaasaja tingimustes omandab sotsialism üha suurema populaarsuse kõikide maailma töötajate juures. Nõukogude Liidu, esimese sotsialismimaa, kogu sotsialistliku maailmasüsteemi edusammud majanduslikus ja kultuurilises ülesehitustöös, teaduse ja tehnika alal, tööinimese elu ja heaolu korraldamise alal köidavad töörahva tähelepanu kogu maailmas. NSV Liidu ja teiste sotsialistlike riikide rahuarmastav poliitika leiab pooldavat vastukaja lihtsate inimeste südametes meie planeedi kõikides nurkades.

XX sajandi keskpaigaks on maailma areenil kujunenud uus jõudude vahekord. Ajalooprotsessi juhtivaks jõuks, mis määrab ära ajaloo käigu ja suuna, on nüüdsest peale sotsialismi maailmasüsteem. Samal ajal on kapitalism kaotanud oma endised juhtpositsioonid ja läheb järjekindlalt vastu lõplikule ning täielikule hävingule. Imperialismi iseloomustab kõigi kapitalistliku tootmisviisi vastuolude äärmine teravnemine, kusjuures kõigepealt on teravnenud kapitalismi põhivastuolu — vastuolu tootmise ühiskondliku iseloomu ja omastamise erakapitalistliku vormi vahel.

NLKP XXIII kongressil rõhutati, et nüüd muutub üha pingelisemaks kapitalistlike maade omavaheline võitlus müügiturgude ja mõjusfääride pärast. Muidugi püüavad imperialistid leida tekkinud olukorrast väljapääsu. Nad

otsivad seda kõigepealt uue maailmasõja ettevalmistamisest, majanduse militariseerimisest (sõjalistele rööbastele viimisest).

Peamiste kapitalistlike maade sõjaliste eelarvete kasv ja maksude suurendamine lasuvad raske koormana tööliste ja talupoegade õlgadel. Mitte iialgi pole nende ekspluateerimise aste olnud nii suur kui praegu.

Teiseks hirmsaks nuhtluseks kapitalistlike maade töötajatele on tööpuudus. Arenenud kapitalistlikes maades ei suuda miljonid inimesed endale tööd leida. Töötajate suurenev ekspluateerimine, elutaseme langus, tööpuudus tekitavad klassivõitlust, süvendavad sotsiaalseid kokkupõrkeid kapitalistlikus ühiskonnas. Kaasajaks on tööliste võitlus oma õiguste eest omandanud tohutu ulatuse.

Pealöögi suunavad töötajad monopolide pihta, riiklik-monopolistliku kapitali pihta. Tööliste nõudmised palga tõstmise ja tööpäeva lühendamise alal muutuvad paratamatult kogu imperialistliku poliitika vastu sihitud väljaastumisteks. Teiste sõnadega, rööbiti majanduslike nõudmistega esitavad kapitalistlike maade töötajad üha sagedamini *poliitilisi nõudmisi.* Poliitiliste streikidega kaasnevad demonstratsioonid, protestimiitingud, tänavakokkupõrked politseiga. Kõik see annab tunnistust tööliste poliitilise ja ideelise küpsuse kasvust.

Tänapäeva proletariaadi klassivõitluse iseärasuseks on *streikide massiline iseloom.* Nii pikaajalisi ja nii suuri töötajate hulki hõlmavaid streike, nagu need toimuvad kaasajal, ei ole kapitalistlik maailm minevikus näinud. Seejuures on iseloomulik, et tööliste streigid on reas maades ühendatud laiade ülddemokraatlike liikumistega rahu ja desarmeerimise eest. Tööliste väljaastumised pidurdavad, mõnikord aga ajavad otseselt nurja imperialistide sõjalisi ettevalmistusi.

Kodanlus püüab tööliste jõudusid lõhestada ja nõrgestada. Selleks kasutab ta mitmesuguseid vahendeid, püüab ühendada repressioone sotsiaalse demagoogiaga, vale ja laimuga.

Töölisliikumise ühtsust õõnestavad ka sotsiaaldemokraatia parempoolsed liidrid, samuti revisionistid, «pahempoolsed» oportunistid, dogmaatikud ja sektandid. Revisionistid püüavad moonutada marksistlikku klassivõitluse teooriat, nad propageerivad töötajate ja kapitalistide «klassirahu» ning tõmbavad niiviisi töölisklassi poliitili-

sest võitlusest eemale. «Pahempoolsed» oportunistid takistavad revolutsiooniliste jõudude koondumist proletariaadi ümber, nad vastandavad töölisklassi ühtesid rahvuslikke väesalku teistele ja nõrgendavad niiviisi rahvusvahelise proletariaadi liikumise löögijõudu. Töölisklassi internatsionaalne ühtsus kindlustub järjekindlas võitluses igasuguste marksismi-leninismi joonest kõrvalekaldumiste vastu, ükskõik kas need kõrvalekaldumised toimuvad «paremale» või «pahemale», võitluses kõikide revisionismi ja dogmatismi avaldusvormide vastu.

Viimaste aastatega on kapitalistlike maade töölisklass saavutanud rea tähtsaid võite. Kõige tähtsam neist on imperialistide sõjaplaanide, uue maailmasõja vallapäästmise plaanide nurjaajamine. Mitmel kapitalistlikul maal on töötajatel korda läinud saavutada oma majanduslike nõudmiste täitmist, näiteks sotsiaalse seadusandluse alal.

Kapitalistlike maade töölisklassil on arvukad organisatsioonid. Tal on ametiühingud, proletariaadi kõige massilisem organisatsioon. Ametiühingute ülemaailmse föderatsiooni ridadesse kuulub näiteks ligikaudu 140 miljonit ametiühingu liiget sotsialistlikest, kapitalistlikest ja hiljuti vabanenud maadest. Töölistel on ka mitmesugused kooperatiivsed ja kultuurialased organisatsioonid ning ühingud. Kõik nad tegelevad vähemal või suuremal määral tööliste kasvatamise, ühteliitmise ja organiseerimisega, aitavad kaasa tööliste võitlusele oma õiguste eest.

Kõikide rahvuste proletariaadi ja töörahva hulkade revolutsioonilisi väljaastumisi juhivad kommunistlikud ja töölisparteid, kes on töölisklassi eesmine, kõige organiseeritum ja teadlikum väesalk, rahva kollektiivne poliitiline juhtija. Kaasajal on maailmas 88 kommunistlikku parteid peaaegu 50 miljoni liikmega.

Rahvusvaheline kommunistlik liikumine areneb, ületades neid raskusi ja tõkkeid, mida tema teele seavad igasugused oportunistid, revisionistid, dogmaatikud. Meie partei, nagu seda veel kord deklareeriti NLKP XXIII kongressil, on teinud ja teeb kõik selleks, et töölis- ja kommunistliku liikumise ühtsus kindlustuks marksismi-leninismi, proletaarse internatsionalismi printsipiaalsel alusel.

Kaasajal on üheks klassivõitluse vormiks erineva ühiskondliku korraga riikide rahulik kooseksisteerimine. Selle iseärasuseks on, et kooseksisteerimine esineb sotsialistliku

ja kapitalistliku süsteemi majandusliku võistluse kujul. Sotsialismi süsteemi edusammud majanduslikus võistluses kapitalismiga, võitlus rahvusvahelise pinevuse lõdvendamise eest, uue maailmasõja ärahoidmise eest loovad soodsad tingimused selleks, et saaks edasi areneda kapitalistlike maade töötajate ja rõhutud rahvaste võitlus sotsiaalseks vabanemiseks imperialismi orjusest.

Vastandlikud ühiskondlik-majanduslikud süsteemid — sotsialism ja kapitalism — peavad ägedat võitlust ideoloogia alal, kus ei saa olla rahulikku kooseksisteerimist. Rahuliku kooseksisteerimise poliitika ei laiene ka ekspluateerijate ja ekspluateeritavate, rõhujate ja rõhutute suhetele, sest nende võitlus on lepitamatu. «Arusaadavalt ei saa olla rahulikku kooseksisteerimist seal,» öeldakse NLKP Keskkomitee aruandes Kommunistliku Partei XXIII kongressile, «kus on tegemist klassivõitluse ja rahvusliku vabadusvõitluse sisemiste protsessidega kapitalistlikes maades või asumaades. Rahuliku kooseksisteerimise põhimõte ei ole kohaldatav suhetes rõhujate ja rõhutute vahel, kolonisaatorite ja koloniaalikke ohvrite vahel.» [1]

Sotsialismi maailmasüsteemi saavutused poliitilise, majandusliku, kultuurilise ülesehitustöö alal loovad soodsad tingimused selleks, et kapitalistlike maade töölisliikumine saavutaks uusi võite; need saavutused hõlbustavad ka asumaade ja sõltuvate maade rahvaste vabadusvõitlust. Revolutsioonilise töölisliikumise ja rahvusliku vabadusliikumise kasv on omakorda võimsaks toetuseks sotsialistlikule maailmasüsteemile.

§ 3. Klassid ja klassivõitlus sotsialismi ehitamise perioodil

Proletariaadi diktatuuri kehtestamine ei tähenda veel klassivõitluse lõppemist. Real juhtudel see võitlus võib omandada isegi teravama kuju. Teoses «Suur algatus» kirjutas V. I. Lenin selle kohta: «Võitnud kätte poliitilise võimu, ei lõpeta proletariaat klassivõitlust, vaid jätkab seda — kuni klasside kaotamiseni — kuid muidugi teistes tingimustes, teisel kujul, teiste vahenditega.» [2]

[1] L. I. Brežnev, NLKP Keskkomitee aruanne Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressile, Tallinn 1966, lk. 26.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 388.

Millega on seletatav klassivõitlus ajajärgul, kus poliitiline võim on juba läinud proletariaadi kätte? Kõigepealt sellega, et sotsialistliku revolutsiooni poolt kukutatud ekspluataatorlikud klassid säilitavad mõneks ajaks veel teatava jõu, mis tuleneb nende ulatuslikest rahvusvahelistest sidemetest, kogutud rikkustest, teadmistest, samuti ka alatasa kapitalismi sünnitava väiketootmise olemasolust.

Kogemused on näidanud, et pärast sotsialistliku revolutsiooni teostamist säilivad maa majanduses tavaliselt mitmed majanduslikud sektorid. Nõukogude Venemaal oli proletariaadi võimu esimestel aastatel näiteks kuni viis majanduslikku sektorit — alates kõige vanemast, patriarhaalsest ja lõpetades kõige uuemaga, revolutsiooni poolt sünnitatud sotsialistliku sektoriga. Iga niisuguse sektori taga on teatud kindlad sotsiaalsed jõud, klassid, kelle huvid on sageli üksteisele otse vastandlikud.

Pärast sotsialistliku revolutsiooni võitu on ühiskonna sotsiaalsele struktuurile iseloomulikud kõigepealt niisugused klassid nagu töölisklass, töötav talurahvas, linna- ja maakodanlus. Revolutsioonilise pöörde tulemusena on nende olukord ja vastavalt ka klassijõudude suhe oluliselt muutunud. Töölisklass muutub valitsevaks klassiks, kelle valduses on tootmisvahendid. Töötavad talupojad (sulased, kehvikud ja keskmikud) vabanevad mõisnike ekspluateerimisest, kuid neil tuleb veel kannatada kulakute (maakodanluse) rõhumist. Seetõttu on töötavad talupojad töölisklassi liitlasteks, kulakud aga on töölisklassi vaenlaste leeris. Nagu juba ütlesime, säilivad esialgu ka revolutsiooni poolt purustatud kapitalistide klassi jäänused, kes avaldavad proletariaadi võimule ägedat vastupanu. Niisugune jõudude vahekord peab paratamatult tekitama klassivõitlust. Seepärast ütleski V. I. Lenin kapitalismilt sotsialismile ülemineku perioodi silmas pidades: «Klassivõitlus kestab edasi: ta on ainult muutnud oma vorme. See on proletariaadi klassivõitlus selle eest, et vanad ekspluataatorid ei saaks tagasi tulla, et pimeda talurahva killustatud mass ühte liituks.» [1]

Seda võitlust peab töölisklass juba kui niisugune klass, kelle käes on riigivõim, kes koos kehvtalurahvaga on kehtestanud proletariaadi diktatuuri. Proletariaadi diktatuuri

[1] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 261.

olemust määratledes kirjutas V. I. Lenin: «Proletariaadi diktatuur on visa võitlus, verine ja veretu, vägivaldne ja rahulik, sõjaline ja majanduslik, pedagoogiline ja administratiivne, vana ühiskonna jõudude ja traditsioonide vastu.» [1]

Proletariaadi diktatuuri tingimustes saab valitsevaks parteiks kommunistlik partei — töölisklassi eelvägi. Partei juhtimisel surub töölisklass järjekindlalt maha ekspluateerijate vastupanu ja tõmbab enda poole linna ja maatöörahvast.

Võitnud proletaarse revolutsiooni maal olenevad klassivõitluse ägedus ja klassivõitluse konkreetsed vormid kõigepealt sellest, kui tugev ja millise iseloomuga on kukutatud ekspluataatorlike klasside vastupanu. Võttes kokku sotsialistliku ülesehitustöö esimeste aastate kogemusi Nõukogude Venemaal, jõudis V. I. Lenin järeldusele, et kapitalismilt sotsialismile ülemineku perioodil avaldub klassivõitlus järgmistes põhivormides:

a) *Ekspluateerijate vastupanu mahasurumine.* Sotsialistliku revolutsiooniga minema kihutatud vanade, reaktsiooniliste klasside, kapitalistide ja mõisnike jäänused avaldavad ägedat vastupanu uue võimu sammudele, püüavad proletariaadi võimu ära kägistada, organiseerides vandenõusid, sabotaaži, diversioone jne. Seepärast tekib vajadus maha suruda nende vastupanu. Seda nõuab töölisklassi võitude kaitsmine.

b) *Kodusõda.* Kukutatud klasside vastupanu võib teatavates tingimustes esile kutsuda kodusõja — ühe klassi relvastatud võitluse teise klassi vastu. Nii juhtus näiteks noorel Nõukogude Venemaal. Kodusõja käigus kaitsesid töölised ja talupojad relvade abil nõukogude võimu sise- ja välismaise kontrrevolutsiooni jõudude vastu.

c) *Väikekodanluse, eriti talurahva «neutraliseerimine».* See on lõppkokkuvõttes töölisklassi võitlus linna ja maa väikekodanluse, kesktalurahva mõjutamise pärast, nende riikliku juhtimise pärast, mille eesmärgiks on eelkõige tõmmata neid sotsialistliku ülesehitustöö rööbastele. See võitlus muutub komplitseeritumaks selle tõttu, et talurahvast püüavad mõjutada ka purustatud ekspluataatorliku maailma jõud, kes tahavad kasutada talurahvast oma eesmärkidel.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 27.

d) *Vanade spetsialistide kasutamine.* Võitnud töölisklass tunneb alguses suurt puudust mitmesuguste majandusharude, kultuuri, sõjaasjanduse jne. spetsialistide kaadri järele. Valmistades kiires korras ette spetsialiste tööliste ja talupoegade hulgast, kasutab sotsialistlik riik ühtlasi nii- või teistsugusel määral rahvamajanduses ka vanu kodanlikke spetsialiste. See ülesanne lahendatakse samuti võitluse protsessis, kusjuures võitlus omandab mõnikord terava kuju.

e) *Uue distsipliini kasvatamine.* V. I. Lenin ütles, et vana distsipliin — orjanduslik, pärisorjuslik, kapitalistlik — oli kepi- ja näljadistsipliin. Sotsialism võib aga kasvada ja tugevneda ainult sel tingimusel, kui ühiskonna liikmed suhtuvad teadlikult töösse, riigi huvidesse. Uue, sotsialistliku distsipliini kasvatamine on pikaajaline ja vaevarikas ülesanne, mille täitmiseks tuleb pidada järjekindlalt võitlust vana, iganenu jäänuste vastu, kodanliku moraali ja sellega seotud eelarvamuste vastu.

Sotsialistliku industrialiseerimise ja põllumajanduse kollektiviseerimise tulemusel tekib uus, sotsialistlik majandus, pääseb maksma sotsialistlik omandus selle kahes vormis — üldrahvaliku (riikliku) ja grupilise (kooperatiiv-kolhoosliku) omanduse vormis. Linnas ja maal võidavad ja kindlustuvad lõplikult sotsialistlikud tootmissuhted, millele on iseloomulik ühiskonnaliikmete koostöö ja vastastikune abi kõikides sotsiaalse elu sfäärides. Likvideeritakse igaveseks ühe inimese ekspluateerimine teise inimese poolt, sotsiaalne ja rahvuslik rõhumine.

Sellest, kuidas sotsialismi ehitamise käigus muutub ühiskonna sotsiaalne struktuur, räägivad järgmised andmed. Kui 1913. aastal moodustasid ekspluateerivad klassid (mõisnikud, linna suur- ja väikekodanlus, kaupmehed ja kulakud) 16,3 protsenti ja 1928. aastal 4,6 protsenti kogu maa rahvastikust, siis 1937. aastaks olid need sotsiaalsed rühmad nõukogude ühiskonnas täielikult kadunud. Üksiktalupoegi (ilma kulakuteta) ja koopereerimata käsitöölisi oli 1913. aastal 66,7 protsenti ja 1928. aastal 74,9 protsenti; 1939. aastaks oli neid 2,3 ja 1959. aastaks 0,3 protsenti. 1959. aasta rahvaloenduse andmeil moodustasid linna ja maa töölised koos oma perekondadega 68,3 protsenti kogu rahvastikust, kolhoositalurahvas — 31,4 protsenti.

Sügavate majanduslike ümberkujunduste alusel likvi-

deeriti antagonistlikud vastuolud ühelt poolt töötavate klasside ja teiselt poolt linna ja maa kodanluse vahel. Praktiliselt tähendas see ekspluateerivate klasside täielikku ja lõplikku likvideerimist meie maal.

Põllumajanduse kollektiviseerimine, sotsialistliku kooperatsiooniliikumise areng talurahva hulgas töölisklassi ja riigi kõige aktiivsemal juhtimisel ja toetusel, partei õige marksistlik-leninlik majanduspoliitika tõid kaasa töölisklassi ja talurahva liidu kindlustumise, nende klasside sõpruse kujunemise.

Esimesena ajaloos võitis sotsialism meie maal täielikult ja tagasipöördumatult. Ekspluateerimise kaotamise, klassi- ja rahvusliku rõhumise likvideerimise pinnal kujunes nõukogude ühiskonna vääramatu sotsiaalpoliitiline ja ideeline ühtsus, kõvenes rahvaste sõprus, sotsialistlik patriotism. Partei ja rahva ajaloolised võidud sotsialismi eest peetavas võitluses on nüüd hästi näha igale nõukogude inimesele. Need võidud on igakülgselt kokku võetud ja üldistatud NLKP uues programmis.

Kui kõikidele sotsialismieelsetele klassiformatsioonidele (orjanduslik kord, feodalism ja kapitalism) oli iseloomulik sotsiaalsete vastuolude ja klassivõitluse süvenemine ning teravnemine, siis kommunistliku formatsiooni arenemise seaduseks on klasside oluliste erinevuste järkjärguline kadumine ja edaspidi klasside ühteliitumine ühtseks linna ja maa tööinimeste ühiskonnaks.

Sotsialistlikus ühiskonnas ei ole niisuguseid klasse ja sotsiaalseid jõude, kes suhtuksid kommunismisse vaenulikult. Need on juba ammu likvideeritud. Ometi on meil veel inimesi, kes teadlikult või ebateadlikult kannavad sotsialismile vaenulikke vaateid ja kombeid, ja selle ees ei tohi silmi kinni pigistada. Me võime veel kohata juhtumeid, kus mõned inimesed suhtuvad omakasupüüdlikult ühiskondlikku sotsialistlikku omandusse (vargus, raiskamine, spekuleerimine), kus esineb iganenud vaateid tööle ja kohustustele ühiskonna ees (parasitism, tööpõlgurlus). Muidugi, vargad, spekulandid ja teised parasiitlikud elemendid ei moodusta ega saagi moodustada ühiskonnas erilist klassi. Sotsialismi ajal on nad lihtsalt üksikud ühiskonnavastased, allakäinud inimesed, kes häbistavad nõukogude inimese nimetust.

Meie ühiskonnas esineb ka igapäevases elus vana aja jäänuseid. Need avalduvad näiteks lugupidamatuses

naisterahva vastu, feodaalsetes-härrasmehelikes igandites jne. Mõningatel juhtudel ilmneb ka natsionalistlikke igandeid.

Ei ole vaja pikalt tõestada, et vana aja «sünnimärgid», kui nende vastu ei võidelda, nõrgendavad sotsialismi ja takistavad kommunismi poole liikumist. Meie ühiskonnas säilinud vana jäänustele püüab toetuda kodanlik maailm, kes võitleb kommunismi vastu. Just neile panevad lootusi kapitalismi ideoloogid ja poliitikud. Nende jäänuste likvideerimisest on huvitatud nõukogude inimeste absoluutne enamus.

Kommunistliku ülesehitustöö käigus luuakse vajalikud materiaalsed ja vaimsed eeldused selleks, et lõplikult likvideerida kapitalismi jäänused inimeste teadvusest ja elust, et kasvatada igakülgselt ja harmooniliselt arenenud uut inimest — tulevase kommunistliku ühiskonna kodanikku. Suurt osa etendab sel alal Kommunistliku Partei ideoloogiline töö. Selle töö tähtsust kaasaegsetes tingimustes kommunismi ehitajate kasvatamisel rõhutas täie jõuga NLKP XXIII kongress. «Kogu partei ideoloogilise töö alus,» öeldakse kongressi otsuses, «on marksismi-leninismi ideede propaganda.»[1]

§ 4. Klassierinevuste täieliku ületamise teed

Nagu juba ütlesime, klassid ei ole igavesed, vaid on ajalooliselt möödaminev nähtus. Iseloomustades tingimusi, mis on vajalikud selleks, et kaoks ühiskonna jagunemine klassideks, kirjutas F. Engels oma teoses «Anti-Dühring»: «...klasside kaotamine eeldab tootmise niisugust kõrget arenemisastet, kus tootmisvahendite ja saaduste ning ühes sellega poliitilise võimu, hariduse ja vaimse juhtimise monopoli omastamine erilise ühiskonnaklassi poolt muutub mitte ainult ülearuseks, vaid ka majandusliku, poliitilise ja intellektuaalse arenemise tõkkeks.»[2]

Teadusliku kommunismi rajajad õpetasid, et sotsiaalse homogeensuse saavutamiseks peab ühiskond läbi tegema pika arengutee. Mitte ainult Nõukogude Liidu, vaid ka

---

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressi resolutsioon NLKP Keskkomitee aruande põhjal, Tallinn 1966, lk. 21.

[2] F. Engels, Anti-Dühring, lk. 249.

sotsialistliku maailmasüsteemi teiste maade kogemused näitavad, et vanade, ekspluateerivate klasside likvideerimiseks vajalikud materiaalsed ja vaimsed eeldused kujunevad sotsialismi ehitamise käigus ja et seejärel, kommunismi ehitamise protsessis, tekivad tingimused klassierinevuste kaotamiseks.

Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon pani meie maal aluse ühiskonna klassideks jagunemise kaotamisele. Tähtsaks sammuks selle poole oli ekspluateerivate klasside — mõisnike, kapitalistide, edasi kulakute likvideerimine. Ekspluataatorlike klasside likvideerimise tähtsust Nõukogude Liidus iseloomustab NLKP programm järgmiselt: «Sotsialism on lahendanud suure sotsiaalse probleemi — likvideerinud ekspluataatorlikud klassid ja põhjused, mis tekitavad ühe inimese ekspluateerimist teise inimese poolt. NSV Liidus on säilinud kaks sõbralikku klassi — töölisklass ja talurahvas. Sealjuures on muutunud ka need klassid ise. Sotsialistliku omanduse kahe vormi ühine olemus on lähendanud töölisklassi ja kolhoositalurahvast teineteisele, kindlustanud nende liitu, teinud nende sõpruse vääramatuks. On võrsunud uus, rahva hulgast pärinev ja sotsialismile ustav haritlaskond.»[1]

Sotsialistlikus ühiskonnas säilivad veel olulised erinevused klasside vahel. Need erinevused on objektiivsed, nad ei sõltu inimeste teadvusest ja tahtest ning neid ei saa likvideerida mingi ülaltpoolt antava dekreediga. Nõukogude ühiskonna klassideks jagunemine on seletatav asjaoluga, et meil on kaks sotsialistliku omanduse vormi — riiklik ja kolhooslik-kooperatiivne omandus, mistõttu tööliste ja talupoegade suhe tootmisvahenditega on erinev.

Meie maa töölisklass töötab riiklikes ettevõtetes — vabrikutes ja tehastes, transpordi alal, ehitustöödel, sovhoosides jne., mis kõik on üldrahvalikuks omanduseks. Mõnevõrra teistsugune on kolhoositalupoegade olukord. Nende kasutuses olevad tootmisvahendid — põllumajanduslik inventar, loomad jne. — ei kuulu kogu ühiskonnale, vaid ainult üksikutele töötajate gruppidele, kollektiivmajanditele, kes on samal ajal ka üldrahvaliku sotsialistliku omanduse kaasomanikeks.

Sellest tulenevad ka erinevused tööliste ja talupoegade sissetulekute saamise viisis ja sissetulekute iseloomus.

---

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 14.

Töölisklass saab oma töö eest tasu rahalises vormis (palk), kolhoosnikud — naturaalses (põllumajandussaadused) ja rahalises vormis. Tasu makstakse nii ühel kui ka teisel juhul töö järgi. Samal ajal sõltub kolhoosnikute sissetulekute suurus kolhoosi majanduslikust olukorrast, majandi arengutasemest. Vastavalt kolhooside majanduslikku võimsuse kasvule ja riikliku abi suurenemisele suureneb ka töötasu kolhoosides, kusjuures kaasajal omandab üha suurema leviku töötasu rahaline vorm.

NSV Liidus säilinud erinevused töölisklassi ja talurahva vahel ei väljenda nende klasside vastandlikkust. Kommunistliku ülesehitustöö käigus toimub mõlema sotsialistliku omanduse vormi tormilise arenemise alusel, kolhooslik-kooperatiivse omanduse ikka suurema ühistamise alusel töölisklassi ja kolhoositalurahva edaspidine lähenemine.

Ses suhtes tehakse palju ära käesoleval viisaastakul (1966.—1970. a.). Viie aasta plaani kohaselt seatakse ülesandeks oluliselt lähendada linna ja maa töö- ning olustikutingimusi. Edeneb põllumajandusliku töö mehhaniseerimine, industrialiseerimine ja elektrifitseerimine. Viie aastaga suureneb elektrienergia kommunaal-elukondlik tarbimine linnades 1,6 korda ja maal 3 korda. Kui 1965. aastal iga linnaelanik tarbis elektrienergiat maaelanikust 4 korda rohkem, siis 1970. aastal tarbib ta ainult 2 korda rohkem. Vajalike tingimuste loomise alusel viiakse sisse igakuine garanteeritud töötasu kolhoosnikutele, lähtudes sovhooside tööliste palga tasemest vastavate tööliikide ja töönormide alal.

Üheaegselt töölisklassi ja kolhoositalurahva lähenemise protsessiga kaovad meie maal ka olulised erinevused ühelt poolt tööliste ja talupoegade ja teiselt poolt haritlaste, vaimse töö tegijate vahel. Vastavalt kultuurirevolutsiooni viimase etapi läbiviimisele NSV Liidus tõusevad töölised ja talupojad ikka rohkem teaduslik-tehnilise intelligentsi tasemele.

Klassierinevuste täielikuks ületamiseks on vaja, et kõikidel ühiskonna liikmetel oleks ühesugune suhe tootmisvahenditega. See ülesanne lahendatakse tootlike jõudude määratu suure edasiarenemise alusel, üldrahvaliku ja kolhooslik-kooperatiivse omanduse üheks kommunistlikuks omanduseks ühtesulamise alusel, vaimse ja kehalise töö tegijate vahel olemasolevate oluliste erinevuste ületamise alusel. Kommunism teeb «lõpu ühiskonna jagune-

misele klassideks ja sotsiaalseteks kihtideks», öeldakse NLKP programmis, «samal ajal kui kogu inimkonna ajalugu, välja arvatud ürgaeg, oli klassiühiskonna ajalugu... Kommunismi ajal on kõigil inimestel võrdne seisund ühiskonnas, ühesugused suhted tootmisvahenditega ning võrdsed töö ja jaotuse tingimused ja nad võtavad aktiivselt osa ühiskonna juhtimisest.» [1] Arenenud kommunistlikus ühiskonnas ei ole klasse, ei ole ka erilist sotsiaalset vahekihti — haritlaskonda. Ühiskonna liikmed moodustavad siin ühtse kõrgestiorganiseeritud töötajate kollektiivi.

Niisiis, täielik klasside ja klassierinevuste likvideerimine, ühiskonna sotsiaalse homogeensuse saavutamine on seotud sotsialismilt kommunismile siirdumisega, kommunismi lõpliku võiduga.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. Milline on V. I. Lenini poolt klasside kohta antud definitsiooni olemus?

2. Millistel põhjustel toimub klasside võitlus?

3. Millised on proletariaadi klassivõitluse põhivormid kapitalismi ajal?

4. Millised on klassivõitluse iseärasused sotsialismi ehitamise perioodil?

5. Milline on sotsialistliku ühiskonna klassistruktuur?

6. Millised on klassierinevuste likvideerimise teed?

---

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 59.

X peatükk

MARKSISTLIK-LENINLIK ÕPETUS RIIGIST JA RIIGI OSAST ÜHISKONNA ELUS

Riigiküsimus, ühiskonna poliitilise korralduse küsimus on tihedasti seotud klasside küsimusega ja puudutab otseselt valitsevate klasside põhihuve. Seepärast rääkis V. I. Lenin, et kodanluse ideoloogid ei ole mitte juhuslikult eriti segaseks ajanud just riigiküsimuse, riigi tekkimise põhjuste ja riigi olemuse küsimuse. Kodanluse ideoloogid püüavad tõestada, nagu oleks riik igavene ja muutumatu, nagu seisaks riik väljaspool ajalugu.

Mis on riik, milline on tema olemus? Sellele küsimusele annab vastuse marksistlik-leninlik riigiteooria.

§ 1. Riigi tekkimine ja riigi olemus ekspluataatorlikus ühiskonnas

Riik ei ole eksisteerinud igavesti. Ürgkogukondliku korra ajal ei olnud vajadust niisuguse organisatsiooni järele, sest ei olnud eraomandust ega vaenulikke klasse. Ühiskonna asju ajasid kõige lugupeetavamad ja autoriteetsemad kogukonna või sugukonna liikmed.

Järelikult on riik ajalooline nähtus. Riik tekkis eraomanduse ja varandusliku ebavõrdsuse tekkimise tulemusena, mistõttu ühiskond lõhenes üksteise suhtes vaenulikeks klassideks. Oma raamatus «Riik ja revolutsioon» kirjutas V. I. Lenin, et riik tekib siis, kui ühiskonnas tekivad antagonistlikud klassid. Riik on klassivastuolude lepitamatuse produkt.

Koos riigiga tekib ka õigus — inimeste ühiskondliku käitumise normide (seaduste) teatav kogu. Need normid kehtestatakse riigi poolt ja nendest kinnipidamine on igale ühiskonnaliikmele kohustuslik. Klassiühiskonnas väljendab õigus alati valitseva klassi tahet. Ekspluateerimisühiskonnas väljendab õigus ekspluataatorite tahet.

Kodanluse ideoloogid püüavad tõestada, et riik teenivat ühtviisi rikkaid ja vaeseid. Tegelikult on riik ekspluataa-

torlikus ühiskonnas loodud eraomanduse kaitsmiseks. Riigi peaülesandeks on hoida ekspluateeritavaid rahvahulki alluvuses. «Riik,» ütles V. I. Lenin, «on masin selleks, et alal hoida ühe klassi võimu teise klassi üle.»[1]

Marksistlik-leninlik riigiõpetus lükkab ümber kaasaegsete kodanluse ideoloogide väljamõeldised, kes püüavad kujutada imperialistlikku riiki kui klassidest kõrgemal seisvat, «rahvalikku», «üldise heaolu riiki». See õpetus paljastab ka reformiste ja revisioniste, kes püüavad monopolistliku kodanluse riiki idealiseerida, kinni mätsida klassivastuolusid, tõestada, et kaasaegne kodanlik riik arenevat mööda sotsialistlikku teed.

Ekspluataatorlik riik on vähemuse poliitiline võim, mida kasutatakse enamuse allasurumiseks, on vägivallavahend, klassirõhumise ja ekspluateerimise vahend. Niisugune riik on rahvast lahutatud, ta on rahvaga vastasrinnas kui vaenulik jõud.

Riiki kui klassiorganisatsiooni vormi iseloomustab rida tunnuseid, millest kõige tähtsam on avalik (ühiskondlik) poliitiline võim. Riigivõimu tööriistadeks on bürokraatlik valitsemisaparaat koos terve ametnike armeega, relvastatud inimeste salgad (sõjavägi, politsei), kohus ja prokuratuur, vanglad. Kapitalistlikus ühiskonnas on riigivõimu tööriistaks ka esindusasutused (parlament).

Riigi olemus avaldub riigi funktsioonides. Niisuguseid funktsioone on kaks: sisemine ja väline. Peamine on riigi sisemine funktsioon. Antagonistlikus ühiskonnas on see suunatud ekspluateeritavate rahvahulkade allasurumisele. Väline funktsioon tuleneb sisemisest ning jätkab, täiendab seda. Selle funktsiooni sisu seisab ekspluataatorliku riigi puhul võõraste territooriumide vallutamises ja oma maa kaitsmises teiste riikide kallalekippumiste vastu.

Riigid erinevad üksteisest *tüübi* ja *valitsemise vormide* poolest. Riigi tüübi määrab ära ühiskonna majanduslik baas, tootmissuhted. Riigi tüüp väljendab riigi klassiolemust, näitab, millist klassi riik teenib. Ekspluataatorlikus ühiskonnas tuntakse kolme riigitüüpi: orjanduslikku, feodaalset ja kapitalistlikku riiki. Igale neist võivad omased olla mitmesugused valitsemisvormid (mitmesugune võimuorganite korraldus, mitmesugune poliitiline režiim).

Valitsemise vorm oleneb klassivastuolude iseloomust.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 442.

klassijõudude paigutusest ja vahekorrast ühel või teisel perioodil antud maal ja ka rahvusvahelises ulatuses. Orjanduslikus ühiskonnas olid näiteks niisugused valitsemise vormid nagu monarhia — ühe isiku võim, aristokraatia — väikese väljavalitud rühma võim, vabariik — valitav võim, lõpuks demokraatia — enamuse võim. Kõik need riigivalitsemise vormid on erinevad, kuid nende olemus on üks: orjapidajate diktatuur.

Mitmesugused riigikorralduse vormid on iseloomulikud ka feodaalühiskonnale. Kõige levinum oli siin monarhia. Feodaalse riigi klassiolemuseks oli pärisorjapidajate, feodaalide võim.

Ka kapitalistlikus ühiskonnas on väga mitmekesiseid valitsemise vorme, alates konstitutsioonilisest monarhiast ja lõpetades vabariigiga. Kapitalismi jaoks kõige iseloomulikum riigikorralduse vorm on vabariik. Imperialismi ajastul võib eksisteerida ka niisugune valitsemise vorm nagu fašism — kodanluse kõige reaktsioonilisemate rühmade diktatuur. Kõik need vormid väljendavad mitmesuguste kodanluse kihtide poliitilist võimu.

Kodanluse ideoloogid armastavad korrutada, et kapitalistlik riik erineb eelmistest riikidest oma demokraatliku iseloomu poolest. Nad väidavad, et kapitalismi ajal valitsevat vabadus, võrdsus ja vendlus. Ometi on kapitalistlikus ühiskonnas kõik demokraatlikud vabadused ainult tühipaljas näilikkus. Tegelikult on kapitalismi ajal vabadus ainult vabadus väheste jaoks, vähemuse jaoks, käputäie ekspluateerijate jaoks. Kodanlus kasutab tuhandeid nükkeid, mis likvideerivad konstitutsioonidega fikseeritud õigused. Selleks et töötajaid mitte lasta võimu juurde, kehtestatakse spetsiaalsed valimistsensused — hariduslik, varanduslik jne. tsensus.

Kodanlik riik on kodanluse klassivõimu tööriist. Tema ülesandeks on kaitsta kapitalistide klassi huve, alal hoida kodanlikku korda, maha suruda töötajate revolutsioonilisi väljaastumisi.

Kui varase kapitalismi perioodil omas kodanlik riik veel teatavat progressiivset tähtsust ja aitas kaasa uue tootmisviisi kujunemisele ja kindlustumisele, siis imperialismi perioodil astub riik üha enam reaktsiooni teele, hukkuva, oma aja äraelanud korra kaitsmise teele.

Suured monopolid (kapitalistide ühendused) võtavad imperialismi ajal poliitilise võimu järk-järgult enda kätte,

allutavad riigimasina vaid omakasupüüdlikele huvidele. See allutamine toimub riigiametnike, parlamendiliikmete, ministrite, poliitiliste parteide liidrite, juristide jne. otsese äraostmise teel. Ameerika Ühendriikide Kongressi 87. koosseisus on näiteks 536 kongressi liiget, kusjuures neist 314 deputaati (juristi, advokaati) on suurmonopolide teenistuses.

Meie päevil ei piirdu suurmonopolistid enam neile vajalike inimeste äraostmisega ning on hakanud ise hõivama tähtsamaid ametikohti valitsusasutustes. Nii on Saksa Föderatiivse Vabariigi kõrgeimas riigiorganis — bundestagis — 161 tööstuskoondiste ja ettevõtete direktorit ning järelevalvenõukogude liiget. Ameerika Ühendriikides on paljud kongressi liikmed miljonärid, suurimate finantsgrupeeringute juhid.

Kaasaegses kodanlikus ühiskonnas tegutseb riik tavaliselt monopolistide huvides. Riik tagab monopolistidele kasulikke riiklikke tellimusi, annab laenu, piirab seadusandlikus korras palka, aitab alla suruda töötajate monopolidevastaseid väljaastumisi.

Riigiaparaadi ja monopolide ühtesulamise protsess tähendab monopolistliku kapitalismi muutumist riiklik-monopolistlikuks kapitalismiks. Riiklik-monopolistlik kapitalism annab monopolidele piiramatu võimu niihästi majanduse kui ka poliitika sfääris. Tänapäeva kodanlik riik on tegelikult muutunud omamoodi komiteeks, mis ajab monopolistliku kodanluse asju. Monopolide ühtesulamine riigiga toob kaasa veelgi julmemad repressioonid proletariaadi liikumise ja rahvusliku vabadusvõitluse suhtes, uute agressiivsete sõdade ettevalmistamise ja vallapäästmise. «Väike grupp miljardäre ja miljonäre,» öeldakse NLKP programmis, «käsutab kontrollimatult kapitalistliku maailma kõiki rikkusi, muudab oma kasuahnete tehingute huvides vahetusrahaks tervete rahvuste elu.»[1]

Imperialismiajastul saabus kodanliku demokraatia kriis. Paisub bürokraatlik aparaat, muutub tugevamaks politsei- ja luureteenistus, suureneb sõjavägi. Tänapäeva kodanlikud riigid muutuvad seega militaristlikeks politseiriikideks.

Imperialistlikud riigid sammuvad monopolistide lõa

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, Tallinn 1965, lk. 25.

otsas ja piiravad igati isegi neid formaalseid õigusi, mida töötajad omal ajal said kasutada. Rakendades suures ulatuses äraostmist, šantaaži, ähvardusi, tapmisi, võltsides valimiste tulemusi, saavutab kodanlus seda, et parlamenti valitakse ja juhtivatele ametikohtadele määratakse ainult niisuguseid inimesi, kes vastuvaidlematult teenivad monopole. Tegelikult väljendab kodanlik parlament nüüd mitte enam kogu kapitalistide klassi tahet, vaid ainult kapitalistide ladviku, väikese finants- ja tööstusmagnaatide rühma tahet. Paljudes kapitalistlikes maades on toimumas järsk pööre parlamentlikult demokraatialt poliitilise reaktsiooni suunas.

Kodanliku demokraatia kriis avaldub ka fašiseerumise tendentsis, fašistliku poliitilise režiimi kehtestamises. Avalikult fašistlikud on näiteks Hispaania ja Portugali režiim. Fašiseerumise teed sammub Lääne-Saksamaa. Fašistlikud tendentsid on tugevad Ameerika Ühendriikides ja mõnedes Ladina-Ameerika maades.

Kaasaegsed kodanlikud valitsused teostavad äärmiselt reaktsioonilist sise- ja välispoliitikat. Eriti ägedalt rünnavad nad kommunistlikke parteisid, kes astuvad välja rahva huvide kaitseks. Lemmikmeetoditeks ja -võteteks, mida kasutatakse võitluses kommunistide vastu, on kommunistide juhtide tagakiusamised ja mõrvamised. Lääne-Saksamaal ja mõnedes teistes kapitalistlikes maades on kommunistlikud parteid seadusega ametlikult keelatud.

Mitte vähem reaktsiooniline ei ole ka imperialistlike riikide välispoliitika. Nad peavad ägedat võitlust Aasia, Aafrika, Ladina-Ameerika rahvaste rahvusliku vabadusliikumise vastu.

Kaasaja peamiseks reaktsiooniliseks jõuks, kes on endale võtnud ülemaailmse sandarmi osa, on ameerika imperialism. Ameerika Ühendriikide kodanlus püüab esineda kapitalismi «päästja» osas. Oma riigi abiga loob ta agressiivseid sõjalisi blokke, organiseerib maakera eri piirkondades sõjaväebaase, segab jõhkralt vahele paljude maade ja rahvaste siseasjadesse, tallab jalge alla nende iseseisvuse. Ameerika imperialismi agressiivne iseloom ilmneb eriti kujukalt tema kuritegelikus sõjas vietnami rahva vastu. Oma reaktsioonilist välispoliitikat püüavad Ameerika Ühendriigid ja teised imperialistlikud riigid varjata «ülemaailmse kommunismi» vastu peetava võitluse loosungiga.

Kaasaegse kodanliku riigi reaktsioonilisus avaldub ka ideoloogia valdkonnas. Suutmata esitada ideid, mis võiksid kaasa tõmmata laiu rahvahulki, püüab imperialistlik kodanlus ära kasutada kõikvõimalikke ebateaduslikke teooriaid, mis juhiksid rahvahulki klassivõitlusest eemale. Väikekodanlikud parteid, parempoolsete sotsialistide juhtiv ladvik, kes propageerivad kodanluse ja proletariaadi klassirahu ja -koostööd, on tegelikult samuti monopolide huvide kaitsjad.

Imperialismi peamiseks ideelis-poliitiliseks relvaks on antikommunism. Selle reaktsioonilise nimetuse taga peitub kõige pöörasem klaperjaht eesrindliku ja progressiivse vastu. Meie päevil on antikommunism mitte ainult ideoloogia, vaid ka otsene poliitiline kurss salajasele ja avalikule võitlusele sotsialismimaade vastu, rahvusvahelise töölisliikumise vastu, Aasia, Aafrika ja Ladina-Ameerika rahvaste vabadusliikumise vastu.

Kapitalistlike maade töölisklass ja töötajad võitlevad oma kommunistlike ja töölisparteide juhtimisel imperialismi reaktsioonilise poliitika ja ideoloogia vastu. Nad mõistavad üha selgemalt, et alles sotsialistlik revolutsioon vabastab nad kapitalistlike monopolide ja sõjaväelis-türanlike režiimide võimu alt.

§ 2. Proletariaadi diktatuur kui uut tüüpi riik

Sotsialistliku revolutsiooni tulemusel, kodanliku riigimasina purustamise tulemusel tekib kvalitatiivselt uus riigitüüp — proletariaadi diktatuur, mis põhjalikult erineb kõikidest eelmistest ekspluataatorlikest riikidest niihästi oma klassiolemuse poolest kui ka riigi organiseerimise vormide poolest.

Niisuguse riigitüübi tekkimise vajalikkus tuleneb otseselt uue, sotsialistliku ühiskonna arenemise vajadustest. Sotsialism ei kasva kapitalismist välja ühekorraga, vahetult, otsekohe pärast seda, kui töörahva hulgad on võimu enda kätte võtnud. K. Marx näitas, et kapitalismi ja sotsialismi vahepeal on periood, mille jooksul toimub kapitalismi revolutsiooniline ümberkujundamine sotsialismiks, ja sellele perioodile vastab ka poliitiline üleminekuperiood. Selle perioodi riik ei saa olla midagi muud kui proletariaadi revolutsiooniline diktatuur. Ilma proletariaadi diktatuu-

rita — sotsialistliku revolutsiooni kõige tähtsama tööriistata — ei saa kaotada ekspluataatorlikke klasse ega üles ehitada sotsialistlikku ühiskonda.

Määratledes proletariaadi diktatuuri kui uut tüüpi riigi olemust, kirjutas V. I. Lenin: «Proletariaadi diktatuur on visa võitlus, verine ja veretu, vägivaldne ja rahulik, sõjaline ja majanduslik, pedagoogiline ja administratiivne, vana ühiskonna jõudude ja traditsioonide vastu.»[1] See määratlus paljastab kodanluse ideoloogide, samuti ka reformistide ja revisionistide vaated, kes eitavad proletariaadi diktatuuri vajalikkust ja propageerivad kapitalismilt sotsialismile üleminekut ilma klassivõitluse ja sotsialistliku revolutsioonita. See määratlus lükkab ümber ka nende katsed kujutada proletariaadi diktatuuri kui ainuüksi vägivalda.

Muidugi, proletariaat on üksikutel perioodidel sunnitud kasutama vägivalda, selleks et jagu saada kodanluse ja teiste ekspluataatorlike klasside vastupanust. Kuid proletariaadi diktatuuri peamiseks funktsiooniks on siiski loov tegevus. Proletariaadi diktatuur, märkis V. I. Lenin, on mitte ainult vägivald ekspluateerijate üle ja isegi mitte peamiselt vägivald. Proletariaadi jaoks kõige tähtsam on võitlus sotsialismi ehitamise eest, majanduse ümberkujundamine uutel alustel, töö ühiskondliku organisatsiooni kõrgema tüübi loomine.

Nagu teistelgi riikidel, on ka proletariaadi diktatuuri riigil oma sisemised ja välised funktsioonid. Kuid nende sisu erineb põhjalikult ekspluataatorlike riikide vastavatest funktsioonidest.

Proletariaadi diktatuuri riigi kõige tähtsamaks sisemiseks funktsiooniks on kõigepealt maha suruda kukutatud, kuid veel mitte lõplikult purustatud ekspluataatorlike klasside vastupanu. Oleks suurim rumalus ja narr utopism arvata, ütles Lenin, et ilma sundmeetodita ja ilma proletariaadi diktatuurita on võimalik üleminek kapitalismilt sotsialismile.

Proletaarne riik on mitte ainult ekspluataatorlike klasside mahasurumise organ, vaid ta täidab ühtlasi ka majanduslik-organisatoorset funktsiooni, on peamine sotsialismi ehitamise vahend. Just selles ülesehitustöös avaldub eriti tugevasti ja selgelt proletariaadi diktatuuri loov osa.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 27.

Marksistlik-leninliku partei poolt juhitav proletaarne riik aitab kõigiti kaasa tootlike jõudude arengule tööstuses ja põllumajanduses, uute tootmissuhete kujunemisele, teostab arvestust ja kontrolli töö ja tarbimise üle, kaitseb ühiskondlikku omandust, võitleb töödistsipliini ja riikliku distsipliini rikkujate vastu, hoolitseb pidevalt rahva materiaalse heaolu kasvu eest.

Selle kõrval täidab proletariaadi diktatuuri riik kultuurilis-kasvatuslikku funktsiooni, rakendab kõik jõud rahvahulkade teadlikkuse ja kultuuritaseme tõstmisele. Riik teostab kultuurirevolutsiooni, organiseerib teaduslike ja kultuurhariduslike asutuste tegevust, teeb määratu suurt tööd töörahva kommunistliku kasvatamise alal.

Niisiis, peale mahasurumise funktsiooni täidab proletariaadi diktatuuri riik ka teisi funktsioone, kõigepealt majanduslik-organisatoorset ja kultuurilis-kasvatuslikku. See on tema oluline erinevus ekspluataatorlikust riigist.

Rööbiti sisemiste funktsioonidega on proletariaadi diktatuuri riigil ka väline funktsioon, mis seisab oma maa kaitsevõime kindlustamises, selle kaitsmises imperialistide kallaletungide vastu, soodsate välistingimuste loomises sotsialismi ehitamiseks, võitluses rahu eest. Selle funktsiooni täitmises avaldub eriti selgelt proletaarse, sotsialistliku riigi humanistlik, rahuarmastav loomus.

Proletariaadi diktatuuri riik on kõige demokraatlikum riik. Nagu rõhutas V. I. Lenin, on proletariaadi diktatuur demokraatia kõrgeim tüüp, tõeline rahvavõim, kes tugineb oma tegevuses otseselt töörahva hulkadele ja tõmbab üha laiemaid rahvastiku kihte kaasa ühiskonna poliitilisele juhtimisele.

Proletaarse demokraatia aluseks, proletariaadi diktatuuri kõrgeimaks printsiibiks on töölisklassi ja töötava talurahva liit. See liit tekkis ägedas klassivõitluses kodanluse ja mõisnike vastu. Selle liidu tähtsust hinnates kirjutas Lenin, et ainult tema kindlustamise kaudu on võimalik vabastada kogu inimkonda ekspluateerimisest.

Kodanluse ideoloogid ja nende ruuporiks olevad reformistid püüavad tõestada, et proletariaadi diktatuur eitavat igasugust demokraatiat. Säärasel väitel pole midagi ühist tegelikkusega. Marksism-leninism õpetab, et demokraatia on alati klassiline. Demokraatia on riigivõimu vorm, kuid riigivõim on ühe või teise klassi võim. Kui võim ühiskonnas kuulub kodanlusele, siis on ka demokraatia kodanlik.

Kui aga võim kuulub proletariaadile, on ka demokraatia proletaarne. Seega ei saa olla mingit «klassidest kõrgemal seisvat», «puhast» demokraatiat.

V. I. Lenin õpetas, et proletariaadi diktatuur on kvalitatiivselt uus demokraatia tüüp, on demokraatia elanikkonna määratu suure enamuse jaoks. Töölisklassi diktatuur kui kodanluse üle valitsemise vahend ja uus demokraatia tüüp esineb mitmesugustes vormides olenevalt konkreetsest ajaloolisest olukorrast, majanduslikest tingimustest, klassijõudude paigutusest, rahva rahvuslikest ja ajaloolistest traditsioonidest, välispoliitilistest tingimustest. Venemaal näiteks leidis proletariaadi diktatuur enesele väljenduse nõukogudes, reas Lääne-Euroopa maades — rahvademokraatia vormis. Tulevikus võib proletariaadi diktatuur esineda veel teisteski vormides. «Kapitalismilt kommunismile üleminek,» kirjutas V. I. Lenin, «ei jäta muidugi andmata poliitiliste vormide suurt küllust ja mitmekesisust, kuid nende olemus on seejuures vältimatult üks: *proletariaadi diktatuur.*»[1]

Nõukogude riigil ja rahvademokraatia riigil kui proletariaadi diktatuuri kahel vormil on ühiseid jooni. Nad mõlemad on diametraalselt vastandlikud kodanlikule riigile ja on tekkinud kodanliku riigimasina lammutamise tulemusel. Neil mõlemal on üks eesmärk: sotsialistliku ühiskonna ülesehitamine.

Proletariaadi diktatuuri tähtsaks iseärasuseks on, et ta annab töötajatele mitte formaalsed, vaid tegelikud õigused ja vabadused. Andes töötajate kätte vabrikud, tehased, õppeasutused, trükikojad, kultuuri- ja haridusasutused, loob proletariaadi diktatuur reaalsed võimalused selleks, et ellu viia töötajate õigust tööle, puhkusele ja haridusele. Esimest korda ajaloos saavad tööinimesed võimaluse osa võtta riigi juhtimisest. Töölised ja talupojad võtavad aktiivselt osa riigi seaduste väljatöötamisest ja viivad neid seadusi ise ellu. «See on võim,» ütles V. I. Lenin, «mis on avatud kõigile, mis teeb kõik hulkade nähes, mis on hulkadele kättesaadav, lähtub vahetult hulkadest, on rahvahulkade ja nende tahte otsene ning vahetu organ.»[2] Seepärast ongi proletaarne demokraatia, nagu rõhutas V. I. Lenin, miljon korda demokraatlikum igasugusest kodanlikust demokraatiast.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 385.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 318.

Proletariaadi diktatuur kujutab endast tervet töötajate massiorganisatsioonide süsteemi. Sellesse süsteemi kuuluvad kõigepealt töörahva saadikute nõukogud — organid, mis kõige täielikumalt vastavad sotsialistliku demokraatia iseloomule. Nõukogud ühendavad endas riikliku ja ühiskondliku organisatsiooni tunnuseid. Nad on täievolilised organid, mis seisavad sotsialistliku riigiaparaadi eesotsas. Nõukogud lahendavad kogu maa elu puudutavaid kõige tähtsamaid küsimusi, loovad valitsemise ja kontrolli organeid. Nad kehastavad seadusandliku ja täidesaatva võimu ühtsust, on ühtaegu valitsevad ja töötavad organid. Selle poolest erinevad nad põhjalikult kodanlikest parlamentidest, kellel puudub reaalne võim.

Proletariaadi diktatuuri süsteemi kuuluvad ka ametiühingud, kooperatiivsed, kommunistlike noorte, naiste, spordi- ja teised ühiskondlikud organisatsioonid, mis väljendavad töötajate mitmekesiseid huve ja nõudmisi. Nende kaudu võtavad töölised, talupojad ja haritlased aktiivselt osa oma maa poliitilisest elust, sotsialismi ja kommunismi ehitamisest.

Juhtiv koht proletariaadi diktatuuri süsteemis kuulub kommunistlikule parteile. See on ka täiesti arusaadav. Partei mobiliseeris ja organiseeris rahvahulki kodanluse võimu kukutamisele ja proletariaadi diktatuuri kehtestamisele. Pärast töölisklassi võimu kättevõitmist organiseerib partei töörahvast sotsialismi ehitamisele. Tema kui valitseva töölisklassi partei, töölisklassi eelvägi, kes väljendab kõikide tööinimeste tahet ja huve, juhib kogu maa majanduslikku, poliitilist ja ideoloogilist elu. Partei juhtimisel töötavad kõik ühiskondlikud organisatsioonid, kes kuuluvad proletariaadi diktatuuri süsteemi. Olles kõige tihedamini seotud rahvahulkadega, kasvatades rahvahulki kommunistliku distsiplineerituse ja organiseerituse vaimus, õpib partei ühtaegu rahvahulkadelt, tugineb rahva kollektiivsele tarkusele ja kogemustele.

Sotsialismi ja kommunismi ehitamise käigus täiustub ja areneb sotsialistlik riik pidevalt. Täiustuvad riigi struktuur ja töömeetodid, muutub riigi põhiliste funktsioonide iseloom. Kõik see viib lõppude lõpuks välja selleni, et sotsialistlik riiklus kasvab üle kommunistlikuks omavalitsuseks. Vaatleme Nõukogude sotsialistliku riigi näite najal, kuidas see protsess toimub.

§ 3. Sotsialistlikult riikluselt kommunistlikule ühiskondlikule omavalitsusele

Proletariaadi diktatuuri riiki vajab töölisklass kapitalismilt sotsialismile ülemineku perioodil. Nagu juba ütlesime, riigi peamisteks ülesanneteks sel perioodil on kukutatud ekspluataatorlike klasside mahasurumine ja sotsialistliku majanduse loomine. Sotsialismi ehitamise tulemusel on meie maal ekspluataatorlikud klassid likvideeritud ja sotsialistlik tootmisviis on muutunud jagamatult valitsevaks. Seega on proletariaadi diktatuuri peaülesanded täidetud.

Sotsialismi ehitamise tulemusel on põhjalikult muutunud meie ühiskonna klassistruktuur. Pärast ekspluataatorlike klasside likvideerimist säilis Nõukogude Liidus kaks sõbralikku klassi — töölisklass ja kolhoositalurahvas, samuti ka niisugune sotsiaalne vahekiht nagu töötav haritlaskond. Kõik nad on sotsialismi tingimustes niihästi kvantitatiivselt kui ka kvalitatiivselt muutunud.

Meie ühiskonnas ei ole töölisklass enam endine ekspluateeritav ja õigusteta proletariaat, nagu ta oli kapitalismi ajal. Olles koos kogu rahvaga tootmisvahendite ning ühiskondliku rikkuse valdajaks, on töölisklassist saanud oma maa peremees. Töölisklass kui kõige organiseeritum, distsiplineeritum ja teadlikum klass ühendab kõiki sotsialistliku ühiskonna kihte ja etendab ühiskonnas juhtivat osa.

Sotsialismi tingimustes on muutunud ka talurahva sotsiaalne pale. Heitnud maha mõisnike ja kulakute ikke, sai talurahvas vabaks klassiks, kelle eksisteerimine põhineb sotsialistlikul omandusel ja kollektiivsel tööl. Sotsialistlike tootmissuhete maksmapanek põllumajanduses, ühine töö kolhoosipõldudel on kaasa toonud talupoegade eraomandusliku psühholoogia kadumise. Nüüd teostab kolhoositalurahvas liidus töölisklassiga ja töölisklassi juhtimisel kommunismi ehitamist meie maal.

Sotsialismi ülesehitamise tulemusel muutus oluliselt ka haritlaskond. Haritlaskond, kes pärineb enamasti töölisklassi ja talurahva hulgast ja on oma koostiselt lähedane neile klassidele, on muutunud tõeliseks töötavaks haritlaskonnaks, kes annab kõik oma jõud ja teadmised rahva hüvanguks.

Need ümberkujundused ja muutused, mis sotsialismi

ülesehitamise tulemusel on toimunud meie maa majanduslikus ja sotsiaalses elus, määravad ära Nõukogude sotsialistliku riigi edaspidise muutumise, riigi jõudmise uude arenguetappi, mis on seotud kommunismi ehitamise perioodiga.

Meie maa jõudmine kommunismi ehitamise perioodi ja need ülesanded, mis nüüd sotsialistliku riigi ees seisavad, tingisid riigi sisemiste ja väliste funktsioonide muutumise. Seoses antagonistlike klasside likvideerimisega langes ära selline sisemine funktsioon nagu ekspluataatorlike klasside mahasurumine. Samal ajal arenes välja ja muutus tugevaks sotsialistliku õiguskorra ja sotsialistliku omanduse kaitsmise funktsioon. Nüüd kasutatakse sunniabinõusid sotsialistlike seaduste rikkujate vastu.

Edasi on arenenud majanduslik-organisatoorne funktsioon. Sotsialistlik riik, märgitakse NLKP programmis, on kutsutud organiseerima kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomist, sotsialistlike suhete kommunistlikeks suheteks ümberkujundamist, teostama kontrolli töö ja tarbimise määra üle, kindlustama rahva heaolu tõusu.

On edasi arenenud ka sotsialistliku riigi kultuuriliskasvatuslik funktsioon. Laiade rahvahulkade kaasatõmbamine kommunismi ehitamisele, nendes teadliku distsipliini ja kommunistliku töössesuhtumise kasvatamine ei ole võimalik, kui rahvahulkade kultuuri- ja ideelis-poliitiline tase ei tõuse kõrgemale astmele.

Kaasajal on suuresti arenenud ka Nõukogude sotsialistliku riigi välispoliitilised funktsioonid. Siia kuuluvad: sotsialistliku süsteemi maade vennaliku koostöö kindlustamine sotsialismi ja kommunismi ehitamiseks soodsate tingimuste tagamise eesmärgil; asumaade ja sõltuvate maade imperialismivastase rahvusliku vabadusliikumise toetamine; koloniaalikkest vabanenud noorte arenevate riikide abistamine; erineva sotsiaalse korraga riikide rahuliku kooseksisteerimise printsiibi järjekindel kaitsmine; vastulöögi organiseerimine imperialismi agressiivsetele jõududele, kes püüavad valla päästa kolmandat maailmasõda; oma maa riigikaitse ja julgeoleku kindel tagamine; Nõukogude relvastatud jõudude võimsuse tugevdamine oma sotsialistliku isamaa ja sotsialismi maailmasüsteemi maade kaitsmiseks.

Üleminek kommunismi ehitamisele tähendab Nõukogude sotsialistliku riigi organisatoorse osa suurenemist majan-

duse ja kultuuri arendamise alal. Ühtlasi eeldab kommunistliku ühiskonna ehitamine seda, et rahvas võtab ikka rohkem ja aktiivsemalt osa oma maa majanduslikust ja poliitilisest elust.

Kõik see tähendab, et proletariaadi diktatuuri riik, täitnud oma ajaloolise missiooni, muutub üldrahvalikuks riigiks, kogu rahva huvide ja tahte väljendamise organiks. Üldrahvalik riik ei ole mingi uus riigitüüp. Ta on seesama sotsialistlik riik, kuid oma arenemise kõrgemal astmel.

Proletariaadi diktatuuri riigi muutumine üldrahvalikuks riigiks on ajalooline protsess, mis ei tähenda aga seda, et töölisklass lakkaks täitmast juhtivat osa ühiskonnas. Töölisklass kui sotsialistliku ühiskonna kõige eesrindlikum klass jääb ka üldrahvaliku riigi tingimustes juhtivaks jõuks.

NLKP programmis näidatakse, et kommunismi ehitamise perioodil on sotsialistliku riikluse arenemise peasuunaks *«sotsialistliku demokraatia igakülgne arendamine ja täiustamine, kõigi kodanike aktiivne osavõtt riigi valitsemisest, majandusliku ülesehitustöö ja kultuurielu juhtimisest, riigiaparaadi töö parandamine ja rahva kontrolli tugevdamine tema tegevuse üle»*[1]. Sotsialistliku demokraatia areng toimub niihästi riigiorganite edasise demokratiseerimise, üha laiemate töötajate hulkade riigiorganite tegevusse kaasatõmbamise joont mööda kui ka mitmesugustele ühiskondlikele organisatsioonidele ühiskonna asjade juhtimises kuuluva osatähtuse suurendamise joont mööda.

Sotsialistliku demokraatia arenemise tähtsaks tingimuseks on kõigis ühiskonna liikmetes teadliku distsipliini kasvatamine ja kindlustamine. «Kogu ühiskonna sotsialistlik organiseeritus iga inimese nimel,» öeldakse NLKP XXIII kongressi dokumentides, «ja iga inimese sotsialistlik distsipliin kogu ühiskonna nimel — selles on sotsialistliku demokraatia olemus.»[2] Töödistsipliini tugevdamine sotsialistlikus ühiskonnas kehtivate seaduste ja reeglite kõrvalekaldumatu täitmise nõudmine ei ole vastuolus nõukogude korra demokraatlike alustega, vastupidi, see toob kaasa sotsialistliku demokratismi laienemise.

---

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 93.

[2] L. I. Brežnev, NLKP Keskkomitee aruanne Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressile, Tallinn 1966, lk. 77.

NLKP XXIII kongressi otsustes märgitakse, et Nõukogude riigi sotsialistlik demokratism kehastub kõige paremini töörahva saadikute nõukogudes. Kommunismi ehitamise tingimustes on nõukogud aktiivselt asunud juhtima majanduslikku ja poliitilist tegevust, organiseerima töötajate kultuurilis-elukondlikku teenindamist ja kommunistlikku kasvatustööd.

Kommunismi ehitamise käigus täiustuvad veelgi rahvaesinduse vormid ja nõukogude valimissüsteemi printsiibid. Juurdub praktikas nõukogude ja nende saadikute regulaarne aruandlus valijatele, saadikute ärakutsumise õigus, nõukogude tegevuse kontrollimine rahvahulkade poolt. Piisab, kui ütelda, et nõukogude poolt tehtavast suurest tööst võtab ühiskondlikel alustel kõige aktiivsemalt osa üle 23 miljoni inimese.

Vastavalt liikumisele kommunismi poole antakse ühiskondlikele organisatsioonidele järk-järgult üle mõningad funktsioonid, mida käesoleval ajal teostavad riigiorganid. Praegu omab suurt tähtsust rahvakontrolli organite tegevus. Tugevneb ühiskondlik kontroll majandusettevõtete tegevuse üle. Viimaste aastatega on meil partei- ja riigikontrolli leninlikud printsiibid taastatud ja neid on ka edasi arendatud. Kontroll muutub tõeliselt üldrahvalikuks vormiks, mille kaudu töötajad võtavad osa ühiskonna asjade otsustamisest.

Uue ühiskonna ehitamisel on tunduvalt suurenenud ametiühingute kui juhtimise kooli, majandamise kooli, kommunismi kooli osatähtsus. Ametiühingute ridadesse kuulub ligemale 80 miljonit inimest. Ametiühingud võtavad aktiivselt osa rahvamajandusplaanide realiseerimisest, kontrollivad töö normeerimist ja töötasu maksmist, tööseadusandlusest kinnipidamist, organiseerivad sotsialistlikku võistlust. Nad tegelevad tervishoiuga, elukondlike küsimustega, teevad suurt kultuuri- ja kasvatustööd.

Määratu suurt osa etendavad kommunistliku ühiskonna ehitamise perioodil kooperatiivsed organisatsioonid (kolhoosid, tarbijate kooperatsioon jne.). Kolhoos kui ühiskondlik, kollektiivne majandi vorm tagab tootmise juhtimise demokraatlikel printsiipidel kolhoosnikute eneste poolt.

Kaasajal tugevneb ka Kommunistliku Noorsooühingu tegevus. Kommunistlik Noorsooühing on nõukogude ühiskonnas aktiivne jõud, kes ühendab oma ridades ligemale

23 miljonit noormeest ja neidu. Komsomol abistab Nõukogude riigil, Kommunistlikul Parteil kasvatada noorsugu kommunismi vaimus, tõmbab noorsugu kaasa kommunistliku ühiskonna praktilisele ülesehitamisele.

Nõukogude, ametiühingute, komsomoli osatähtsuse suurenemine, nende aktiivne osavõtt ühiskonna asjadest ja riigi juhtimisest vastab V. I. Lenini õpetusele sotsialistliku demokraatia igakülgsest arendamisest.

Kommunismi ehitamise perioodil suureneb eriti NLKP juhtiv osa. Ühendades oma ridades töölisklassi, talurahva ja haritlaste kõige eesrindlikumaid ja teadlikumaid esindajaid, täidab partei edukalt nõukogude rahva õpetaja, organiseerija ja poliitilise juhi osa. Kommunistlik partei organiseerib ja mobiliseerib kõiki töötajaid NLKP XXIII kongressi poolt seatud majanduslike, sotsiaalpoliitiliste ja ideoloogiliste ülesannete täitmisele.

Sotsialistliku demokraatia edasiarendamine ja täiustamine tähendab ühtaegu ka sotsialistliku riikluse ülekasvamist kommunistlikuks ühiskondlikuks omavalitsuseks, s. t. on riigi väljasuremise protsess. Riigita kommunistlikule omavalitsusele üleminek, õpetas V. I. Lenin, toimub «sel teel, et järjest suurem hulk kodanikke, seejärel aga *eranditult* kõik kodanikud tõmmatakse süstemaatiliselt kaasa sellele, et nad otseselt ja *iga päev* kannaksid oma osa riigivalitsemise koormast»[1].

Millal siis sureb välja riik?

Kõigepealt on vaja teada, et mitte igasugune riik, vaid ainult sotsialistlik riik on võimeline välja surema. Mis puutub kodanlikku riiki, siis tema ei sure välja, vaid ta hävitatakse sotsialistliku revolutsiooni käigus. Kodanlik riigimasin on vaja purustada sellepärast, et ta teenib ekspluataatorite rahvavaenulikke huve.

Sotsialistliku riigi väljasuremine on järkjärguline ja pikaajaline protsess, mis hõlmab tervet ajastut. Selleks on vaja niihästi sisemisi kui ka väliseid tingimusi. «Riigi täielikuks väljasuremiseks,» öeldakse NLKP programmis, «tuleb tagada nii sisemised tingimused — ehitada üles arenenud kommunistlik ühiskond — kui ka välised tingimused — sotsialismi võit ja tugevnemine rahvusvahelisel areenil.» [2]

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 27. kd., lk. 131—132.

[2] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 101.

Sotsialistliku riigi väljasuremiseks on vaja majanduslikke, sotsiaalpoliitilisi ja vaimseid eeldusi. Seejuures kõige olulisemad on majanduslikud eeldused. Need seisnevad tootlike jõudude kõrges arengutasemes, materiaalsete hüvede külluse loomises, mis võimaldab üle minna kommunismi printsiibile «igaühelt tema võimete kohaselt, igaühele tema vajaduste järgi».

Ühiskonna majandusliku aluse muutumise ja arenemise pinnal toimuvad kommunismi ajal muutused sotsiaalsel ja vaimse elu alal. Kommunistlikus ühiskonnas kujuneb välja kõikide ühiskonnaliikmete täielik sotsiaalne võrdsus. Kaovad olulised erinevused linna ja maa vahel, vaimse ja kehalise töö vahel, edaspidi kustuvad ka rahvuslikud piirjooned. Kõik kodanikud võtavad ühiskonna asjade valitsemisest aktiivselt osa. Saab harjumuseks ilma igasuguse sunduseta kinni pidada kommunistliku ühiselu reeglitest. Kommunismi ajal avalduvad ja löövad täiel määral õitsele vaba inimese võimed ja anded, parimad kõlbelised omadused, ja see loob vaimsed eeldused sotsialistliku riigi väljasuremiseks.

Kas see tähendab, et kommunistlikus ühiskonnas ei saa olema mingit juhtimist? Ei, ei tähenda. Sotsialistliku demokraatia edasiarenemine viib selleni, et riigivõimu organid muutuvad järk-järgult kommunistliku ühiskondliku omavalitsuse organiteks, mis ühendavad nõukogusid, ametiühinguid, kooperatiive ja teisi organisatsioone. Riik kui poliitiline võim sureb välja kommunismi ajal. Kuid kommunistlikus ühiskonnas säilivad planeerimise ja arvestuse organid, juhitakse ühiskonna majandust ja kultuuri.

Peale riigi väljasuremise sisemiste tingimuste on olemas ka välised tingimused, mille hulgas tuleb kõigepealt nimetada sotsialismi võitu ja kindlustumist rahvusvahelisel areenil. Tuleb silmas pidada, et niikaua, kui on olemas sõjaoht, mida tekitavad imperialistlikud riigid, ning ei ole saavutatud täielikku desarmeerimist, on vajalik alles hoida sõjalist võimsust, see aga tähendab, et oma maa kaitsmise riiklik funktsioon säilib.

Laialdased abinõud sotsialistliku demokraatia edasiarendamiseks, rea riiklike funktsioonide üleandmine ühiskondlikele organisatsioonidele ei tähenda hoopiski meie riigi osatähtsuse nõrgenemist kaasajal. Vastupidi, ainult riigi igakülgne tugevdamine tagab sotsialismi võitude

julgeoleku ja kindlustab kommunistliku ühiskonna ülesehitamise.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. Millistel põhjustel tekkis riik?
2. Milline on ekspluataatorliku riigi olemus?
3. Mispärast on proletariaadi diktatuuri riik kvalitatiivselt uus riigitüüp?
4. Missuguseid funktsioone täidab kaasajal Nõukogude sotsialistlik riik?
5. Mispärast on riikliku distsipliini tugevdamine sotsialistliku demokraatia arendamise tähtis tingimus?
6. Kuidas toimub üleminek sotsialistlikult riikluselt kommunistlikule ühiskondlikule omavalitsusele?

XI peatükk

SOTSIAALSED REVOLUTSIOONID

Nagu juba ütlesime, on ühiskonna arengus oluline eristada järkjärgulisi evolutsioonilisi muutusi ja kiireid kvalitatiivseid hüppeid. Seejuures valmistavad ühiskonna elus toimuvad evolutsioonilised muutused ette tingimusi põhjalikele, kvalitatiivsetele muutustele, mis antagonistlikus ühiskonnas kujutavad endast vana sotsiaal-majandusliku korra hüppelise ümberkujundamise perioodi. Seda hüpet me nimetamegi sotsiaalseks revolutsiooniks.

Revolutsioonid on ajaloo võimsad edasiviijad. Nad juurivad välja iganenud ühiskonna pahed, äratavad laiu rahvahulki iseseisvale loovale tegevusele, päästavad valla nende aktiivsuse, puhastavad tee sotsiaalsele uuenemisele.

§ 1. Sotsiaalse revolutsiooni põhjused, liikumapanevad jõud ja iseloom

Selleks et muuta ühiskonna iganenud majanduslikku korda, klasside olukorda, töörahva hulkade elutingimusi, poliitilisi institutsioone, ühiskondlikke ideid ja vaateid, on vaja teostada sotsiaalne revolutsioon. *Sotsiaalne revolutsioon* on põhjalik pööre ühiskonna arengus, mille käigus toimub üleminek ühelt ühiskondlik-majanduslikult formatsioonilt teisele.

Sotsiaalse revolutsiooni sügavaimaks põhjuseks on konflikt uute tootlike jõudude ja vanade tootmissuhete vahel. Kui tootmissuhted muutuvad tootlike jõudude arengut soodustavast tegurist tootlike jõudude arengut pidurdavateks ahelateks, tekib vajadus põhjalikult muuta tootmise majanduslikke tingimusi, olemasolevat omanduse vormi ja kogu ühiskondlike suhete süsteemi.

Kuid vanade tootmissuhete taga seisavad kindlad klassid, kes teevad meeleheitlikke jõupingutusi, et säilitada iganenud korda ja enese valitsevat positsiooni ühiskonnas. Oma positsiooni kaitsmiseks kasutavad nad riigimasinat,

poliitilist võimu, muutes selle revolutsioonilise liikumise allasurumise vahendiks. Seepärast on uute tootmissuhete kehtestamiseks kõigepealt vaja likvideerida vana klassi poliitiline võim, anda võim ühe, reaktsioonilise klassi käest teise, progressiivse klassi kätte. Seoses sellega osutubki sotsiaalse revolutsiooni peaküsimuseks riigivõimu küsimus.

Revolutsiooni perioodil saavutab klassivõitlus äärmise pinge ja omandab sageli avalike relvastatud kokkupõrgete, ülestõusude, kodusõdade kuju. «Revolutsiooniks,» ütles V. I. Lenin, «nimetatakse klasside meeleheitlikku, ägeduse haripunktini jõudnud võitlust.» [1]

Revolutsioon on klassivõitluse kõrgeim vorm. Andes võimu ühe klassi käest teise klassi kätte, osutub revolutsioon ühtlasi ainuvõimalikuks klassiantagonismi lahendamise mooduseks.

Poliitilisi revolutsioone ei tohi ära segada riigipööretega, mille puhul võimule ei tule uus klass, vaid vahetuvad ühe ja sama klassi üksikud poliitilised grupeeringud. Seda laadi riigipöörded võivad kehtestada teise režiimi, kuid nad ei muuda olemasolevat korda.

Sotsiaalse revolutsiooni teostumiseks on vaja tervet tingimuste kompleksi, kuhu kuuluvad niihästi objektiivsed kui ka subjektiivsed tingimused. Revolutsiooni toimumiseks vajalike objektiivsete tingimuste kogusummat nimetatakse *revolutsiooniliseks situatsiooniks*.

V. I. Lenin märkis kolme revolutsioonilise situatsiooni põhitunnust: 1) valitsevatel klassidel ei ole võimalik vana moodi valitseda; 2) rõhutud klasside hädad ja viletsused on tavalisest palju teravamaks muutunud; 3) sel pinnal on märkimisväärselt tõusnud rahvahulkade aktiivsus.[2] Ilma nende objektiivsete tingimusteta, mis ei sõltu üksikute rühmade, parteide ega ka tervete klasside tahtest, ei saa revolutsioon toimuda.

Sotsialistliku revolutsiooni teostamiseks on peale objektiivsete tingimuste vaja ka subjektiivset tegurit. Subjektiivse teguri all mõeldakse revolutsioonilise klassi võimet aktiivseks massiliseks tegevuseks, mis oleks küllalt tugev vana riigimasina purustamiseks ja võimu enda kätte võtmiseks. Sotsialistliku revolutsiooni puhul oleneb see võime

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 341.
[2] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 187, 31. kd., lk. 64.

proletariaadi organiseeritusest, monoliitsusest, tema ideelisest ja poliitilisest küpsusest. Organiseeritust ja teadlikkust kasvatab töölisklassis marksistlik-leninlik partei — ainus partei, kes suudab juhtida töörahva hulki nende võitluses kapitalistliku korra vastu.

Kui revolutsioonilised klassid ei ole küllalt tugevad ja organiseeritud, siis revolutsioon ei saa võita. Ajalugu tunneb juhtumeid, kus tekkinud revolutsiooniline situatsioon ei viinud välja revolutsiooni võidule, sest revolutsioonilised jõud ei olnud revolutsiooni läbiviimiseks küllalt ette valmistatud.

V. I. Lenin rõhutas korduvalt, et revolutsioonid ei toimu üksikute inimeste või rühmade soovil ja et revolutsiooni ei saa mingi maa rahvale väljastpoolt peale suruda. «On muidugi olemas inimesi, kes arvavad, et revolutsioon võib ilmale tulla võõral maal tellimise peale, kokkuleppe alusel. Need inimesed on kas hullumeelsed või provokaatorid.» [1]

Revolutsiooni ei saa teostada ükskõik millisel maal ja ükskõik mis ajal. Võib üksnes teaduslikult ette näha revolutsioonilise situatsiooni kättejõudmist, revolutsiooniliste ümberkujunduste iseloomu ja üldsuunda.

Meie partei on alati võidelnud «pahempoolsete» revisionistide vastu, kes seavad lootused vandenõutaktikale, organiseerivad üksikute, revolutsiooni põhijõududest eemalseisvate rühmade väljaastumisi. Rahvahulkadest irdumine, sektantlus võivad anda revolutsiooniüritusele väga tugeva hoobi ja tuua ohvriks rahva eesrindlikud jõud.

Revolutsiooni põhjuste, subjektiivsete ja objektiivsete eelduste selgitamine on revolutsiooni iseloomu ja liikumapanevate jõudude mõistmiseks väga tähtis. «Et hinnata revolutsiooni tõesti marksistlikult,» kirjutas V. I. Lenin, «dialektilise materialismi seisukohalt, on vaja hinnata seda kui elavate ühiskondlike jõudude võitlust, kes on asetatud nii- ja niisugustesse objektiivsetesse tingimustesse, tegutsevad nii ja nii ning rakendavad suurema või vähema eduga nii- ja niisuguseid võitlusvorme.» [2]

Revolutsiooni iseloom oleneb sellest, milliseid sotsiaalseid vastuolusid revolutsioon lahendab, milline ühiskond-

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 27. kd., lk. 443.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 41.

lik kord luuakse revolutsiooni tulemusel. Vastavalt sellele on oluline eristada revolutsioone, mis toimuvad üleminekul orjanduslikult korralt feodalismile, feodalismilt kapitalismile (kodanlikud revolutsioonid) ja kapitalismilt sotsialismile (sotsialistlikud revolutsioonid).

Revolutsiooni liikumapanevateks jõududeks on need klassid, kes teostavad revolutsiooni, võitlevad uue korra võidu eest. Üks neist klassidest esineb revolutsiooni juhtijana, hegemoonina. Selle klassi ümber koonduvad ülejäänud klassid, kes on revolutsioonist huvitatud ja on seega tema liitlasteks võitluses.

Oma tüübilt ühesugused revolutsioonid, mis toimuvad eri maades ja erinevates ajaloolistes tingimustes, võivad üksteisest erineda terve rea oluliste iseärasuste poolest — liikumapanevate jõudude, sotsiaalsete ümberkujunduste sügavuse, rahvahulkade organiseerituse, võitluse vormide poolest.

Võrdleme näiteks Euroopa kodanlikke revolutsioone, mis toimusid XVIII ja XIX sajandil, kui paljudes maades valitses feodaalkord, 1905.—1907. aasta Vene kodanlik-demokraatliku revolutsiooniga, mis toimus imperialismi-ajastul. Feodalismi perioodil oli kodanlus põhiliselt revolutsiooniline klass, ta astus välja kui revolutsiooni liikumapanev jõud ja juhtija. Ta seadis eesmärgiks likvideerida vanad, feodaalsed suhted, anda avarad võimalused uuele, kapitalistlikule tootmisviisile. Kodanluse liitlasteks selles võitluses olid käsitöölised, tekkiv proletariaat, linna ja maa väikekodanlus, samuti talurahvas.

1905.—1907. aasta Vene kodanlik-demokraatlik revolutsioon toimus teistsugustes ajaloolistes tingimustes, kui kapitalism oli jõudnud oma olemasolu viimsesse staadiumi — imperialismi staadiumi. Neis tingimustes omandas kodanlik revolutsioon kvalitatiivselt uusi jooni. Need imperialismi ajajärgu kodanlik-demokraatliku revolutsiooni iseärasused avastas V. I. Lenin. Ta näitas, et niisuguse revolutsiooni peaülesandeks on tsarismi kukutamine, feodaalsuhete jäänuste lõplik likvideerimine. Kuid vene kodanlus, hoolimata sellest, et tema ees seisid kodanliku iseloomuga ülesanded, ei olnud selle revolutsiooni liikumapanevaks jõuks. Ta ei saanud asuda revolutsioonilise liikumise etteotsa, ei saanud olla revolutsiooni juhiks, sest ta kartis laiade rahvahulkade organiseeritud väljaastumist, tundis instinktiivselt, et rahva võitlus feodaalsuhete

vastu, mõisnike vastu võib kaasa tuua ka kapitalistliku korra likvideerimise. Vene kodanlus oli oma huvide poolest tihedasti seotud isevalitsusliku korraga ja nägi isevalitsuses kaitset töölisklassi revolutsiooniliste väljaastumiste vastu.

Esimese Vene revolutsiooni liikumapanevaks ja juhtivaks jõuks oli proletariaat. Proletariaat tõmbas endaga kaasa talurahvast, tõi talupoegade stiihilisse mõisnikevastasesse võitlusesse poliitilise teadlikkuse. Vene talurahva revolutsiooniline liikumine oli võrratult tugevam kui Lääne kodanlikes revolutsioonides varasematel aegadel.

Vene töölisklass kasutas 1905.—1907. aasta revolutsioonis proletaarseid võitlusmeetodeid. Ajaloos seninägematu revolutsioonilise liikumise ulatus oli tingitud sellest, et proletariaadi relvastatud ülestõus oli ühendatud massiliste poliitiliste streikidega. Revolutsioonilise võitluse käigus tekkisid tööliste, talupoegade ja soldatite saadikute nõukogud, kes olid uue, revolutsioonilise rahvavõimu võrseteks.

Kõik need iseärasused avaldasid paratamatult mõju ka revolutsiooni tulemustele. Revolutsioon ei võinud lõppeda kodanluse võiduga, nagu see oli eelmistes kodanlikes revolutsioonides, vaid revolutsioon sai sotsialistliku revolutsiooni sissejuhatuseks.

Uurides põhjalikult neid uusi ajaloolisi tingimusi, milles toimuvad kodanlikud revolutsioonid imperialismiajastul, töötas V. I. Lenin välja kodanlik-demokraatliku revolutsiooni sotsialistlikuks revolutsiooniks ülekasvamise teooria. Seda teooriat kinnitas kogu järgnev revolutsioonide areng Euroopas ja Aasias.

§ 2. Sotsialistlik revolutsioon

Sotsialism ei saa tekkida, kui kapitalistlik kord ei ole revolutsiooni teel hävitatud. Seepärast on sotsialistlik revolutsioon uue, sotsialistliku ühiskonna ülesehitamise hädavajalik tingimus.

Sotsialistlik revolutsioon erineb põhjalikult kõikidest teistest sotsiaalse revolutsiooni tüüpidest. Erinevus on kõigepealt selles, et eelmised revolutsioonid üksnes asendasid ühe ekspluateerimisvormi teisega, sotsialistlik revolutsioon aga seab endale ülesandeks vabastada rahvas

kõikidest ekspluateerimise vormidest, kõikidest sotsiaalse rõhumise liikidest. See ülesanne ei piirdu ainult vana lammutamisega, oma aja äraelanud kapitalistlike suhete likvideerimisega. Revolutsiooni teostamine eeldab kvalitatiivselt uute, täiuslikumate, sotsialistlike suhete loomist.

Edasi. Ükski eelmine revolutsioon ei seadnud ülesandeks luua uut majandust. Uus majandus tekkis vana korra rüpes juba enne revolutsiooni teostumist. Seepärast viisid kõik mineviku revolutsioonid üksnes poliitilise võimu vastavusse juba tekkinud majandusega. Sotsialistlik majandus, nagu juba ütlesime, ei saa tekkida kodanliku korra rüpes. Seepärast on sotsialistliku majanduse loomine ja kindlustamine sotsialistliku revolutsiooni tähtsaim ja kvalitatiivselt uus ülesanne.

Seda sotsialistliku revolutsiooni iseärasust märkides kirjutas V. I. Lenin: «Et võita kapitalism üldse, on vaja, esiteks, võita ekspluateerijad ja kaitsta ekspluateeritavate võimu — ülesanne kukutada ekspluateerijad revolutsioonniliste jõudude abil; teiseks, loova töö ülesanne — rajada uued majandussuhted, anda eeskuju, kuidas seda teha. Need sotsialistliku pöörde läbiviimise kaks külge on omavahel lahutamatult seotud ja nende poolest erineb meie revolutsioon kõigist eelmistest revolutsioonidest, kus piisas üksnes purustavast küljest.»[1] Ülesehitamine on sotsialistliku revolutsiooni peamine ja kõige raskem ülesanne. Selle lahendamiseks on vaja aega, loovat tööd, kõikide tööinimeste teadlikkust ja organiseeritust.

Lõpuks, erinevalt kõikidest eelmistest revolutsioonidest, on sotsialistlik revolutsioon tõeline rahvarevolutsioon. Revolutsioon toimub töörahva hulkade huvides, ta viiakse läbi rahvahulkade eneste jõududega, nende revolutsioonilise entusiasmi ja ennastsalgavusega.

Sotsialistliku revolutsiooni juhtiv jõud, lõpuni revolutsiooniline klass on proletariaat. Proletariaat väljendab kõikide töötajate huve, koondab ja organiseerib nende võitlust.

Sotsialistliku revolutsiooni võiduks ei ole tingimata vaja, et proletariaat moodustaks antud maal elanikkonna enamuse. Proletariaat võidab sel teel, et tõmbab endaga kaasa, muudab oma liitlasteks kõik ühiskonna ekspluateeritavad kihid. Proletariaadi jõud peitub tema monoliitsuses

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 382.

ja organiseerituses, tema sidemetes laiade rahvahulkadega.

Revolutsioonilise proletariaadi eesotsas on kommunistlik partei — aktiivne töörahva huvide eest võitleja, uue ühiskonna eest peetava võitluse organiseerija ja innustaja. Kommunistlik partei on töölisklassi eelvägi, kõige teadlikum, eesrindlikum ja revolutsioonile kõige ustavam osa töölisklassist.

Iseloomustades seda maailma-ajaloolist missiooni, mida täidab töölisklass marksistlik-leninliku partei juhtimisel, märgib NLKP programm: «Maailma revolutsioonilise ümberkujundamise peamiseks liikumapanevaks jõuks on töölisklass, kõige järjekindlam revolutsiooniline klass. Klassilahingute käigus ta organiseerub, loob oma ametiühingud ja poliitilised parteid, peab majanduslikku, poliitilist ja teoreetilist võitlust kapitalismi vastu. Vana ühiskonna revolutsioonilise ümberkujundaja ning uue korra looja ajaloolist missiooni ellu viies saab töölisklassist mitte ainult oma klassihuvide, vaid ka kogu töörahva huvide väljendaja. Loomulikult on ta kõigi kapitalismi vastu võitlevate jõudude hegemoon.» [1]

Sotsialistliku revolutsiooni objektiivseks aluseks on vastuolu tootmise ühiskondliku iseloomu ja erakapitalistliku omastamise vormi vahel. See on kapitalistliku tootmisviisi põhivastuolu ja avaldub proletariaadi ning kodanluse antagonismis, klassi- ja rahvuslike konfliktide mitmekesistes vormides. Neid konflikte on võimalik lahendada ainult kapitalistliku eraomanduse revolutsioonilise likvideerimise abil. Järelikult tuleneb sotsialistliku revolutsiooni paratamatus, kapitalistliku ühiskonna sotsialistlikuks ühiskonnaks revolutsioonilise ümberkujundamise paratamatus kapitalismi arenemise objektiivsetest seadustest.

V. I. Lenin näitas, et imperialism on kapitalismi viimne arengustaadium, kõdunev ja surev kapitalism. Imperialismi tingimustes asendub üksikute kapitalistlike ettevõtete vaba konkurents monopolistlike ühingute võitlusega müügiturgude ja tooraineallikate pärast. Rõhutud rahvad, töörahva hulgad — töölised, talupojad, tehniline personal, ametnikud — kõik nad peavad kannatama üha suuremat imperialistlikku rõhumist.

---

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 9.

Imperialism tähendab reaktsiooni kõikidel elualadel. Imperialismile on iseloomulik kodanlikust demokraatiast loobumine ja monopolistliku kodanluse diktatuuri teostamine avalikus vormis, püüd rahvahulkadele peale suruda rahvavastaseid seadusi, ära kägistada progressiivseid demokraatlikke liikumisi. Pidev võidurelvastumine, sõdade ettevalmistamine, teiste rahvaste siseasjadesse vägivaldne vahelesegamine — niisugused on imperialismi iseloomulikud tunnused. Imperialism on sotsialistliku revolutsiooni eelõhtu.

Sotsialistliku revolutsiooni teooria vastavalt imperialismiajastu tingimustele töötas välja V. I. Lenin. Ta näitas, et kapitalistlike maade arenemine imperialismi ajal toimub äärmiselt ebaühtlaselt, hüppeliselt. Kaasaegse kapitalismi ebaühtlase majandusliku ja poliitilise arenemise seaduse toime tõttu küpsevad sotsialistlikud revolutsioonid mõnedes maades varem kui teistes. «Sellest vääramatu järeldus: sotsialism ei saa võita üheaegselt *kõigis* maades. Ta võidab esialgu ühel või mitmel maal, teised aga jäävad mõnda aega kodanlikeks või eelkodanlikeks.» [1]

Seda V. I. Lenini geniaalset järeldust kinnitas hiilgavalt kogu ajaloo käik. Sotsialistlik revolutsioon võitis alguses ainult ühel maal — Venemaal. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon tegi jäädavalt lõpu kapitalistide võimule meie maal ja andis võimsa tõuke kogu maailma revolutsioonilisele liikumisele. Pärast teist maailmasõda toimusid võidukad sotsialistlikud revolutsioonid paljudes Euroopa ja Aasia maades. Sotsialistlik revolutsioon võitis ka Kuubal — esimesel Ladina-Ameerika maal, kes heitis endalt kapitalistliku ekspluateerimise ikke.

On saabunud suur ajastu, mil toimub kapitalismilt sotsialismile üleminek ülemaailmses ulatuses. Kaasajal on kapitalism lakanud olemast ainus sotsiaalne süsteem maailmas. On tekkinud ja kindlustunud sotsialismi maailmasüsteem, mis ühendab vabu ja sõltumatuid riike, kelle ühiseks eesmärgiks on kommunistliku ühiskonna ehitamine, rahvale rahuliku loova töö tagamine. Kommunistlike parteide internatsionaalseks kohuseks on võidelda sotsialistlike maade sõpruse kindlustamise eest, majandusliku ja poliitilise koostöö laiendamise eest. Sotsialistlike maade

[1] V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 67.

koostöö on nende võitmatu jõu allikaks võitluses imperialismi vastu, imperialismi agressiivsete kavatsuste vastu.

Sotsialismile üleminek toimub igal maal konkreetsetes ajaloolistes tingimustes ja iga maa ajaloolised kogemused kuuluvad koostisosana sotsialismi ülesehitamise teaduse varasalve. Sotsialistlikule revolutsioonile ja sotsialismi ehitamisele eri maades on ühtlasi omased järgmised ühised jooned ja seaduspärasused:

töölisklass juhib töörahva hulki, kelle tuumikuks on marksistlik-leninlik partei, proletaarse revolutsiooni teostamisel ja proletariaadi diktatuuri kehtestamisel ühel või teisel kujul;

töölisklass tegutseb liidus talurahva põhihulkadega ja teiste töörahva kihtidega;

likvideeritakse põhiliste tootmisvahendite kapitalistlik omandus;

põllumajandus kujundatakse järk-järgult ümber sotsialistlikuks;

rahvamajandust arendatakse plaanipäraselt, eesmärgiga üles ehitada sotsialism ja kommunism ning tõsta töötajate elatustaset;

teostatakse sotsialistlik revolutsioon ideoloogia ja kultuuri valdkonnas ning luuakse arvukas haritlaskond, kes on ustav töölisklassile, töörahvale, sotsialismiüritusele;

likvideeritakse rahvuslik rõhumine ja kehtestatakse rahvaste võrdõiguslikkus;

kaitstakse sotsialismi saavutusi väli- ja sisevaenlaste vastu;

tagatakse antud maa töölisklassi solidaarsus teiste maade töölisklassiga — see on proletaarne internatsionalism.

Sotsialistliku revolutsiooni peamiste seaduspärasuste ühine iseloom ei välista võitlusvormide mitmekesisust, mida kasutatakse võitluses proletariaadi diktatuuri eest. Sotsialismile ülemineku vormid, töölisklassi poliitilise võimu kättevõitmise moodused, sotsialistliku revolutsiooni teostamise meetodid ja teed võivad olla erinevates maades erinevad. Need erinevused on tingitud antud maa klassijõudude paigutusest, erilisest ajaloolisest olukorrast, milles toimub revolutsioon, maa rahvuslikest iseärasustest.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja teiste maade proletaarsete revolutsioonide kogemused näitavad, kui tähtis on revolutsiooni teostamisel arvesse võtta revolutsiooni üldisi seaduspärasusi ja nende avaldumise ise-

ärasusi antud maal. Näiteks ei pruugi töölisklassi poliitilise võimu kättevõitmine tingimata olla relvastatud ülestõusu iseloomuga, sellega ei pruugi kaasneda verevalamist ja sõjalisi kokkupõrkeid. Teatavatel tingimustel ja üksikutes maades võib revolutsioon areneda rahulikult. Venemaal pidas V. I. Lenin võimalikuks võimu rahulikku ülemineku tööliste kätte vahetult pärast 1917. aasta Veebruarirevolutsiooni.

Kui aga ekspluataatorlikud klassid avaldavad proletariaadile vastupanu, läheb revolutsioon mitterahulikku teed ja omandab relvastatud ülestõusu kuju. Relvastatud ülestõus on eriline poliitilise võitluse liik, mis allub oma seadustele. Ülestõusu eduks on vajalik, nagu õpetas V. I. Lenin, et revolutsioonilise parteiga läheks kaasa töötajate enamus, et olemas oleks revolutsiooni kasv üldrahvalikus ulatuses, vana valitsuse täielik moraalne ja poliitiline krahh, kõikide vahepealsete kihtide kõikumised. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon on klassikaline näide selle kohta, kuidas tuleb täpselt arvestada kõiki revolutsiooni tingimusi ja asjaolusid, kuidas peavad rahva eesrindlikud jõud revolutsioonilise pöörde teostamisel monoliitselt ja resoluutselt tegutsema.

Marksistlik-leninlikud parteid peavad teravat ideelist võitlust revolutsiooni reformistliku ja revisionistliku käsituse vastu. Reformistid eitavad kodanluse revolutsioonilise kukutamise vajadust. Nad püüavad piirduda reformidega, mis ei riivaks kapitalistliku korra olemust. Eitades antagonistlike klasside ja klassivõitluse olemasolu kodanlikus ühiskonnas, kaitsevad nad eraomandust ja kodanlikku riiki. Mõningates kapitalistlikes maades (Inglismaa jt.) on poliitiline võim reformistlike parteide käes. Ometi aga jääb nende riikide poliitika endiseks, seda poliitikat dikteerivad valitseva kapitalistide klassi huvid.

Kaasaegsed «pahempoolsed» revisionistid eitavad marksistlikku õpetust proletariaadi juhtivast osast revolutsioonilises liikumises, nad ei tunnista V. I. Lenini seisukohta, et revolutsioonilise ülemineku vormid on mitmekesised, eitavad revolutsiooni objektiivseid tegureid ja panevad lootused vandenõudele ilma laiade rahvahulkade osavõtuta. Äärmiselt ohtlikud on nende väited, nagu saaks revolutsiooni «tagant tõugata» maailmasõja abil.

Kaasajal on maailma areenil kujunenud olukord, mis soodustab kõikide revolutsiooniliste jõudude arenemist.

Kapitalistlik maailm elab läbi sügavat kriisi, mis hõlmab tema majandust, poliitikat ja ideoloogiat. Rohkem kui kunagi varem on paljastunud kodanliku ühiskonna klassiantagonismid ja rahvuslikud antagonismid. Kapitalism on jäädavalt kaotanud võimu inimkonna enamuse üle. Kõik see juhib kapitalistlike maade rahvaid sotsialistliku revolutsiooni teostamise paratamatuse juurde. *«Kapitalistlik maailmasüsteem tervikuna on küps proletariaadi sotsiaalseks revolutsiooniks,»* [1] öeldakse NLKP programmis.

Tänapäeva tingimustes toob mitmete kapitalistlike maade rahvaid sotsialismi eest peetava võitluse juurde võitlus, mida nad peavad imperialismi vastu, monopolide vägivalla, sõjaliste avantüüride, fašismi vastu. See võitlus koondab rahvahulki ja veenab neid sügavate sotsiaalsete ümberkujunduste vajalikkuses. «Üldemokraatlik võitlus monopolide vastu,» öeldakse NLKP programmis, «ei lükka sotsialistlikku revolutsiooni edasi, vaid lähendab seda. Võitlus demokraatia eest on sotsialismi eest peetava võitluse koostisosa.» [2]

Käesoleval ajastul määravad ajaloolise arenemise peasuuna sotsialistlik maailmasüsteem, jõud, kes võitlevad imperialismi vastu, ühiskonna sotsialistliku ümberkujundamise eest. Nõukogude Liidu ja kogu sotsialistliku maailmasüsteemi võimsus on sotsialistlike maade sõltumatuse kindlaks kaitseks imperialistide igasuguste kallalekippumiste vastu.

Sotsialistlik maailmasüsteem avaldab oma majanduslike, poliitiliste ja kultuuriliste saavutustega aktiivset mõju revolutsioonilise võitluse käigule kapitalistlikes maades. «Töölisliikumine kapitalistlikes maades,» öeldakse NLKP XXIII kongressi resolutsioonis, peab suuri klassilahinguid monopolide vastu. Mitmete maade proletariaat on kätte võitnud uued positsioonid edasiseks pealetungiks ekspluataatorlikule korrale. Viimastel aastatel on mõnedes riikides ilmnenud töölisliikumise erinevate väesalkade tegevusühtsuse saavutamise perspektiivid. Tööliskласsi ümber koonduvad üha enam teised sotsiaalsed kihid, kes astuvad välja monopolide ikke vastu.»[3]

---

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 10.
[2] Sealsamas, lk. 35.
[3] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressi resolutsioon NLKP Keskkomitee aruande põhjal. Vastu võetud ühel häälel 8. aprillil 1966. aastal, lk. 5.

§ 3. Rahvuslik vabastusrevolutsioon

Ülemaailmse revolutsioonilise liikumise oluliseks koostisosaks on sõltuvate maade ja asumaade rahvaste rahvuslik vabadusvõitlus. Rahvusliku vabadusliikumise vormide mitmekesisus on tingitud nende maade rahvaste arenemise ajaloolistest tingimustest. Kuid on olemas ka ühised jooned ja tendentsid, mida me lühidalt vaatlemegi.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võit, sotsialismi maailmasüsteemi tekkimine soodustasid rahvusliku vabadusliikumise tormilist arengut. Võitluses imperialismi vastu saavutasid paljud Aasia, Aafrika ja Ladina-Ameerika maad endale sõltumatuse. Eriti on imperialismi koloniaalsüsteemi lagunemine kiirenenud viimastel aastatel. Kui 1939. aastal moodustas asumaade ja sõltuvate maade rahvastik ligikaudu kaks kolmandikku inimkonnast, siis kaasajal on kolonisaatorite võimu all vähem kui kaks protsenti maakera elanikest.

Rahvuslikud vabastusrevolutsioonid on üks demokraatlike revolutsioonide vorme asumaades ja sõltuvates maades. Need revolutsioonid seavad eesmärgiks likvideerida sõltuvus väliskapitalist, purustada reaktsioonilised feodaalsuhted, likvideerida imperialismimeelsed rahvavastased režiimid. Nendest revolutsioonidest on huvitatud laiad rahvakihid: töölised, talupojad, poolproletaarsed elemendid, haritlased ja rahvuslik kodanlus.

Olenevalt konkreetsetest ajaloolistest tingimustest seavad rahvuslikud vabastusrevolutsioonid reas maades endale eesmärgiks piirata rahvusliku suurkodanluse tegevust, teostada agraarseid ümberkujundusi, natsionaliseerida pangad, kaubandus- ja tööstusettevõtted. Põhjendades rahvusliku vabadusliikumise arenguperspektiive, õpetas V. I. Lenin, et eesrindlike maade proletariaadi abiga võivad mahajäänud maad siirduda sotsialistlikule korrale, minnes mööda kapitalistlikust arengustaadiumist.[1] Selle saavutamiseks on vaja leida vorme liidu loomiseks kogu maailma eesrindlike proletaarlaste ja asumaade ning nõrgalt arenenud maade rõhutud rahvaste vahel.

Sotsialismile üleminek, mille puhul kapitalistlik arengustaadium jääb vahele, eeldab vastava maa arengus üleminekuperioodi, mille kestel võivad eksisteerida mitmekesi-

[1] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 213—214.

sed ühiskondlike suhete vormid. Siin võib olla endiste sotsiaalmajanduslike kordade jäänuseid, näiteks sugukondlikke suhteid, samuti ka teisi kapitalismieelsete ja kapitalistlike suhete vorme. Välismaiste pankade ja ettevõtete, samuti rahvuslikule suurkodanlusele kuuluva tööstuse natsionaliseerimise tulemusel tekib riiklik sektor — antud maa iseseisvuse majanduslik alus. Maa rahvuslik uuestisünd on võimalik ainult siis, kui see maa ei ole majanduslikult sõltuv välismaistest monopolidest, kui igakülgselt arendatakse tema tööstuslikku baasi ja edukalt lahendatakse agraarküsimus, talurahvaküsimus, tõstetakse töötajate ainelist ja kultuurilist elatustaset.

Mittekapitalistlik arengutee ei välista teravat klassivõitlust imperialismi ja oma maa reaktsiooni vastu, võitlust üldrahvalike eesmärkide ja rahuarmastava poliitika eest. Nagu näitavad ajaloo kogemused ja viimaste aastate sündmused, ei kohku imperialistid tagasi mingite vahendite ees, selleks et rahvastele peale suruda uusi kolonialismi vorme. Nad kasutavad relvastatud vahelesegamist vabanenud maade siseasjadesse, organiseerivad sõjaväelisi riigipöördeid, intensiivistavad õõnestustegevust nende riikide valitsuste vastu, kes teostavad sotsiaalseid ümberkujundusi laiade töörahva hulkade huvides.

Nõukogude Liit ja teised sotsialistlikud maad annavad igakülgset toetust rahvastele, kes võitlevad imperialismi vastu, rahvusliku sõltumatuse eest. Nad aitavad kaasa vabanenud maade majanduse ja kultuuri arengule, kindlustavad kõigi mandrite imperialismivastast rinnet. Imperialismivastase võitluse edu oleneb kõigi sotsialistliku leeri jõudude, kõigi kaasaja revolutsiooniliste jõudude koondumisest, ülemaailmse kommunistliku liikumise ühtsuse kindlustumisest.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. Millistel põhjustel toimuvad sotsiaalsed revolutsioonid?

2. Millised on sotsialistliku revolutsiooni iseärasused, eesmärgid ja ülesanded?

3. Missugused on sotsialistliku revolutsiooni leninliku teooria põhimõtted ja milline on tema tähtsus rahvusvahelisele kommunistlikule ja rahvuslikule vabadusliikumisele?

4. Milles seisnevad kõigi maade jaoks ühised kapitalismilt sotsialismile ülemineku seaduspärasused ja kuidas nad avalduvad erinevates maades?

5. Millised ülesanded on püstitatud rahvuslike vabastusrevolutsioonide ette?

XII peatükk

ÜHISKONDLIK TEADVUS JA SELLE OSA ÜHISKONNA ELUS

Ajalooline materialism, rõhutades tootmisviisi ja majandussuhete määravat osa ühiskonna arenemises, pöörab samal ajal suurt tähelepanu ühiskonna vaimse kultuuri analüüsimisele. Ühiskondlik teadvus käib paratamatult kaasas inimeste eluga, ilma ühiskondliku teadvuseta ei saa eksisteerida ükski ühiskond.

Vaatlemegi nüüd, mis on ühiskondlik teadvus, kuidas ta tekib ja areneb, millised on tema vormid ja nende osa ühiskonna elus.

§ 1. Mis on ühiskondlik teadvus

Ühiskondlik teadvus on ühiskonna vaimne elu, s. o. poliitilised, õiguslikud, kõlbelised, teadusalased, filosoofilised ja esteetilised ideed, vaated ja teooriad, religioossed kujutlused, aga ka inimeste sotsiaalsed tunded, meeleolud, iseloom ja harjumused, milledes peegeldub nende ühiskondlik elu.

Kuidas tekib ühiskondlik teadvus ja milles on tema olemus? Selles küsimuses käib iidsest ajast terav võitlus materialismi ja idealismi vahel. Idealistid püüavad tõendada, nagu oleks ühiskondlike vaadete ja teooriate tekkimise põhjus kas inimeste teadvuses või siis mingis ebamaises jõus, s. t. jumalas. Kummalgi juhul käsitatakse ühiskondlikku teadvust lahus ühiskonna materiaalsest elust. Selline vaade moonutab ühiskonna arenemise tegelikku pilti.

K. Marx ja F. Engels kritiseerisid neid idealistlikke ebateaduslikke vaateid. Nad näitasid, et ühiskondliku teadvuse tekkepõhjust ei tule otsida inimeste peades, vaid materiaalsete hüvede tootmise viisis. Ühiskondlik teadvus on tingitud materiaalsetest tootmissuhetest, ta on nende suhete produkt. See tähendab, et ühiskondlik olemine on primaarne, ühiskondlik teadvus aga sekundaarne. «Mitte ini-

meste teadvus ei määra nende olemist, vaid, vastupidi, nende ühiskondlik olemine määrab nende teadvuse.»[1]

Ühiskondlik teadvus peegeldab ühiskondlikku olemist. Millised on ühiskonna materiaalne elu, tootmisviis ja tootmissuhted, sellised on ka inimeste ideed ja vaated. Kui näiteks kapitalismi tingimustes esinevad ühed ühiskondlikud ideed ja teooriad, vaated ja meeleolud, sotsialismi tingimustes aga teised, siis seletub see asjaoluga, et sotsialistliku tootmisviisi võit muutis põhjalikult inimeste ühiskondlikku olemist, lõi uued tootmissuhted. Kapitalistlikus ühiskonnas, kus tootmissuhted rajanevad tootmisvahendite eraomandusel, on valitsevate klasside moraali aluseks individualismi printsiip. Sotsialistlikus ühiskonnas rajanevad tootmissuhted ühiskondlikul sotsialistlikul omandil ning moraal on kollektivistlik. Järelikult muutub koos ühiskondliku olemisega ka ühiskondlik teadvus, kusjuures ühiskondliku olemise muutumine on ühiskondliku teadvuse muutumise põhjuseks.

Ühiskondlik teadvus ei eksisteeri lahus indiviidide teadvusest. Ühiskond koosneb ju indiviididest (isiksustest), kes kuuluvad teatavasse klassi või sotsiaalsesse rühma. Seetõttu on individuaalne teadvus oma sisult ühiskondliku teadvuse väljenduseks.

Rõhutades teadvuse ühiskondlikku iseloomu, on ajalooline materialism kaugel individuaalse, s. t. selle või teise inimese teadvuse isikupäraste joonte eitamisest. Individuaalne teadvus kujuneb olenevalt antud inimese elu spetsiifilistest tingimustest; need tekitavad ainult selle inimese teadvusele omased iseärasused.

Ühiskondlik teadvus hõlmab ühiskondliku psühholoogia ja ideoloogia. Ühiskondlik psühholoogia moodustub tunnetest, meeleoludest, harjumustest ja elamustest, mis kujunevad inimestel, klassidel, rahvustel ja üksikutel sotsiaalsetel rühmadel nende igapäevases praktilises tegevuses. Seepärast räägitaksegi käsitöölise, talupoja ja väikekodanlase psühholoogiast ning «väikekodanlikust psühholoogiast» kui püüdest irduda ühiskondlikest küsimustest ja sulguda isikliku heaolu eest hoolitsemisse.

Töölisklassi elu ja tegevuse tingimused on aluseks kvalitatiivselt uut tüüpi ühiskondliku psühholoogia, uute har-

---

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, I kd., lk. 281.

jumuste ja kommete tekkimisele. Need on kollektivismi, solidaarsuse ja vastastikuse abi tunne võitluses ekspluataatorite vastu. Siit järeldub, et erinevatel klassidel ja sotsiaalsetel rühmadel on erinev psühholoogia. Seejuures, olgugi et klassi psühholoogia kannab selle klassi elutingimuste pitserit, ei kuuni ta klassihuvide teoreetilise mõtestamiseni.

Erinevalt ühiskondlikust psühholoogiast hõlmab ideoloogia, esiteks, inimeste konkreetses ajaloolises praktikas tekkinud poliitilised, õiguslikud, kõlbelised, esteetilised ja filosoofilised vaated, ideed ja teooriad; teiseks, ideoloogia kujundavad teadlikult selle või teise klassi ideoloogid. Ideoloogial on ühiskonna elus suur tähtsus, kuna see on ideede ja teooriate kogum, teatud mõistete süsteem, mille inimesed on välja töötanud ühiskondlik-ajaloolise praktika alusel. Näiteks, töölisklassi ideoloogia on marksism-leninism — harmooniline teaduslike vaadete süsteem, mille rajasid K. Marx ja F. Engels proletariaadi klassivõitluse alusel ja mida V. I. Lenin edasi arendas.

Ühiskonnas, kus on erinevad antagonistlikud klassid, on ka erinevad ideoloogiad. Iga klass töötab välja oma vaadete, ideede ning mõistete süsteemi, mis peegeldab tema huvisid ja kohta ühiskonnas. Näiteks on kapitalistlikus ühiskonnas olemas kodanlik ja proletaarne ideoloogia, mis oma eesmärkide ja ülesannete poolest teineteisest sügavalt erinevad. See on ka mõistetav. Antagonistlikus klassiühiskonnas ei saa olla mingit ühtset ideoloogiat ekspluataatorite ja ekspluateeritavate klassihuvide vastandlikkuse tõttu. Siin valitseb selle klassi ideoloogia, kellele kuuluvad tootmisvahendid ja poliitiline võim. Valitsev klass surub peale oma ideoloogiat, kasutades kõiki tema käsutuses olevaid vahendeid — raadiot, televisiooni, ajakirjandust jne.

Valitseva ideoloogia vastu võitleb ekspluateeritavate klasside ideoloogia. Antagonistliku ühiskonna tingimustes toimuv ideoloogiline võitlus saavutas oma kõrgpunkti marksismi — proletariaadi teadusliku ideoloogia tekkimisega.

Ideoloogia klassilisus tähendab selle parteilisust. Ekspluataatorlikud klassid, eriti kodanlus, püüavad ideoloogia parteilist iseloomu eitada ja kujutada omaenda ideoloogiat «parteituna», «klassidest kõrgemal seisvana», «rahvalikuna». Tegelikult kodanlus, peites end «parteituse» ja

«apoliitilisuse» lipu taha, kaitseb oma kasuahnust ja palgalise orjuse süsteemi, õhutab rahvuslikku vaenu, teostab koloniaalanastuse ja röövsõdade poliitikat. Kodanlik ideoloogia kui oma aja äraelanud, hukkuva klassi ideoloogia on vastuolus rahva huvidega, ühiskonna arenemisega. Kaasajal võitleb kodanlik ideoloogia progressijõudude, eelkõige sotsialismi ning kommunismi vastu. «Imperialismi peamiseks ideelis-poliitiliseks relvaks,» öeldakse NLKP programmis, «on **antikommunism,** mille põhisisuks on sotsialistliku korra laimamine, kommunistlike parteide poliitika ja eesmärkide, marksismi-leninismi õpetuse võltsimine.»[1]

Ideoloogia klassiiseloom ei tähenda antud klassi ideoloogia muutumatust. Ideoloogia sõltub tingimustest, ajast ja kohast, aga ka sellest, milliste klasside huve ta väljendab. Teatavasti oli kodanlus oma varasel arenguetapil feodaalidega võrreldes progressiivne; sel ajal esinesid kodanluse ideoloogid eesrindlike ideede ja teooriatega, kuna nad väljendasid ühiskonna arenemise vajadusi. Kui aga iseseisva poliitilise võitluse teele asus proletariaat — võitleja sotsialismi ja kommunismi eest —, siis muutus reaktsiooniliseks nii kodanlus kui tema ideoloogia, mis hakkas moonutama sündmuste tegelikku käiku.

Erinevalt kodanlikust ideoloogiast kujutab marksism-leninism töölisklassi ideoloogia tegelikkust õigesti, kuna proletariaadi klassihuvid ühtivad ajaloo objektiivse käiguga. Proletariaadi põhieesmärgid ja -ülesanded väljendavad kõigi töötajate põhihuvisid. Töölisklass on huvitatud kõikide ühiskonnaelu külgede, protsesside ja seaduste tunnetamisest. Seepärast on proletaarne ideoloogia, s. o. marksism-leninism ühtaegu nii parteiline kui ka sügavalt teaduslik ideoloogia.

§ 2. Ühiskondliku teadvuse suhteline iseseisvus ja ideede aktiivne osa ühiskonna arenemises

Me teame juba, et ühiskondliku teadvuse määrab ühiskondlik olemine. Kuid ühiskondlik olemine määrab ühiskondliku teadvuse ainult lõppkokkuvõttes. Olles tingitud inimeste materiaalsest tootmistegevusest, on ühiskondlikul

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 48.

teadvusel samal ajal ka suhteline iseseisvus ja aktiivsus, ta allub oma spetsiifilistele seaduspärasustele, mis ei ühti tootmise arenguseadustega.

Ekslik oleks arvata, et ideed ja teooriad peegeldavad ühiskondlikku olemist vahetult ja kasvavad välja otse tootmisest. Seda laadi vaated on omased marksismi vulgariseerijatele, kes, näiteks, püüdsid tuletada Lääne-Euroopa filosoofia arenemise vahetult kapitalistlikust manufaktuurist. V. I. Lenin nimetas selliseid vaateid marksismi karikatuuriks.

Ühiskondliku olemise peegeldumine inimeste teadvuses on tegelikult keeruline protsess, mis toimub kindlates spetsiifilistes vormides, nagu poliitilised vaated, filosoofia, kunst, religioon jne. Ühed neist vormidest, näiteks poliitilised vaated, on baasile lähemal, teised, näiteks filosoofia, sellest kaugemal. Seepärast ühiskondliku olemise peegeldumisel ühiskondlikus teadvuses vahendab esimest terve rida vahepealseid faktoreid, mis tingivadki ühiskondliku teadvuse suhtelise iseseisvuse.

See suhteline iseseisvus avaldub, esiteks, selles, et ühiskondlik teadvus võib ühiskondlikust olemisest kas maha jääda või ette jõuda. Ühiskondliku teadvuse mahajäämine seletub kõigepealt sellega, et ta on sekundaarne ühiskondliku olemise suhtes, tuleneb sellest ja peegeldab seda. Liiatigi on mõnedele ühiskondliku teadvuse vormidele, näiteks religioonile ja moraalile, omane teatav konservatiivsus. Nende sisuks olevad ideed ja vaated muutuvad traditsiooniks ja püsivad isegi siis, kui neid tekitanud tingimused on ammu kadunud. Lõpuks seletub see mahajäämine reaktsiooniliste klasside tegevusega, kes on huvitatud oma aja äraelanud ideede säilitamisest.

Ühiskondlik teadvus võib ka ennetada ühiskondliku olemise arenemist. Nii juhtub siis, kui teadlased ja väljapaistvad poliitikategelased, tuginedes ühiskonna arenemise tunnetatud seadustele, näevad teaduslikult ette selle arenemise perspektiive paljudeks aastateks. Teadusliku ettenägemise hiilgavaks näiteks on marksismi-leninismi järeldus sotsialistliku ühiskonna tekkimise paratamatuse kohta.

Ühiskondliku teadvuse suhteline iseseisvus avaldub, teiseks, ideede arenemise järjekestvuses. Inimkonna arenemislugu näitab, et vaimset kultuuri ei looda kunagi otsast peale. Inimeste vaated ja kujutlused ning kõik nende kaas-

ajal eksisteerivad ideed töötatakse välja eelneva mõttematerjali alusel. Tänu sellele, et kasutatakse kõiki aastasadade vältel loodud väärtusi, on inimestel võimalik arendada oma elu kõiki külgi, sealhulgas ka ühiskondlikku teadvust — filosoofiat, teadust, kunsti jne. Näiteks, marksism, nagu märkis V. I. Lenin, ei tekkinud eemal maailma tsivilisatsiooni arenemise peateest. Marksism võttis üle kõik parema sellest, mis enne teda oli saavutatud ühiskondliku mõtte alal, ja andis vastused küsimustele, mis inimkonna eesrindlik mõte oli juba üles seadnud.

Ideede arenemise järjekestvust ei tule käsitada lahus ühiskonna materiaalse elu arenemisest; viimane ju määrabki lõppkokkuvõttes ideede arenemise. Peale selle, nii ideoloogia üldist seisukorda kui selle arenemise järjekestvust saabki mõista ainult tingimusel, kui peetakse silmas ka paljusid teisi faktoreid: klassivõitlust, ühiskondliku teadvuse vormide vastastikust mõju jne. Seejuures tuleb silmas pidada, et erinevad klassid kasutavad mineviku ideepärandit erinevalt. Progressiivsed revolutsioonilised klassid võtavad minevikust parima ja heidavad kõrvale vananenu, reaktsioonilise. Nad loovad progressiivse ideoloogia minevikupärandi kriitilise ümbertöötamise teel. Näiteks võib tuua marksistlik-leninliku õpetuse teaduslikust sotsialismist, mida kommunistlikud ja töölisparteid väsimatult kaitsevad, täiendavad ja rikastavad.

Reaktsioonilised klassid, vastandina, võtavad minevikupärandist iganenud ideed ja teooriad ning heidavad kõrvale eesrindlikud progressiivsed ideed. Nende klasside ideoloogid püüavad mineviku reaktsioonilisi ideid igati kohandada kaasajale, nende eesmärgiks on säilitada kehtivat korda. Näiteks võib tuua saksa fašismi, mille ideoloogid taaselustasid kõige süngemaid ja verisemaid keskaja ideid ja tavasid. Saksa fašistide jälgedes lähevad tänapäeva imperialismi ideoloogid, taaselustades monopolistide anastuspüüete õigustamiseks maltuslust ja rassismi.

Kolmandaks avaldub ühiskondliku teadvuse suhteline iseseisvus ideede aktiivses osas ühiskonna arenemises. Olles tekkinud teatavate majandussuhete alusel, etendavad mitmesugused ühiskondliku teadvuse vormid üsnagi aktiivset osa ühiskonna arenemises; viimane väljendub selles, et nad mõjutavad nii teineteist kui ka baasi.

Väljendades oma aja äraelanud klasside huve, pidurda-

vad reaktsioonilised ideed ja teooriad ühiskonna arenemist progressi suunas. Sellised on näiteks «kollektiivse kapitalismi», «rahva-» ja «töökapitalismi» teooriad ning õpetus «üldise heaolu riigist», mida jutlustavad kaasaegse imperialismi ideoloogid. Nende «teooriate» reaktsiooniline mõte on ilmne. Nad püüavad sisendada rahvamassidele ideid kapitalismi stabiilsusest, varjata kapitalismi klassiiseloomu ja väärata masse revolutsiooniteelt.

Eesrindlikel ideedel ja teooriatel on progressiivne osa ühiskonna elus, kuna nad väljendavad eesrindlike klasside huve; neile klassidele kuulub tulevik. Eesrindlikel ideedel on suur mobiliseeriv, organiseeriv ja ümberkujundav jõud, seda eriti inimkonna arenemise murrangulistel ajajärkudel, mil revolutsioonilistest ideedest juhinduvad progressiivsed jõud teostavad sotsiaalseid ümberkujundusi. Suur on eesrindlike ideede osa võitluses nii vanade, iganenud, kui kaasaegsete reaktsiooniliste ideede vastu. Lõppkokkuvõttes võidavad alati uued, progressiivsed ideed. See on ühiskonna arenemise seaduspärasus.

§ 3. Marksistlik-leninlik ideoloogia ja selle osa ühiskonna arenemises

Marksistlik-leninlik ideoloogia on filosoofiliste, majandusteaduslike ja sotsiaal-poliitiliste vaadete terviklik ja harmooniline süsteem. Selle teoreetiliseks aluseks on dialektiline ja ajalooline materialism. Marksismi-leninismi ideoloogia väljendab proletariaadi ja kõigi töötajate huve. Marksism-leninism tekkis kui töölisklassi maailmavaade, sotsialismi tingimustes sai ta aga kogu rahva maailmavaateks.

Marksism-leninism erineb kõigist eelnevatest ideoloogiatest oma teaduslikkuse, progressiivsuse, revolutsioonilisuse, teooria ja praktika seose, loova iseloomu ja parteilisuse poolest. Marksistlik-leninliku ideoloogia teaduslikkus väljendub selles, et ta peegeldab õigesti ühiskonna elus üleskerkinud vajadusi, avab ühiskonna arenemise seadused ja nende seaduste tunnetamise alusel põhjendab teoreetiliselt kapitalismi hukkumise ning kommunismi revolutsioonilise võidu paratamatust.

Marksismi-leninismi ideoloogia progressiivsus ilmneb eriti selgelt neis eesmärkides ja ülesannetes, mis ta püsti-

tab töötajate ette: sellise ühiskonna ülesehitamine, kus pole ekspluateerijaid ega ekspluateeritavaid, kus töö pole mitte ainult elatusvahend, vaid ka iga inimese esmane vajadus, kus inimeste vahel kujunevad tõeliselt humaansed suhted.

Marksistlik-leninliku ideoloogia revolutsioonilisus seisneb selles, et kapitalismi tingimustes on ta proletariaadile tegevusjuhiseks, relvastades teda teadmistega ekspluataatorliku korra purustamise teede ja vahendite kohta. Pärast võitu kodanluse üle avaldub see revolutsioonilisus rahvamasside organiseerimises sotsialismi ja kommunismi ehitamisele. Nüüd suureneb mitmekordselt ideoloogia osatähtsus juhtiva ja ümberkujundava jõuna.

Marksistlik-leninlikule teooriale tuginedes ehitas nõukogude rahvas kommunistliku partei juhtimisel üles sotsialismi. Marksismi-leninismi ideede teostamine praktikas viis NSV Liidu rahvaste sotsiaal-poliitilisele ühtsusele. Marksistlik-leninlik ideoloogia, kindlustunud töötajate teadvuses, valitseb praegu Nõukogude Liidus. Kommunismi ehitamise tingimustes kasvab marksistlik-leninliku ideoloogia osa veelgi enam.

Üks marksistlik-leninliku ideoloogia iseloomulikke jooni ja põhiprintsiipe on revolutsioonilise teooria ja praktika lahutamatu ühtsus. Selles ühtsuses peitub töölisklassi ideoloogia võitmatu jõud ja selle põhjalik erinevus mitmesugustest oportunistlikest teooriatest — reformismist, revisionismist ja dogmatismist.

Marksism-leninism ei ole dogma, vaid tegevusjuhis. Ta omab loovat iseloomu ja rikastub töölisklassi võitluse käigus uue kommunistliku ühiskonna eest. Marksismi-leninismi ideed, üldistades rahvusvahelise revolutsioonilise töölisliikumise ja imperialismivastase rahvusliku vabadusvõitluse kogemusi, võimaldavad kaasajal loovalt lahendada sõja, rahu ja revolutsiooni küsimusi. Nõukogude Liidus ja teistes sotsialismimaades innustavad need ideed miljoneid sotsialismi ja kommunismi ehitavaid inimesi.

Marksismi-leninismi ideoloogia on sügavalt parteiline. Vastandina kodanlikele filosoofidele, kes esinevad «parteituse» ja «objektivismi» lipu all, tunnistavad marksistid-leninlased otseselt ja avalikult oma ideoloogia klassilist, parteilist iseloomu. Selle ideoloogia parteilisus seisneb sotsialismi ja kommunismi eest võitleva töölisklassi huvide kaitsmises, leppimatus suhtumises kodanluse ideoloogide,

parempoolsete ja «pahempoolsete» revisionistide vaenulikkudesse ja teadusevastastesse teooriatesse.

Selline on marksistlik-leninliku ideoloogia sisu ja tema tähtsus ning osa ühiskonna elus.

§ 4. Ühiskondliku teadvuse vormid

Eespool nägime, et ühiskondlik teadvus avaldub, esineb ja areneb sellistes vormides nagu poliitilised ja õiguslikud vaated, moraal, teadus, filosoofia, kunst, religioon jne. Ühiskondliku teadvuse vormide mitmekesisus tuleneb objektiivse tegelikkuse külgede mitmekesisusest. Iga ühiskondliku teadvuse vorm peegeldab ühiskonna elu teatavat külge. Näiteks, poliitilised ideed peegeldavad klasside, riikide ja rahvuste omavahelisi suhteid, moraal hõlmab inimeste kõlbelised vahekorrad. Ühe või teise ühiskondliku teadvuse vormi tekkimine on lõppkokkuvõttes tingitud ühiskonnaelu vastavast vajadusest.

Ühiskondliku teadvuse vormid erinevad üksteisest, kuid nende vahel on ka tihe vastastikune seos ja üsnagi keerukas vastastikune mõju. Näiteks, ühiskondliku teadvuse poliitiline vorm mõjutab väga tugevasti moraali, religiooni, filosoofiat ja kunsti, kunst mõjutab moraali jne.

Käsitleme nüüd üksikasjalisemalt mõningaid ühiskondliku teadvuse vorme.

F. Engels märkis raamatus «Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp», et ühiskondliku teadvuse vormidel on mitmesugune osatähtsus inimestevaheliste ideoloogiliste suhete kujunemisel. Oma tähtsuse poolest seisab esikohal ühiskondliku teadvuse poliitiline vorm, *poliitiline ideoloogia.*

Poliitiline ideoloogia on ideede kogum ja kindel vaadete süsteem, mis peegeldab klasside, riikide ja rahvuste suhteid. Selles väljenduvad ennekõike klasside huvid, klasside suhtumine kehtivasse ühiskondlikku ja riiklikku korda. Näiteks, kodanlik poliitiline ideoloogia seab eesmärgiks tõestada kapitalistliku korra aluste, kapitalistliku tootmisviisi, kapitalistliku riigi ja muude organisatsioonide ning institutsioonide kindlust ja kõigutamatust. Proletaarse poliitilise ideoloogia eesmärgiks ja ülesandeks on aga nende aluste kõigutamine ning uue, kommunistliku ühiskonna loomise paratamatuse põhjendamine.

Tavaliselt on igal klassil oma ideoloogid, kes töötavad välja selle või teise poliitilise ideoloogia. Ideoloogide poolt formuleeritud eesmärgid ja ülesanded kehastuvad mitmesugustes riiklikes ja parteidokumentides, konstitutsioonides, programmides, deklaratsioonides jms.

Poliitilisel ideoloogial on ühiskonna elus tohutu suur tähtsus. Tema mõju majandusele, poliitilisele võitlusele ja vaimsele elule on üsna suur. Õigupoolest pole ainsatki küsimust, mis leiaks lahendust ilma selle poliitilist tähendust arvestamata. Poliitiline ideoloogia avaldab tugevat mõju teistele ühiskondliku teadvuse vormidele: teadusele, filosoofiale, moraalile, kunstile, religioonile.

Poliitilisel ideoloogial võib olla ühiskonna arenemises nii progressiivne kui reaktsiooniline osa. Näiteks, imperialistliku kodanluse poliitika elab praegu üle sügavat kriisi, mis on kogu kapitalistliku süsteemi kriisi peegelduseks. Kodanlus, öeldakse NLKP programmis, ei ole enam suuteline pakkuma ideid, mis võiksid innustada rahvahulki. Seepärast püüab ta halvustada kommunismi ning selle õilsaid eesmärke.

Vastandina kodanlikule poliitilisele ideoloogiale on töölisklassi poliitiline ideoloogia, mis väljendub marksismis-leninismis, progressiivne. Marksism-leninism on saanud inimkonna eesrindliku kihi mõtete valitsejaks. Mida rohkem jõuab ühiskond edasi progressi ja kommunismi teel, seda suuremaks kasvab marksismi-leninismi ideede osa rahvamasside konsolideerimisel võitluseks uue maailma loomise eest.

Poliitiline ideoloogia omab eriti suurt tähtsust sotsialismi tingimustes. Väljendades kõigi töötajate huve, ühendab poliitiline ideoloogia neid kommunistliku ühiskonna ehitamisel.

Üsna lähedased poliitilisele ideoloogiale on *õiguslikud vaated ja teooriad.* Õigus, märkis K. Marx, — see on valitseva klassi tahe, mis on ülendatud seaduseks.

Õigus, nagu poliitikagi, tekib koos riigiga ja on oma loomult klassiline. Ta on väljendatud riigi poolt kehtestatavate seaduste süsteemiga. Neil seadustel on sundiseloom, s. t. nende täitmine on kõigile ühiskonna liikmetele kohustuslik. Juriidiliste seaduste abiga kaitsevad valitsevad klassid kehtivat korda ja endi materiaalseid ning muid huvisid.

Kui kapitalismi ajal teenib õigus valitsevat klassi — kodanlust, siis sotsialismi ajal teenib ta kõiki töötajaid, muutub rahvalikuks.

Inimeste arusaamad sellest, mis on seaduslik ja mis ebaseaduslik, nende vaated antud ühiskonnas või riigis kehtiva õiguse kohta moodustavad nende õigusteadvuse. Antagonistlikus ühiskonnas on õigusteadvus klassiiseloomuga. Iga klass käsitab oma õigusi ja kohustusi isemoodi, hindab erinevalt seda, mis on talle kohustuslik ning mis ei ole jne.

Antagonistlikus ühiskonnas on valitsevate klasside õigusteadvus suunatud kehtiva korra kindlustamisele. Kodanlus näiteks püüab sisendada töötajatele, et kodanlik õigus tagavat kõigi ühiskonnaliikmete võrdõiguslikkuse. Kuid see on ainult formaalne ning deklaratiivne võrdõiguslikkus. Sõnades on seaduse ees kõik võrdsed, tegelikult aga kaitseb kodanlik õigus ainult kodanluse huve. Tegelikult ei ole ega saagi olla kapitalistlikus ühiskonnas mingit õiglast, klassidest kõrgemalseisvat õigust. Näiteks võib olla USA, SFV ja teiste kapitalistlike maade antidemokraatlik seadusandlus.

Sotsialistlikus ühiskonnas eksisteerib kogu ühiskonna sotsiaal-poliitiline ja ideeline ühtsus. Õigusteadvus väljendab siin kogu rahva huve. Seaduste täitmise tagab riigi autoriteet. Kommunistlik Partei ja Nõukogude valitsus, likvideerides isikukultuse tagajärgi, on viimasel ajal teinud ära suure töö õigusnormide korrastamisel ja nende vastavusseviimisel sotsialistliku õigusteadvusega. Nõukogude sotsialistlik õigus kaitseb nüüd rangelt riigi kui terviku ja iga üksiku nõukogude kodaniku huve.

Erinevalt kodanlikust ühiskonnast on sotsialistlikus ühiskonnas tohutu tähtsus vabatahtlikul ja teadlikul seadustest kinnipidamisel. Töötajate rõhuv enamus saab aru Nõukogude riigi seaduste range täitmise vajalikkusest, mõistes, et need seadused teenivad iga nõukogude inimese huve.

Kommunistlik Partei ja Nõukogude riik teevad suurt tööd selleks, et kasvatada kõiki ühiskonnaliikmeid sotsialistliku õiguse austamise vaimus. Peatähelepanu pööratakse kuritegude ärahoidmisele ja nõukogude inimeste vastutuse tõstmisele seadustest kinnipidamise eest. Samal ajal karistab nõukogude riik karmilt sotsialistliku seaduslikkuse rikkujaid.

Nõukogude õigusteadvusel on tõsine osa kommunismi ehitamisel. Ta aitab likvideerida kapitalistlikke igandeid, välja juurida kuritegevust, kasvatada kõigis nõukogude inimestes harjumust sotsialistliku ühiselu reeglite vabatahtlikuks täitmiseks.

Inimühiskonnas on palju reegleid ja tavasid, mille kohaselt inimesed elavad ja töötavad. Nagu me teame, töötab osa nendest reeglitest välja riik, kes neid ka kaitseb. Need reeglid on õigusnormid. Neid peavad inimesed täitma nagu seadusi. Teised reeglid tuginevad ühiskondlikule arvamusele, mis nad heaks kiidab või hukka mõistab. Need on moraalireeglid. Neis väljendub inimeste suhtumine üksteisesse ja ühiskonda tervikuna. Need reeglid ehk normid määravad inimeste arusaamise sellest, mis on kohus, au, südametunnistus, hea ja kuri, humaansus, õiglus jms. Selliste reeglite kogu nimetatakse *moraaliks* ehk *kõlbluseks*.

Idealistlikud ja religioossed teooriad väidavad, nagu oleks moraal tekkinud jumala tahtel või oleks tema allikaks «absoluutne mõistus», «üleüldine kohus» jne. Tegelikult kasvavad moraalireeglid välja ühiskonna elutingimustest; viimaste hulgas on määravaiks majanduslikud suhted. Moraalialaste vaadete muutumine oleneb lõppkokkuvõttes ühiskonna majandusliku struktuuri muutumisest. Kuid nende vaadete kujunemisele mõjuvad ka teised ühiskonnaelu faktorid, näiteks poliitiline ja klassivõitlus, samuti teised ühiskondliku teadvuse vormid — poliitilised ja õiguslikud vaated, kunst jne.

Teatavad moraalinõuded ja -normid tekkisid juba ürgkogukonnas. Seal polnud veel ühiskonna jagunemist klassideks, mistõttu kõik ühiskonna liikmed allusid ühele ja samale moraalile.

Eraomandile põhinevas antagonistlikus klassiühiskonnas väljendab moraal teatavate klasside huve, evides järelikult klassiiseloomu. Orjanduslikus, feodaalses ja kodanlikus ühiskonnas on ekspluataatorite moraalile vastukaaluks rõhutud, ekspluateeritavate klasside moraal. Valitsevaks moraaliks on seejuures tootmisvahendeid ja võimu omava valitseva klassi moraal. Iga klass paneb erineva sisu sellistesse moraalimõistetesse, nagu hea ja kuri, au ja autus jne. Seepärast näiteks kodanlikus ühiskonnas peab kapitalist streiki paheks, tööline aga hüveks.

Võib näida, nagu oleks igal klassil oma seisukohalt ja klassihuvide positsioonilt õigus, nagu ei saakski leida

objektiivset kriteeriumi, mis võimaldaks otsustada, kelle moraalinormid ja -printsiibid on tõeliselt õiglased. Selline kriteerium on aga olemas. Tõene moraal on see moraal, mis väljendab progressiivsete klasside huve. Kõige progressiivsem moraal, mis teenib kogu töötava inimkonna huve, on kommunistlik moraal. See on eriti ilmne tema võrdlemisel kodanliku moraaliga.

Kapitalistlikule eraomandile põhineva kodanliku moraali peamiseks printsiibiks on äärmuslik individualism ja egoism. Saamahimu ja individualismivaim on tunginud kõikidesse kapitalistliku ühiskonna pooridesse. «Inimene on inimesele hunt», «murra teisi, muidu murtakse sind» — sellised on kapitalistliku ühiskonna kõlbelised alused. Pole sellist kuritegu, millest kapitalist kasumijahil ära ütleks.

Kaasajal avaldub kodanliku moraali inimvihkajalik iseloom eriti selgelt. Monopolid toovad ülikasumite ohvriks mitte ainult üksikute inimeste, vaid tervete rahvaste vabaduse. Näiteks võib olla ameerika imperialistide poolt peetav ebainimlik sõda vietnami rahva vastu. USA imperialistid on võtnud endale maailma sandarmi ja vabaduse tallaja osa. Nad astuvad välja desarmeerimise vastu ja ähvardavad kogu maailma uue laastava sõjaga.

Kommunistlik moraal erineb sügavalt igasugusest ekspluataatorlikust moraalist. Ta on kõige progressiivsem moraal inimkonna ajaloos. Hüljates ekspluataatorite pahelise egoistliku moraali, väljendab ta kogu töötava inimkonna huve ja ideaale. Kommunistlikus moraalis, nagu osutab NLKP programm, kehastuvad lihtsad kõlbluse ja õigluse normid, mida minevikus, ekspluataatorite võimu ajal, moonutati või häbitult jalge alla tallati. Kommunistlikus moraalis — kollektivismi moraalis — kajastub parim sellest, mis rahvahulgad on aastatuhandete jooksul välja töötanud võitluses sotsiaalse ikke ja kõlbeliste pahede vastu.

Kommunistlik moraal tekkis töölisklassi moraalina juba kapitalismi rüpes, olles protestiks halastamatu ekspluateerimise vastu. Sotsialismi ja kommunismi ehitamise käigus rikastub kommunistlik moraal uute printsiipidega, uue sisuga. Kommunistliku kõlbluse aluseks on võitlus kommunismi kindlustamise ja lõpuleviimise eest, rõhutas V. I. Lenin. Partei programmis on sõnastatud kommunismiehitaja moraalikoodeks, mis sisaldab kommunistliku

moraali põhiprintsiibid. Neis peegelduvad kommunistliku ühiskonna ehitajate parimad omadused. Nende hulka kuuluvad:

— ustavus kommunismile, armastus sotsialistliku kodumaa, sotsialismimaade vastu;
— kohusetruu töö ühiskonna hüvanguks: kes ei tee tööd, see ei pea ka sööma;
— igaühe hoolitsus ühiskonna vara säilitamise ja suurendamise eest;
— suur ühiskondlik kohusetunne, sallimatus ühiskonna huvide rikkumise suhtes;
— kollektiivsustunne ja üksteise seltsimehelik abistamine: üks kõigi ja kõik ühe eest;
— humaansed suhted inimeste vahel ja üksteisest lugupidamine: inimene on inimesele sõber, seltsimees ja vend;
— ausus ja siirus, kõlbeline puhtus, lihtsus ja tagasihoidlikkus isiklikus ja ühiskondlikus elus;
— üksteisest lugupidamine perekonnas, hoolitsus laste kasvatamise eest;
— sallimatus ebaõigluse, muidusöömise, ebaaususe, karjerismi ja ahnitsemise suhtes;
— kõigi NSV Liidu rahvaste sõprus ja vendlus, leppimatu suhtumine rahvusliku ja rassilise vaenu avaldustesse;
— leppimatu suhtumine kommunismi vaenlastesse, rahu ja rahvaste vabaduse vaenlastesse;
— vennalik solidaarsus kõigi maade töötajatega, kõigi rahvastega.[1]

Need printsiibid juurduvad kindlalt nõukogude inimeste elus ja tegevuses.

Kõigi sotsialistliku ühiskonna töötajate üldiseks käitumisnormiks kujuneb moraalikoodeksi peanõue — ustavus kommunismile, armastus sotsialistliku kodumaa ja sotsialismimaade vastu.

Töö ühiskonna hüvanguks, ühiskondliku kohuse sügav mõistmine, isikliku vastutuse tunne oma ettevõtte, kolhoosi ja kogu ühiskonna käekäigu pärast — kõik see kujuneb juba praegu miljonite linna- ja maatöötajate moraalinormiks. V. I. Lenin rõhutas korduvalt teadliku töö osa ühiskonna elus. Kommunism ja töö on lahutamatud. Nõukogude inimesed võitlevad aktiivselt nende vastu, kes

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 110—111.

ei soovi töötada, kes tahavad ühiskonnalt rohkem võtta kui talle anda.

Sotsialistliku ühiskonna töötajad ei jäta kahe silma vahele lohakat suhtumist rahva varasse. Nad nõuavad õigustatult, et rangelt karistataks neid, kes on süüdi kuritegelikus ebamajanduslikkuses. Säästlik suhtumine ühiskondlikku omandisse, igaühe hoolitsus ühiskonna vara säilitamise ja suurendamise eest — see on üks moraalikoodeksi põhiprintsiipe, mis üha kindlamalt juurdub nõukogude inimeste ellu.

Kommunistliku humanismi deviisiks on põhimõte: «Inimene on inimesele sõber, seltsimees ja vend.» Kommunistlik humanism erineb oma eesmärkide poolest sügavalt mineviku humanismist: temas peegeldub uus ühiskondlik kord, mille eesmärgiks on inimene tema vajadustega. Kommunistlik humanism ei piirdu inimkonna õilsate ideaalide deklareerimisega, ta nõuab nende täielikku elluviimist. Kommunistlikud ideaalid pole abstraktsed tuleviku-unelmad, vaid üleskutse aktiivseks revolutsiooniliseks võitluseks töötajate õnne eest.

Kommunistlikku humanismi iseloomustab sallimatus kõige selle suhtes, mis segab inimese vabadust ja õnne, leppimatus kõigi inimkonna vaenlaste — rahvamasse rõhuvate ekspluataatorite, võõraste maade anastajate ja sõjasüütajate suhtes. Kommunistlik humanism on rahvalik, kollektivistlik. Ta väljendab kogu inimkonna huve ja on kantud revolutsioonilisest optimismist, usust helgesse tulevikku.

Sotsialistliku ühiskonna inimene on oma isamaa patrioot. Ta armastab oma kodumaad ja oma rahvast. Nõukogude patriotism on internatsionaalne. Vennalik solidaarsus sotsialistlike maade töötajatega, kõigi maailma rahvastega on iseloomulik nõukogude inimestele. Nad vihkavad imperialismi ideoloogide poolt õhutatavat rahvuslikku ja rassilist sallimatust.

Nimetatu kõrval on paljudele nõukogude inimestele juba sotsialismi ajal omased sellised kommunistliku ühiskonna inimese moraalse palge jooned, nagu kõlbeline puhtus, ausus ja siirus, lihtsus ja tagasihoidlikkus ühiskondlikus ja isiklikus elus, lugupidamine perekonna vastu, hoolitsus laste kasvatamise eest, sallimatus ebaõigluse, muidusöömise, ebaaususe, karjerismi, ahnitsemise ja teiste kapitalistlike igandite suhtes inimese teadvuses.

Kommunistlik partei kasvatab ka edaspidi väsimatult nõukogude inimesi kommunismiehitaja moraalikoodeksi kõrgete printsiipide vaimus. Partei teeb kõik selleks, et need printsiibid muutuksid kõigi sotsialistliku ühiskonna liikmete isiklikeks veendumusteks.

Inimest ümbritsevat maailma peegeldab ka teadus kui üks ühiskondliku teadvuse vorme. *Teadus* on maailma peegeldavate inimteadmiste kindel süsteem. Ta uurib loodust, ühiskonda ja mõtlemist ning nende arenemise seadusi. Teaduse iseärasuseks on see, et ta peegeldab maailma mõistetes, seadustes ja teooriates. Teaduse järeldused leiavad kinnitust ühiskondlikus praktikas. Teadus suurendab inimese võimu looduse üle, laiendab tema silmapiiri ja näitab teed ühiskondlike suhete parendamiseks.

Maailma nähtuste mitmekesisuse tõttu on olemas hulk erinevaid teadusi. Ühed nendest (näiteks matemaatika, füüsika, keemia, bioloogia, geoloogia jne.) uurivad looduse arenemise seadusi ja kannavad loodusteaduste nime; teised (näiteks ajalugu ja poliitiline ökonoomia) uurivad ühiskonna elu ja neid nimetatakse ühiskonnateadusteks. Igal nendest teadustest on oma aine ja uurimismeetod. Need olenevad sellest tegelikkuse valdkonnast, mida antud teadus uurib.

Loodusteadustel ei ole klassiiseloomu. Pole olemas kodanlikku ja proletaarset matemaatikat, keemiat, füüsikat või bioloogiat. Tuleb aga silmas pidada seda, et teaduse avastuste tõlgendamisel võib olla klassiiseloom ja et erinevad klassid kasutavad teaduse saavutusi tihti erinevateks eesmärkideks.

Ühiskonnateadustel on klassiühiskonnas klassiiseloom. Me räägime näiteks kodanlikust poliitökonoomiast. Selle ülesandeks on kodanluse teenimine, tema huvide kaitsmine. Samuti on lugu kodanliku filosoofia ja sotsioloogiaga, mis kaitsevad agaralt monopolistliku kapitali huve, õigustavad selle olemasolu ja laimavad sotsialistlikku korda.

Teadus tekib ühiskonna materiaalse elu vajadustest. Näiteks esialgsed teadmised matemaatika, mehhaanika ja astronoomia alalt tekkisid vajadusest mõõta maatükkide pindala ja anumate mahtu, ehitada kanaleid ja paise, määrata asukohta merel.

Inimeste teadmised olid algselt killustatud ja juhuslikud ega moodustanud veel teadust, kuna nad kirjeldasid

ainult nähtuste väliseid, enam-vähem püsivaid seoseid. Teadus kui ühiskondliku teadvuse vorm, kui teadmiste süsteem kujunes alles orjanduslikus ühiskonnas. Seal leidis aset vaimse töö eraldumine füüsilisest ja kujunes ainult vaimse tööga, sealhulgas spetsiaalselt teaduslike uurimistega tegelevate inimeste grupp.

Teadusel on ühiskonna elus ja arenemises tohutu suur osa. Teadus aitab kaasa tootlike jõudude arendamisele, materiaalsete ja vaimsete hüvede loomisele, aitab võidelda iga laadi eelarvamustega ja ebausuga. Kuid teaduse sotsiaalne osatähtsus ning arenemise kiirus ja iseloom olenevad ühiskonnakorrast, ühiskonna majanduslikest ja poliitilistest suhetest ning sellest, kas see kord liigub tõusujoones, progressiteed mööda või on ta oma aja ära elanud.

Sotsialistlikus ühiskonnas kujundatakse teaduse kaasabil rahva huvides ümber maa pale. Leiutatakse suure tootlikkusega masinaid, avastatakse uusi energiaallikaid, kuivatatakse soid ja niisutatakse kõrbeid, luuakse uusi taimesorte ja loomatõuge. Nõukogude inimesed jõudsid esimestena kosmosesse. Kõik öeldu sai võimalikuks seetõttu, et sotsialistlik kord avas piiramatud võimalused teaduse arenemiseks.

Teadus evib sotsialismi tingimustes jooni, mis soodustavad tema edukamat arenemist võrreldes kapitalistliku ühiskonna tingimustega. Millised need on?

Esiteks, sotsialismi tingimustes tugineb teadus dialektilisele ja ajaloolisele materialismile — ainuõigele teaduslikule maailmavaatele ning looduse ja ühiskonna tunnetamise üldisele meetodile.

Teiseks, nõukogude teadus on tõeliselt rahvalik. Ta ei ole eraldatud rahvast, vaid teenib teda truult. Meie maal on teaduse uksed rahva ees valla. Meil on kümneid tuhandeid novaatoreid, leiutajaid ja ratsionaliseerijaid. Paljud meie teadlased ja terved uurimisinstituudid töötavad vahetult ettevõtetes, kolhoosides ja sovhoosides.

Nõukogude riik toetab igati sotsialistliku teaduse arenemist. Riik keskendab teaduse jõupingutused kõige tähtsamatele rahvamajanduse aladele ja kannab hoolt teadlaste töötingimuste eest. Nõukogude teaduse väljapaistvad saavutused aatomienergia saamise ja kasutamise alal pole juhuslikud. Juhuslik pole ka see, et nõukogude teadlased rajasid esimestena tee kosmosesse. «Nõukogude teadlaste

auasjaks on kindlustada nõukogude teadusele tema poolt kättevõidetud eesmised positsioonid tähtsamates teadusharudes ja omandada **juhtiv seisund maailma teaduses** kõigis tema põhisuundades,» öeldakse NLKP programmis.[1]

Nõukogude Liidu astumine kommunismi ehitamise perioodi seadis nõukogude teaduse ette uued grandioossed ülesanded. Need ülesanded on selgelt sõnastatud NLKP programmis, NLKP Keskkomitee pleenumite ja partei kongresside otsustes.

Kommunismi ehitamise huvides on vaja arendada teadusi, mis on seotud kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomisega. See puudutab ennekõike teoreetilist ja rakendusmatemaatikat, arvutustehnikat, mehhaanikat, tuumafüüsikat, tahke keha füüsikat, keemiat ja bioloogiat. Teoreetilised uurimised elektrifitseerimise, tootmise komplekssе mehhaniseerimise ja automatiseerimise, transpordi, side, tähtsaimate rahvamajandusharude kemiseerimise ning aatomienergia ja teiste energialiikide kasutamise alal tagavad tehnilise progressi ja tootlike jõudude kõrge arengutaseme, mis on vajalik materiaalsete hüvede külluse loomiseks. Öeldu tähendab seda, et loodusteadused muutuvad tootmise arenemise tähtsaimaks faktoriks.

Nõukogude teaduse tohutut tähtsust meie ühiskonna elus rõhutatakse NLKP XXIII kongressi otsustes. Kongressil märgiti, et kommunismi ehitamise tingimustes esineb teadus üha enam vahetu tootliku jõuna. Kongress määratles selgelt loodusteaduste ülesanded ja teadlaste osa nende arendamises. «Meie õpetlaste tegevus,» märgitakse kongressi resolutsioonis, «peab olema suunatud kaasaja aktuaalsete teaduslike probleemide edasisele lahendamisele, teaduslik-tehnilise progressi igakülgsele kiirendamisele, teadusliku uurimistöö tulemuste forsseeritud rakendamisele rahvamajanduses ning tööviljakuse kiire kasvutempo tagamisele.»[2]

Sotsialismi ja kommunismi ehitamise tingimustes asendub majanduse stiihiline arenemine tootmise ja kogu ühiskondliku elu teadliku organiseerimisega. Seetõttu omandavad sotsialistlikus ühiskonnas erilise tähtsuse ühiskonnateadused. Nad on ühiskonna arengu juhtimise tea-

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 119.
[2] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressi resolutsioon NLKP Keskkomitee aruande põhjal, lk. 16.

duslikuks aluseks. Nende ülesandeks on kommunistliku ülesehitustöö praktika uurimine ja teoreetiline üldistamine, sotsialismi majandusliku, poliitilise ja kultuurilise arenemise ning sotsialismi kommunismiks ümberkasvamise põhiliste seaduspärasuste uurimine ja kommunistliku kasvatuse probleemide läbitöötamine.

Ühiskonnateaduste alal on tähtsaimaks ülesandeks majandusteaduse, filosoofia ja sotsioloogia, ajaloo ja õigusteaduse probleemide läbitöötamine tihedas seoses kommunistliku ülesehitustöö praktikaga. Nõukogude teadlastel tuleb igakülgselt uurida kommunistlike ühiskondlike suhete kujunemise protsessi suunda ja iseloomu, riigikorra täiustamist ja sotsialistliku demokraatia arendamist, majandamise vorme ja meetodeid, töö teadusliku organiseerimise probleeme, kommunistliku kasvatuse meetodeid ja teisi küsimusi. Nad peavad paljastama kodanlikku ideoloogiat ja otsustavalt võitlema kaasaegse reformismi, revisionismi ja dogmatismi vastu. NLKP XXIII kongressi materjalides märgitakse, et ühiskonnateaduste arendamine ja nende soovituste rakendamine praktikas ei etenda väiksemat osa kui loodusteaduste saavutuste kasutamine materiaalse tootmise sfääris.

Laialdaseks ühiskonna vaimse elu alaks on *kunst*. Siia kuulub nii ilukirjandus, muusika, maalikunst kui ka skulptuur, koreograafia, teater, kino jne.

Kunsti ülesandeks on tegelikkuse esteetiliste omaduste kajastamine, sõltumatult sellest, millist tegelikkuse külge — maastikku, ühiskonnaelu sündmust, inimkarakterit jne. käsitletakse. Kunst võimaldab esteetiliselt tunnetada ja hinnata neid nähtusi teatava esteetilise ideaali põhjal.

Kunst erineb teistest ühiskondliku teadvuse vormidest tegelikkuse peegeldamise viisi poolest. Kui teadus peegeldab loodust ja ühiskonda mõistete ja seaduste vormis, siis kunst peegeldab neid kunstilistes kujundites.

Kunst reprodutseerib elu, kuid ta ei tee seda mehhaaniliselt. Kunst ei loo elust peegelpilti, tegelikkuse lihtsat kirjeldust; ta peegeldab seda, mis on nähtustes kõige olulisem ja tüüpiline. Näiteks, veendunud revolutsionääri iseloomulikke jooni võime näha Pavel Vlassovi kujus (Gorki romaanist «Ema»). Need jooned pole omased ainuüksi töölisele P. A. Zalomovile, kes oli nimetatud kuju prototüübiks, vaid ka paljudele teistele revolutsionääridele.

Kunst tekkis inimeste ühiskondliku elu vajadustest tingituna maailma ümberkujundavas ajaloolises praktilises tegevuses. Tööprotsessis, materiaalseid hüvesid tootes ei kujunda inimene ainuüksi loodust ümber; ta arendab ka omaenda võimeid ja loomingulist jõudu. Vajadus loodust ümber kujundada tekitab inimese esteetilise suhtumise maailma, kuna inimese poolt loodud asjadel on mitte ainult materiaalne, vaid ka esteetiline väärtus, s. t. võime pakkuda inimesele esteetilist naudingut.

Algselt oli kunst vahetult tootmistegevusse põimitud. Sellest annavad tunnistust joonistused kaljudel ja koopaseintel, mis kujutavad jahi- ja kalapüügistseene. Hiljem, kui vaimne töö eraldus füüsilisest, muutus keerulisemaks ka kunsti seos tootmisega. Kunst eraldus vahetust materiaalsest tegevusest, kuigi viimane jäi ikkagi lõppkokkuvõttes määravaks esimese suhtes. Kunst kujunes eriliseks ühiskondliku teadvuse vormiks. Nimelt temas väljendubki esteetiline ideaal. Vastavalt sellele ideaalile õppisid inimesed mõistma ja hindama kaunist.

Kunstil on klassiline, parteiline iseloom. «Puhast» kunsti ei ole ega saagi olla. Antagonistlikus ühiskonnas areneb kunst klassivõitluse toimel ning teiste ühiskondliku teadvuse vormide — poliitika, moraali jne. — mõju all. Iga klass püüab kasutada kunstis peituvaid suuri võimalusi teatava maailmavaate väljendamiseks, s. t. oma huvides. Seepärast kannab iga kunstiteos kas selgelt või varjatult teatavate klassihuvide ja esteetiliste ideaalide pitserit.

Kui kunstnik pooldab eesrindlikke vaateid ja on tõeline meister omal alal, siis loob ta tõepärase ja sügava kunstiteose, mis aitab inimestel tunnetada maailma. Kunsti tunnetuslik osa on selles, et kunstiliste kujundite vahendusel me tajume sügavamalt ja täielikumalt konkreetset ajaloolist olukorda, ühiskondlikke suhteid, inimeste poliitilisi huvisid, ideid ja tundeid. Näiteks, tutvudes talupoegade ja mõisnike kujudega, mida on loonud väljapaistvad vene kirjanikud A. I. Herzen, N. G. Tšernõševski, N. A. Nekrassov ja M. J. Saltõkov-Štšedrin, võime piltlikult kujutleda kõiki pärisorjusliku korra õudusi.

Kunst pole ainult maailma tunnetamise vahend, vaid ka võimas instrument selle ümberkujundamisel. Eesrindlik, progressiivne kunst on alati kaasa aidanud vanade, oma aja äraelanud ühiskondlike suhete asendamisel uutega.

Piisab, kui meenutada renessansiaja kunsti, mis tuli keskaja sünge religioosse kunsti asemele.

Kunst õpetab nägema ümbritsevate nähtuste seesmist olemust, hindama ja nautima nähtuste esteetilisi omadusi. Kunst rikastab inimesi elu tundmises ja suunab nende tegevust, kujundab maailmavaadet ning kasvatab neid ühiskonna nõuete kohaselt.

Kodanluse ideoloogid kinnitavad, et kapitalistlikus ühiskonnas seisvat kunst klassidest kõrgemal ja kunstnikud olevat oma tegevuses «vabad» ja «sõltumatud». Tegelikult aga ei ole kapitalistlikus ühiskonnas mingit «klassidest kõrgemalseisvat» kunsti. «Pole võimalik elada ühiskonnas ja olla ühiskonnast vaba. Kodanliku kirjaniku, kunstniku, näitleja vabadus on ainult maskeeritud (või silmakirjalikult maskeeritav) sõltuvus rahakotist, äraostmisest, elatise andmisest.»[1]

Vaenulikeks klassideks lõhestatud ühiskonnas on kunst alati relvaks klassivõitluses. Näiteks, kui kodanlus rühkis võimule, toetas ta eesrindlikku realistlikku kunsti, mis aitas kaasa võitluses feodaalse ideoloogia vastu. Tol ajal loodi palju väljapaistvaid kunstiteoseid, mille väärtus säilib ka tänapäeval ja mis kuuluvad inimkonna kultuuri kullafondi.

Kui aga kapitalistlik ühiskond oli jõudnud oma viimasesse, imperialistlikku arengustaadiumi, hakkas kodanlus sellesse kunsti suhtuma vaenulikult, vastandades sellele reaktsioonilise, pessimismist ning lagunemisvaimust kantud kunsti. Selline kunst peegeldab kodanluse hirmu talle hukatust toova tuleviku ees ja kannab perspektiivituse pitserit. Kodanlikus kunstis tekkisid arvukad formalistlikud ning sisutud koolkonnad ja suunad, nagu abstraktsionism maalikunstis; raamatuturg on üle ujutatud alaväärtuslike poolpornograafiliste romaanidega jne.

Kaasaja kodanlik kunst on amoraalne. Tema iseloomulikeks joonteks on rahvavaenulikkus, ideelagedus, inimvihkamine, natsionalism ja rassism, üleskutsed sõjalistele avantüüridele ja koloniaalanastustele. Ta äratab inimestes kõige madalamaid kirgi ja püüab välistada nende teadvusest kõik inimliku.

Maailma kunsti kõrgeim arenguaste on sotsialistliku ühiskonna kunst. Ta tekkis töölisklassi revolutsioonilise

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 10. kd., lk. 30.

tegevuse alusel ja päris kõik parima inimkonna ajaloo vältel loodud kunstist. Sotsialistlik kunst on kõige eesrindlikum ja progressiivsem kunst maailmas. Ta on sügavalt optimistlik ja elujaatav. Sotsialistliku kunsti ülesandeks on uue kommunistliku ühiskonna tekkimisprotsessi kajastamine, seda ühiskonda ehitavate inimeste kujude loomine, sotsialismi- ja kommunismiideede propageerimine kunsti vahenditega. Sotsialistlik kunst püüab märgata kõike uut meie elus, andekalt ja eredalt näidata meid ümbritseva maailma ilu, uue ühiskonna inimese eesmärkide ja ideaalide üllust. Samal ajal paljastab ja piitsutab ta raevukalt meie ühiskonnas esinevaid puudusi.

Sotsialistliku kunsti põhilised iseärasused on selles, et tema teoreetiliseks baasiks on dialektiline ja ajalooline materialism, loominguliseks meetodiks aga sotsialistlik realism — kõige eesrindlikum tegelikkuse kunstilise peegeldamise viis. Sotsialistlikku kunsti iseloomustavad tõepärasus, humanism, optimism, usk inimkonna helgesse tulevikku.

V. I. Lenin on öelnud, et «kunst kuulub rahvale. Tema sügavamad juured peavad asuma otse laiade töörahva hulkade keskel. Ta peab olema neile hulkadele arusaadav ja neile meeldima. Ta peab ühendama ja tõstma nende hulkade tundeid, mõtteid ja tahet. Ta peab ellu äratama neis hulkades kunstnikke ja arendama neid.»[1]

Sotsialistlik kunst on parteiline. Ta teenib avalikult rahvast, kaitseb selle huve ning võitleb aktiivselt ideelageduse, apoliitilisuse, formalismi ja abstraktsionismi vastu.

Sotsialistliku ühiskonna kunst ei arene stiihiliselt, isevoolu teed. Tema arenemist juhib kommunistlik partei. NLKP Keskkomitee otsustes ja määrustes ideoloogilise töö küsimuste kohta ning tervitustes kunstnike, heliloojate ja kirjanike kongressidele näitab partei sotsialistliku kunsti arenguteed, avab kunsti osa nõukogude inimeste kasvatamisel kommunismi vaimus ja näitab, mida rahvas loominguliselt intelligentsilt ootab.

NLKP programmis märgitakse, et kommunistliku ühiskonna ehitamise perioodil mitmekordistub sotsialistliku kunsti osatähtsus. «Kirjanduse ja kunsti arenemise pea-

[1] Vt. V. I. Lenin, Kirjandusest ja kunstist, Tallinn 1964, lk. 647.

jooneks on kindlustada sidemeid rahva eluga, tõetruult ja kunstimeisterlikult kujutada sotsialistliku tegelikkuse rikkust ja mitmekesisust, innustavalt ja ilmekalt esile tuua uusi, tõeliselt kommunistlikke nähtusi ning paljastada kõike seda, mis takistab ühiskonna edasiliikumist,»[1] öeldakse NLKP programmis.

See tähendab, et sotsialistlik kunst peab mobiliseerima kogu nõukogude rahvast kommunismi ehitamisele. Ta on kutsutud kasvatama uut, kommunismiüritusele ustavat inimest, kes on suuteline võitlema kommunismi eest.

Kunst peab nõukogude inimestes kasvatama arusaamist sellest, mis on tõeliselt kaunis, hea, aus ja õiglane. Ta peab kasvatama ka vihkamist alatuse ja ebaaususe vastu ning õpetama inimesi pahede vastu võitlema.

NLKP XXIII kongressi materjalides öeldakse, et kommunistlik partei on alati kandnud ja kannab edaspidigi hoolt kirjanduse ja kunsti arenemise eest. Partei on suunanud ja suunab loominguliste organisatsioonide tegevust, osutades neile igakülgset toetust. Partei astub välja administreerimise ja meelevaldsete otsuste vastu kunstiküsimustes. Seejuures juhindub ta kõrvalekaldumatult kunsti parteilisuse printsiibist, põhimõttest läheneda klassipositsioonilt kõige selle hindamisele, mis tehakse kultuuri valdkonnas. See on ka mõistetav. Kunst ja kirjandus on ju suure üldproletaarse ürituse tähtsad lülid. Seepärast toetab partei eesrindlikku kunsti, mis kinnitab usku meie ideaalidesse ja peab võitlust meile võõra ideoloogia igasuguste avalduste vastu.

Inimeste teadvus peegeldab alati objektiivset maailma. See peegeldus võib aga olla tõene või väär. Selliseks ühiskondliku teadvuse vormiks, mis peegeldab materiaalset tegelikkust moonutatult ja vääralt, on *religioon.*

Religioon tekkis ürgühiskonnas. Ürginimene oli abitu hirmuäratavate loodusjõudude ees; oskamata seletada stiihiliste loodusnähtuste, samuti ka haiguste ja surma tekkepõhjusi, arvas ta, et siin on süüdi üleloomulikud, ebamaised jõud. Nii kujunes usk jumalatesse ja nende kummardamine. Hiljem tekkisid mitmesugused kombetalitused (ohverdamised, palvetamine), nn. usukultus. Koos kultusega ilmusid ka selle teenrid — šamaanid, preestrid ja papid, kelle ülesandeks sai religioossete tavade,

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 121.

traditsioonide ja uskumuste jutlustamine ja säilitamine.

Peab märkima, et religiooni tekkimine ja säilimine ei tulene ainuüksi inimeste abitusest ja hirmust loodusjõudude ees. Selline olukord oli vaid ürgkogukondliku korra ajal, mil religiooni tähtsaimaks põhjuseks oli tootlike jõudude madal arengutase. Ühiskonnas aga, mis on lõhenenud vastandlikeks klassideks, tekitavad ja toetavad religiooni veel teised, sotsiaalse iseloomuga põhjused. Nendeks on ekspluateeritavate jõuetus rõhujate võimu ees ja stiihiliste sotsiaalsete jõudude toime, mis pole põrmugi väiksem looduse stiihia mõjust.

V. I. Lenin kirjutas, et ekspluateeritavate jõuetus võitluses ekspluataatoritega tekitab sama paratamatult usu paremasse, hauatagusesse ellu, kui metslase jõuetus võitluses loodusega sünnitab usu jumalatesse, kuraditesse, imedesse jne. Piisab, kui viidata näiteks kapitalismi tingimustes toimivale konkurentsi ja tootmisanarhia seadusele, mis kutsub esile ületootmiskriise ja toob töötajatele loendamatuid hädasid. Hirm kapitali pimeda jõu ees, mis ähvardab igal sammul proletaarlast ja väikeperemeest, hirm kerjuseks muutumise ja näljasurma ees on religiooni põhjuseks ja juureks kapitalistlikus ühiskonnas, rõhutas V. I. Lenin. Ekspluateerimine, elu perspektiivitus, lõputud sõjad ja nendega kaasnev viletsus sunnib rõhutud ja ärahirmutatud rahvahulki pöörduma jumala ja religiooni poole, mis tõotab neile pääsemist kõigist hädadest.

Religioon on oma olemuselt teadusevastane ja reaktsiooniline. Teadus tugineb faktidele, aitab inimestel tunnetada looduse ja ühiskonna seadusi ning neid kasutada endi huvides. Religioon aga tugineb väljamõeldisele, tegelikkuse fantastilisele ja moonutatud peegeldusele ning pimedale usule üleloomulikesse jõududesse. Religioon muudab inimese passiivseks ja aheldab tema loovat initsiatiivi.

Religioon on teeninud ja teenib praegugi ekspluataatoreid. Ta on töötajate vaimse rõhumise ja ideelise orjastamise mõjuvaim vahend. K. Marx märkis, et religioon on oopium rahvale, V. I. Lenin aga kirjutas, et religioon on vaimse puskari liik. Religioon aitab ekspluataatoritel hoida töötajaid sõnakuulmises. Ta jutlustab seda, et kurjale ei tule vägivallaga vastu panna, sisendab rahvahulkadele ideed ekspluataatorliku korra igavesusest ja van-

kumatusest, pidurdades sellega ühiskonna arenemist progressi rada mööda.

Religioon on jätnud ajalukku verised jäljed. Keskajal põletati jumala nimel sellised suured õpetlased, nagu Giordano Bruno, Miguel Servet jt. Jumala nimel peeti risti- ja ususõdasid, mille eesmärgiks oli võõraste maade röövimine ja anastamine.

Kaasajal ei saa kirik enam otseselt teaduse seisukohtade vastu välja astuda, küll aga püüab ta teaduse saavutusi kasutada usudogmade põhjendamiseks.

Religioon kui ühiskondliku teadvuse vorm ei ole igavene. Oli aeg, mil religiooni veel polnud ja tuleb aeg, mil teda enam ei ole. Sotsialistlikus ühiskonnas on likvideeritud eraomand ja ekspluataatorlikud klassid ning seega hävitatud religiooni peamine sotsiaalne baas. Sellegipoolest on religioossetel vaadetel sotsialismi tingimustes olemas teatav levik. Mõnedel inimestel püsib usk jumalasse ja hauatagusesse ellu, nad täidavad mitmesuguseid usulisi kombetalitusi — ristimist, laulatust, jumalateenistusi, tähistavad usupühasid jms.

Mis siis põhjustab religioossete vaadete esinemist sotsialistlikus ühiskonnas? Esiteks, religioossed vaated säilivad sotsialismi ajal selle tõttu, et ühiskondlik teadvus jääb maha ühiskondlikust olemisest. Minevikus tugevasti juurdunud usuliste harjumuste, tavade ja kombetalituste mõju osale inimestest säilib vaatamata sellele, et neid tekitanud tingimused on juba kadunud. Niipea kui juhtub mõni loodusõnnetus või tragöödia isiklikus elus, hakkavad need inimesed religioonis lohutust otsima. Pole ime, et nad langevad kergesti kirikumeeste ja sektantide saagiks.

Teiseks, religioossete igandite säilimist ja elustumist sotsialistlikus ühiskonnas mõjutab teataval määral kodanlik ideoloogia, mis raja tagant kõige mitmekesisemates vormides sisse tungib, aga muidugi ka kiriku tegevus meie maal.

Kolmandaks, religioossete igandite säilimise sotsialismi ajal põhjustavad puudused usuvastases propagandas ja töötajate teaduslik-ateistlikus kasvatamises.

Õeldust järeldub, et religioossed igandid ja eelarvamused ei kao iseenesest. Nende vastu tuleb aktiivselt võidelda. Kommunistlik partei käsitab võitlust religiooni ja usuliste igandite vastu kui ideoloogilist võitlust teadusliku

materialistliku maailmavaate ja ebateadusliku religioosse maailmavaate vahel. Religioonist ei saa jagu administratiivsete vahenditega, vägivalla ja keelamisega. Religioossete igandite ületamise peamiseks vahendiks on rahvamasside kaasatõmbamine kommunistlikku ülesehitustöösse ning teaduslik-ateistliku propaganda ja agitatsiooni igakülgne arendamine. Selles ürituses on suur osa täita koolil.

Rahva ainelise ja kultuurilise elutaseme tõus ja teaduslik-ateistliku propaganda tugevdamine viivad järkjärgult religioossete igandite täielikule kadumisele meie maal.

§ 5. Kommunistliku teadlikkuse kujundamine ja NLKP ülesanded ideoloogilise töö alal

Kommunistliku teadlikkuse kujunemine toimub kommunismi ehitamise käigus kõigi sotsiaalse elu faktorite, sealhulgas partei, riigi ja ühiskondlike organisatsioonide kasvatustöö toimel. Ühiskonnaliikmete ühine plaanipäraselt organiseeritud töö, märgitakse NLKP programmis, nende pidev osavõtt riigi ja ühiskonna juhtimisest, seltsimeheliku koostöö ja üksteise vastastikuse toetamise kommunistlike suhete arenemine toovad kaasa inimeste teadvuse ümberkujunemise kollektivismi, töökuse ja humanismi vaimus.

Kommunistliku teadlikkuse kujundamine on tihedalt seotud töötajate kommunistliku kasvatamisega. NLKP programmis ja XXIII kongressi resolutsioonis on selgelt määratletud kommunistliku partei ideoloogilise töö ülesanded kommunismi laiahaardelise ehitamise perioodil.

Partei kogu ideoloogilise töö aluseks on nõukogude inimeste kasvatamine kommunismi vaimus. «Partei peab praegusel etapil ideoloogilise töö peamiseks ülesandeks kasvatada kõigis töötajates kõrget ideelisust ja ustavust kommunismile, kommunistlikku suhtumist töösse ja ühiskondlikku majandusse, täielikult jagu saada kodanlike vaadete ja kommete jäänustest, igakülgselt, harmooniliselt arendada isiksust, luua tõeline vaimse kultuuri rikkus,»[1] märgitakse NLKP programmis.

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 107—108.

Nende ülesannete lahendamiseks on kõigepealt tarvis kujundada kõigil sotsialistliku ühiskonna töötajatel teaduslik maailmavaade, taotledes, et töötajad sügavalt mõistaksid maailma arenemise käiku ja perspektiive, õigesti orienteeruksid meie maal toimuvates sündmustes, teadlikult ehitaksid elu kommunistlikult ja oskaksid kommunistlikke ideid ühendada kommunistlike tegudega. Tohutu suur osa selles on marksistlik-leninliku teooria tundmaõppimisel ja omandamisel nõukogude inimeste poolt, mis viiakse läbi tihedas seoses eluga ja kommunistliku ülesehitustöö praktikaga.

NLKP poolt tehtava kasvatustöö keskpunktis on töökasvatus, kuna kommunism ja töö on üksteisega lahutamatult seotud. Väljaspool teadlikku tööd ei ole ega saa olla kommunistlikku kasvatust. Just sellepärast pöörab partei erilist tähelepanu kõigis ühiskonna liikmetes teadliku töödistsipliini kasvatamisele. Töödistsipliini tugevdamine, säästlikkuse ja igaühes hoolitsuse kasvatamine ühiskonna vara säilitamise ja suurendamise eest on partei, nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonide tähelepanu keskpunktis.

Partei peab eriti tähtsaks noore põlvkonna kasvatamist ja harimist: see põlvkond hakkab ju elama ja töötama kommunistlikus ühiskonnas. NLKP XXIII kongress kutsus parteiorganisatsioone üles kasvatama noorsugu nõukogude rahva revolutsiooniliste, tööalaste ja võitlustraditsioonide varal.

Partei osutab suurt tähelepanu nõukogude inimeste kasvatamisele proletaarse internatsionalismi ja sotsialistliku patriotismi vaimus. Ta peab oma esmaseks kohustuseks kasvatada nõukogude inimestes kodumaa-armastust ja ustavust sotsialistlike maade sõprusühendusele, tugevdada solidaarsust kogu maailma töölisklassi ja töötajatega.

Sotsialismilt kommunismile üleminekul kasvab kõlbeliste printsiipide osa ühiskonna elus. Kommunistlik partei teeb tohutut tööd nõukogude rahva kasvatamisel kommunistliku moraali vaimus. Ta teeb kõik selleks, et kommunismiehitaja moraalikoodeksi põhiprintsiibid muutuksid nõukogude inimeste sügavateks isiklikeks veendumusteks, et need saaksid kommunistliku ühiselu vankumatuteks reegliteks.

Kommunistliku teadlikkuse kujundamisel on suur tähtsus esteetilisel kasvatusel. Nõukogude inimestel peab

olema õige arusaamine sellest, mis on ümbritsevas maailmas kaunist. Siin on tähtis osa etendada kirjandusel ja kunstil. Optimismist ja elujaatavatest kommunistlikest ideedest kantuna arendavad need inimeses uue maailma ehitaja parimaid omadusi. Partei omistab suurt tähtsust sotsialistlikul realismil põhineva kirjanduse ja kunsti arendamisele, kuna nad on mõjukamaid vahendeid nõukogude inimeste kasvatamisel kommunismi vaimus. NLKP XXIII kongressi resolutsioonis märgitakse: «Partei ootab loomingulistelt töötajatelt uusi tähelepanuväärseid teoseid, mis köidaksid elu peegeldamise sügavuse ja tõepärasusega, ideelise paatose jõuga ja kõrge kunstimeisterlikkusega, aitaksid aktiivselt kujundada kommunismiehitaja vaimset palet, kasvataksid nõukogude inimestes kõrget moraali, ustavust kommunismi ideaalidele, kodanikutunnet, nõukogude patriotismi ja sotsialistlikku internatsionalismi.» [1]

Uue inimese kasvatamine eeldab otsustavat võitlust inimeste teadvuses ja käitumises esinevate kapitalistlike igandite vastu: kodanliku ideoloogia ja moraali avalduste, eraomaniku psühholoogia, muidusöömise, joomise, huligaansuse, petmise, ahnitsemise, bürokratismi ja puru silmaajamise, naisesse väära suhtumise, religioossete ja muude eelarvamuste vastu. «On tarvis pidada sihikindlat võitlust apoliitilisuse, eraomanduslike igandite ja väikekodanlike meeleolude vastu, sotsialismi ideaalidesse ja võitudesse nihilistliku suhtumise ilmingute vastu,»[2] tähendatakse NLKP XXIII kongressi resolutsioonis.

Inimeste teadvuses olevatest kapitalistlikest iganditest ülesaamine ja uue inimese kasvatamine toimub sotsialismi ja kapitalismi vahelise ägeda ideoloogilise võitluse olukorras. Imperialismi ideoloogia ei säästa jõudu selleks, et toetada ja elustada nõukogude inimestes kodanlikke tavasid ja eelarvamusi, püüdes sellega pidurdada nõukogude ühiskonna liikumist kommunismi suunas.

Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei kasvatab kogu nõukogude rahvas lepitamatut võitlusvaimu kodanliku ideoloogia vastu. Võitluses selle ideoloogiaga kasvab tulevase kommunistliku ühiskonna inimene, kujuneb nõukogude inimeste kommunistlik teadlikkus.

---

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressi resolutsioon NLKP Keskkomitee aruande põhjal, lk. 21.

[2] Sealsamas.

Partei teeb ideoloogilist tööd olukorras, kus maailma areenil käib äge klassivõitlus kahe vastandliku sotsiaal-poliitilise süsteemi vahel. Seepärast tuleb parteiorganisatsioonidel kasvatada kommunistides ja kõigis nõukogude inimestes revolutsioonilist valvsust ning paljastada imperialismi ideoloogilisi diversioone Nõukogude Liidu ja teiste sotsialismimaade vastu. Seda nõuavad sotsialismi ja kommunismi elulised huvid.

Kogu ideoloogiline töö, rõhutatakse NLKP XXIII kongressi materjalides, peab olema tihedalt seotud eluga, kommunismiehitamise praktikaga. Töötajate mobiliseerimine kommunismi materiaal-tehnilise baasi ehitamisele, kõigi ühiskonnaliikmete teadusliku maailmavaate ja kommunistliku moraali kujundamine, igakülgselt arenenud isiksuse kasvatamine — sellised on ideoloogilise töö eesmärgid, mida partei püstitab kommunismi ehitamise perioodil.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. Mis on ühiskondlik teadvus?

2. Milles avaldub ideede aktiivne osa ühiskonna arenemises?

3. Millised on ühiskondliku teadvuse põhilised vormid ja kuidas nad teineteist vastastikku mõjutavad?

4. Milline on sotsialistliku ideoloogia osatähtsus kommunismi ehitamisel?

XIII peatükk

RAHVAS – AJALOO ARENEMISE OTSUSTAV JÕUD. KOMMUNISTLIKU PARTEI OSA ÜHISKONNA REVOLUTSIOONILISES ÜMBERKUJUNDAMISES

Milline on rahvamasside osatähtsus ja koht ühiskonna ajaloos? Selle küsimuse lahendamine on väga oluline ühiskonna arenguseaduste õigeks mõistmiseks. Kes teeb ajalugu, kes on ühiskonna arengu liikumapanevaks jõuks — kas rahvahulgad või väljapaistvad üksikisikud? Selle üle käivad filosoofias ammust ajast ägedad vaidlused.

Ekspluataatorlike klasside ideoloogid püüavad igati vähendada rahvahulkade osatähtsust ajaloos. Nad seavad ühiskonna elus esiplaanile tugeva isiksuse või rikaste võimukandjate seast pärineva valitud ladviku, niinimetatud eliidi.

Vastandina neile reaktsioonilistele vaadetele tõestab marksism-leninism teaduslikult, et ajaloo peamiseks loojaks ja ühiskondliku arengu liikumapanevaks jõuks on rahvahulgad. Seejuures ei eitata põrmugi isiksuse tõesti suurt osa sotsiaalses elus; vastupidi, seda rõhutatakse. Ühiskonna arenemiskäik lükkas ümber absurdse eelarvamuse, mille kohaselt ainult «kõrgematel», rikastel klassidel ja nende esindajatel on otsustav osa ajaloos. Ühiskonna ajalugu ise on näidanud, et marksismi-leninismi õpetus rahvahulkade otsustavast osast ajaloos on õige.

§ 1. Rahvas on ajaloo looja ja ühiskonna arenemise liikumapanev jõud

Rahvas, s. o. rahvahulgad — need on klassid, sotsiaalsed kihid ja elanikkonna rühmad, kes oma objektiivsest seisundist tingituna lahendavad ühiskonna progressiivse arengu ülesandeid. Rahvas kujutab endast ajalooliselt määratletud ja muutuvat inimeste ühtekuuluvust. Ei ole ega saa olla rahvast üldse; on teataval ühiskondliku are-

nemise astmel olev rahvas. Seega rahvas on ajalooline nähtus.

Ürgühiskonnas hõlmas rahvas kogu elanikkonna. Antagonistlikus ühiskonnas, kus eksisteerivad ekspluateerivad ja ekspluateeritavad klassid, moodustavad rahva põhimassi töötajad — materiaalsete hüvede vahetud tootjad.

Võtame näiteks kapitalistliku ühiskonna. Rahva moodustavad siin töölised, talupojad, käsitöölised ja töötav intelligents, s. t. kõik need, kes ei ekspluateeri võõrast tööjõudu. Rahva hulka kuuluvad ka need elanikkonna kihid, kes võitlevad imperialistlike monopolide vastu, rahvusliku sõltumatuse eest. Rahva hulka ei kuulu reaktsioonilised klassid, näiteks monopolistlik kodanlus.

Sotsialistlikus ühiskonnas, kus pole antagonistlikke klasse ega klassivõitlust, moodustavad rahva kõik klassid ja sotsiaalsed rühmad — töölised, talupojad ja intelligents.

Selline rahva mõiste on tõeliselt teaduslik. See aitab paljastada kodanlike ideoloogide katseid maskeerida klassivastuolusid ekspluateerijate ja ekspluateeritavate vahel ja võimaldab õigesti mõista rahvahulkade osa ajaloos.

Miks siis rahvas on ajaloo looja? See seletub järgmiste asjaoludega. Esiteks, rahvahulgad loovad ühiskonna eksisteerimiseks vajalikud materiaalsed hüved. Töötajad kaevandavad sütt ja metalli, ehitavad vabrikuid ja tehaseid, kanaleid ja raudteid, toodavad põllumajandussaadusi, s. t. loovad kõik selle, mis on vajalik ühiskonna eluks ja arenemiseks. K. Marx rõhutas eriliselt seda, et kõik materiaalse kultuuri hüved on loodud paljude inimpõlvede vältel. Rahvahulgad on peamine tootlik jõud. Nende tegevus valmistab ette tootmisviiside muutumise ja seega ka ühiskondlik-majanduslike formatsioonide vahetumise.

Teiseks, rahvas on ühiskondlik-poliitiliste ümberkorralduste otsustav jõud. Ajaloos ei ole olnud ühtki suurt sündmust, milles rahvahulkadel poleks olnud otsustavat osa.

Eriti tähtis osa on rahvahulkadel etendada sotsiaalsete revolutsioonide ajal. V. I. Lenin kirjutas: «Niivõrd aktiivselt ei suuda rahvamass mitte kunagi esineda uue ühiskondliku korra loojana kui revolutsiooni ajal. Aeglase progressi kitsa väikekodanliku mõõdupuu seisukohalt suudab rahvas sellistel aegadel lausa imet teha.» [1] Nagu ühis-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 9. kd., lk. 90.

konna ajalugu näitab, aitasid orjade ülestõusud kaasa orjandusliku korra hukkumisele, pärisorjade ülestõusud aga kiirendasid feodalismi asendumist kapitalismiga.

Mõõtmatult kasvab rahvahulkade osatähtsus sotsialistliku revolutsiooni perioodil, kuna sellest võtab osa töötajate enamus eesotsas proletariaadiga. Laiade rahvahulkade osavõtt sotsialistlikust revolutsioonist annab tunnistust selle revolutsioonilise pöörde tohutust sügavusest. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon näitas, milline gigantne loomisjõud peitub rahvas, kui see on organiseeritud, koondatud ja ideeliselt relvastatud eesrindliku revolutsioonilise teooriaga. Just selles revolutsioonis näitas töörahvas end ajaloo loojana.

Kolmandaks, rahvahulgad on vaimse kultuuri loojad. Rahvas, kirjutas A. M. Gorki, pole mitte ainult materiaalsete väärtuste looja; ta on ka ainuke ja ammendamatu vaimsete väärtuste allikas, filosoof ja poeet, kes on esimene nii ajalooliselt kui ka loomingu ilu ja geniaalsuse poolest; rahvas on loonud kõik suured poeemid, kõik maised tragöödiad ja suurimana nende hulgas maailma kultuuriloo.

Kodanlikud ideoloogid keelduvad tunnistamast rahvahulkade osa vaimse kultuuri arenemises. Nad kinnitavad, nagu oleks vaimne looming ainuüksi suurte isiksuste, valitsevatest klassidest pärinevate geniaalsete üksikisikute osaks. Sellised isiksused moodustavad kodanlike ideoloogide kinnituste järgi nõndanimetatud eliidi, mis seisab kõrgemal «massist», s. t. töötajatest, kes olevat võimetud vaimseks loominguks.

Ühiskonna arenemise ajalugu räägib aga sellest, et rahvahulkadel on vaimse kultuuri loomises ja arendamises tohutu suur osa. Rahvas kindlustab oma tööga väljapaistvatele teadlastele, kirjanikele, muusikutele ja kunstnikele võimaluse elada ja tegelda teadusliku ja kunstiloominguga. Rahvahulkade võitlus ekspluateerimisest vabanemise eest, majandusliku, poliitilise ja vaimse orjastamise vastu on ammendamatuks inspiratsiooniallikaks mõtlejatele ja kunstnikele, kes püüavad elunähtusi õigesti mõtestada ja tõepäraselt peegeldada.

Rahvas on keele looja ja säilitaja. M. V. Lomonossov, A. S. Puškin, N. V. Gogol ja I. S. Turgenev hindasid väga kõrgelt vene keele väljendusrikkust ja jõudu, vene rahva vanasõnade ja kõnekäändude tabavust ja teravmeelsust.

Ilukirjanduse ajalugu annab tunnistust sellest, et kõik suurte kirjanike väljapaistvad teosed kasvavad välja rahvaloomingu pinnasest. Rahvaluules peegelduvad parimad kujud, mis elavad kustumatult rahva hinges. Muinasjutud, legendid, rahvalaulud ja -tantsud, tarbekunstitooted — kõik see on kollektiivse loomingu vili.

Rahvamasside loomingulise tegevuse resultaadiks on ka paljud teaduslikud avastused. Kõik teavad Arhangelski kaluri poega M. V. Lomonossovit, kellest sai suur teadlane, esimese aurumasina leiutajat lukkseppa I. I. Polzunovi, veduri leiutajaid isa ja poega J. A. ja M. J. Tšerepanoveid, suurt looduse ümberkujundajat I. V. Mitšurinit.

Pärast sotsialistliku revolutsiooni võitu liitub teadus orgaaniliselt ühte rahva tegevusega. Sellega avanevad uued, seniolematud võimalused rahvahulkade osavõtuks tehnilise progressi kiirendamisest. Tootmisnovaatorite ja ratsionaliseerijate arvu hiiglaslik kasv nii tööstuses kui põllumajanduses on lahutamatult seotud uue ühiskonna ehitamisega. Kõik see kinnitab Lenini sõnu selle kohta, et «... kümnete miljonite loova töö tegijate mõistus rajab midagi mõõtmatult kõrgemat kui kõige suurem ja geniaalsem ennustus»[1].

Marksismi-leninismi klassikud rõhutasid pidevalt töötajate suurt osatähtsust ühiskonna elus ning kogu oma teoreetilises ja praktilises tegevuses lähtusid sellest, et just rahvahulgad loovad ajalugu.

§ 2. Rahvahulkade osa kasv on ajaloo arenemise seadus

Rahvahulkade osa inimkonna progressiivses arengus üha kasvab. Sedamööda kuidas suurenevad sotsiaalsete ümberkujunduste mastaabid, muutub järjest olulisemaks nendest osavõtvate rahvahulkade osa. «Mida suurem on ajaloolise tegevuse hoog ja ulatus,» rääkis V. I. Lenin, «seda suurem on sellest tegevusest osa võtvate inimeste arv...»[2]. See on tähtis ajaloo arenemise seadus.

Sotsialismieelsetes formatsioonides oli rahvahulkade osavõtt ühiskonna arengust piiratud. Ühe inimese ekspluateerimine teise poolt ei võimalda rahva loomingulistel

[1] V. I. Lenin, Teosed, 26. kd., lk. 437.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 461.

jõududel avalduda täiel määral. Ekspluataatorid püüavad rahvahulki ühiskonna poliitilisest elust ja vaimse kultuuri arendamisest eemale tõrjuda.

See ei läinud neil aga kunagi korda. Juba orjanduslikus ja feodaalühiskonnas vajutas rahvahulkade aktiivsus ajaloosündmustele oma tõsise pitseri. Rahvahulkade mõju ühiskonna elule kasvab kapitalismi tingimustes, seda eriti majanduses ja poliitikas. Õeldu seletub sellega, et siis lülitub ekspluateerimisevastasesse võitlusse töölisklass — kaasaja ühiskonna kõige arenenum klass, kel on oma poliitiline partei. Töölisklass tõmbab sotsialismi eest peetavasse võitlusse kaasa kõige laiemaid rahvahulki.

Kaasaega, mille peamiseks sisuks on üleminek kapitalismilt sotsialismile, iseloomustab revolutsiooni sotsiaalse baasi tunduv laienemine. Praegu astuvad oma aja äraelanud kapitalismi vastu võimsad jõud: sotsialistliku süsteemi maade rahvad, kes ehitavad sotsialismi ja kommunismi; kapitalistlike maade töölisklass, kes avaldab kodanlusele üha tugevnevat survet; sõltuvate ja koloniaalmaade rahvahulgad, kes võitlevad imperialismi vastu. Mitte kunagi pole kogu maailma rahvad nii organiseeritult võidelnud kapitalismi vastu, nagu kaasajal.

Sotsialismi võiduga avanevad rahvahulkadele piiramatud võimalused osavõtuks ühiskonna majanduslikust, poliitilisest ja vaimsest elust. Poliitilise võimu kättevõitmine, eraomandi ja ekspluateerimise hävitamine, sotsialistlike tootmissuhete võidulepääsemine — kõik see tingib rahva enneolematu loomingulise aktiivsuse, mis avaldub nii tootmisalases kui ka poliitilises ja vaimses tegevuses.

Sotsialistlikus ühiskonnas kujuneb inimestel uus suhtumine töösse. Hoolitsus üldise heaolu eest kutsub ellu materiaalse tootmise arendamisest eluliselt huvitatud rahvamasside tähelepanuväärse loova initsiatiivi. See väljendus juba esimestes kommunistlikes laupäevakutes, mida V. I. Lenin nimetas «suureks algatuseks», hiljem aga avaldus miljoneid töötajaid hõlmavas sotsialistlikus võistluses.

Meie maal kommunismi ehitamise tingimustes tekkis kommunistliku töö liikumine, mille deviisiks on: «Õppida elama ja töötama kommunistlikult.» Kommunismiehitamise ülesannete sügav mõistmine ja palav püüe kiirendada nende lahendamist sünnitavad rahvahulkades võimsa loo-

mingulise energia ja initsiatiivi. Linna- ja maatöötajad võitlevad aktiivselt rahvamajandusplaanide täitmise ja ületamise eest. Nende jõupingutused on suunatud tootmise rentaabluse tõstmisele, uue tehnika juurutamisele, töödistsipliini tugevdamisele, tööviljakuse tõstmisele ja toodangu kvaliteedi parandamisele, samuti ka tootmise organiseerimise ja juhtimise täiustamisele.

Sotsialismi ja kommunismi ehitamise perioodil kasvab rahvahulkade osa ka sotsiaal-poliitiliste ülesannete lahendamisel. Võitnud kätte poliitilise võimu, asusid meie maa rahvahulgad laiahaardelise ühiskondliku tegevuse teele. Tohutu hulk nõukogude ühiskonna töötajaid tõmmatakse kaasa aktiivsesse poliitilisse ellu, majandusliku ja kultuurilise ülesehitustöö juhtimisele. Rahvas on Nõukogude Liidus tõeline ajaloo looja. «Kommunismi võit,» öeldakse NLKP programmis, «oleneb inimestest, ja kommunismi ehitatakse inimeste jaoks. Iga nõukogude inimene lähendab oma tööga kommunismi triumfi. Kommunistliku ülesehitustöö edusammud toovad külluse ja rõõmsa elu kõigile, tõstavad veelgi kõrgemale nõukogude kodumaa võimsuse, au ja kuulsuse.»[1]

Laiad töötajate hulgad võtavad vahetult osa sotsialistliku riigi juhtimisest. Töörahva saadikute nõukogude ja nende mitmesuguste komisjonide ja komiteede aktiiv hõlmab meie maal miljoneid inimesi. Kõigis ettevõtetes ja ehitustel toimuvad pidevalt tootmisnõupidamised, millest võtavad osa miljonid töölised ja teenistujad. Töötajad võtavad tootmise juhtimisest osa ka tsehhi, vabriku või tehase ametiühingu kohalike komiteede kaudu. Miljonid töötajad võtavad osa rahvakontrolli organite tegevusest.

Sotsialismi ajal kasvab mõõtmatult rahvamasside osa ka ühiskonna vaimses elus. Sotsialistlik kord loob soodsad tingimused rahvahulkade loova initsiatiivi avaldumiseks sellel alal. Kui kapitalism hukutas talente rahva hulgast, kui varem inimesed rahva seast murdsid endale tohutu vaevaga teed teadusse, siis sotsialistlikus ühiskonnas on inimese võimetele ja talendile avatud kõik teed. Tööliste ja talupoegade ridadest on võrsunud paljud suured teadlased. Sotsialistlik intelligents tervikuna on samuti võrsunud põhiliselt tööliste ja talupoegade hulgast.

---

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 130.

Rahvahulkade loov osa teaduse arendamisel ja selle ühendamisel tootmisega avaldub eriti ilmekalt tootmisnovaatorite ja ratsionaliseerijate liikumises. Võib nimetada kümneid tuhandeid töölistest leidureid, kes teadust ja tehnikat edasi viivad.

§ 3. Isiksuse osa ajaloos

Inimesel kui sotsiaalsel olendil on omadus olla isiksus. K. Marx kirjutas «Teesides Feuerbachi kohta», et inimese olemus — see on ühiskondlike suhete kogusumma. Järelikult ei ole «isiksust üldse». On olemas vaid teatava konkreetse ühiskonna isiksus. Teiste sõnadega, iga inimene on oma aja laps.

Kodanlikule ideoloogiale on iseloomulikud arutlused sellest, et ainult «äravalitud» inimesed saavad olla «suured isiksused». Püütakse tõestada, et need «suured isiksused», nn. eliidi esindajad, ongi ühiskondliku arenemise peajõuks. Inimajaloo arenemist tõlgendatakse seejuures kas väljapaistvate inimeste — kangelaste, väejuhtide ja riigimeeste — tegevuse tulemusena või fatalistlikult, kui jumala tahte avaldust, mis teostub «äravalitute» kaudu.

Ülistades üksikisikut, alahindavad ekspluateeritavate klasside ideoloogid rahvahulkade osatähtsust. Näiteks, kaasaegne ameerika sotsioloog E. Bogardus kuulutab rahva «massiks», mis millegi poolest ei erine loomakarjast, linnu- või kalaparvest. Kodanlikud filosoofid näevad rahvahulkades ainult pimedat purustavat jõudu, «suurimat demoraliseerivat faktorit», mida tuleb «ohjeldada» tsivilisatsiooni päästmise nimel.

Marksistlik teadus tõestab, et väljapaistvate inimeste ilmumise põhjused peituvad ajaloolises paratamatuses, ühiskonna arenemise vajadustes. Need on eelkõige materiaalse tootmise vajadused, klassiühiskonnas aga ka klassivõitluse vajadused. Ühest või teisest inimesest saab tõeliselt väljapaistev tegelane ainult sel tingimusel, kui ta õigesti ja täielikult väljendab progressiivsete ühiskondlike jõudude huve. Seejuures on oluline osa ka inimese isiklikel omadustel, tema võimekusel, tahtel, talendil, oskusel orienteeruda sündmustes, ennastsalgavusel võitluses jne. Revolutsioonigeeniusi, teadusekorüfeesid ja suuri poliitika-

tegelasi K. Marxi, F. Engelsit ja V. I. Leninit tunneb kogu maailm.

Suurte inimeste esilekerkimist ei tule mõista nii, nagu suudaks ainult see kindel isiksus täita ülesandeid, mis antud arenguetapil ühiskonna ees seisavad. Et antud maal antud ajal ilmub just see suur inimene, on juhuslikkus. Tema ülesandeid võiks täita ka teine inimene, ja ta leidub alati, kui on selleks olemas vajalikud eeldused.

«Kui Napoleoni poleks olnud,» kirjutas F. Engels, «siis oleks tema osa täitnud keegi teine. Seda tõestab asjaolu, et alati, kui sellist inimest oli vaja, siis ta ka leidus: Caesar, Augustus, Cromwell jne.»[1]

Ühtedes või teistes tingimustes tegutseva väljapaistva inimese suurus ei seisne selles, et ta saab muuta või peatada ühiskonna arenemist või koguni tühistada looduse ja ühiskonna objektiivseid seadusi. Tema suurus on selles, et ta avastab ja tunnetab neid seadusi ning näitab kätte tee nende kasutamiseks. Tema tegevus on paratamatu loodusliku protsessi teadlik ja vaba väliendus. «Suurmees on just pealehakkaja,» kirjutas G. V. Plehhanov artiklis «Isiku osa küsimusest ajaloos», «sest ta näeb *kaugemale* kui teised ja tahab *tugevamini* kui teised. Ta lahendab teaduslikud ülesanded, mis ühiskonna vaimse arenemise eelnev käik on päevakorda seadnud; ta näitab kätte need ühiskondlikud vajadused, mis ühiskondlike suhete eelnev arenemine on tekitanud; ta võtab enda peale algatuse neid vajadusi rahuldada.»[2]

Mida grandioossemad on ühe või teise klassi ees seisvad ülesanded, mida progressiivsem on see klass, seda suuremad ja tähelepanuväärsemad on tema poolt esiletõstetavad tegelased. Suuri poliitikategelasi võib esile kerkida ka reaktsiooniliste klasside esindajate hulgast. Kuna aga nende tegevus on vastuolus ühiskonna progressiivse arenguga, siis lahkuvad nad paratamatult ajaloo näitelavalt.

Kui väljapaistvad ka poleks selle või teise suurmehe võimed, ta ei suuda määrata sündmuste üldist käiku. Ta võib neid sündmusi ainult mõneti mõjutada, muuta nende individuaalset vormi. Seepärast ei tohi väljapaistvate isiksuste osa üle hinnata. On vaja meeles pidada, et ühis-

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 39, стр. 176.

[2] G. Plehhanov, Isiku osa küsimusest ajaloos, Tallinn 1946, lk. 42.

konna peamiseks liikumapanevaks jõuks on siiski rahvahulgad, miljonid «reainimesed». Isiksuse tähelepanuväärsus ja koht sõltuvad sellest, kuivõrd tema tegevus vastab ühiskonna arenemise objektiivsetele seadustele, milline on tema side rahvahulkadega, aga ka tema isiklikest omadustest. Suurmeeste ajaloolise osatähtsuse igasugune ülespuhumine ja nende vastandamine rahvahulkadele on mitte ainult teoreetiliselt väär, vaid võib viia ka poliitilistele eksiarvamustele ja vigadele praktikas.

Materialistlik ajalookäsitus on vastuolus isikukultusega. Isikukultuse aluseks on väär arusaamine isiku osast ühiskondlikus elus — arusaamine, mis omistab kõik rahva edusammud sellele või teisele ühiskonnategelasele, peab teda täielikult eksimatuks ja võimeliseks suunama ühiskondliku arenemise käiku. Sisuliselt tunnistatakse sellega, nagu saaks suurmees luua ajalugu, ilma et ta arvestaks ühiskonna elu objektiivseid seadusi.

Isikukultus võib tuua tõsist kahju sotsialismi ja kommunismi ehitamise üritusele. Ta kisub alla töötavate masside osa ja vähendab partei kui sotsialismi ja kommunismi eest peetava võitluse juhtiva ja suunava jõu tähtsust. Isikukultus ei saa aga muuta sotsialistliku korra loomust. Seepärast ei vasta tegelikkusele kodanlike ideoloogide väited selle kohta, nagu oleks isikukultus muutnud sotsialismi olemust. Ühiskondliku korra loomust ja olemust ei määra mitte üksik isiksus, vaid objektiivsed ajaloo seaduspärasused.

Üks tähtsamaid kommunistliku partei tegevuse printsiipe ja tema suurim poliitiline rikkus on kollektiivse juhtimise printsiip. Kollektiivse parteilise juhtimise jõud ja võitmatus on oskuses suunata masside jõupingutusi peamiste ülesannete lahendamisele.

Olukorra õige analüüs, saavutatud edu kaine ja objektiivne hindamine ning puuduste avastamine ja nende õigeaegne kõrvaldamine pole võimalikud ilma kollektiivse juhtimiseta.

«Partei elu seaduseks,» öeldakse NLKP programmis, «on vankumatu kinnipidamine leninlikest parteielu normidest ja juhtimise kollektiivsuse printsiibist, parteiorganite ja nende töötajate vastutuse tõstmine parteihulkade ees, kõigi kommunistide aktiivsuse ja initsiatiivi kasvu kindlustamine, nende osavõtu kindlustamine partei poliitika väljatöötamisest ja elluviimisest, kriitika ja enese-

kriitika arendamine. See on vältimatu tingimus, mis on vajalik partei ideelise ja organisatsioonilise tugevuse tagamiseks, partei ridade ühtsuse ja monoliitsuse kõvendamiseks, siseparteilise demokraatia igakülgseks arendamiseks ja sel alusel kõigi parteijõudude aktiviseerimiseks, partei ja rahvahulkade sideme tugevdamiseks.»[1]

§ 4. Ühiskonna ja üksikisiku vastastikune suhe

Sotsioloogid enne K. Marxi ja F. Engelsit olid idealistid ja metafüüsikud ning ei suutnud ühiskonna ja üksikisiku vastastikuste suhete küsimust õigesti lahendada. Paljud neist väitsid, et isiku ja ühiskonna vahel on valitsenud ja saab edaspidigi valitsema vaen. Mitmed kaasaegsed kodanlikud sotsioloogid, pidades kapitalismi tingimustes eksisteerivaid lepitamatuid klassivastuolusid omasteks kogu inimkonnale, kujutavad inimest maailma heidetud üksiklasena. Nende arvates peab inimene põgenema ühiskondlike probleemide eest isiklike elamuste maailma.

Marksism-leninism läheneb ühiskonna ja tema sotsiaalse, poliitilise ning vaimse struktuuri tundmaõppimisele konkreetselt ja ajalooliselt; ta lahendab ühiskonna ja isiksuse vastastikuse suhte küsimuse teaduslikult ajaloo iga arenguetapi jaoks. Marksismi teooria väidab, et üksikisik ei saa eksisteerida väljaspool ühiskonda. Sellepärast määrab tema olemuse see ühiskond, milles ta elab ja tegutseb. Teiste sõnadega, marksism-leninism väidab: missugune on ühiskond, selline on ka üksikisik.

Erinevates ühiskondlik-majanduslikes formatsioonides kujunevad erinevalt ka isiksuse ja ühiskonna vastastikused suhted. Antagonistlikes formatsioonides vajutab nendele suhetele oma pitseri eraomand, mis on ületamatuks takistuseks isiksuse vabale arenemisele. Majanduslik ebavõrdsus tingib siin sotsiaalse, poliitilise ja vaimse ebavõrdsuse. Nõnda oli see orjanduslikus ja feodaalühiskonnas. Sama lugu on ka kapitalismi ajal, kuigi paljud kodanluse ideoloogid kinnitavad, et kodanlikus ühiskonnas valitsevat täielik isikuvabadus ning harmoonia isiksuse ja ühiskonna vahel.

---

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 126.

Muidugi, kodanlike revolutsioonide tulemusena likvideeriti feodaalsõltuvus ja sunnismaisus ning kodanlus deklareeris formaalselt isikuvabadust ja ühiskonna kõigi liikmete võrdsust. Feodalismiga võrreldes oli see samm progressi suunas. Kuid see ei tähenda, et kapitalismi ajal puudub antagonism ühiskondlike ja isiklike huvide vahel. Kodanliku ühiskonna vabadus on ju ühelt poolt eraettevõtluse vabadus kapitalistide jaoks, teiselt poolt töötajate vabadus müüa oma tööjõudu, et mitte nälga surra. Kapitalismi vastuolude teravnemisega süveneb ka vastandlikkus isiku ja ühiskonna vahel. Monopolistlik kapitalism pöörab teaduslik-tehnilise progressi saavutused töötajate eneste vastu, sünnitab miljoneid «liigseid inimesi», moonutab inimest kehaliselt ja vaimselt, juurutab temas individualismi ja äärmist egoismi.

Sotsialismi ja kommunismi ajal lahendatakse ühiskonna ja isiku suhete probleem hoopis teisiti. Sotsialism likvideerib majandusliku ebavõrdsuse alused ja loob sellega uued suhted isiku ja ühiskonna vahel. Sotsialismi tingimustes ei ole tootmisvahendite eraomandust, ekspluateerijaid ega ekspluateeritavaid. Sotsialism eeldab nii tootmisvahendite ühisvaldamist kui ühist tööd ühiskonna heaks. Ühiskondlike ja isiklike huvide ühendamise aluseks sotsialismi ajal on ühiskondlik omand tootmisvahenditele, seltsimehelik koostöö ja vastastikune abistamine tootmissuhetes, töö järgi jaotamise sotsialistlik printsiip ning ühiskonna hoolitsus inimese ja ta vajaduste eest.

Kodanluse ideoloogid kujutavad moonutatult isiku ja kollektiivi suhteid sotsialistlikus ühiskonnas. Nad väidavad, nagu allutaks kollektiiv enesele isiku. Kuid sotsialismi tingimustes ei ole isik ja ühiskond teineteisele vastandatud, nagu see on ekspluataatorlikes ühiskondades. Vastupidi, nii isik kui ühiskond on sotsialismi ajal ühtviisi huvitatud ühisest eesmärgist — kommunismi ehitamisest. See eesmärk on kindlaks aluseks nii isiklike ja ühiskondlike huvide ühendamisele meie ühiskonnas kui ka isiku igakülgsele arenemisele.

Kuigi sotsialismile on omane ühiskonna majanduslik, sotsiaalne, poliitiline ja vaimne ühtsus, võivad siingi tekkida vastuolud isiku ja ühiskonna vahel. Sotsialismi ajal võib juhtuda, et ühiskonna huvide nimel tuleb inimesel ajutiselt loobuda isiklikest huvidest. Nii oli näiteks sotsialismi materiaal-tehnilise baasi loomise perioodil, mil nõu-

kogude inimesed teadlikult kandsid teatud materiaalseid ohvreid.

Sotsialismi ajal on võimalikud vastuolud isiku ja ühiskonna vahel ka siis, kui inimene ei taha alluda kogu ühiskonna huvides kehtestatud seadustele, ei taha töötada ja rikub sotsialistliku ühiselu reegleid. Selliste vastuolude ületamine toimub kogu rahva osavõtul ning kommunistliku partei juhtimisel, kusjuures vahenditeks on töötajate ideelis-poliitilise ja moraalse kasvatamise parandamine ning veenmis- ja sunnimeetodite õige ühendamine.

Kommunismile üleminek loob kvalitatiivselt uued suhted ühiskonna ja isiku vahel. Need suhted muutuvad täiuslikumateks ja mitmekülgsemateks. Ühiskond loob kõik võimalused isiksuse harmooniliseks arenemiseks ja tema materiaalsete ning vaimsete vajaduste rahuldamiseks. Inimene omakorda hakkab täitma kohustusi ühiskonna ees mitte sundusest, vaid orgaanilisest seesmisest vajadusest elada ja töötada ühiskonna hüveks.

§ 5. Kommunistliku partei osa ühiskonna revolutsioonilises ümberkujundamises

Inimühiskonna kapitalismilt kommunismile ülemineku ajalooline protsess annab tunnistust kommunistliku partei kui rahvahulkade kollektiivse juhi tohutust osatähtsusest. Eredaimaks näiteks selle kohta on suure Lenini ja tema võitluskaaslaste poolt loodud Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei tegevus. Meie partei suunas endise tsaari-Venemaa töörahvahulgad ühiskonna revolutsioonilise ümberkujundamise teele. Partei suutis ajaloo seisukohalt lühikese perioodi jooksul mobiliseerida rahvahulgad sotsialismi ja kommunismi ehitamisele ning viis tohutu suure maa sajanditepikkusest majanduslikust mahajäämusest sotsiaalse ja teaduslik-tehnilise progressi esirinda.

Milles siis peitub nende kommunistliku partei edusammude saladus, mis määrab tema juhtiva osa nõukogude ühiskonna elus? Ennekõike see, et meie partei on relvastatud kõige eesrindlikuma revolutsioonilise teooriaga — marksismi-leninismiga. See võimaldab parteil tunnetada ühiskonna arenemise objektiivseid seadusi ja nendele tuginedes õigesti orienteeruda ajaloosündmustes, töötada välja

teaduslikult põhjendatud peajoon ning organiseerida ja mobiliseerida rahvamasse selle elluviimisele.

Kommunistliku partei jõud tuleneb sellest, et ta väljendab töölisklassi ja kõige laiemate rahvahulkade huve. Partei ja rahvas — see on ühtne tervik. Partei eesmärgiks ja ülesandeks on töötajate — materiaalsete ja vaimsete hüvede peamiste tootjate — teenimine. NLKP programmis on öeldud: **«Partei eksisteerib rahva jaoks, rahva teenimises näeb ta oma tegevuse mõtet.»**[1]

Kapitalistliku korra tingimustes on kommunistlik partei töölisklassile poliitiliseks juhiks ja kodanlusevastase võitluse lahingustaabiks. Partei koondab töötajaid ja suunab nende energia kodanluse kukutamisele ja võimu ülevõtmisele proletariaadi kätte. Pärast sotsialistliku revolutsiooni võitu organiseerib kommunistlik partei töötajaid sotsialismi ja kommunismi ehitamisele.

Partei jõu ja võimsuse peamiseks allikaks on tema ideeline, poliitiline ja organisatsiooniline ühtsus, mis ei sobi kokku mistahes rühmituste tegevusega. Ühtsus ja teadlik distsipliin on partei elu aluseks. «Kes veidigi nõrgendab proletariaadi partei raudset distsipliini (eriti tema diktatuuri ajal),» kirjutas V. I. Lenin, «see abistab tegelikult kodanlust proletariaadi vastu.»[2] Olles teadliku distsipliini ja organiseerituse kehastuseks, on partei kõigil oma tegevuse perioodidel edukalt juhtinud rahvahulki, tuues nende võitlusesse distsipliini ja organiseerituse vaimu.

Kommunismi ehitamise perioodil kasvab partei osatähtsus veelgi. Kommunistlik ühiskond, erinevalt kõigist varasematest formatsioonidest, ei kujune stiihiliselt, vaid rahvahulkade teadliku ja sihikindla tegevuse tulemusena. Ainult see partei, mis on relvastatud marksismi-leninismi teooriaga, ühiskonna arenemise seaduste tundmisega, suudab plaanipäraselt ja teaduslikult põhjendatult juhtida suurimat ühiskondlikku ümberkorraldust inimkonna ajaloos.

NLKP programmis on öeldud, et partei osatähtsuse kasv kommunismi ülesehitamise perioodil on tingitud selle ülesehitustöö ulatuse kasvust ja komplitseeritusest, rahvahulkade loomingulise aktiivsuse tõusust ja nende kaasatõm-

---

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 129.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 27.

bamisest riigiasjade ja tootmise juhtimisele, sotsialistliku demokraatia edasisest laiendamisest, teadusliku kommunismi teooria tähtsuse tõusust, vajadusest tugevdada töörahva kommunistlikku kasvatust ja võitlust inimeste teadvuses säilinud minevikuigandite likvideerimise eest.

Olles töörahva kollektiivne kasvataja ja poliitiline juht, suunab partei oskuslikult nõukogude rahva kolossaalse energia kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomisele ja sotsialistlike ühiskondlike suhete ümberkujundamisele kommunistlikeks ning kasvatab nõukogude rahvast kommunismi vaimus. Siin avaldub eriti ilmselt see, et kommunistlik partei on ajalugu tegevate rahvahulkade organisaator ja innustaja.

Partei laiendab ja tugevdab oma sidemeid rahvahulkadega. Ta peab kõigis komplitseeritud küsimustes rahvaga nõu, toetub rahva kollektiivsele tarkusele ja kogemustele. See võimaldab parteil teraselt tähele panna kõike uut, rajada teed uuele ja kõrvaldada puudusi.

Kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomine, kommunistlike ühiskondlike suhete kujundamine ja uue inimese kasvatamine nõuavad parteilt tema tegevuse vormide ja meetodite pidevat täiustamist ja rahvahulkade juhtimise taseme tõstmist. Selles suhtes oli suur tähtsus NLKP Keskkomitee 1964. aasta oktoobri- ja novembripleenumitel, mis väljendasid partei vankumatut tahet rangelt täita ja edasi arendada partei elu ja partei juhtimise leninlikke norme. Pleenumid parandasid vead, mis tulenesid subjektivistlikust lähenemisest majandus- ja poliitiliste probleemide lahendamisele. Pleenumite otsuste alusel parandatakse puudused majanduses ja partei ehituse alal ning vead, mis olid tingitud partei-, nõukogude ja majandusorganite põhjendamatust ümberkorraldamisest.

Pärast 1964. aasta oktoobripleenumit keskendas partei Keskkomitee jõupingutused sellistel kardinaalsetel küsimustel, nagu majandussuhete täiustamine meie ühiskonnas, rahvamajanduse juhtimise ja planeerimise ning tootmise stimuleerimise parandamine. NLKP Keskkomitee 1965. aasta märtsi- ja septembripleenumitel töötati välja uus lähenemisviis tootmise juhtimisele ja määrati kindlaks partei majanduspoliitika printsiibid käesoleval etapil. Need printsiibid seisnevad selles, et tõstetakse majanduslike meetodite ja stiimulite osatähtsust rahvamajanduse juhtimisel, parandatakse põhjalikult riiklikku planeerimist,

laiendatakse ettevõtete, sovhooside ja kolhooside majanduslikku iseseisvust ja initsiatiivi ning suurendatakse tootmiskollektiivide vastutust ja materiaalset huvitatust oma töö tulemustest.

NLKP Keskkomitee 1964. aasta oktoobripleenum ja sellele järgnenud pleenumid mõjutasid positiivselt partei, sotsialistliku riigi ja kogu nõukogude ühiskonna elu ja tegevuse kõiki külgi. Sellest räägivad ilmekalt nõukogude rahva edusammud kommunismi ehitamisel, muuhulgas ka rahvamajanduse arendamise seitsme aasta plaani täitmise kokkuvõtted.

Meie partei juhtimistegevuse eredaks näiteks on NLKP XXIII kongressi otsused. Kongress käsitles partei poliitilise, ideoloogilise ja organiseerimistöö tähtsamaid küsimusi, tegi kokkuvõtted nõukogude rahva kangelaslikust tööst ja kavandas kollektiivselt partei poliitilise joone lähemateks aastateks.

Kongress määras kindlaks sisepoliitika ja majandusliku tegevuse põhisuunad uueks viisaastakuks, samuti ka partei ja riigi välispoliitilise kursi. Ta võttis vastu otsused, mis kindlustavad parteid organisatsiooniliselt ja ideelis-poliitiliselt, tõstavad kommunistide kui avangardi osa, tugevdavad partei sidemeid rahvaga ja parandavad kogu kommunistliku ülesehitustöö juhtimist. NLKP XXIII kongress näitas veenvalt ja ilmselt, et partei juhtiv osa nõukogude ühiskonna elus kasvab, ja märkis partei ridade edasist kindlustumist.

Kommunistliku ülesehitustöö käigus muutus meie partei veelgi tugevamaks ja monoliitsemaks, tema sidemed rahvahulkadega tugevnesid. Kommunismi ehitamise kogemused näitavad, et kommunismile lähenemisel laieneb sotsiaalsete ümberkujunduste ulatus ning järjest tõuseb kommunistide kui rahva ideeliste juhtijate osa. Kommunismiehitamise praktika on näidanud, et kommunistid on kõige resoluutsemad ja järjekindlamad rahva huvide eest võitlejad, rahva parimate kõlbeliste omaduste kandjad.

Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei pidev ennastsalgav hoolitsus rahva vajaduste eest, selle eest, et rahvas elaks täisverelist materiaalset ja vaimset elu, on tõstnud kõrgele meie partei autoriteedi ja tingib tema väljapaistva osa ajaloos.

Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei osatähtsuse kasv toimub mitte ainult meie maal, vaid ka rahvusvahelisel

areenil. Vennasparteide esindajad märkisid oma sõnavõttudes NLKP XXIII kongressil, et meie kommunistlik partei on eeskujuks kogu maailma marksistlikele parteidele.

Olles maailma kommunistliku liikumise eesmiseks väesalgaks, avaldab NLKP peamist mõju ülemaailmsele revolutsioonilisele protsessile oma edusammudega sotsialismi ja kommunismi ehitamisel. Meie partei võitlus kommunismi võidu eest on suur panus ülemaailmse kommunistliku liikumise üritusse.

Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei rajab oma välispoliitilise tegevuse, lähtudes nõukogude rahva põhihuvidest ja internatsionaalsest revolutsioonilisest kohusest sotsialismimaade ja kõigi maailma maade töötajate ees. Partei ja Nõukogude riigi välispoliitika ülesanded kaasaja tingimustes on selgelt määratletud NLKP XXIII kongressi otsustes: «Nõukogude riigi välispoliitika eesmärgiks on garanteerida koos teiste sotsialistlike maadega soodsad rahvusvahelised tingimused sotsialismi ja kommunismi ülesehitamiseks; tugevdada sotsialistlike riikide ühtsust ja monoliitsust, sõprust ja vendlust; toetada rahvuslikke vabadusliikumisi ja teha igakülgset koostööd noorte arenevate riikidega; kaitsta järjekindlalt erineva sotsiaalse korraga riikide rahuliku kooseksisteerimise printsiipi, anda resoluutne vastulöök imperialismi agressiivsetele jõududele ning päästa inimkond uuest maailmasõjast.»[1]

Oma välispoliitikas toetub NLKP ühiskonna arenemise objektiivsetele seadustele. Ta arvestab kõiki maailmas toimuvaid nähtusi ja protsesse, analüüsib neid põhjalikult ja töötab selle põhjal välja niisuguse strateegia ja taktika, mis tugevdab Nõukogude Liidu ja kogu sotsialistliku süsteemi mõju ülemaailmsele revolutsioonilisele protsessile.

Küsimuste hulgas, mis on olulised Nõukogude Liidu välispoliitika seisukohalt ja ennekõike rahu ning rahvaste julgeoleku seisukohalt, on meie partei erilise tähelepanu objektiks majandusküsimused. Nõukogude Liidu ja sotsialistliku süsteemi maade majandusliku võimsuse kasv suurendab nende maade mõju ülemaailmsele revolutsioonilisele protsessile. NLKP täidab järjekindlalt V. I. Lenini juhtnööri, kes juba nõukogude võimu esimestel aastatel märkis, et me «... avaldame oma peamist mõju rahvus-

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressi resolutsioon NLKP Keskkomitee aruande põhjal, lk. 8.

vahelisele revolutsioonile oma majanduspoliitikaga... Sellele tandrile on võitlus kantud kogu maailma ulatuses. Kui me lahendame selle ülesande — siis oleme võitnud rahvusvahelises ulatuses, kindlasti ja lõplikult.»[1]

Ajalugu tõendab, et seoses Nõukogude Liidu majandusliku võimsuse kasvuga tugevneb ka tema mõju maailma revolutsioonilisele protsessile ja tõuseb tema rahuarmastava välispoliitika efektiivsus. Kommunismi ehitamine meie maal, NLKP XXIII kongressi poolt kinnitatud rahvamajanduse arendamise viie aasta (1966—1970) plaani direktiivide täitmine tugevdab veelgi kogu sotsialistliku süsteemi majanduslikku, poliitilist ja kaitsevõimsust.

Uue viie aasta plaani elluviimine kindlustab veelgi sotsialistlikku maailmasüsteemi, suurendab Nõukogude Liidu ja teiste sotsialismimaade mõju rahvusvaheliste suhete arenemisele ning maailma majanduslike ja poliitiliste põhiprobleemide lahendamisele. Sotsialistlik maailmasüsteem jõuab kõrgemale tasemele majanduslikus võistluses kapitalismiga, suureneb Nõukogude Liidu ja teiste sotsialismimaade abi noortele riikidele, veelgi veenvamaks muutub sotsialismimaade eeskuju revolutsioniseeriv mõju. Kõik see tähendab jõudude vahekorra edasist muutumist maailma areenil kommunismi kasuks.

Meie partei poolt Nõukogude Liidu majandusliku võimsuse tõstmiseks kavandatud abinõud tõstavad mõõtmatult partei autoriteeti ja suurendavad veelgi kommunismiideede külgetõmbejõudu.

Kommunistliku Partei ja Nõukogude riigi ulatuslikus ja mitmekülgses välispoliitilises tegevuses on eriti tähtis koht hoolitsusel sotsialistlike maade koostöö ja monoliitsuse tugevdamise eest. Sotsialistlik maailmasüsteem on rahvusvahelise töölisklassi suurim ajalooline võit, kaasaja peamine revolutsiooniline jõud, kindel kants võitluses rahu, rahvusliku vabaduse, demokraatia, sotsialismi ja kommunismi eest.

Tänu NLKP ja teiste kommunistlike ning töölisparteide väsimatutele jõupingutustele on tugevnenud suhted sotsialistlike maade ja vennasparteide vahel, mis rajanevad marksismil-leninismil, sotsialistliku internatsionalismi printsiipidel, võrdõiguslikkusel, siseasjadesse mittevahelesegamisel, lugupidamisel üksteisest ja parteide ning rii-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 32. kd., lk. 413.

kide iseseisvusest. Need suhted on muutunud tihedamateks ja südamlikumateks.

Uuele astmele on tõusnud ka sotsialismimaade majanduslik koostöö. On paranenud planeerimine ja rahvamajandusplaanide koordineerimine. Võrdõiguslikkuse ja vabatahtlikkuse põhimõttel rajanev rahvusvaheline tööjaotus sotsialismimaade vahel, spetsialiseerumine ja koopereerimine Vastastikuse Majandusliku Abistamise Nõukogu raamides loob soodsad tingimused iga üksiku riigi ja kogu sotsialistliku süsteemi majanduse edukaks arendamiseks. See soodustab sotsialistliku sõprusühenduse maade kiiret edasiliikumist ühise eesmärgi — kommunistliku ühiskonna ehitamise suunas.

XXIII kongress tegi NLKP Keskkomiteele ülesandeks arendada ja tugevdada ka edaspidi ideelis-poliitilisi, majanduslikke ja kultuurisidemeid kõigi sotsialismimaade kommunistlike ja töölisparteidega marksismi-leninismi printsiipide alusel, aidata igati kaasa sotsialistliku sõprusühenduse konsolideerumisele ning tema võimsuse ja mõju suurendamisele.

Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei arvestab oma välispoliitilises tegevuses alati konkreetseid ajaloolisi tingimusi. Kaasaegne rahvusvaheline olukord nõuab tungivalt ülemaailmse kommunistliku liikumise edasist konsolideerumist proletaarse internatsionalismi alusel. V. I. Lenin õpetas, et ei tohi vastandada töölisklassi, kogu töörahva rahvuslikke huvisid ja ülesandeid internatsionaalsetele. Ta nägi internatsionalismi olemust kõigi maade töötajate revolutsiooniliste jõupingutuste ühendamises.

Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei, juhindudes V. I. Lenini näpunäidetest, on alati võidelnud ja võitleb kõigi kommunistlike parteide internatsionaalse ühtsuse tugevdamise eest. Olles ustav marksismi-leninismi printsiipidele, teeb ta kõik selleks, et tugevdada ühtsust ja vennalikku solidaarsust teiste kommunistlike ja töölisparteidega, viia nendega koos ellu rahvusvahelise kommunistliku liikumise peajoon, mille vennasparteid 1957. ja 1960. aasta nõupidamistel kollektiivselt välja töötasid.

Vastavalt sellele peajoonele võttis enamik kommunistlikke parteisid viimastel aastatel vastu uued programmdokumendid, mis arvestavad töölisklassi rahvuslikke ja internatsionaalseid huve. Kuid mitte kõik kommunistlikud parteid ei lähe seda äraproovitud teed. Mõned neist on

hakanud õhutama üksikute parteide vahel olemasolevaid lahkhelisid. See toob kommunistlikule liikumisele tohutut kahju.

Kommunistlike parteide rõhuv enamus kiidab heaks NLKP tegevuse rahvusvahelise kommunistliku liikumise konsolideerimisel. Nad näevad, et meie partei läheb leninlikku teed, ja usaldavad teda täielikult.

Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei kinnitas oma XXIII kongressil ülemaailmse kommunistliku liikumise esindajatele ja nende isikus kogu maailma kommunistidele, et ta, olles järjekindlalt ustav oma internatsionaalsele revolutsioonilisele kohusele, «võitleb kõrvalekaldumatult kõigi vennasparteide internatsionaalse ühtsuse tugevdamise eest Marxi, Engelsi ja Lenini suure õpetuse alusel, selle joone alusel, mille maailma kommunistlik liikumine on kollektiivselt välja töötanud»[1].

Nagu on märgitud NLKP XXIII kongressi dokumentides, võitleb NLKP ka edaspidi leppimatult parempoolse ja «pahempoolse» revisionismi ning natsionalismi avalduste vastu. Meie partei jooneks on ka edaspidi kogu maailma kommunistlike parteide ühine tegevus võitluses imperialismi vastu ning suurte eesmärkide — rahu, demokraatia, rahvusliku sõltumatuse, sotsialismi ja kommunismi eest.

NLKP viib kõrvalekaldumatult ellu rahvusliku vabadusliikumise toetamise leninlikku printsiipi. Ta peab järjekindlalt kurssi igakülgsele koostööle vabanenud riikidega, rajades selle võrdõiguslikkusele, suveräänsuse austamisele ja siseasjadesse mittevahelesegamisele.

Nõukogude Liit aitab igati noori arenevaid riike, kelle rahvad on heitnud endalt koloniaalikke. Viimastel aastatel on märksa laienenud NSV Liidu kaubanduslik, majanduslik ja kultuurialane koostöö paljude Aasia ja Aafrika sõltumatute riikidega.

Kommunistlik Partei ja Nõukogude riik astuvad aktiivselt välja imperialistide vahelesegamise vastu noorte rahvusriikide siseasjadesse, neokolonialismi vastu. *«Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei,»* rõhutati NLKP XXIII kongressil, *«näeb oma internatsionaalset kohust selles, et ka edaspidi teha kõik võitluse toetuseks, mida rahvad pea-*

---

[1] L. I. Brežnev, NLKP Keskkomitee aruanne Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressile, Tallinn 1966, lk. 17.

vad koloniaalsest ja neokoloniaalsest rõhumisest lõpliku vabanemise eest.»[1]

NLKP programmis märgitakse, et kaasaja põhiküsimuseks on sõja ja rahu küsimus. Just seepärast on partei välispoliitilise tegevuse aluseks tema võitlus rahu eest, rahvusvahelise pinevuse lõdvendamise ja uue maailmasõja ärahoidmise eest.

NLKP XX kongressil ning kommunistlike ja töölisparteide esindajate 1957. ja 1960. aasta nõupidamistel esitati seisukoht, et kaasaja tingimustes on uut maailmasõda võimalik ära hoida. Pärast seda on Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei teinud selles suunas tohutu suure töö. Kokkuvõtteid tehes sellest tööst tuli NLKP XXIII kongress järeldusele, et vaatamata rahvusvahelise pinevuse teravnemisele, mis on tingitud reaktsiooniliste imperialistlike ringkondade agressiivsest poliitikast, jääb kehtima rahvusvahelise kommunistliku liikumise poolt tehtud järeldus uue maailmasõja ärahoidmise võimalikkusest.

Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei teeb kõik vajaliku selleks, et kaitsta ja kindlustada rahu ja rahvastevahelist sõprust sotsiaalse progressi ja rahvaste õnne suurte ideaalide võidu nimel. Sel eesmärgil pöörab partei erakordselt suurt tähelepanu erineva sotsiaalse korraga riikide rahuliku kooseksisteerimise printsiibi elluviimisele. Selle printsiibi ja tema mitmekülgse põhjenduse esitas V. I. Lenin II nõukogude kongressil. «Me lükkame tagasi kõik punktid röövimise ja vägivalla kohta,» ütles ta, «kuid kõik punktid, mis sisaldavad heanaaberluse tingimusi ja majanduslikke kokkuleppeid, võtame rõõmuga vastu, neid me ei saa tagasi lükata.»[2]

Sotsialistliku ja kapitalistliku süsteemi rahulik kooseksisteerimine on inimühiskonna arenemise objektiivne vajadus ning eeldab rahvusvaheliste tüliküsimuste lahendamist mitte sõja, vaid läbirääkimiste teel. Tuginedes NSV Liidu ja sotsialistliku süsteemi maade majanduslikule, poliitilisele ja sõjalisele võimsusele, samuti ka rahvusvahelisele kommunistlikule ja töölisliikumisele ning rahvuslikule vabadusliikumisele, seavad NLKP ja Nõukogude riik oma eesmärgiks tagada rahuolukord kommu-

---

[1] L. I. Brežnev, NLKP Keskkomitee aruanne Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressile, lk. 21.

[2] V. I. Lenin, Teosed, 26. kd., lk. 227.

nismi ehitamiseks NSV Liidus ja sotsialismi maailmasüsteemi arendamiseks. Koos kõigi rahuarmastavate rahvastega tahavad nad päästa inimkonda ülemaailmse termotuumasõja koledustest.

Erineva sotsiaalse korraga riikide rahuliku kooseksisteerimise leninlik poliitika pole põhimõttelage kompromiss klassivaenlasega, vaid teravaim klassivõitlus rahvusvahelise pinevuse lõdvendamise eest, maailmasõdade ärahoidmise eest ja kommunismi ehitamiseks soodsate tingimuste loomise eest. Seepärast osutavad NLKP ja Nõukogude valitsus igakülgset abi imperialistliku agressiooni objektiks langenud rahvastele.

Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei peab alati meeles, et niikaua, kuni püsib imperialism, säilib ka agressiivsete sõdade allikas. Seoses sellega esitas NLKP XXIII kongress rahuvõitluse reaalse programmi ja visandas konkreetsed abinõud rahvusvahelise olukorra tervendamiseks.

Partei peab maailmasõja ohu kõrvaldamisel eriti tähtsaks nõukogude rahva valvsuse tõstmist ja NSV Liidu kaitsevõimsuse tugevdamist, et NSV Liidu relvastatud jõud oleksid «alati valmis kindlalt kaitsma sotsialismi saavutusi ja andma hävitava vastulöögi mis tahes imperialistlikule agressorile»[1]. NSV Liidu majandusliku ja sõjalise võimsuse tugevdamine garanteerib parimad tingimused kommunismi ehitamiseks meie maal ja sotsialismi ehitamiseks vennasmaades.

Seega teenib Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei sise- ja välispoliitiline tegevus kindlalt kommunismiehitamise huve ja ülemaailmse rahu ning rahvaste julgeoleku säilitamise ja kindlustamise üritust, ning omab tohutut rahvusvahelist tähtsust.

KÜSIMUSI KORDAMISEKS

1. Miks on rahvas ajaloo looja ja liikumapanev jõud?
2. Milline on isiku ja ühiskonna suhe?
3. Milline on kommunistliku partei osa ühiskonna revolutsioonilises ümberkujundamises?

---

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXIII kongressi resolutsioon NLKP Keskkomitee aruande põhjal, lk. 9.

KOKKUVÕTE

Marksistlik filosoofia on läbi teinud enam kui sajandipikkuse tõsise praktilise kontrolli, tõestanud oma seisukohtade õigsust, näidanud oma suurt revolutsioonilist ümberkujundavat jõudu ja saanud inimkonna kõige progressiivsemate jõudude eesrindlikuks teaduslikuks maailmavaateks.

Nagu me nägime, oli dialektilise ja ajaloolise materialismi tekkimine seotud kindlate sotsiaalsete põhjustega, aga ka teaduse ja filosoofia arenemisega. K. Marx ja F. Engels analüüsisid sügavalt ühiskondlikku elu, mõtestasid kriitiliselt ümber ja omandasid kõik väärtusliku, mis oli saavutatud enne neid loodus- ja ühiskonnateaduste alal ning filosoofias. Dialektilise ja ajaloolise materialismi loomine nende poolt oli revolutsiooniline pööre filosoofias ning see tähistas filosoofia kvalitatiivselt uut arenguetappi.

Selle pöörde olemus seisneb ennekõike selles, et dialektilise ja ajaloolise materialismi tekkimisega sai kõige eesrindlikum klass — proletariaat — endale ideelise relva. Marksistlik filosoofia on töölisklassi ja tema avangardi — kommunistliku partei — revolutsioonilise tegevuse teoreetiliseks aluseks.

Dialektilis-materialistliku maailmavaate tõstis uuele astmele vene ja rahvusvahelise proletariaadi juht V. I. Lenin. Ta üldistas proletariaadi revolutsioonilist praktikat imperialismi ja sotsialistlike ning rahvuslik-vabastuslike revolutsioonide epohhil, arendas loovalt edasi dialektilist materialismi loodusteaduse uusimate andmete üldistamise alusel ning kaitses marksistlikku filosoofiat kodanlike filosoofide ja revisionistide kallaletungide vastu.

Marksistlik-leninliku filosoofia seadustes ja kategooriates sisalduvad kontsentreeritud kujul inimeste sajanditepikkuse tegevuse tulemused. Seepärast dialektilis-materialistliku meetodi valdamine ja oskus loominguliselt kasutada dialektilise ja ajaloolise materialismi seisukohti

teoorias ja praktikas hoiab ära põhimõttelised vead teaduses ja ühiskondlikus elus, võimaldab selgelt mõista selle või teise teadusliku avastuse filosoofilist tähtsust ja õigesti hinnata poliitiliste muudatuste iseloomu.

Marksistlik-leninliku filosoofia teoreetilisi seisukohti loodusprotsesside dialektilise iseloomu kohta kinnitab kogu loodusteaduse arenemine. Esmajärguline tähtsus kogu praktilise tegevuse jaoks on dialektilise materialismi järeldustel looduse teadusliku tunnetamise seaduspärasustest, looduse saladustesse tungimise ja loodusjõudude ühiskonna huvides kasutamise võimalikkusest. Orienteerides muutumise ja arenemise uurimisele ning asjadele ja protsessidele omaste vastuolude avastamisele, aitab marksistlik filosoofia kaasa asjade ja protsesside olemusse tungimisel.

Marksismi filosoofia näitab teed ühiskonna arenemise objektiivsete seaduste tunnetamisele, aitab avastada materiaalse tootmise, sotsiaal-majanduslike suhete, tehnika ja kultuuri arenemise seaduspärasusi ja leida vahendeid ühiskonna revolutsiooniliseks ümberkorraldamiseks. Ajalooline materialism — teadus ühiskonna elust kui loodusloolisest protsessist — on marksistliku filosoofia orgaaniline osa ja kõigi teiste ühiskonnateaduste teoreetiline ning metodoloogiline alus.

Peegeldades õigesti looduse ja ühiskonna arenemise seadusi, on dialektiline materialism filosoofiliseks aluseks kommunistliku partei juhtimisel toimuvale töölisklassi võitlusele kapitalismi vastu, kommunismi ehitamise eest. Dialektilis-materialistlik maailmavaade on kõige täielikumas teoreetilises vastavuses kaasaegse epohhiga, mille peamiseks sisuks on üleminek kapitalismilt sotsialismile, sotsialistlike ja rahvuslike vabastusrevolutsioonide epohhiga, sotsialismi ja kommunismi ülemaailmse võidukäigu epohhiga. Ta on kokkusobimatu subjektivismi ja sofistikaga, dogmade ja eelarvamustega ning nõuab kaasaegse ühiskonna arenemise igakülgset konkreetset teaduslikku analüüsimist. Marksismi filosoofia peab ainsaks teaduslikuks tõe kriteeriumiks revolutsioonilist praktikat.

Ülemaailmne revolutsiooniline töölisliikumine ja rahvuslik vabadusliikumine ning sotsialismi ja kommunismi ehitamise praktika püstitavad üha uusi probleeme. Nende viljakas teoreetiline läbitöötamine ja praktiline lahendamine on võimalikud ainult marksismi-leninismi kindlal alusel.

Sellest räägivad kogu rahvusvahelise töölisliikumise edusammud, marksistlik-leninlike parteide võidud, Nõukogude Liidu ja teiste sotsialismimaade saavutused.

Eriti suur tähtsus on Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei kogemustel. Tema tegevus on ere näide marksistlik-leninliku filosoofia loovast rakendamisest ja arendamisest, mis toimub kapitalismi vastu peetava võitluse, proletaarse revolutsiooni ning sotsialismi ja kommunismi ehitamise tingimustes. NLKP kui ülemaailmse kommunistliku liikumise eesmise väesalga osatähtsust ja autoriteeti rõhutasid vennasparteide esindajad oma sõnavõttudes NLKP XXIII kongressil.

Dialektiline ja ajalooline materialism on leidnud hiilgava ja igakülgse kinnituse. Kogu ajaloo arenemine kinnitab ajaloolise materialismi järeldust selle kohta, et kapitalistlik kord on oma aja ära elanud ja annab eesrindlike revolutsiooniliste jõudude survel teed sotsialismile.

Kapitalismi üldkriisi kaasaegne etapp peegeldub kodanliku poliitika ja ideoloogia kriisis, mis on haaranud ka filosoofia ja õpetuse ühiskonnast — sotsioloogia. Kaasaegse kodanliku filosoofia ja sotsioloogia kriis ei ole juhuslik nähtus. Ajaloo näitelavalt lahkuv klass ei suuda luua teaduslikku maailmavaadet, hinnata õigesti ajaloosündmuste käiku ega anda vastust küsimustele, mida püstitab elu.

Kodanluse objektiivne seisund kaasaja ühiskonnas sunnib tema ideolooge otsima vahendeid selleks, et näidata, nagu kestaks kapitalism igavesti, ja õigustada rahvavaenulikku imperialistlikku poliitikat. «Monopolide võimu ideeline põhjendamine, ekspluateerimise õigustamine, ühiskondliku omanduse ja kollektivismi laimamine, militarismi ja sõja ülistamine, kolonialismi ja rassismi õigustamine, vaenu ja vihkamise õhutamine rahvaste vahel — sellised on ideed, mis läbivad tänapäeva kodanluse poliitilisi ja majanduslikke teooriaid, filosoofiat ja sotsioloogiat, eetikat ja esteetikat.»[1]

Kapitalistlikul tegelikkusel pole ideaale ega väärtusi, mis vähegi veetleksid töötavaid rahvahulki. Seepärast näeb imperialistlik kodanlus ainsat vahendit kommunismiideede kasvava mõjuga võitlemiseks kommunistlike parteide ja sotsialistlike maade, nende eesmärkide ja poliitika laima-

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 50.

mises, marksismi-leninismi õpetuse võltsimises. Kõik need võtted kuuluvad antikommunismi arsenali. Antikommunism on imperialistliku kodanluse ideoloogide peamiseks relvaks; selle lipu alla ühinevad praegusel ajal kõik reaktsioonilised jõud. Kaasaegsed kodanlikud filosoofid ja sotsioloogid spetsialiseeruvad kommunistliku maailmavaate ja tema filosoofilise aluse — dialektilise ja ajaloolise materialismi — võltsimisele.

Üks kodanliku filosoofia kriisi tunnuseid on erinevate koolkondade ja suundade rohkus. Kodanlikud ideoloogid püüavad kujutada filosoofiliste voolude küllust kui filosoofilise mõtte «vabadust». See on aga illusoorne vabadus. Kodanliku ühiskonna kogu poliitilise ja vaimse elu süsteem sunnib filosoofe välja töötama selliseid teooriaid, mis õigustaksid valitsevate klasside seisukohti. Monopolistlik kodanlus sunnib neid otsima teid ja vahendeid selleks, et «efektiivselt konkureerida» marksismiga.

Filosoofiliste vaadete kirevus peegeldab kapitalistliku ühiskonna erinevate kihtide huvide ebaühtlust, samuti ka kogu kodanliku filosoofia ideelist lagunemist ja allakäiku, tema võimetust vastandada marksismi teaduslikule filosoofiale midagi enam-vähem terviklikku. «Filosoofilise idealismi eriliikidel,» kirjutas V. I. Lenin, «võib... esineda tuhandeid varjundeid ja alati saab luua tuhande esimese varjundi, kusjuures seesuguse tuhande esimese süsteemikese... autorile võib selle erinevus teistest näida tähtsana. Materialismi seisukohalt on need erinevused täiesti ebaolulised.» [1]

Kaasaegsele kodanlikule filosoofiale on iseloomulik äge võitlus materialismi ja dialektika vastu, keskaegse religioosse filosoofia taaselustamine, metafüüsilise mõtlemismeetodi ja varjamatu irratsionalismi sissetoomine.

Üks mõjukaid kaasaja kodanliku filosoofia voole on *neotomism* — katoliku kiriku ametlik filosoofia, mis taaselustab tuntud keskaja teoloogi Aquino Thomase õpetuse. Keskaegse obskurantismi taassünd seletub hukkuva kapitalismi püüetega kasutada religioosseid meeleolusid, mis kapitalistlikus maailmas on veel küllalt tugevad, võitlusvahendina masside revolutsioonilise liikumise ja marksistliku filosoofia kasvava mõju vastu. Seepärast ei ole neo-

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 247.

tomism lihtsalt Aquino Thomase õpetuse ümberjutustus, vaid katse siduda usudogmasid nende filosoofiliste, poliitiliste ja majandusprobleemidega, mis kodanlike ideoloogide ette kerkivad.

Katoliku kiriku filosoofiateoreetikud (Jaques Maritain, Etienne Gilson, Joseph Bochenski, Gustav Wetter jt.) teevad suuri jõupingutusi selleks, et luua, esiteks, usu ja mõistuse «harmooniat», mis tegelikult tähendab teaduse allutamist religioonile. Teiseks, nad püüavad võltsida ja moonutada loodusteaduse andmeid ning vastandada neid moonutatud andmeid dialektilisele materialismile eesmärgiga «kummutada» tema põhilised maailmavaatelised seisukohad.

Neotomistid seavad oma filosoofias esikohale religioossed põhimõtted, millel teadus nende arvates peab rajanema. Nad võtavad lähteprintsiibiks «kõrgema reaalsuse» jumala või «puhta olemise» näol. See «puhas olemine», mis eksisteerivat väljaspool ruumi ja aega, loob neotomistide arvates meeleliselt tajutava reaalsuse, looduse. Loodus on ruumiliselt piiratud ja eksisteerib ajavahemiku jooksul, mille jumal talle on määranud.

Seega neotomistid kordavad keskaja skolastikute väljamõeldisi jumalast kui eksistentsi esmapõhjusest ja olemusest ning mateeria loojast, sunnivad peale absurdset mõtet maailma alguse ja lõpu olemasolust. Nende vaadete kohaselt on jumal loonud kõik olemasoleva teatavatest eesmärkidest lähtudes. Seadused, mida püstitab teadus, on samuti jumala tahte avaldumisvorm ja selle toime tulemus. Kõik maailmas on neotomistide kinnituse kohaselt otstarbekalt korraldatud, looduse seadused aga kujutavad endast ettemääratud harmooniat, «tarka korrapärasust».

Usu ja mõistuse «harmoonia» printsiip, mida neotomistid arendavad, leiab nende poolt kasutamist ka tunnetusteoorias. Kaasaegsed skolastikud kinnitavad, et usk määrab piirid, milleni inimmõistus suudab olemise saladustesse tungida. Teadus on teadmiste madalam aste, sellest kõrgemal seisab filosoofia, mis peab tõestama jumala olemasolu. Teadus ja filosoofia on neotomistide vaadete kohaselt kutsutud teenima religiooni, otsima argumente, mis kinnitaksid pühakirja õigsust ja usku ebamaisesse, müstilisse; kõik see aga, mis on usudogmadega vastuolus, kuulub kõrvaleheitmisele.

Eriti kahjulikud ja reaktsioonilised on neotomistide vaated ühiskondlikule elule. Ühiskonnas, nagu looduseski, olevat kõik jumaliku alge poolt ette määratud. Ühiskonna ajalugu on sotsiaalsete nähtuste vahetumine, mis toimub jumaliku ettemääramise järgi. Mis puutub sotsiaalsesse ebavõrdsusesse ning vastuolusse rikaste ja vaeste vahel, siis neotomistid peavad seda igaveseks. Nad kirjutavad klassirahust ja eraomandi igavesest püsimisest, mätsides kinni klassivastuolusid ja jutlustades harmooniat ning kujutletavat huvide ühtsust ekspluataatorlikus ühiskonnas.

Ajaloo arenemise halastamatu loogika näitab kapitalismi hukkumise paratamatust. Kuid kodanluse, sealhulgas ka kodanliku intelligentsi klassiseisund ei võimalda tal õigesti hinnata toimuvate sotsiaalsete muutuste olemust. Kodanlus kardab revolutsioonilisi muutusi; ekspluataatorliku ühiskonna ja eraomandi aluste kokkuvarisemises näeb ta kaost ja ohjeldamatut stiihiat. Eesmärkide ja perspektiivide puudumine tekitab kodanluses meeleheidet, hirmu ja lootusetust. Kaasaegse kodanluse ja kodanliku intelligentsi sellele osale, mida valdab ebakindlus kapitalistliku ühiskonna saatuse suhtes, on omased meeleolud, mis kajastuvad eksistentsialistlikus filosoofias.

Eksistentsialism on idealistlik filosoofia, mis pretendeerib inimese eksisteerimise saladuste avastamisele. Selle kodanliku filosoofia voolu nimetus tuleneb ladinakeelsest sõnast «existentia», mis tähendab olemasolu. Eksistentsialismi nimekad esindajad on Gabriel Marcel, Karl Jaspers, Martin Heidegger jt.

Eristatakse kaht eksistentsialismi erikuju: religioosset ja ateistlikku. Mõlemad nimetatud suunad on filosoofiaprobleemide käsitamisel subjektiivse idealismi ja agnostitsismi seisukohtadel. Filosoofia põhiküsimuse eksistentsialistlik lahendus on formuleeritud järgmise väitena: eksisteerimine, olemine eelneb olemusele. Selle väite mõtet selgitades lähtuvad eksistentsialistid sellest, et filosoofia tunnetusobjektiks pole objektiivne maailm, vaid inimese olemine, isiksuse eksisteerimine. Inimese olemasolu ehk eksistentsi mõiste on nende arvates maksimaalselt lai, kõikehõlmav mõiste. See on nende filosoofia «saladus».

Mida siis mõistavad eksistentsialistid olemasolu, eksisteerimise all? Mitte inimese objektiivset eksisteerimist ajas ja ruumis, vaid inimese elamuste, tunnete ja meeleolude voogu, s. t. kõike seda, mis moodustab inimese vaimse sise-

maailma. Eksistentsialistid väidavad, et olemist ei saa hõlmata täpsete definitsioonide süsteemiga, see pole teaduslikult uuritav ega mõistusele kättesaadav. Teiste sõnadega, eksisteerimine on isegi eksistentsialistide endi kinnituste kohaselt irratsionaalne alge, mis on tabatav ainult intuitsioonile või jumalikule ilmutusele.

Olemus on eksistentsialistide õpetuse järgi nähtuste, asjade ja sündmuste maailm. Olemus tuleneb olemisest, s. t. olemuse tekitab isiku seesmine emotsionaalne ja vaimne elu. Seega lahendavad eksistentsialistid filosoofia põhiküsimuse varjamatult subjektiividealistlikus vaimus.

Eitades välismaailma reaalsust ja objektiivseid seaduspärasusi, eitavad eksistentsialistid ka objektiivset tõde. Nad arvavad, et mõistus on tõe avastamiseks üldse kõlbmatu instrument. Inimese eksistentsi olemus on eksistentsialistide arvates mõtlemisele kättesaamatu. See avaldub ainult intuitsiooni vahendusel, ja sedagi vaid nn. piirsituatsioonides, millisteks on surmaoht, haigus, õnnetus jne.

Eksistentsialistid väidavad, et kuna objektiivset tõde ega usaldatavat teadmist pole olemas, siis võib iga inimene ise «luua» tõde. Mida vähem inimene teab, seda vabamalt ja tulemusrikkamalt on ta võimeline looma tõde. Sellega jutlustatakse äärmuslikku agnostitsismi ja irratsionalismi ning umbusku inimese mõistuse jõusse ja võimetesse.

Olles klassieelarvamuste kammitsas, kujutavad kodanlikud filosoofid vana ja pehkinud kapitalistliku süsteemi hukku tsivilisatsiooni üldise hukkumise ja kultuuri allakäiguna. Nad kinnitavad, et inimese saatust ei saa kergendada mingid sotsiaalsed ümberkujundused, inimest piinavad alati hirm ja meeleheide ning jälitavad hädaohud, haigused ja surm.

Eksistentsialistid ei väsi kinnitamast, et inimene on ühiskonnas kaotanud isikupära, et tema eksisteerimine oleneb juhuslikkustest, millega võideldes möödubki inimese elu. Iga inimene hoolitsegu ainult endasäilitamise eest ja määraku sellele vastavalt kogu oma tegevuse sisu ja mõte.

Eksistentsialism liialdab ja absolutiseerib seega isiksuse subjektiivset külge ja vastandab inimese endateadvuse objektiivsetele elutingimustele. Tegelikult pole inimest, kes eksisteeriks lahus ühiskonnast, nagu pole ka

inimese vaimset sisemaailma, mis oleks isoleeritud reaalsest ühiskondlikust olemisest.

Sõltumata sellest, kas eksistentsialistid seda tahavad või ei taha, jutlustavad nad alandlikkust kapitaliorjuse ees, püüavad inimest maailma revolutsioonilise muutmise ülesannetest ja teistest kaasaja elulistest küsimustest eemale juhtida. Tõsi küll, nad räägivad ekspluateerimisest, rõhumisest, hädadest, puudusest, inimeste kannatustest ja piinadest. Kuid nad arvavad, et need seisundid on kõikehõlmavad, igavesed reaalsused, mida inimeste kuitahes suured pingutused on jõuetud muutma.

Selle filosoofia reaktsioonilisus on silmanähtav. Sellega püütakse inimest ummikusse ajada ja relvitustada ning tõestada talle, et on kasutu võidelda paremate eksisteerimistingimuste eest.

Eksistentsialistliku filosoofia ideed tungivad kapitalistlike maade kirjandusse ja kunsti. Sellel õpetusel on edu pettunud kodanliku intelligentsi hulgas ja individualistlikult meelestatud «mässava» noorsoo seas, kes seavad kõigest kõrgemale «oma» hinnangud sündmuste kohta, «oma» käitumisreeglid, ignoreerides mistahes norme ja printsiipe. Võitlus eksistentsialismi poolt levitatava lootusetuse ja pessimistliku ideoloogia vastu on üks marksistliku filosoofia tähtsamaid ülesandeid.

Rünnates materialismi, püüab kodanlik filosoofia abiks võtta kaasaja teadust. Seda eesmärki taotledes ei piirdu ta teaduse tulemuste moonutamisega idealismi vaimus, vaid püüab ise võtta teadusesarnast vormi ja luua illusiooni rangest teaduslikust lähenemisest filosoofia probleemidele. «Teaduse eestvõitleja» ja «metafüüsika ning skolastika vaenlase» missiooni kandjaks kaasaegses kodanlikus ideoloogias on neopositivism.

Neopositivism (uuspositivism, loogikaline positivism) on subjektiividealistlik ja agnostiline vool; ta on kaasaegses kodanlikus filosoofias üsna levinud. Ta jätkab filosoofilist joont, millele pani aluse Auguste Comte XIX sajandi kolmekümnendatel aastatel ja mida XIX—XX sajandi vahetusel esindasid Ernst Mach ja ta koolkond. Neopositivism on seega positivismi arenemise kolmas etapp.

Tuleb märkida, et neopositivism pole terviklik filosoofiline vool. Ta ühendab rea erinevaid koolkondi ja rühmi. Seejuures tema põhiideed ja -seisukohad muutusid küllaltki oluliselt sedamööda, kuidas selgus nende teaduslik

paikapidamatus. Neopositivismi nimekamad esindajad on Rudolf Carnap, Hans Reichenbach, Philipp Frank jt.

Kaasaegset positivismi nimetatakse loogikaliseks või lingvistiliseks, kuna ta näeb filosoofia ülesannet hariliku keele ja ka teaduse keele «selgitamises» loogikalise või lingvistilise anàlüüsi teel. Neopositivismile on eriti iseloomulik püüe «toetuda» teaduse saavutustele matemaatika, füüsika, keeleteaduse, matemaatilise loogika jt. teadusharude tähtsamate tulemuste ja probleemide idealistliku väärtõlgendamise teel.

Üks neopositivismi põhiseisukohti on väide, mille kohaselt enamus filosoofia probleeme, sealhulgas ka filosoofia põhiküsimus, on metafüüsilised pseudoprobleemid. Seega siis neopositivistide vaadete kohaselt ei pea filosoofia tegelema olemise ja mõtlemise vahekorraga, maailma tunnetatavusega, looduse ja ühiskonna seaduste objektiivsusega jne., kuna nendel küsimustel polevat üldse teaduslikku mõtet. Neopositivistid seavad esiplaanile küsimuse sellest, kuidas «puhastada filosoofia metafüüsikast». Nad deklareerivad, et filosoofia peab leidma kriteeriumi, mis võimaldaks eristada mõtestatud otsustusi mõtestamatutest. Nende arvates on selleks kriteeriumiks võimalus antud väidet kogemuslikult kontrollida. Kui väide on kogemusega kooskõlas, siis on ta tõene, kinnitavad neopositivistid.

Neopositivistliku tõe kriteeriumi mõistmiseks on vaja teada, mida siin kogemusest rääkides silmas peetakse. Neopositivismi erinevatel arenguetappidel on kogemust tõlgendatud mitmeti: meelte andmetena, «faktidena», «protokoll-lausetena». Kuid alati on kogemust mõistetud subjektiivse idealismi vaimus. Näiteks, fakte käsitasid neopositivistid kui isiksuse teadvuse seisundeid — aistinguid, muljeid ja kujutlusi, millel nende arvates on eranditult individuaalne iseloom. Hiljem hakkas R. Carnap kogemusena käsitama seda, mis on antud «protokoll-lausetes». Viimased omakorda on needsamad teadvuse seisundid, mis on ainult väljendatud keele abil.

Tegelikult igasugune teadmine, sealhulgas ka empiiriline, peegeldab objektiivset maailma. Teadmise mõtestatust ja tõesust ei kontrollita teadmise keelelise väljenduse ja «protokoll-lausete» vastavusseseadmise teel, vaid hoopis praktilises tegevuses. Praktika tõestab, et välismaailma esemed ja nähtused eksisteerivad objektiivselt, ini-

mesest sõltumatult; praktika näitab ka, kas meie teadmised maailma kohta on tõesed või väärad.

Neopositivistid on seisukohal, et peale otsustuste mõtte selgitamise on tähtis kindlaks määrata teaduse keeles kasutatavate terminite ja lausete loogikaline struktuur. See on tõepoolest tähtis probleem, sest märgisüsteemide ja matemaatiliste uurimismeetodite osa teaduslikus tunnetuses üha kasvab; suureneb ka huvi teadusliku tunnetuse meetodite endi uurimise vastu. Kuid neopositivistid lahendavad teadusliku tunnetuse põhiküsimusi vääratelt, idealistlikelt seisukohtadelt. See avaldub eriti selgesti püüetes taandada kogu filosoofiline problemaatika loogikalisele analüüsile ja jätta filosoofiast kõrvale tema maailmavaateline külg.

Kodanliku ideoloogia kriis, nagu juba öeldud, on haaranud mitte ainult filosoofia, vaid ka õpetuse ühiskonnast, sotsioloogia. Antikommunismi seisukohtadel olevad kodanlikud sotsioloogid ründavad eriti ägedalt marksismi-leninismi õpetust ühiskonna arenemise seaduste objektiivse iseloomu ja sotsialismi võidu paratamatuse kohta.

Kapitalismi apologeetide peamine argument on see, nagu oleks kapitalism muutnud oma loomust ja kujunenud «humaanseks», «rahvakapitalismiks», kodanlik riik aga seisvat klassidest kõrgemal ja olevat võimeline reguleerima maa majandust ning tulude jaotamist. Kodanlik riik garanteerivat ühiskonna kõigi kihtide ja kõigi rahvaste «heaolu».

Selliste väidete valelikkus on ilmne. Võtame kodanliku riigi USA, mida üsna sageli esitatakse «rahvakapitalismi» näidisena. Selle «rahvariigi» majandus on 500 monopolistliku koondise võimu all, nende koondiste eesotsas seisab aga käputäis miljardäre — rockefellereid, duponte, morganeid. Monopolistlik ladvik on kodanliku riigimasina juba ammu oma huvidele allutanud. Monopolistid ja nende teenistuses olevad kõrgemad ametnikud saavad muinasjutulisi kasumeid. Samal ajal tunnevad tohutud USA töötava elanikkonna hulgad puudust kõige vajalikumast; miljonid inimesed rändavad mööda maad, otsides tööd.

Püüdes varjata riiklik-monopolistliku kapitalismi reaktsioonilist osa, leiutavad imperialismi ideoloogid uusi teooriaid vana maailma kaitseks. Üks neist on nn. «ühtse industriaalühiskonna» teooria, mida laialt reklaamitakse

USA-s. Selle teooria esindajad (W. Rostow jt.) püüavad kinni mätsida sotsiaalseid ja klassierinevusi kapitalismi ja sotsialismi vahel, varjata kodanliku korra ekspluataatorlikku loomust. Püüdes vähendada marksistlike ideede mõju rahvahulkadele, kirjutavad «ühtse maailma» teooria pooldajad, nagu poleks kaasajal, kus areng toimub «ühtse», «segaühiskonna» suunas, ideoloogiat üldse vaja.

Kaasaegse kodanliku sotsioloogia iseloomulikuks jooneks on neis võimutsev idealism ja metafüüsika. Sotsioloogiliste uurimiste objektiks valitakse õige sageli omavahelise seoseta puhtvaimsed protsessid ja nähtused, mis pidavat määrama ajaloo arenemiskäiku. Seejuures eitatakse paratamatust ajaloos, sotsiaalsete protsesside objektiivse tunnetamise võimalikkust ja ideede olenevust ühiskonna materiaalsest elust.

Idealistlikku ühiskonnakäsitust esindab eriti ilmselt psühholoogiline suund sotsioloogias. Selle suuna esindajad võtavad uurimisobjektiks eranditult teadvuse nähtused, psüühilised suhted. Selle suuna erinevad koolkonnad näevad ühiskonna «psühholoogilist baasi» kas eri indiviidide tajudes, kollektiivsetes psüühilistes suhetes, mis kujunevad üksikutes sotsiaalsetes gruppides või isiksuse ja kollektiivi psüühilistes suhetes jne. Kõik need koolkonnad tunnustavad vaadet, et ühiskondlike suhete olemuse moodustavad psüühilised, s. t. vaimsed, ideaalsed suhted, ja ignoreerivad materiaalseid, tootmissuhteid.

Seega psühholoogilise suuna esindajad sotsioloogias jäävad truuks idealistlikule printsiibile «inimeste teadvus määrab nende olemise», mille teaduslikku paikapidamatust näitasid juba marksismi rajajad.

Ere näide kodanlike sotsioloogide mõttelaadi metafüüsilisusest on nn. empiiriline sotsioloogia. See lähtub sotsiaalsete nähtuste iseloomu uurimisel konkreetsetest faktidest, mis võimaldab nende sotsioloogide arvates välja selgitada tõelised, kogemusest ja faktidest tuletatud, konkreetsed, mitte aga «abstraktsed» ühiskonnaelu seadused.

Empiirilise sotsioloogia esindajad on kogunud suure faktilise materjali, mis illustreerib maa ja linna sotsiaalse elu teatavaid eriaspekte. Küsimused, mis nendes uurimistes esiplaanile tõstetakse, on aga sageli väga kitsad ja tühised. Kuigi empiiriline sotsioloogia pöörab tähelepanu faktidele, käsitab ta fakte üksteisest lahus, abstraktselt,

väljaspool nende reaalset ajaloolist seost, sõltumatult materiaalsetest ühiskondlikest suhetest. Sellise lähenemisviisi puhul kaotab uurija võimaluse ühiskonna arenemise seaduste ja liikumapanevate jõudude väljaselgitamiseks. Tähtsate sotsioloogiliste probleemide uurimine asendub väga sageli pinnapealsete ja ebaoluliste suhete kirjeldamisega.

Empiirilise sotsioloogia teoreetiline abitus tuleneb sellest, et tal puudub tõeliselt teaduslik meetod, mis võimaldaks orienteeruda faktide ja sündmuste mitmekesisuses, eristada peamist teisejärgulisest ja paratamatut juhuslikust ning näha ette ühiskonna arenemise suunda. Selliseks meetodiks ükskõik millise konkreetse teaduse jaoks, mis uurib ühiskonna elu teatud külge, ka iga konkreetse sotsiaalse uurimise jaoks on ajalooline materialism.

Marksistlik-leninlik filosoofia, paljastades kodanliku ideoloogia reaktsioonilist osa, põhjendab järjekindlalt materialistlikku vaadet loodusele, ühiskonnale ja tunnetusele. Materialism ühtsuses dialektikaga kui kõige igakülgsema ja sügavama arenemisõpetusega annab inimestele õige arusaamise tegelikkusest ja avab maailma arenemise objektiivsed seadused, mille alusel saab selle arenemise peamisi tendentse ette näha. Dialektilis-materialistlik maailmavaade nõuab objektiivsust teaduslikus tunnetuses, nähtuste ja protsesside kõigi külgede arvestamist, asja olemuse sügavat tundmist.

Marksistlik-leninlik filosoofia on võimas ideeline relv võitluses kodanliku ideoloogia kõigi vormide ja reformistlike ning revisionistlike vaadete vastu. Kommunistliku ja kodanliku maailmavaate võitlus peegeldab ühiskonna kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajaloolist protsessi. Kõigi maade ja mandrite miljonite inimeste teadvuses toimub revolutsiooniline pööre, mis annab tunnistust huvist marksistlik-leninliku teooria ja sotsialismi ülesehitamise kogemuste vastu.

Meie ajastu on tunnistajaks marksistlik-leninliku õpetuse tõelisele triumfile. Tulevik kuulub kommunismile ja tema teaduslikule revolutsioonilisele maailmavaatele.

SISUKORD

EESSÕNA 3

I peatükk

FILOSOOFIA JA SELLE OSA ÜHISKONNA ELUS

§ 1. Mis on filosoofia, kuidas filosoofia tekkis ja on arenenud .. 5
§ 2. Marksismi poolt filosoofias teostatud revolutsiooniline pööre 29
§ 3. Mida uurib marksistlik-leninlik filosoofia 34

II peatükk

MAAILMA MATERIAALSUS. MATEERIA JA TEADVUS

§ 1. Maailma materiaalne ühtsus 41
§ 2. Mateeria mõiste 44
§ 3. Liikumine, ruum ja aeg kui mateeria eksisteerimise vormid 49
§ 4. Teadvus, selle tekkimine ja olemus. Teadvus kui tegelikkuse peegeldamise vorm 56

III peatükk

MATERIALISTLIKU DIALEKTIKA PÕHILISED SEADUSED

§ 1. Nähtuste arenemine ja üldine seos 65
§ 2. Vastandite ühtsus ja võitlus 73
§ 3. Kvantitatiivsete muutuste üleminek kvalitatiivseteks muutusteks 83
§ 4. Eituse eitamine 91

IV peatükk

MATERIALISTLIKU DIALEKTIKA KATEGOORIAD

§ 1. Üksik, eriline, üldine 101
§ 2. Põhjus ja tagajärg 105
§ 3. Sisu ja vorm 111
§ 4. Paratamatus ja juhuslikkus 115
§ 5. Olemus ja nähtumus 119
§ 6. Võimalikkus ja tegelikkus 122
§ 7. Dialektika kui meetod 127

V peatükk

KUIDAS INIMENE TUNNETAB ÜMBRITSEVAT MAAILMA

§ 1. Tunnetamine kui tegelikkuse peegeldumine inimese teadvuses 132
§ 2. Mis on tõde 145
§ 3. Praktika osa tunnetusprotsessis 151

VI peatükk

MIDA UURIB AJALOOLINE MATERIALISM

§ 1. Kuidas käsitati ühiskonna elu marksismieelses sotsioloogias 155
§ 2. Materialistliku ajalookäsituse olemus 157
§ 3. Ajalooline materialism kui teadus ühiskonna arenemise kõige üldisematest seadustest ja liikumapanevatest jõududest 160
§ 4. Ajaloolise materialismi parteilisus ja loov iseloom 165

VII peatükk

ÜHISKONDLIK-MAJANDUSLIK FORMATSIOON

§ 1. Loodus ja ühiskond. Ühiskonnaelu looduslikud tingimused .. 169
§ 2. Tootmisviis kui ajaloolise arenemise peamine määrav jõud 172
§ 3. Tootlike jõudude ja tootmissuhete vastastikune toime 176
§ 4. Ühiskonna baas ja pealisehitus 179
§ 5. Ühiskondlik-majanduslike formatsioonide arenemine ja vahetamine kui loodusloolline protsess 183

VIII peatükk

INIMESTE ÜHTEKUULUVUSE AJALOOLISED VORMID

§ 1. Hõim, rahvas, rahvus 195
§ 2. Rahvus ja klass. Proletaarne internatsionalism 200
§ 3 Sotsialistlike rahvuste tekkimine ja arenemine. Sotsialistlike rahvuste juurest kommunistlike rahvuste juurde 205
§ 4. Perekond ja olustik 212

IX peatükk

ÜHISKONNAKLASSID

§ 1. Mis on klassid. Antimarksistlike klassiteooriate kriitika.... 218
§ 2. Klassivõitlus antagonistlikus ühiskonnas 224
§ 3. Klassid ja klassivõitlus sotsialismi ehitamise perioodil ... 231
§ 4. Klassierinevuste täieliku ületamise teed 236

X peatükk

MARKSISTLIK-LENINLIK ÕPETUS RIIGIST JA RIIGI OSAST ÜHISKONNA ELUS

§ 1. Riigi tekkimine ja riigi olemus ekspluataatorlikus ühiskonnas 240
§ 2. Proletariaadi diktatuur kui uut tüüpi riik 245
§ 3. Sotsialistlikult riikluselt kommunistlikule ühiskondlikule omavalitsusele 250

XI peatükk

SOTSIAALSED REVOLUTSIOONID

§ 1. Sotsiaalse revolutsiooni põhjused, liikumapanevad jõud ja iseloom 257
§ 2. Sotsialistlik revolutsioon 261
§ 3. Rahvuslik vabastusrevolutsioon 268

XII peatükk

ÜHISKONDLIK TEADVUS JA SELLE OSA ÜHISKONNA ELUS

§ 1. Mis on ühiskondlik teadvus 271
§ 2. Ühiskondliku teadvuse suhteline iseseisvus ja ideede aktiivne osa ühiskonna arenemises 274
§ 3. Marksistlik-leninlik ideoloogia ja selle osa ühiskonna arenemises 277
§ 4. Ühiskondliku teadvuse vormid 279
§ 5. Kommunistliku teadlikkuse kujundamine ja NLKP ülesanded ideoloogilise töö alal 296

XIII peatükk

RAHVAS — AJALOO ARENEMISE OTSUSTAV JÕUD. KOMMUNISTLIKU PARTEI OSA ÜHISKONNA REVOLUTSIOONILISES ÜMBERKUJUNDAMISES

§ 1. Rahvas on ajaloo looja ja ühiskonna arenemise liikumapanev jõud 300
§ 2. Rahvahulkade osa kasv on ajaloo arenemise seadus 303
§ 3. Isiksuse osa ajaloos 306
§ 4. Ühiskonna ja üksikisiku vastastikune suhe 309
§ 5. Kommunistliku partei osa ühiskonna revolutsioonilises ümberkujundamises 311
KOKKUVÕTE 321

Начальный курс философии
На эстонском языке
Обложка Э. Тали
Издательство «Ээсти Раамат»
Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

*

Toimetajad E. Marandi ja M. Kalde
Kunstiline toimetaja L. Kruusmaa
Tehniline toimetaja N. Harakk
Korrektorid E. Toots ja A. Kiho

Ladumisele antud 23. XII 1966. Trükkimisele antud 15. II 1967. Paber 54×84, 1/16. Trükipoognaid 21,0. Tingtrükipoognaid 17,6. Arvestuspoognaid 19,55. Tiraaž 8000 eks. Tell. nr. 3551. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk t. 40/42.
Trükipaber nr. 2 — Kohila Paberivabrik.

Hind 59 kop.

1—5—1

A
2843

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00446681 1